

Shri Chunilal Gandhi Vidyabhavan Studies

1 Gold and Silver Thread Industry in Surat : D. R. Gadgil and R. K. Patil (1953)	Rs. 1-50
2 The Vidūṣaka : Theory and Practice : J. T. Parikh	1-00
3 A Study of Population in Surat District : S. G. Kanabur	1-00
4 Anyoktistabaka : J. T. Parikh and R. G. Asti	2-00
5 Sarasvatichandra : A Critical Estimate : R. I. Patel	2-00
6 Gold and Silver Thread Industry of Surat : A Socio-Economic Survey (1955) : R. K. Patil	3-00
7 History of the Co-operative Movement in Surat District (1945-54) R. N. Bhatt	5-00
8 A Report on the working of Co-operative Farming Societies in Gujarat with Special Reference to Surat District (1958) : M. R. Kotdawala	5-00
9 The Novels of Munshi : R. I. Patel	2-00
10 Sahitya Mimamsa (A Collection of Essays in Gujarati Literary Criticism) : V. R. Trivedi and J. T. Parikh Parts I & II	Rs. 3-50 & 4-00
11. Adhunik Kavita-pravaha : J. H. Pathak	5-00
12 Suddhadvaitamata Brahmatattvanirūpamam : A. D. Shastri	1-50
13 The Tragedy of Shah Jehan : J. M. Shelat	1-00
14 Mahakavi Bhavabhuti : J. T. Parikh	0-50
15 Nirukta : Eka Adhyayana : A. D. Shastri	1-00
16 Paribhāṣik Śabdō-Bhāṣāśāstra	0-25
17 Gauḍapāda-karika : A. D. Shastri	1-00
18 Arable-Gujarati Dictionary-I and II ; T. H. Samshi	30-00
19 Shrimad Bhagavadgita (Reprint) : M. N. Dwivedi	10-00
20 Purushottamji-A Study : A. D. Shastri	20-00
21 Sāṅkhya-Karika : A. D. Shastri	7-00
22 Siddhāntasāra : (Reprint) M. N. Dwivedi	8-00

નિઘણ્ડુ અને

નિરુક્ત

(અ. ૧. ૨, ૪ અને ૭)

: સપાદક :

ડૉ. અરુણચ દે. શાસ્ત્રી એમ. એ., પી.એચ. ડી.

રાજેન્દ્ર ઈ. નાણાવટી એમ. એ.

સં પૂપન્ વિદ્યા નય ।

૧૯૭૨

યૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલયનં, સુરત.

સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી, સુરત.

પ્રકાશક :

ડૉ. જયંત પાઠક

અધ્યક્ષ : ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨

મૂલ્ય : ચૌદ રૂપિયા

મુદ્રક :

ડાહ્યાબાઈ કાલિદાસ મોદી

અરુણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

બેંગામપુરા, સુરત.

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકોરદાસ ચોકસી

આ ગ્રંથગ્રેષ્ઠી સાથે જોમનું નામ જોડાયેલું છે તે શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકોરદાસ ચોકસી (૧૮૯૧-૧૯૩૦) એક ઉદારચિત્ત સેવાભાવી સન્મન હતા. સૂરતના વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મેલા આ સદ્ગૃહસ્થ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના વિષયમાં ઉચ્ચ મુલ્ય અને અનુરાગ ધરાવતા હતા. કુશળ વેપારી હોવા સાથે તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા અને આધ્યાત્મિક શાંતિની ખોળમાં એમણે અનેક માત્રાઓ કરી હતી. તેનીય વર્ષના યુવાન વયે એમણે તેમજ એમના પત્નીએ વાસુદેવ સ્વામી પાસે રામાનુજના શ્રીસંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી હતી. શ્રી ચોકસીએ તેમના દૂંઠા જીવનકાળ દરમિયાન ભૌતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. એમણે ધન અને માન મેળવ્યાં તે ઉદારતાપૂર્વક યાત્રિ અને સંપ્રદાયના ભેદભાવ વગર અનેક શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓને જહોજો હાથે દાન આપ્યાં, તેઓ સંસ્કૃતના અત્યંત અનુરાગી હતા અને સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહેતા. આપણી શિક્ષણવ્યવસ્થામાં ધાર્મિક શિક્ષણને સ્થાન આપવાની તેઓ હમેશાં હિમાયત કરતા. શ્રી વિઠ્ઠલદાસ ચોકસી તેમની ઉદારતાથી ને ઉદાર તેમજ પવિત્ર પ્રવૃત્તિઓ માટેના અનુરાગથી દેશજનોની સ્મૃતિમાં હમેશાં જીવંત રહેશે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

ડૉ. એ. ડી. શાસ્ત્રી અને શ્રી રાજેન્દ્ર નાણાવટીએ સંપાદન કરેલ યારકૃત નિરુક્તના અધ્યાય ૧, ૨, ૪ અને ૭ શ્રી વી. ટી. ચોક્સી સંસ્કૃત મંથશ્રેણીમાં પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. વેદગોર્માના આ અત્યંત પ્રાચીન અને મહત્વના મંથનું ઉપોદ્ધાત, અનુવાદ, ટિપ્પણ વગેરે સાથેનું આ સંપાદન રૂપેટ રીતે ઠીક ઠીક અમૂર્ણક થયેલું છે, અને તેથી મંથનો મૂળ સંમજવામાં અવ્યયનીઓને સરળતા થશે એવી આશા છે.

આ પ્રસંગે અમે શ્રી વી. ટી. ચોક્સી દ્રશનાં દ્રશીઓનો તથા આ મંથના સંપાદકોનો, હૃદયથી આભાર માનીએ છીએ.

પ્રસ્તાવના

ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલયનની શ્રી વી. ટી. ચોકસી સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં યાસકૃત નિરુક્તના અધ્યાય ૧, ૨, ૪ અને ૭ નું આ અધિકૃત સંપાદન પ્રગટ થઈ શકે છે તેનો અમને આનંદ છે. શ્રી વી. ટી. ચોકસી સંસ્કૃત ગ્રંથગ્રંથોના પ્રકાશનોની પાછળ મુખ્ય ઉદ્દેશ અધ્યયન અને સંશોધનનો રહ્યો હોય છે અને એ લક્ષ્યને મથાશક્તિ સિદ્ધ કરવાનો અમે નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. ગ્રંથ ઉપર દ્રષ્ટિ કરતાં વિદ્વાનોને જણાશે કે ઉપોદ્ધાત, ટિપ્પણ અને નિર્વચનસૂચિમાં અમે અનેક સ્થળોએ પુરોગામીઓના અભિપ્રાયોને તપાસીને તેમનું તારતમ્ય દર્શાવવા ઉપરાંત આવશ્યક જણાયું ત્યાં સ્વતંત્ર અર્થઘટનો આપવાના પણ પ્રયાસ કર્યા છે.

સાથે જ, સંસ્કૃતના ઉચ્ચતર અભ્યાસક્રમમાં બધે જ નિરુક્તના આ ચાર અધ્યાય લગભગ હંમેશાં નિયત થતા હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષામાં એનું કોઈ પ્રમાણિત સંપાદન પ્રાપ્ય નહોતું એ જીણું પણ આથી મુશરો એવી આશા રાખીએ છીએ. અનુકૂળતા હોય તો લવિષ્યમાં નિરુક્તના બાકીના અધ્યાયો પણ આ રીતે પ્રગટ કરવાની ધારણા છે.

આ પ્રકારના ગ્રંથોમાં પુરોગામી વિદ્વાનોનાં અર્થઘટનો અને અભિપ્રાયોની નોંધ લેવી અનિવાર્ય ગણાય, છતાં એવા વિદ્વાનોમાં પણ ડૉ. લક્ષમણ સરપ, ડૉ. રેકાલ્ડ અને ડૉ. સિધ્ધેશ્વર વર્માનો સાબાર ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લાગે છે.

ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલયનના અધ્યક્ષે આ પ્રકાશન પોતાની શ્રી વી. ટી. ચોકસી સંસ્કૃત ગ્રંથગ્રંથોમાં કરવાનું સ્વીકાર્યું તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

અ તુ કું મ

				૫.
ઉપાદેયોત	૧-૪૪
નિર્મલે	૧-૨૪
નિરુક્તિ (મૂળ)	૨૪-૮૮
અનુવાદ	૮૮-૧૪૬
દીપ્ત્ય	૧૪૭-૨૪૦
નિર્વાનસમિ	૧-૧૩૮
પરિશિષ્ટો	૧૩૯-૧૪૬

ઉપોદ્ધાત

(૧) નિરુક્ત અને વેદાંગો :

આચાર્ય યાસ્ક નિરુક્તમાં વેદાંગોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરે છે :

સાક્ષાત્કૃતધર્માણ ક્રપયો વમૂતુસ્તેऽપરેभ्योऽસાક્ષાત્કૃતધર્મभ्य उपदेशेन
मन्त्रान्संप्रादुरूपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्समहणायेम ग्रन्थं समाम्नासिपुर्वेदञ्च
वेदाङ्गानि च ।
(નિ. ૧-૨૦)

અહીં યાસ્ક 'આ ગ્રન્થ', વેદ અને વેદાંગોની પૂર્વશ્રુતિના તથા તળકાઓમાં સમજાવે છે :

૧. કેટલાક એવા ઋષિઓ થઈ ગયા જેમણે ધર્મને સાક્ષાત્ કયો હતો અર્થાત્ જેઓ આપેઆપ ધર્મ જાણી શકતા હતા, આ જધા ધર્મનું દર્શન કરનારા ઋષિઓ હતા.

૨. ત્યાર પછીના ઋષિઓ ધર્મનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકતા ન હોવાથી સાક્ષાત્ દર્શન કરનારા ઋષિઓએ તેમને ઉપદેશ દ્વારા મન્ત્રોનું પ્રદાન કર્યું જેથી તેઓ શ્રવણ કરીને ધર્મ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૩. આ રીતે શ્રવણ કરનાર ઋષિઓએ જોયું કે પશ્ચાત્કાલીન મનુષ્યો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકશે નહિ, આથી તેમના પર અનુક્રમ્પા લાવીને તેમણે 'આ ગ્રન્થ', વેદ અને વેદાંગનો સંગ્રહ કર્યો.

આ અવતરણ અંગે નીચેની કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે :

૧. અહીં યાસ્ક 'સમામ્નાસિપુઃ' એવો શબ્દ વાપરે છે. આપ્ટેના શબ્દ-કોશમાં-સમ્ + આ + મ્નાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે. "1. to repeat. 2. to lay down, prescribe." સમામ્નાસિપુઃ નો અર્થ 'રચના કરવામાં આવી' એવો કરવો યોગ્ય નથી. પણ 'સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો' એવો અર્થ હોવો જોઈએ. આમ ત્રીજા તળકામાં વેદ, વેદાંગોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો, અહીં વેદ એટલે સંહિતાઓ અને વેદાંગો એ જનને સાથે જ મૂકવામાં આવ્યાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૨. 'इमं ग्रन्थम्' એ દ્વારા યાસ્ક નિર્ધારનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એને વેદાંગથી જુદું પાડીને નોંધ કરે છે. 'वेदाङ्गानि' સમજાવતાં દુર્ગાચાર્ય દ્વિતરાણિ

એમ જણાવે છે. આપણે એમ સમજી શકીએ કે નિર્ધન પર લાખ કરતા દેવાથી યાસ્ક ખીજાં વેદાંગોથી અને જુદું પાડે છે; જે કે વેદાંગાનિ અને હ્રમં પ્રત્યક્ષ એ બેનો નિર્દેશ જુદો કરવામાં આવ્યો છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી તો છે જ.

વેદાંગો વેદના અવ્યાસને માટે સહાયકારક શાસ્ત્રો છે. આને આપણે જેને વેદાંગો કહીએ છીએ તે અન્ધો ઉપરના અવતરણમાં આપણે સમજવાના નથી એ તો સ્વાભાવિક છે. આજે તો આપણે પાશ્ચિનની અષ્ટાધ્યાયીને પણ વેદાંગ વ્યાકરણના અન્ય તરીકે ગણીએ છીએ. પણ અષ્ટાધ્યાયીમાં પ્રસિદ્ધ સંસ્ત વ્યાકરણનું પ્રાધાન્ય છે, વૈદિક વ્યાકરણનું નથી. ઉપરાંત સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો એમ માને છે કે પાશ્ચિન યાસ્કના અનુગામી છે, પુરોગામી નહિ. આવી જ સ્થિતિ બધા વેદાંગ અન્ધોની છે, એટલે આજે આપણે જે અન્ધોને વેદાંગો કહીએ છીએ તેમનો ઉલ્લેખ યાસ્ક અહીં કરે છે એમ માની શકાય એવું નથી. તો પછી યાસ્ક વેદાંગ સાહિત્યથી કયા અન્ધોનો ઉલ્લેખ કરતા હશે એ વિચારવા જેવું છે. નિરુક્તને આધારે આપણે કહી શકીએ કે યાસ્કે સાકલ્યનો પદપાઠ, કાંક અને હારિવક જેવાં કલ્પસૂત્રો, પ્રાતિશાખ્યોના સ્વરૂપના અન્ધો તેમજ પિંગળ અંગેના કૃતલાઠ અન્ધોનો અભ્યાસ કર્યો હશે. અર્થાત્ એમના સમય પહેલાં આવા અન્ધો રચાયા હોવાનો સંભવ છે. આ ઉપરાંત નિરુક્તમાં ગાર્ગ્ય આદિ વૈયાકરણો, ઔપમન્યવ, શાકયૂષિ આદિ નૈરુક્તો, ઐતિહાસિકો, યાજ્ઞિકો વગેરેનો ઉલ્લેખ થયો છે, અને તેથી એ લેખકોની બધી રચનાઓની પણ એમને ખબર હશે એમ કહી શકાય. આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે યાસ્ક જાતે વેદાંગ શાસ્ત્રનો અર્થ ધણો વિજ્ઞાન કરતા હશે. એ શબ્દ દ્વારા માત્ર અમુક ચોક્કસ અન્ધો એઓ સમજતા હોય એમ માનવું યોગ્ય નથી. આમ વેદાંગ એટલે સામાન્ય રીતે જે કાંઈ અધ્યયન-જે કાંઈ શાસ્ત્ર વેદના અધ્યયનમાં સહાયક થઈ પડે, વેદનું અંગભૂત અને તે એવો સામાન્ય અર્થ અહીં કરવો જોઈએ. આપણે ઉપર જોયું કે યાસ્ક વેદ અને વેદાંગ બન્નેના સંગ્રહના ત્રીજા તબક્કામાં એ બન્નેને સાથે જ મૂકે છે. આ પરથી એક અગત્યનો સુદો એ ફલિત થાય છે કે પ્રાચીન કાળથી એટલે કે મન્ત્રદર્શન કે મન્ત્રઅવધાનના સમયથી જ એ મન્ત્રોને સમજવા માટે અમુક પરંપરાગત સિદ્ધાન્તો પણ નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય એ સંભવિત છે અને પાછળથી બ્યારે વેદમન્ત્રોને સંહિતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું તે વખતે સિદ્ધાન્તોને પણ અમુક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય અને વેદાંગ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય એમ માનવું જોઈતું નથી. સંહિતાની

રચના પછી વેદાંગોનો ઉદ્ભવ થયો એમ માનવાને બદલે એ બંનેની રચના-પ્રક્રિયા સાથે જ ચાલુ હતી એમ માનવું યોગ્ય છે.

એક પ્રશ્ન એ પણ વિચારી લેવો જોઈએ કે નિરુક્તનું વેદાંગ સાહિત્યમાં શું સ્થાન છે. નિરુક્તનાં પ્રયોજનો સમગ્રવર્તતાં યાસ્ક નીચેના મુદ્દાઓ આપે છે :

૧. નિરુક્તના જ્ઞાન વગર મંત્રોમાં અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. અર્થના જ્ઞાન વગર મંત્રોના સ્વરાદિ તથા વ્યાકરણવિષયક સંસ્કાર જાણી શકાય એમ નથી. આમ હોવાથી નિરુક્ત વ્યાકરણનું પૂરક છે. યાસ્કના શબ્દમાં કહીએ તો—અધાવીદમન્તરેણ મન્ત્રેભ્યર્થપ્રસ્થયો ન વિચિત્તેઽર્થમપ્રતીયતો નાટ્યન્તં સ્વરસંસ્કારો-દેશસ્તદિદં વિદ્યાસ્થાનં વ્યાકરણસ્ય કાલ્પન્યં સ્વાર્થસાધકઞ્ચ । છેલ્લા શબ્દ દ્વારા યાસ્ક કહે છે કે નિરુક્ત વ્યાકરણનું પૂરક શાસ્ત્ર છે, એટલું જ માત્ર નથી પણ સ્વતંત્ર રીતે પણ ઉપયોગી છે.

૨. નિરુક્તના અભ્યાસ વગર પદવિભાગ થઈ શકતો નથી. પદપાઠ કરતી વખતે અવગ્રહ ક્યાં મૂકવો, સન્ધિનો વિગ્રહ કેમ કરવો વગેરે જાણવા માટે નિરુક્ત આવશ્યક છે.

૩. યજુર્વિદ્યામાં અમુક મંત્રમાં કયા દેવતાનું સ્તવન કરવામાં આવ્યું છે તે જાણવા માટે પણ નિરુક્ત જરૂરી છે. દેવતાઓના લિંગજ્ઞાન પરથી મંત્રમાં કયા દેવતા છે તે ચોક્કસપણે નિશ્ચિત થઈ શકે નહિ; આને માટે અર્થજ્ઞાન આવશ્યક છે અને તે નિરુક્ત દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે.

૪. સામાન્ય રીતે જ્ઞાનની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને અજ્ઞાનની નિન્દા કરવામાં આવે છે. યાસ્ક એના સમર્થનમાં કેટલાક શ્લોકો ટાંકે છે જેમાં જણાવ્યા મુજબ જે વેદનું અધ્યયન કરીને એનો અર્થ નથી જાણતો તે માત્ર મૂર્ખ સારવાહક છે.

ઉપરનાં પ્રયોજનો જોતાં એક મુખ્ય બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે નિરુક્ત મંત્રોનો અર્થ જાણવા માટે આવશ્યક છે. પદવિભાગ જાણવો હોય કે મંત્રના દેવતા વિશે નિશ્ચય કરવો હોય કે પછી વ્યાકરણના નિયમો અનુસાર અમુક શબ્દોના સ્વર કે સંસ્કાર જાણવા હોય તો તે બધાને જ માટે વેદના મંત્રોનો અર્થ જાણવો પડે અને તેને માટે નિરુક્ત જરૂરી છે. આમ અર્થજ્ઞાન નિરુક્તનો મુખ્ય હેતુ છે, બીજા બધાં પ્રયોજનો આનુયોગિક છે. જ્ઞાનપ્રશંસામાં વેદનું અર્થજ્ઞાન એ જ મુખ્ય છે, મંત્રોને ગોખી કાઢવા એ નહિ, એના પર જ ભાર મૂક્યો છે. આમ નિરુક્તનું સ્થાન વેદગિમાં ઘણું મહત્ત્વનું છે કારણ કે વેદમંત્રોનો

અર્થ જાણવા માટે એની આવશ્યકતા છે. દુર્ગાચાર્ય આ જ કારણે નિરૂક્તને બધા વેદગિમાં મુખ્ય સ્થાન આપે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે :—પ્રધાનશ્લોકમિતરે-
શ્લોકોઽહોમ્યઃ સર્વશાસ્ત્રેભ્યઃપરિજ્ઞાનાભિનિવેશન । અર્થો હિ પ્રધાનમ્ ।
તદ્ગુણઃ શ્રુતઃ । સ ચેતરેષુ વ્યાકરણાદિષુ ચિન્ત્યતે । ... વગેરે (ભૂમિશા)-

(૨) નિધંદુ :

નિરૂક્ત નિધંદુ પરની ટીકા છે. દુર્ગાચાર્ય નિરૂક્તને લાખ્ય કહે છે પોતાની ટીકાના આરંભમાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—અયદ્ય તસ્યા દ્વાદશાધ્યાયીભાષ્યવિસ્તરઃ । આમ નિધંદુનો ૧૨ અધ્યાયમાં ભાષ્યવિસ્તાર તે નિરૂક્ત દુર્ગાચાર્ય પોતાની રચનાને ટીકા કહે છે. દુર્ગની શ્રુતિની પુષ્પિકાઓમાં રૂતિ નિરૂક્તટીકામાં જમ્બૂમાર્ગાશ્રમવાસિન બાચાર્યમગવદુર્ગસ્ય કૃતૌ...અધ્યાયઃ. સમાપ્તઃ । એમ લખાયું છે. આમ નિધંદુ એ મૂલગ્રંથ છે.

નિધંદુ એક શબ્દસમૂહોનો સમૂહ છે—એક શબ્દકોષ છે એમ કહી શકાય. એમાં પાંચ અધ્યાયો અને ત્રણ કાંડો આ પ્રમાણે છે :

કાંડ	અધ્યાય	વિષય	શબ્દ સંખ્યા
૧. નૈષ્ઠકકાંડ	૧-૩	સમાનાર્થક શબ્દો	૧૩૩૮
૨. નૈગમકાંડ	૪	અનેકાર્થક શબ્દો	૨૭૬
૩. દૈવતકાંડ	૫	દેવતાઓ	૧૫૧

કુલ ૧૭૬૮

(નોંધ : અહીં આપેલી શબ્દસંખ્યા રોધના સંપાદન અનુસાર બૃહત્પાદની છે.)

અહીં ધણી વખત શબ્દસમૂહની ગોઠવણીમાં કોઈકે શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા છે એમ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે. આમ છતાં એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદના શબ્દોને અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિનો આશ્રય લઈને અમુક ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. નિધંદુકાંડમાં જે સમાનાર્થક શબ્દોના સમૂહો આપવામાં આવ્યા છે તેમાં બધામાં શરૂઆતમાં મુશ્કેલ શબ્દો આવ્યા પછી અંતે પ્રચલિત શબ્દો આપવામાં આવ્યા છે, જેમ કે શ્લોકવિશિષ્ટિઃ પૃથિવીનામધેયાનિ । આમ દરેક શબ્દસમૂહને અંતે જાણીતો શબ્દ આપીને શબ્દસમૂહમાંના બધા જ શબ્દોનો અર્થ આપ્યો છે એમ કહી શકાય. નૈગમકાંડમાં આવે કોઈ અર્થ આપવામાં આવતો નથી તેમ જ એમાં કોઈ ચોક્કસ વ્યવસ્થા છે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દૈવતકાંડમાં સ્થાન અનુસાર વર્ગીકરણ કરવામાં 'આપ્યું' છે. નિધંદુકાંડના ત્રણ અધ્યાયોમાં પણ અમુક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે એમ કહી શકાય. પ્રથમ અધ્યાયમાં પૃથ્વી, વાયુ

વગેરે ભૌતિક પદાર્થો અંગેના શબ્દો છે. બીજા અધ્યાયમાં મનુષ્ય અને તેનાં જીવંત શબ્દો અંગે ઉપરાંત મનુષ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતાં જીવંત અને વસ્તુઓ જેવી કે સમૃદ્ધિ, ક્રોધ, યુદ્ધ વગેરેના શબ્દો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં શુરત્વ, લઘુત્વ એવા અર્થના ભાવવાચક શબ્દો છે.

ઉપર આપણે નિર્ધારિત સામાન્ય માહિતી બાદ પછી નિર્ધારિત સ્વરૂપ અંગે પ્રથમ બિંબો યાવ છે. પ્રો. લક્ષ્મણ સ્વરૂપ જણાવે છે : “The compilation of the નિષ્કંટ is the earliest known attempt in lexicography. In India, it marks the beginning of the કોશ literature, and later કોશs have sometimes been called નિષ્કંટs. The નિષ્કંટ contains only a small number of the words of the ક્રમ્બેદ, and as it does not contain any explanations of the words collected, in Sanskrit or in any other language, the modern term ‘Dictionary’ cannot be applied to it, although the કોશs can be so called. It should rather be called a vocabulary which is a book ‘containing a collection of words of a language, dialect or subject’—when the words are few in number, being, only a small part of those belonging to the subject, or when they are given without explanation or some only are explained, or explanations are partial.” શ્રી સ્વરૂપની માન્યતા પ્રમાણે નિષ્કંટ એ dictionary નહિ પણ vocabulary છે. એને શબ્દકોશ કહી શકાય પણ સાચું નહિ; એથી પણ આગળ જઈને એને માત્ર શબ્દસંગ્રહ કહેવો જોઈએ.

શ્રી. સ્કોટ્સ બીજા સંદર્ભમાં ચર્ચા કરતાં જણાવે છે : “A vocabulary is not in itself an explanation. Is it not? Well, that is the question. Certainly it is, as far as the નિષ્કંટs: proper i. e. the નિષ્કંટક કાણ્ડ, are concerned; for each paragraph groups together a certain number of words, whose meanings are identical, and the meaning is given at the end of the paragraph with a more current Old Indian Word” (The Nirukta p. 113).

ઉપર આપણે જોયું કે નૈધંદુકકાંડમાં દરેક શબ્દસમૂહને અતિ પ્રચલિત શબ્દ આપીને એક રીતે તો એનો અર્થ જ આપ્યો છે. તો પછી એને સાર્થ શબ્દોશ દહેવામાં કોઈ વાણી દેખાતો નથી. એ.ખરું કે આજે dictionaryમાં જેમ અક્ષરાદિ ક્રમ હોય છે તેવો ક્રમ એમાં નથી. તેમજ વેદમાં વપરાતા બધા જ શબ્દો એમાં નથી-દણુ જ ઓછા છે અને એ રીતે એને સંપૂર્ણ પણ ન કહેવાય, હતાં dictionary સંપૂર્ણ હોવી જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. અને અક્ષરાદિ ક્રમવ્યવસ્થા કાચને માટે દણી પચાત્કાલીન છે. નિધંદુના નૈધંદુક કાંડને આપણે સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ વૈદિક શબ્દોશ ગણીએ તો એમાં ખોટું નથી.

નૈગમકાંડ કે દૈવતકાંડ માટે આપણે ટહી શકીએ કે એમાં માત્ર શબ્દસંગ્રહ જ છે. દૈવતકાંડમાં તો અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન જ નથી. આમ હતાં દેવતાઓનાં સ્થાન અનુસાર નામોની યાદી આપવામાં આવી છે. સ્કોટ્સ કહે છે : "In the દૈવતકાંડ some sort of explanation is given by the arrangement of the names of the gods..." આ જગતની વ્યવસ્થાને 'some sort of explanation' કહેવું વધારે પડતું છે. નૈગમ-કાંડને માટે તો ખરેખર આવી કોઈ વ્યવસ્થા પણ નથી. સ્કોટ્સના કહેવા પ્રમાણે : "But in the નૈગમકાંડ no explanation at all is found of the words enumerated, at least not in the Ngb. Mss. But is this a reason for believing that such an explanation never existed?" સ્કોટ્સ જણાવે છે કે નિધંદુની હસ્તપ્રતોમાં તો શબ્દોની કોઈ સમજૂતી આપવામાં નથી આવી પણ આ જગતની સમજૂતી પહેલાં ન હતી એમ માનવાનું આ કોઈ કારણ છે? આના જવાબમાં સામેા પ્રશ્ન પૂછી શકાય કે એમ માનવાને માટે આ પૂરતું કારણ નથી? એક વાત નક્કી ટહી શકાય એમ છે કે નૈગમકાંડ અને દૈવતકાંડ એ બન્ને શબ્દસંગ્રહ છે અને એ રીતે એમને માટે vocabulary શબ્દ વધારે યોગ્ય છે બ્યારે નૈધંદુકકાંડને માટે એને માત્ર શબ્દસંગ્રહ જ કહેવો એ યોગ્ય નથી કારણકે એમાં થોડી દણી પણ સમજૂતી છે.

આને લીધે એક પ્રશ્ન રહેજો હિબ્રો શાય અને તે એ કે નિધંદુ એ ખરેખર મૂળમાં એક જ અન્ય છે કે પછી જો જણ કાડો રવતંત્ર છે અને પાછળથી આ બધા ભેગા દરવામાં આવ્યા છે. નિધંદુના પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં મુશ્કેલ શબ્દોનો સમૂહ આપવામાં આવ્યો છે. બ્યારે દૈવતકાંડમાં તો માત્ર દેવોની યાદી જ છે અને એથી એમાં સમજવાનો ખાસ પ્રયત્ન ઉપરિશ્લેષ રહ્યો નથી.

એટલું જ નહિ પણ યાસ્કના નિરુક્તમાં પણ ઘણી વખત તો દેવશાસ્ત્ર વિષયક કે યજુર્વાગાદિવિષયક સ્ત્રોતો જ છે, ભાષાશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિન્દુ ગૌણસ્થાન ભોગવે છે; તેમ જ સ્વર્ણવેદની અસર એ પર સ્પષ્ટ જણાય છે. સ્કોટ્સ કહે છે તેમ :
 “The purpose of putting together the enumeration of the first four chapters of the નિષપ્તુ was evidently to explain a certain number of difficult words. But the words of the દૈવતકાણ્ડ generally show no difficulty as to derivation or explanation and its commentary in the નિરુક્ત is also rather a liturgical-mythological dissertation than anything else.”
 (The Nirukta p. 5) આમ દૈવતકાંડ એ સર્વાનુક્રમણીના પ્રકારનો ગ્રન્થ છે. સર્વાનુક્રમણીનું પ્રયોજન—‘ન હોતજ્ઞાનં ક્રતે શ્રૌતરમાર્તકર્મપ્રસિદ્ધિઃ ।’ દૈવતકાંડને પણ સીધી રીતે લાગુ પાડી શકાય. આ બધું જોતાં આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે દૈવતકાંડ અંત્યુર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે પણ પાછળથી નિધંદુમાં એને જોડી દેવામાં આવ્યું છે ?

‘નિધંદુ’ એ શીર્ષકનો અર્થ શો ? યાસ્ક નિરુક્તના આરંભમાં નિધંદુ શીર્ષક સુમળવતાં કહે છે :

નિષપ્તવઃ કરમાત્ । નિગમા ઇમે ભવન્તિ, છન્દોભ્યઃ સમાહૃત્ય સમાહૃત્ય સમાપ્નાતાસ્તે નિગમ્તવ એવ સન્તો નિગમનાત્ નિષપ્તવ ઉચ્યન્તે, ઇત્યૌપમન્યથઃ । અપિ ષાહ્નનાદેવ રયુઃ સમાહૃતા ભવન્તિ । યદ્વા સમાહૃતા ભવન્તિ ।

અહીં યાસ્ક ત્રણ રીતે આ શબ્દ સમજાવે છે :

૧. નિ + ગમ્, (આ ઔપમન્યવતો અભિપ્રાય છે.)

૨. સમ + આ + હવ્,

૩. સમ + આ + હ.

સ્કોટ્સ પહેલા નિર્વચન હપર ધ્યાન દોરે છે. એમના કહેવા મુજબ આ નિર્વચન ખોટું હોવા છતાં અગત્યનું છે. નિગમા ઇમે ભવન્તિ એમાં નિગમ એટલે-શું ? નિરુક્તમાં વેદમંત્રોનું અવતરણ આપતી વખતે નિગમ શબ્દ વપરાયો છે. હવે તે સમયે વેદનાં અધ્યેતાઓ વેદને કંઠરથ કરતા, અને કદાચ નિધંદુ એ વેદના મંત્રો યાદ રાખવા માટેના પ્રતીક શબ્દોની યાદી હોય, જેમાં

દરેક શબ્દ દ્વારા આપણે એક કે વધારે મત્રો સમજવાના હોય. જો આમ હોય તો નિરુક્તમાં આ બધા શબ્દો સાથે સંબંધ રાખતા વેદમત્રોની જ માહતી હોય એમ પણ માની શકાય. (જુઓ The Nirukta pp. 3-4) સ્કોટ્સનું આ સૂચન જરૂર સારું છે, એથી વિશેષ એને માટે કંઈ કહી શકાય એમ નથી.

રોચ નિષ્પદ્ શબ્દ ઘટ્, ઘણ્, ધાતુમાંથી સમજાવે છે.

નૈષ્પદુક શબ્દ નિરુક્તમાં વપરાયો છે અને ત્યાં પ્રધાન-મુખ્યના વિરોધમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. આમ નૈષ્પદુક શબ્દનો 'ગૌણ', 'અમુખ્ય' એવો અર્થ કરવો જોઈએ.

સ્કોટ્સની માન્યતા પ્રમાણે નિષ્પદ્-પાલીમાં નિષ્પદ્-ને નિગ્ઠ નાતવુત્ત શબ્દને આધારે સમજાવી શકાય. નિગ્ઠ નાતવુત્ત એ શબ્દો મહાવીરને માટે બૌદ્ધ પાલી મન્થોમાં વપરાયા છે. નિગ્ઠ એટલે નિર્ગમ્ય-જેને સંસ્કારની મન્ય, બન્ધનો નથી તે. નિષ્પદ્માં શબ્દોને વૈદિક મન્ત્રોના શબ્દો બન્ધન વગર, સ્વતંત્ર રીતે ભેગા કરવામાં આવ્યા હોવાથી આ પ્રમાણે નામ પડ્યું એમ કહી શકાય. પાલી અને પ્રાકૃતનો આધાર લીધા વિના જ ઘટ્ ધાતુનો આધાર લીધો હોત તો કંઈ વાધો ન હતો એમ લાગે છે.

સ્કોટ્સ એવું માને છે કે નિષ્પદ્ એ શીર્ષક પ્રથમ તો નૈધંદુકમાંને માટે જ હશે પણ પાછળથી બધા જ કડિને લાગુ પડીને આખા કાવ્યને માટે આ શબ્દ વપરાયો હોય એમ લાગે છે. એમનું કથન આ પ્રમાણે છે : How can the first chapter of our નિષ્પદ્ have given its name to the whole work?...I think by a sort of pars pro toto. There are reasons for believing that the નૈષ્પદુક chapter is the earliest part of the નિષ્પદ્. This together with its being placed at the head of the work, leads to a later change of name. An અર્થ નિષ્પદ્ઃ at the beginning of the MSS of the નિષ્પદ્ may have been taken to refer to the whole work, while the colophons at the end of the chapters preserved their old names. The fact, that in our days, not only the first chapter, but also the whole vocabulary bears the name of નિષ્પદ્ can hardly be accounted for in any other way." (The Nirukta. pp. 111-112).

આના સંદર્ભમાં દુર્ગાચાર્યનાં કેટલાંક વચનો ખ્યાલમાં રાખવા જોવાં છે :

(૧) નિરુદ્ધા હીયં તસ્મિન્ શબ્દસમુદાયે સંજ્ઞા । (નિ. ૧-૧ ૫૨ની વૃત્તિ)

(૨) ચમર્થમન્યસ્યાં પ્રધાનાયાં મન્ત્રદેવતાયાં નિપતતિ નિગમયતિ
અભિપ્રયુક્તમાતમઙ્ગભાવં ગચ્છતિ મન્ત્રવાક્યે નૈષણ્ડુકં તદિત્યુચ્યતે, ગુણભૂત-
નિત્યર્થઃ । સંજ્ઞા હિ તસ્યેયમસ્મિન્ શાસ્ત્રે । (નિ. ૧-૨૦ ૫૨ની વૃત્તિ).

(૩) ત પથ ગવાદયો દેવપત્ન્યન્તાઃ નિષણ્ડયઃ, તદેકદેશો નૈષણ્ડુક
પ્રપરર્ણમિતિ નિષણ્ડુસંજ્ઞયા ચત્રચ્છારો લોકે,—‘ નિષણ્ડુમવીમહે ’ ‘ નિષણ્ડુ-
મષ્ઠામહે ’ इति । શાસ્ત્રે સત્યપિ નૈષણ્ડુકં પ્રવરણમિતિ ।

સ્કોલરના કથનને દુર્ગાચાર્યના કથનથી એક રીતે ટેકા મળે છે. મન્ત્રોમાં
દેવતા પ્રધાન છે; પણ ખીજા બધા શબ્દો અપ્રધાન છે—નૈષણ્ડુક છે. આ ખીજા
બધા શબ્દો ભેગા કરીને નૈષણ્ડુકકાણ્ડ રચવામાં આવ્યો છે અને એને આધારે
આખા દોષને માટે નિષણ્ડુ શબ્દ રદ થયો છે. આમ નિષણ્ડુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
ગમે તે રીતે આવવામાં આવતી હોય કે પાછળથી ગમે તે ધાતુમાંથી એ શબ્દ
સમજાવવામાં આવ્યો હોય, તો પણ ખૂબમાં તો નૈષણ્ડુક = અપ્રધાન, ગૌણ એ
શબ્દમાંથી જ આ નિષણ્ડુ શબ્દ રદ થયો છે. યાસ્ક પણ નૈષણ્ડુક શબ્દ
એ જ અર્થમાં વાપરે છે. આમ એક કાંડના નામ પરથી આખા જ અર્થનું
નામ પડ્યું છે એમ સ્વીકારવું થોડું છે. જો આપણે આ સ્વીકારી લઈએ તો
નૈષણ્ડુકકાણ્ડ, નૈગમકાણ્ડ અને દૈવતકાણ્ડ આરંભમાં જુદા જુદા હતા—ખાસ
કરીને દૈવતકાણ્ડ જુદો હતો અને પાછળથી બધા જ કાંડો ભેગા કરી દેવામાં
આવ્યા એવી માન્યતાને પણ ટેકા મળે છે.

નિરુક્તના આરંભમાં દુર્ગાચાર્યની દીક્ષાનો કેટલોક ભાગ નિષણ્ડુ તથા
નિરુક્તના સ્વરૂપ માટે અગત્યનો છે. તે આ પ્રમાણે છે :

આહ, કથમેતદ્વ્યતે અસમાન્નાતવ્યાખ્યાનમપ્યગ્રાભિપ્રેતમિતિ ? સમાન્ના-
નાર્હાણાં યા કિમર્થમસમાન્નાનમિતિ ઉચ્યતે—નિર્વચનલક્ષણોપદેશાન્ । નિર્વચન-
પ્રસક્તાનાશ્ચ મૃગકર્ણમદ્રાધઃશબ્દપ્રસૂતીનામેવાચાનાં નિર્વચનોપદેશાન્ જ્ઞાતેડ-
સમાન્નાતવ્યાખ્યાનમપ્યગ્રાભિમતમ્ ।...ત હિ સમાન્નાનાર્હાગમ્નોડસ્તિ, તેનાં
સર્વેષાં સમાન્નાને શાસ્ત્રાન્ત પર ન સ્યાન્...। શશ્વઃ તાવજ્જસ્રગોદ્દશોદાહરણ-
ભૂતનિષણ્ડુશબ્દસમવાયેનાવીતવેદેન મેધાચિના તપરિન્તા લક્ષગધિનિયોગાર્થ-
ચ્છન્દોદૈવતનિશનચિદાભિયુક્તેનાગમયતા મન્ત્રાર્થોડ્મ્યૂદિતુમિત્યેતાશનેવ નિષ-
ણ્ડુપુ શબ્દસમુદાયઃ સમાન્નાતઃ । તસ્માદુપરમસમાન્નાતવ્યાખ્યાનમપ્યગ્રાભિ-

મતમિતિ । યસમાન્નાનં ચ સર્વેષાં શાસ્ત્રાતિગૌરવમયાન્ ।... તં ચ
યોઽસમાન્નાતઃ છન્દસ્યેવાવસ્થિતોઽગતિરન્યૈર્વા નિરુક્તૈઃ સમાન્નાતઃ તમિમં
ચ નિવર્ણય્ય ક્ત્યાચક્ષતે ।...નિરુદ્ધા હીયમેતસ્મિન્ શબ્દસમુદાયે સંજ્ઞેત્યભિપ્રાયઃ ।

દુર્ગાચાર્યની દીક્ષામાંથી આપેલા આ લાંબા અવતરણમાંથી નીચેની કેટલીક
બાબતો ક્ષિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે યાસ્કના નિરુક્તમાં માત્ર નિધંદુના
શબ્દોનું જ નિર્વચન નથી આપ્યું પણ બીજા પણ ઘણા શબ્દો, જેમનો આ
નિધંદુમાં સમાવેશ નથી થયો તેવા શબ્દોને પણ સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ
પરથી એક વિચાર કરી શકાય કે આપણા નિધંદુ ઉપરાંત બીજાં પણ એ
પ્રકારનાં નિધંદુઓ અને નિરુક્તો હોવાં જોઈએ. ઉપરના અવતરણમાંના છેલ્લાની
આગલા વાક્યમાં અન્યૈર્વા નિરુક્તૈઃ સમાન્નાતઃ એવા શબ્દો આના સંદર્ભમાં
ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. નિરુક્તમાં પણ કેટલાંક એવાં પ્રમાણો મળે છે એને
આધારે બીજાં નિધંદુઓની કલ્પના કરી શકાય. શ્રી વિષ્ણુપદ ભટ્ટાચાર્યના
Yaska's Nirukta નામના પુસ્તકમાં આ ચર્ચા કરેલી છે.

શ્રી ભટ્ટાચાર્ય માને છે કે યાસ્કના નિરુક્ત ઉપરાંત બીજા પણ નિરુક્તમાંથી
હતા; અને દરેક નિરુક્ત-લેખક પાસે પોતપોતાના નિરુક્તના આધારરૂપ જુદા
જુદા નિધંદુઓ હતા, અને આ બધા નિધંદુઓના શબ્દની સંખ્યા પણ જુદી
જુદી હતી. યાસ્કના નિરુક્તમાં એવા ઘણા શબ્દો સમજાવ્યા છે કે જે નિધંદુમાં
નથી. આ જ બાબત દુર્ગાચાર્યના ઉપર દર્શાવેલા અવતરણમાં પણ છે. એમાંના
ઘણા અપ્રાપ્ય નિધંદુઓમાંના શબ્દો છે. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય માને છે કે બ્યારે બ્યારે
યાસ્ક નિધંદુના કોઈ શબ્દનું નિર્વચન આપે છે ત્યારે ત્યારે એ શબ્દને માટે
નામન્ કે કર્મન્ એવા શબ્દ વાપરીને સમજાવે છે. જો નિધંદુનો શબ્દ કોઈ
નામ હોય તો નામન્ અને ક્રિયાપદ હોય તો કર્મન્ શબ્દ વાપરે છે; જેમકે
ઘઙ્ગિરિતિ રૂપનામ (નિ. ૨. ૯.), મંહતેર્દાનકર્મણઃ (નિ. ૧. ૭.), વગેરે. આ
પ્રકારના શબ્દપ્રયોગવાળાં સોળ નિર્વચનો નિરુક્તમાં મળ્યા આવે છે અને એ
શબ્દો નિધંદુમાં નથી. એમાંના કેટલાક આ પ્રમાણે છે :—

૧. મત્સર ઇતિ લોમનામ । (નિ. ૨. ૫)
૨. ઘિરિતિ શકુનનામ । (નિ. ૨. ૬)
૩. પ્રથમ ઇતિ મુખ્યનામ । (નિ. ૨. ૨૨.)
૪. રવો રિપ્રમિતિ પાપનામની । (નિ. ૪. ૨૧.)
૫. વક્ષતેઃ સમઘેચતિકર્મણઃ । (નિ. ૧. ૭.)
૬. વક્ષતેરસાહકર્મણઃ । (નિ. ૧. ૭.)

૭. હાદતે: શબ્દકર્મણ: । (નિ. ૧. ૧.)
 ૮. હલાદતે: શીલીભાવકર્મણ: । (નિ. ૧. ૧.)
 ૯. દદાતેર્ધારયતિકર્મણ: । (નિ. ૨. ૨.)
 ૧૦. વ્રવીતે: શબ્દકર્મણ: । (નિ. ૨. ૨૨.)

યજુર્વેદના ટીકાકાર ઉત્પટ ૧૫ આ જ શબ્દપ્રયોગ વાપરીને કેટલાક એવઃ શબ્દો સમજાવે છે, જે નિઘંટુમાં નથી; જેમ કે-एह इत्यपराधनाम् । (૪-૨૯), ऐष इति पापनाम् (૫-૩) વગેરે. ભટ્ટ ભાસ્કરના તૈત્તિરીય સંહિતા ઉપરના ભાષ્યમાં ૧૫ આવા શબ્દપ્રયોગ મળે છે, જેમ કે-बिब इति घननाम् ।, मतिरिति स्तुतिनाम् ।, વગેરે. શ્રી ભટ્ટાચાર્ય એમ પણ જણાવે છે કે ને આ પ્રકારે બધા જ વૈદિક સાહિત્યને લગતા અન્યોમાંથી પ્રમાણો ભેગાં કરવામાં આવે તો નિઘંટુ સાહિત્યનો વિસ્તાર ખ્યાલમાં આવી શકે. એઓ કહે છે : " If all the evidences strewn over the various Vedic works be collected together, we would be able to form an estimate as to the extent of the निघण्टु literature that preceded Yaska and which formed the materials of Yaska's निघण्टु, the only work of its kind now available to us." (Yaska's Nirukta p. 41) શ્રી ભટ્ટાચાર્યનું સ્થૂળ સારું છે, પણ નામન અને કર્મન એ બે શબ્દોને આધારે જ યાસ્કના નિરૂક્તમાં જ નહિ પણ ખીજા બધા અર્થોમાં પણ જ્યાં જ્યાં એવો શબ્દપ્રયોગ હોય ત્યાં ત્યાં નિઘંટુ શબ્દોનો જ ઉલ્લેખ છે એમ માનવું જુરા વધારે પડતું લાગે છે. ઉપલબ્ધ નિઘંટુ ઉપરાંત ખીજા પણ નિઘંટુઓ રચાયા હતા-રચાયા હોવા બોધ એ એ આપણે માની શકીએ, કાંઈ પુરાવો ન હોય તો પણ એમ ન માનવાને આપણી પાસે કાંઈ કારણ નથી, પણ અમુક શબ્દપ્રયોગનો જ માત્ર આધાર રાખવો એ બહુ સ્વબળ પ્રમાણ ગણી શકાય નહિ.

‘દેવતકાંડને માટે તો યાસ્કના પોતાના જ શબ્દો દ્વારા એમ નિશ્ચિત કરી શકાય કે ઉપલબ્ધ દેવતકાંડ ઉપરાંત તેની પહેલાં પણ દેવોનાં નામની આ પ્રકારની યાદીઓ હતી. યાસ્ક નિરૂક્તમાં કહે છે :

अथातोऽभिधानैः संदुष्य दृष्टिश्चोदयति । इन्द्राय वृत्रघ्ने । इन्द्राय वृत्रतुरे । इन्द्रायहोमुचे इति । तानप्येकै समामनन्ति । भूर्यांसि तु समामनान्ति । यत्त मविज्ञानभृतं स्यात्प्रधानदशतुति तत्समामने । अथात कर्मभिर्क्रियिष्यताः स्तोति—

ચુત્રહા, પુરન્દર-ઇતિ । તાનત્યેકે સમામનન્તિ । મૂયાંસિ તુ સમામ્નાનાત્ ।
(નિ ૭. ૧૩)

અહીં યાસ્ક કહે છે કે દેવોનાં જુદાં જુદાં વિશેષણોની પણ કેટલાક યાદી બનાવે છે પણ એમ કરવામાં યાદી ઘણી લાંબી થઈ જાય એવો ભય છે માટે અહીં એમ કહ્યું નથી. આ અવતરણમાં સમામને એ પહેલો પુરુષ એક વચન ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. આ પરથી આપણે જરૂર કરી શકીએ કે યાસ્કના સમયમાં આવા ઘણા સમામનાથો પ્રસિદ્ધ હોવા જોઈએ.

નિધંદુ અંગે એ અમત્યના પ્રશ્ના ઊભા થાય છે. એક તો નિધંદુ અને નિરુક્ત બંનેના લેખક એક જ, એટલે યાસ્ક જ છે? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે નિરુક્ત-વેદાંગ અને નિધંદુ વચ્ચે સંબંધ શો છે? વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રશ્ન મૂકીએ તો એમ પૂછી શકાય કે-યાસ્કનું નિરુક્ત એ નિધંદુ પરનું લાપ્ય છે, તો શું નિધંદુ એ જ નિરુક્ત વેદાંગ છે? આ બંને પ્રશ્નોની ચર્ચા હવે પછીના વિભાગમાં કરીશું.

(૩) યાસ્ક અને તેનું નિરુક્ત :

સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથાન્તરોના સમય વિશે અ પછે ચોક્કસ કંઈ જ બાબત નથી અથવા બહુ જ ઓછું જાણીએ છીએ. યાસ્કના સમય અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે. સામાન્ય રીતે ઈ. પૂ. ૭૦૦ ની આસપાસનો ગણો યાસ્કને માટે ગણાય છે. યાસ્ક અને પાણિનિ એ બેમાંથી કોણુ પહેલા થઈ ગયા અને કોણુ પછી એ પણ મતભેદનો વિષય છે. ડૉ. ખેલવાલકર યાસ્કના સમય વિશે કહે છે : “Unfortunately the time of યાસ્ક is by no means yet certain. It depends...on the date that is to be assigned to પાણિનિ, between whom and this great writer at least a century, if not more, must be supposed to have elapsed in order to account for all the advances in the matter and wording of the rules of grammar that are to be met with in the અષ્ટાધ્યાયી.” (Systems of Sanskrit Grammar, pp. 6-7). યાસ્ક પાણિનિ પહેલાં થઈ ગયા એમ માનવા માટેનું પ્રમાણ તે પાણિનિએ વાપરેલા યાદચ્છિક શબ્દો (technical terms) છે, યાસ્ક નિરુક્તમાં કારિત, ચક્રિત, નામકરણ, દ્વિપ્રકૃતિસ્થાન અને એવા બીજા સહેલા શબ્દો વાપરે છે, જેનો અર્થ સરળતાથી

સમજી શકાય. પાણિનીની ઋષ્ટાધ્યાયીમાં દિ, ઘુ, ય અને એવા ખીજા યાદચ્છિક શબ્દ વપરાયા છે અને એ શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્રના યાદચ્છિક શબ્દસમૂહ બધ્યા વગર સરજી શકાય નહિ. ખીજું અગત્યનું પ્રમાણ એ છે કે ‘યાસ્ક’ એ નામ સમજાવવા માટે પાણિની ચરકાદિખ્યો ગોત્રે । (૨-૪-૬૩) એવું સ્ત્ર આપે છે અને એ રીતે યાસ્કનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉપર બધાવ્યું તેમ આ મતભેદનો વિષય છે. સ્કોલ્ડ એક રથળે કહે છે : The theory of યાસ્ક’s priority to પાણિની is accepted on very superficial evidence, or rather without reasoning. (Papers on Panini, p. 34). પ્રો. ગોલ્ડસ્ટકર ઉપર ટાંટિલા સ્ત્ર ૨-૪-૬૩ માટે કહે છે : Such, I hold, is afforded by the fact that પાણિની knows the name of યાસ્ક, for he teaches the formation of this word and heads a ગણ with it. And as we know at present of but one real યાસ્ક in the whole ancient literature, a doubt as to the identity of the author of the નિરુક્ત and the family chief adduced by પાણિની, would have first to be supported by plausible arguments before it could be assented to.” (Panini and his place in Sanskrit Literature, p. 170) ખરી રીતે તો ચરકાદિખ્યો ગોત્રે । માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે યાસ્કે નિરુક્તકાર યાસ્ક છે એમ કહેવું અથવા નિરુક્તકાર યાસ્ક નથી એમ કહેવું—બન્ને ખુશીલ છે. નિરુક્તના ૧૪મા અધ્યાયને અન્તે નમો યાસ્કાય એ પ્રકારે નમસ્કાર લખવામાં આવ્યા છે પણ એને આધારે એમ ન કહી શકાય કે નિરુક્તકાર યાસ્ક મૂળ યાસ્કથી જુદા છે, કારણ કે છેલ્લો અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત છે એમ લગભગ બધા જ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે.

શ્રી વિષ્ણુપદ લટાચાર્ય એમના Yask’s Niruktaમાં યાસ્ક અને પાણિનીના સંબંધ અંગે એક અગત્યનો મુદ્દો ઢિખો કરે છે. ગોલ્ડસ્ટકરના મતે પાણિનીની ઋષ્ટાધ્યાયીમાં માંય સૂત્રો (૧-૫-૫૩ થી ૫૭) ધણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પાણિનીનાં આ સૂત્રો અને તેના પર પતંજલિની ટીકાને આધારે ગોલ્ડસ્ટકર નીચેના મુદ્દાઓ તારવે છે :

૧. પાણિનીના વ્યાકરણમાં સંજ્ઞાઓ અર્થાત્ ૨૬ શબ્દો, જેનો અર્થ નક્કી જ છે, તે બધાની સમજૂતી આપવામાં આવી નથી.

૨. જે સંગ્રાઓ વ્યુત્પત્તિથી સમજવી શકાતી હોય તેવી જ સંગ્રાઓનો ઉલ્લેખ મુત્ર ૧-૨-૫૩માં દરવામાં આવ્યો છે.

૩. ટિ, ધ, મ જેવી સંગ્રાઓ પાણિનના સમય પહેલાં રહી હતી, આમ છતાં પાણિનિ એ સંગ્રાઓ સમજાવે છે કારણ કે એનો વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્ત અર્થ થતો નથી.

હવે પાણિનિ કેટલીક સંગ્રાઓ જે અર્થમાં વાપરે છે તે જ અર્થમાં તે જ સંગ્રાઓ યાસ્ક પશુ વાપરે છે. જેમકે उपधा (નિ. ૨-૧, અને ૪-૧૨); अभ्यास (નિ. ૨-૨, ૨-૩, ૫-૧૨, ૧૦-૪૨); अभ्यस्त (નિ. ૨-૧૨, ૩-૧૦, ૪-૨૩, ૪-૨૫, ૬-૩); गुणः (નિ. ૧૦-૧૭) વગેરે. उपधा, अभ्यास વગેરે સંગ્રાઓનો અર્થ વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્ત છે આમ છતાં પાણિનિ એ બધાને માટે ખાસ નિયમો આપીને સમજૂતી આપે છે. હવે જો યાસ્ક પાણિનના પુરોગામી હોય તો આ બધી સંગ્રાઓ પ્રચલિત હોવી જોઈએ અને એવી સ્થિતિમાં પાણિનિ એનો અર્થ આપે નહિ; છતાં પાણિનિ આ બધાનો અર્થ આપે છે. આથી યાસ્ક પાણિનના પુરોગામી હતા એ શંકાસ્પદ છે. અંતમાં શ્રી. ભટ્ટાચાર્ય કહે છે : “Though it is apparent on linguistic ground, ..., that Yaska belongs to a much earlier period than पाणिनि, still the issue raised here demands special investigation before Yaska's priority can be fully taken for granted.” (Yaska's Nirukta. p. 6) શ્રી ભટ્ટાચાર્ય જે મુદ્દો ઊભો કર્યો છે તે વિચારવા જેવો છે.

✓ યાસ્ક પાણિનિ પહેલાં થઈ ગયા એમ સ્વીકારીને ડૉ. એલવેલકર યાસ્કનો સમય ઈ. પૂ. ૮૦૦ થી ૭૦૦ ગણાવે છે. (Systems of Sanskrit Grammar p. 7).

✓ શ્રી. હંસે એવું પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે મગધેશનાં પાછળનાં ચક્રતો જરથુષ્ટ્રના સમયની આસપાસ એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વેની આઠમી સદીની આસપાસ રચાયાં હતાં. જો એમ હોય તો યાસ્કનો સમય તેથી દીકરીક પાછળ ગણાવો જોઈએ, એમ સ્કોલ્ડ માને છે. (The Nirukta pp. 132-133) સ્કોલ્ડે જાતે યાસ્કના સમયની ચર્ચા ખાસ કરી નથી, આમ છતાં એમણે કેટલાંક મહત્વનાં સૂચનો કર્યા છે. સ્કોલ્ડના કલા પ્રમાણે યાસ્કના સમયમાં અથર્વવેદને ત્રીસા-વેદ તરીકે ગણવામાં આવતો ન હતો, ભગવાન શુદ્ધના સરયમાં ૫૫ અથર્વવેદને બીજા વેદો સાથે સમાન કક્ષાએ મૂકવામાં આવ્યો

ન હતો દારણુ કે ખૌદ સાહિત્યમાં વેદત્રયીનો જ ઉલ્લેખ છે. પતંજલિના સમય દરમ્યાન (લગભગ ઈ. પૂ. ૧૫૦) અથર્વવેદને પણ ખીખ વેદે. સાથે ગણવામાં આવેલો છે. આમ યાસ્કનો સમય ધણા બ્રાહ્મણ મંથોની પછીનો કહી શકાય.

આ બાબતમાં ખીણું પણ એક સૂચન કરી શકાય એમ છે. નિરુક્તના પ્રથમ અધ્યાયમાં કૌતસના અભિપ્રાયની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કૌતસ માને છે કે વેદમંત્રનો અર્થ થતો નથી અને એ માટેની દલીલ આપે છે. યાસ્ક એનો રદિયો આપે છે. અહીં કૌતસનો અભિપ્રાય એ ખૌદ, જૈન કે ચાર્વાક જેવા દર્શનના અનુસારકનો અભિપ્રાય છે, અર્થાત્ કૌતસ વેદ વિરુદ્ધ કોઈ સંપ્રદાયમાં માનતા હતા એમ કહેવું યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણ મંથોના સમયમાં યજુયાગાદિ ક્રિયાઓ પર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો કે તેને પરિણામે ધર્મ-વેદધર્મ વૈધિક (formal) બની ગયો. અને એ પરિસ્થિતિમાં વેદમંત્રનો ઉપયોગ માત્ર યજુયાગાદિ ક્રિયાઓમાં જ કરવાનો છે, એમાં સમજવા જેવું કંઈ છે જ નહિ એ પ્રકારની વેદવિરોધી તો નહિ પણ વેદાર્થવિરોધી માન્યતા બંધાઈ.

પ્રો. લક્ષમણ સરખ આ માન્યતાનો દિલ્લવ કાંઈક જુદી રીતે સમજાવે છે. એમના જણાવ્યા પ્રમાણે અથર્વવેદને પણ ખીખ બધા વેદો સાથે સમકક્ષ ગણવા માટે જે ફેટલાક પ્રયત્નો થયા તેમાં બાકીના ત્રણ વેદોના કરતાં અથર્વવેદ વધારે અગત્યનો છે એમ પણ જુદી જુદી કથાઓ દ્વારા બતાવવામાં આવ્યું. આ પછી પાટળથી જ્યારે અથર્વવેદને વેદત્રયીની સાથે સમકક્ષ ગણવામાં આવ્યો ત્યારે પણ વેદવિરોધી વિચારો, જે મદેલાં પ્રકટ કરવામાં આવેલા તે ચાલુ જ રહ્યા. આરણ્યકો તથા ઉપનિષદોમાં જેટલેક સ્થળે આ પ્રકારની માન્યતા આવે છે. મુંડકોપનિષદમાં વેદના અધ્યયનને અવિદ્યા કહેવામાં આવ્યું છે (૧-૧, ૪-૫), તથા વેદવિદ્યાને બ્રહ્મવિદ્યા કરતાં નીચી દેશાની ગણી છે (મુંદક ૩-૨-૩) આ ઉપરાંત ક્ષીણ પણ ધણા મંથોમાં આ પ્રકારના વિચારો દર્શાવ્યા છે; જેમકે બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૧-૫-૨૩; કૌષીતકિ ઉપનિષદ ૨-૫; છાન્દોગ્યોપનિષદ, ૫-૧૧-૨૪; તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨-૫; લગવદ્મીતા ૨-૪૨, ૪૫; ૬-૨૧; ૧૧-૪૮, ૫૩; વગેરે એમ પણ બની શકે કે ખૌદ તથા જૈન મંથોમાં જે વેદવિરોધી વિચારધારા છે તે આની અસરથી હોય. (જુઓ Introduction to the Nirukta pp. 74-75). યાસ્કના નિરુક્તમાં કૌતસનો જે અભિપ્રાય છે તેને વેદાર્થવિરોધી અભિપ્રાય કહેવો વધારે યોગ્ય થઈ પડશે. જે પ્રાચીન ઉપનિષદોનો કાળ આવા અભિપ્રાયનો હૃદયમકાળ ગણી લઈએ તો યાસ્કનો સમય તે પછીનો ગણી શકાય. આ દૃષ્ટિકોણથી યાસ્કના સમય અંગે વિચાર

કરવો જોઈએ, જો કે એ માર્ગે આપણે નિશ્ચયાત્મક રીતે કટલા આગળ વધી શકીએ એ એક પ્રશ્ન છે.

યાસ્કે વિશે આપણી પાસે ઘણી ઓછી માહિતી છે. તૈત્તિરીય સંહિતાના કાંડાનુક્રમમાં એને પૈક્ત્રી કહ્યા છે, અને વેદમંત્રોના સંગ્રહ અને સંપાદન કરનારા ઋષિઓમાં એમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પૈક્ત્રી એટલે પિત્રના વંશજ. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૈશંપાયને આ સંહિતા યાસ્કેને ઉપદેશી. અને તેણે તિત્તિરિને આપેલી. તિત્તિરિ પરથી સંહિતાનું નામ તૈત્તિરીય પડ્યું. આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્રોને અંતે જે વંશાવલી આપવામાં આવી છે, તેમાં પિત્રનું નામ છે. અહીં પિત્ર મંદિરસ ગોત્રના હોવાનું જણાવ્યું છે. આ પરથી યાસ્કે પંથુ અંગિરસ ગોત્રના હતા એમ કહી શકાય. હવે તે જ વંશાવલીમાં ભૃગુકુળનાં નામોમાં એક યસ્ક આવે છે અને યાસ્કે તેના વંશજ હોય એમ નામ પરથી લાગે છે.

૧૦૫ એ એક ઘણું વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કુળ હતું. જૃહદારણ્યક (૬-૩-૮-૬)માં એ કુળના મધુક નામના એક વિદ્વાનનો ઉલ્લેખ છે. આ મધુક અમુક યજુર્વેદના ઉપદેશકોમાંના એક હતા. પાણિનિ અને તેના શિક્ષકો (૬-૩-૧૦૫) પૈક્ત્રી વલ્પઃ નો ઉલ્લેખ કરે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૧૧)માં જણાવ્યું છે કે ૧૦૫માં પૂર્ણિમાને આગલે દિવસે અમુક ઉપવાસ-કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણનો આ વિભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનું મનાય છે. શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્ર (૩-૩-૨૪) પરના લાખ્યમાં અસ્તિ તાવિઙ્ઞનાં પૈક્ત્રિનાં ચ રદ્દસ્યબ્રાહ્મણે પુરુષવિદ્યા એવો ઉલ્લેખ છે.

નિધંદુ અને નિરુક્ત ઉપરાંત યાસ્કે બીજા મંથો લખ્યા હોવાનું કહેવાનું નથી. નિધંદુ પણ યાસ્કેની જ રચના છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે; એ ચર્ચા પછી હરીશું. કેલ્પક પિંગળના જ્ઞાનસૂત્રમાં યાસ્કેનો ઉલ્લેખ શોધી કાઢે છે—ન્યુક્તસારિણી દ્વિતીયઃ । સ્વચ્છોદીવો ક્રોધુકઃ । ઉરોવૃહતી યાસ્કસ્ય । જૃહતીના પ્રકારના જ્ઞાનમાં બીજો પાદ ૧૨ અક્ષરનો હોય તો તેને ન્યંકુસારિણી કહેવાય. ક્રોધુકિ તેને સ્વ-ચ્છોદીવો કહે છે, જ્યારે યાસ્કે તેને માટે ઉરોવૃહતી એવું નામ આપે છે. આ નામ નિધંદુ કે નિરુક્તમાં આવતું નથી. આથી આ એક માત્ર ઉલ્લેખને આધારે યાસ્કે જ્ઞાનસૂત્રનું પુસ્તક લખેલું અને તે ઉપલબ્ધ નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. રોય એમ માને છે કે અહીં ક્યાં તો ઉસ્તપ્રતના લેખકની અગર તો જ્ઞાનસૂત્રના મંથકર્તાની કાંઈક ભૂલ થઈ હોય એમ ખની શકે. પ્રાતિશાખ્યમાં જે વિભાગમાં જ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમાં એક

વૈયાસ્કનો ઉલ્લેખ છે, તે જ રીતે એ વિભાગમાં ન્યકુસારિણી, સ્કન્ધોમીવી અને ઉરોમ્બતી એમ ત્રણે નામોનો પણ ઉલ્લેખ છે. હવે જો યાસ્કે 'ઉરોમ્બતી' નામ આપ્યું હોય તો પ્રાતિશાખ્ય, જે યાસ્કના કરતાં પૂર્વકાલીન છે, તેમાં એનું નામ આવી શકે નહિ. એમ બને કે ખરેખર 'વૈયાસ્ક' જ મૂળ નામ હોય અને પાછળથી વધારે બાણીતા નામ 'યાસ્ક' ની સાથે એ બેયું યર્ધ ગયું હોય.

નિધંદુ પણ યાસ્કની રચના છે એવો પરંપરાગત મત છે, અને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ પણ એને ટકા આપ્યો છે. દુર્ગાચાર્ય એમ માને છે કે નિધંદુ અને નિરુક્ત બન્નેના લેખકો શુદ્ધ છે અને બીજા કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો પણ એને ટકા આપે છે.

મહાભારતમાં મોક્ષધર્મપર્વમાં નીચે મુજબના શ્લોકો છે :

યુષો દિ મગવાન્ધર્મઃ ક્વ્યાતો લોકેષુ ભારત ।

નિઘણ્ડુકપદારુચાને વિદિ માં યુષમુત્તમમ્ ॥

કપિર્વરાહઃ શ્રેષ્ઠશ્ચ ધર્મશ્ચ યુષ ઉચ્યતે ।

તસ્માદ્ યુષાકપિ પ્રાહ્ કચયપો માં પ્રજાપતિઃ ॥

(મ. ભા., શાન્તિપર્વ. ૩૪૨.૮૧-૮૭)

એ જ પ્રકરણમાં યાસ્કનો પણ ઉલ્લેખ છે :

યાસ્કો મામૃપિરવ્યથો નૈકયજ્ઞેષુ ગીતધાન્ ।

શિપિવિષ્ટ ઇતિ હ્યસ્માન્ ગુહ્યનામધરો હ્યહમ્ ॥

સ્તુત્વા માં શિપિવિષ્ટેતિ યાસ્ક અપિરુદારથીઃ ।

મત્રપ્રસાદાદધો નષ્ટં નિરુક્તમધિજગ્મિવાન્ ॥

(એજન. ૩૪૨; ૭૨.૭૩)

નિધંદુમાં યુષાકપિ શબ્દ આવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે કચયપ પ્રજાપતિ નિધંદુના સંપ્રાહક હતા. એ માન્યતા માટે કોઈ પણ જાતનો આધાર નથી. શ્રી. લક્ષ્મણ સ્વરૂપ કહે છે : "The theory of કચયપ's authorship is indeed absurd and hardly deserves any mention." (Intro. to the Nigāntu. p. 14. fn. 1.) એ ગમે તે હોય, અને કચયપને નિધંદુના સંપ્રાહક કહેવા ધણું અયોગ્ય હોવા - છતાં ઉપરના સ્લોકો પરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાભારત અનુસાર નિરુક્ત અને નિધંદુ બેના રચયિતાઓ એક ન હતા.

મધુસૂદન સરસ્વતી મહિમ્નસ્તોત્ર પરની દીક્ષામાં નિધંદુ અંગે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે:

‘‘ ઇધં નિઘણ્ટ્વાદયોઽપિ વૈદિકદ્રવ્યદેયતાત્મકપદાર્થપર્યાયશંન્દાત્મકા નિરુ-
ચતાન્તભૂતા એવ તત્રાપિ નિઘણ્ટ્વસંજ્ઞકઃ પદ્માઘ્યાયાત્મકો પ્રન્યો મગવતા
ચાર્કેનૈવ કૃતઃ ।

ઋગ્વેદ પરના સાપ્તર્થમાં વેદકટમાધવ ઋગ્વેદ ૭-૮-૭૪ સમગ્રવર્તા જણાવે છે :

તથા એકવિંશતિર્નામાનિ કશ્ચિદ્વૌર્વિમર્તીતિ પૃથિવીમાહ । તસ્ય હિ ચાર્ક-
પઠિતાન્યેકવિંશતિર્નામાનિ ।

મધુસૂદન સરસ્વતી અને વેદકટમાધવના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિધંદુ પણ ચાર્કની જ રચના છે. આમ આ બાબતમાં મતભેદ છે; બન્ને પક્ષે જુદી જુદી દલીલો કરવામાં આવે છે. આપણે એ બધી દલીલો જોઈએ :

નિરુક્તના આરંભમાં ચાર્ક કહે છે : સમાન્નાયઃ સમાન્નાતઃ । સ
ઠ્યાહ્યાતથ્યઃ । તમિમં સમાન્નાયં નિઘણ્ટય ઇત્યાચક્ષતે । (નિ. ૧-૧) આની
પર દીક્ષા કરતાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે: ગયાદિદેવપરન્યન્તઃ શબ્દસમુદાયઃ સમાન્નાય
ચ્ચયતે ।...। સ ચ ક્રુપિભિર્મન્ત્રાર્થપરિક્ષાનાય ઉદાહરણભૂતઃ પદ્માઘ્યાયીશાસ્ત્ર-
સંગ્રહભાવેન એકસ્મિન્નાન્નાયે પ્રન્યીકૃત ઇત્યર્થઃ । દુર્ગાચાર્ય એમ પણ બતાવે
છે કે નિધંદુ એ શબ્દસમુદાયને માટે રૂઢ સંજ્ઞા છે, અને આપણા શબ્દસમુદાય
ઉપરાંત બીજા શબ્દસમુદાયોને પણ હાથ પાડી શકાય. આમ ઉપલબ્ધ શબ્દ-
સમુદાયમાં ન મળતા શબ્દો જેમાં સમાવવામાં આવેલા છે એવા બીજા નિધંદુ
ગ્રન્થો પણ હોવા જોઈએ, એ આપણે ઉપર જોયું. આપણે ઉપર એ પણ
જોયું કે માત્ર ઉપલબ્ધ શબ્દસમુદાયના શબ્દોનું જ નિર્વચન ચાર્ક આપે છે
એવું નથી પણ બીજા શબ્દસમુદાયમાં આવતા શબ્દો પણ ચાર્કે સમજાવેલા છે,
એમાં એક પ્રશ્ન એવો ઊભો કરી શકાય કે બધા જ શબ્દોનો સંગ્રહ નિધંદુમાં
કેમ કરવામાં આવ્યો નથી ? દુર્ગાચાર્ય આના જવાબમાં કહે છે કે બધા જ
શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં અતિવિસ્તાર થઈ ગય. ઉપરાંત ઉપલબ્ધ નિધંદુ અને
તેના પરનું નિરુક્ત માત્ર નિર્વચનપદ્ધતિ સમજાવવા માટે છે, એ ઉદાહરણરૂપ
છે. આ બધાં કથનો પરથી એમ કહી શકાય કે ઉપલબ્ધ નિધંદુની રચના
ચાર્કના સમય કરતાં ઘણા પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ. નિરુક્તનું બાકીનું વાક્ય
લ્પદેશાય ગ્લાયન્તોઽવરે હમં પ્રન્યં સમાન્નાસિપુઃ । (નિ. ૧-૨૦) પણ
એ જ દર્શાવે છે.

✓ નિધંદુના ચોથા અધ્યાયમાં દાવને । અકૂપારસ્ય । એમ શબ્દો આવે છે. નિરુક્તમાં (નિ. ૪—૧૮) યાસ્કે એ શબ્દો સમજાવતી વખતે અકૂપારસ્ય દાવને એમ બન્ને શબ્દો વિરુદ્ધ ક્રમમાં આપ્યા છે. હવે જો નિધંદુ અને નિરુક્ત બન્નેના રચયિતા યાસ્કે જ હોય તો આ પ્રકારનો ક્રમભેદ આવે નહિ. દુર્ગાચાર્ય આની ચર્ચા કરતાં કહે છે : એતસ્મિન્મન્ત્રે 'અકૂપારસ્ય દાવને' इत्ययमनयोः पदयोस्तनुक्रमः । समाम्नाये पुनः 'दावने अकूपारस्य'—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेण अनुक्रमः । तेन ज्ञायते. अन्यैरेवायं ऋषिभिः समाम्नायः समाम्नातः अन्य एव चायं भाष्यकार इति । एको हि समाम्नायं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावात् एकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभक्ष्यत् । आद्ये ज ક્રમભેદ વાજપરસ્યમ્ અને વાજગન્ધ્યમ્ એ શબ્દો માટે પણ થાય છે (નિ. ૫—૧૫). તે સ્થળે દુર્ગાચાર્ય કહે છે : વાજગન્ધ્યમિત્યેતદપિ પદમેકસ્મિન્નેષ નિગમે નિરુક્તમ્ । કેવલં સમામ્નાયાનુક્રમવિपर्यासः वाजपस्यं वाजगन्ध्यमित्येष समाम्नायानुक्रमः । निगमे पुनः अद्यास वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्यमिति ।

નિધંદુમાં (૪—૧) જ્યવન શબ્દ આવે છે. એ સમજાવતાં યાસ્કે કહે છે : જ્યવન ઋષિર્ભવતિ । જ્યાવયિતા સ્તોમાનામ્ । (નિ. ૪—૧૯). આ પછી ઉદાહરણને માટે ઋગ્વેદ ૧૦-૩૬-૪ મંત્ર ટાંકે છે. હવે આ મંત્રમાં જ્યવાન શબ્દ છે. ઋષિનું નામ જ્યવાન છે, જ્યવન નહિ. ઋગ્વેદમાં પાંચ-૭ વખત જ્યવન શબ્દ જ્યાવયિતા એ અર્થમાં આવે છે પણ તેના ઉદાહરણો યાસ્કે આપ્યા નથી. આમ યાસ્કે જ્યવન અને જ્યવાન બેને ગૂંચવી નાંખે છે. આ પણ એક દલીલ તરીકે સર્વ શકાય કે નિધંદુ અને નિરુક્ત બેના લેખકો જુદા છે.

✓ નિધંદુમાં ઈર્ક શબ્દ ત્રણ વખત આવે છે. (૨-૭, ૨-૨૦, ૪-૨). નિધંદુ ૨-૭ માં ઈર્ક શબ્દ ઘજ્જનો પર્વાય છે, ૨-૨૦ માં ઘજ્જનો પર્વાય છે અને ૪-૨ માં અનેકાર્થક શબ્દ તરીકે વપરાયો છે. નિરુક્ત (૫-૪, ૬-૨૩) માં યાસ્કે ચાર અર્થો આપે છે. દેવ, મંત્ર, અગ્નિ અને વૃક્ષ. અહીં ઘજ્જનો અર્થ આપવામાં આવ્યો નથી. જો નિધંદુના સંપ્રાદયે યાસ્કે જ હોય તો આમ બનવું અસંભવિત છે.

ત્રી. લગવદત એમ માને છે કે મધુસૂદન સરસ્વતીને અભિપ્રાય જ યોગ્ય છે અને નિધંદુ તથા નિરુક્ત બન્નેના લેખક યાસ્કે જ છે. અકૂપારસ્ય દાવને એ બે શબ્દોને આધારે જે દલીલ દરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. યાસ્કેના ટાંકેલા મંત્ર ઉપરાંત ખીજી ઠાઈ જગ્યાએ આ શબ્દો આવતા ન હોય તો આપણે

દુર્ગાચાર્યનું કથન સ્વીકારી લઈએ પણ એવું નથી. બ્રહ્માપારસ્ય શબ્દ માત્ર એક જ સ્થળે આવે છે એ ખરું, પણ દાવને શબ્દ ખીજા મંત્રોમાં પણ આવે છે. એમ પણ બંને કે નિરુક્તની રચના વખતે યાસ્કે આ જ મંત્ર ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો હોય. દારણ કે અહીં બંને શબ્દો આવે છે અને આમ બે શબ્દો માટે જુદાં ઉદાહરણ આપવાની જરૂર ન પડે. આમ જોતાં આ શબ્દો માટે યાસ્કના ધ્યાનમાં માત્ર આ જ મંત્ર (ઋગ્વેદ ૫-૩૯-૨) હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. તે જ રીતે સંપદેશાય-પગ્લાયન્તોડવરે વિભ્રમપ્રહણાય इमं ग्रन्थं समाम्नासिपु... એમાં इमं ग्रन्थम् એટલે નિધંદુ એવો જે અર્થ દુર્ગાચાર્યે ક્યો છે તે યોગ્ય નથી. ખરી રીતે इमं ग्रन्थम् એટલે ‘આ પ્રકારના ગ્રંથો’ સમજવા જોઈએ. આ નિધંદુ ઉપરાંત તેના પહેલાં પણ નિધંદુ ગ્રંથો રચાયા હતા એ આપણે ઉપર જોયું. એટલું જ નહિ પણ પ્રાકાશીન નિધંદુઓને આધારે યાસ્કે ઉપલબ્ધ નિધંદુનો સંગ્રહ ક્યો એમ પ્રો. ભગવદત્ત માને છે. એને માટે નિરુક્ત ૭-૧૩ માંના એક અગત્યના પરિચ્છેદનો ઉલ્લેખ કરે છે :

“अथांतोऽभिधानैः संयुज्य हविश्रोदयति-इन्द्राय वृत्रघ्ने । इन्द्राय वृत्रतरे । इन्द्रायांहोमुचे-इति । तान्यपि एके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविद्वानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोक्त कर्मभिः क्षपिः देयताः स्तौति । वृत्रहा, पुरन्दर, इति । तान्यपि एके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् ।”

અહીં યાસ્કે જણાવે છે કે કેટલાક દેવતાકડિમાં દેવોનાં ૨૬ નામો ઉપરાંત તેમનાં જુદાંજુદાં, વિશેષણોનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. પણ આમ કરવામાં યાદી ઘણી લાંબી થઈ જાય એમ છે આથી યાસ્કે જાતે તો જે નામો ૨૬ છે તેની જ યાદી કરી છે. અહીં સમામને એ ઉત્તમ પુરુષ એકવચન જ બતાવે છે કે આ સંગ્રહ યાસ્કે કરેલો છે.

પ્રો. ભગવદત્તે જે દલીલો કરી છે તેમાં છેલ્લીને બાદ કરતાં ખીજી બધીમાં બહુ વજ્રદ જેવું લાગતું નથી. ‘इमं ग्रन्थम्’ નો અર્થ ‘આ પ્રકારના ગ્રંથો’ એવો કરવો એ વધારે પડતું છે. બ્રહ્માપારસ્ય દાવને માટે એમણે જે કહ્યું તે પ્રકારનું ગમે તે મુદ્દા પર કહી શકાય-જ્યાં આપણે કાંઈ જ જાણતા નથી ત્યાં આપણે ગમે તે દલીલ કરી શકીએ. એમ તો નિ. ૭-૧૩ નું વાક્ય, જેનો આધાર પ્રો. ભગવદત્ત લે છે, તે પણ આવી દાર્ઢિક રીતે ન સમજી શકાય? એમ કહી શકાય કે સમામને એ શૂલ છે પણ શૂળમાં સમામ્નાતમ્ હોવું જોઈએ અને હસ્તપ્રતના લેખકના દાવથી આવો પાઠકેર થઈ-ગયો છે. એમ પણ કહી શકાય કે

આખો વાક્યખંડ પ્રક્ષિપ્ત છે. એમ પણ કહી શકાય કે યાસ્કે પોતે આવી કોઈક યાદી કરી હોય પણ તે આ ઉપલબ્ધ નિધંદુથી જુદી હોય. આ રીતે-વર્ણના અનુમાનો કરી શકાય.

મને તો એવું લાગે છે કે નિધંદુનો પરાપૂર્વથી જે સંગ્રહ ચાલતો આવેતો તેમાં કોઈ એક જ લેખક આ યાદી કરેલી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. જુદાજુદા લેખકોએ એમાં ઉમેરા-ઘટાડા કર્યા હોય અને યાસ્કે જ્યોતે પણ એમાં પોતાને ઉચિત લાગ્યા એવા ફેરફાર કર્યા હોય. અને આ રીતે સમામતે શબ્દને આવા અર્થમાં સમજવો જોઈએ.

નિધંદુના સંગ્રહકે કોઈ એક જ લેખક ન હતાં એ માટે મેં ઉપર ચર્ચા કરતી વખતે એવી મતલબજુ' જણાવ્યું છે કે દેવતાકાંડ અને નિધંદુકાંડનાં સંગ્રહકો જુદા હતા. એ જ રીતે નૈમમકાંડ પણ સ્વતંત્ર હતો અને પાછળથી એ ત્રણે કાંડો ભેગા કરવામાં આવેલા. એ અંગે પ્રો. હરમરકરનો અભિપ્રાય ટાંકું છું : "Nor does the નિધંદુ seem to be the work of only one author. Thus, for instance, the author of the second section of the fourth અધ્યાય of the નિધંદુ is clearly different from the author of the first three અધ્યાય, as shown from the fact that the second section of the fourth અધ્યાય gives certain words, the meanings of which have already been given in the first three અધ્યાય. Thus અન્ધઃ IV. 2-6, ઘરાહઃ IV. 2-21, સ્વસરાણિ IV. 2-22, ક્યાર્યાઃ IV. 2-23 સિનમ્ IV. 2-28, વયુનમ્ IV. 2-48, are already explained in II. 7-1, I. 10-13, I. 9-5, II. 5-5, II. 7-8, III. 9-10, respectively. It is clear therefore that the author of the second section of the fourth અધ્યાય was not aware of the first three અધ્યાય."

આગળ ચાલતાં પ્રો. હરમરકર જણાવે છે : "In the fourth અધ્યાય of the નિધંદુ there are eight pairs of consecutive words occurring in some Rigvedic passages, out of which (1) two occur in IV. 1-દાક્ષે બહુવાસ્ય, IV. 1-32-33; and વિદ્રધે દ્રુપદે-IV. 1. 88-89; (2) two occur in IV. 2-વાદિષ્ઠઃ દૂતઃ, IV. 2-2-3; કૂટસ્ય ચર્ષણિઃ, IV. 2. 70-71; and (3) four occur in IV. 3. ધન્વાયં કિમોદિને IV. 3-43-44; ધુર્ધ્રો પુરન્ધિઃ, IV. 3-50-51;

चनः पचता IV. 3-64-65; सदान्वे शिरिम्बिठः IV. 3-119-120. In the case of the first section, the exact words occurring in the passage are taken, though the order is changed in the case of दावने अकूपारस्य. In the case of the second section, दाहिष्ठो दूतो in the passage has been reduced to its original, दाहिष्ठः and दूतः. In the case of the third section, while अन्वायं किमीदिने and चनः पचता are taken unchanged, शुष्टी पुरन्धिः and सदान्वे शिरिम्बिठः are substituted for पुरन्धिम् and शिरिम्बिठस्य of the original passage. If one can keep in tact दावने अकूपारस्य in IV. 1, one fails to understand how शिरिम्बिठस्य should lose its genitive or पुरन्धिम् its accusative. It is clear therefore that the third section must not have been produced by the author of the first section of the fourth अध्याय” श्री. કરમરકરનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે એમ સહજ કહી શકાય, નિર્ધટ્ટના બધા કડોના સંપ્રાદેશ જુદા છે એટલું જ માત્ર નહિ પણ નૈઋત્યકાંડના જુદાજુદા વિભાગોના સંપ્રાદેશ પણ જુદા છે, યાસ્કે જાતે એનું સંસ્કરણ માત્ર કયું હોય-તેમાં પણ દૈવતકાંડનું જ સંસ્કરણ કયું હોય એ સંલલિત છે.

આ સાથે એક વિચાર એ પણ કરવા જોવો છે કે નિરુક્તના પણ બધા જ અધ્યાયો એક જ લેખકના છે કે નહિ. નિરુક્તના પૂર્વ અને ઉત્તર બન્ને ષટ્કાંડના લેખકો એક જ છે કે કેમ એ બાબતમાં શંકા લેશી કરતા કેટલાક મુદ્દાઓ છે :

૧. ધણી ઉસ્તપ્રતોમાં પૂર્વષટ્ક અને ઉત્તરષટ્ક જુદાંજુદાં આપવામાં આવે છે.

૨. ઉત્તરષટ્કના અધ્યાયો અને તેના વિભાગો સામાન્ય રીતે ઘટ અને અઘાતોથી શરૂ થાય છે, પૂર્વષટ્કમાં માત્ર પ્રથમ અધ્યાયમાં જ આ પ્રકારનું લખાણ છે. પહેલા અને સાતમા અધ્યાયમાં જે સમાનતા છે તે કદાચ પાછળથી બનાવવામાં આવેલી હોય એવો સંભવ છે. પહેલા તથા સાતમા અધ્યાયમાં જ નિગમોમાં સ્વરાદિ ચિહ્નોનો અભાવ છે.

૩. પૂર્વષટ્કમાં નિર્વચન મુખ્ય લાગ લગવે છે. ઉત્તરષટ્કમાં દૈવતકાંડનું વ્યાખ્યાન હોવાથી એમાં યશની દૃષ્ટિએ ચર્ચાઓ આવે છે, નિર્વચન ગૌણ સ્થાને છે.

૪. ઉત્તરપટ્ટકમાં યજુર્વેદની અસર સ્પષ્ટ છે. નૈરુક્ત સિદ્ધાન્તના વિરોધમાં યાજ્ઞિકોનો મત આપવામાં આવે છે.

૫. પૂર્વપટ્ટકમાં એક જ પરિચ્છેદમાં બે કે વધારે નિગમો દાંડેલા છે. ઉત્તરપટ્ટકમાં અમુક અપવાદ બાદ કરતાં દરેક પરિચ્છેદમાં એક એક જ નિગમનું અવતરણ આપેલું છે.

૬. પૂર્વપટ્ટક તથા ઉત્તરપટ્ટકમાં શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ભેદ છે. ઉદાહરણ તરીકે પૂર્વપટ્ટકમાં નિર્વચન આપતી વખતે અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિ અપનાવેલી છે—વાક્ કસ્માત્ ? વચતેઃ । આમ સમગ્ર દરેક વખતે શબ્દ સાથે કસ્માત્ આવે છે અને પછી નિર્વચન આપેલું છે. ઉત્તરપટ્ટકમાં કસ્માત્ના વ્યવધાન વગર સીધેસીધું નિર્વચન આપેલું છે.

૭. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં નિરુક્તના ઉલ્લેખો પૂર્વપટ્ટકમાંથી જ કરવામાં આવ્યા છે. ઉત્તરપટ્ટકમાંથી નહિ. આને બહુ આધારભૂત દલીલ ન ગણી શકાય છતાં એક વાત તો ખરી જ કે ઉત્તરપટ્ટકમાંથી જરા પણ ઉલ્લેખ ન હોય એ કાઠી નાખવા જેવી બાબત તો નથી જ.

આમ ઉપરના સાત મુદ્દાઓને આધારે એમ કહી શકાય કે નિરુક્ત પણ એક જ લેખકની કૃતિ છે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે.

આવો જ એક ખીજો અગત્યનો પ્રશ્ન ‘નિરુક્ત’ નામ અંગે છે. યાસ્કના ‘ત્ર્યંચમાં નૈરુક્તાઃ । નો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ આ ત્ર્યંચ નિરુક્ત છે એવું કોઈ જગાએ લખ્યું નથી. સાયણાચાર્ય ઋગ્વેદભાષ્યની ભૂમિકામાં નીચે મુજબ જણાવે છે :

અર્થાવિવોચે નિરપેક્ષતયા પદજાતં યત્રોક્તં તન્નિરુક્તમ્ । ‘ગૌઃ ગ્મા, હ્મા, ક્ષ્મા, ક્ષમા’ इत्यारभ्य ‘वसवः वाजिनः, दैवपत्न्य’ इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थाविवोचाय परापेक्षा न विद्यते, तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् ।...पञ्चाध्यायरूपे षाण्डव्रयात्मके एतस्मिन्ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वमिति ।

યાસ્કના ગ્રન્થને માટે પણ સાયણ ‘નિરુક્ત’ શબ્દ જ વાપરે છે. એઓ કહે છે કે ‘તદપ્યુચ્યતે નિરુક્તમ્ ।’ આમ યાસ્કના ગ્રન્થને માટે ‘નિરુક્ત’ શીર્ષક વપરાય છે એની સાયણને ખબર હતી.

પ્રસ્થાનભેદના કર્તા મધુસદન સરસ્વતી પણ નિરુક્ત શબ્દ નિર્ધંદુને માટે વાપરે છે. સામગ્રિ પણ સાયણાચાર્યને અનુસરે છે પણ કૌંસમાં નિર્ધંદુ શબ્દ મૂકે છે.

પ્રો. સર્વમણ્ય-સ્વરૂપ જણાવે છે કે સાયણની માન્યતા ખોટી છે કારણ કે યાસ્ક જાતે એને માટે નિર્ધંદુ શબ્દ વાપરે છે. ખીજું ક્ષાર્ધ, પણ અન્યને નિરુક્ત ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે એમાં વ્યુત્પત્તિઓ સમજાવવામાં આવી હોય પ્રો. સ્વરૂપના શબ્દો આ પ્રમાણે છે :

સાયણ is evidently wrong in giving the title નિરુક્તમ્ to the સમાન્તાય, for યાસ્ક distinctly states that it is called નિર્ધંદુ..... The list of words can only be called નિર્ધંદુ and it is wrong to call it નિરુક્તમ્; the term નિરુક્ત can be applied only when some etymological explanations are given." (Intro to the નિર્ધંદુ. p. 13).

આ આખો જ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. નિરુક્ત કાને કહેવાય ? નિર્ધંદુને નિરુક્ત કહી શકાય ? યાસ્કનું નિરુક્ત એ નિરુક્ત છે ? યાસ્ક અને નૈરુક્તોનો સંબંધ શો ?

યાસ્ક બધું મળાને ૨૦ વખત નૈરુક્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે : ૧-૧૨, ૨-૧૪, ૨-૧૬, ૩-૮, ૩-૧૪, ૩-૧૬, ૪-૨૪, ૫-૧૧, ૬-૧, ૬-૩, ૬-૧૧, ૭-૪, ૭-૫, ૮-૧૩, ૬-૪, ૧૧-૧૬, ૧૧-૨૬, ૧૧-૩૧, ૧૨-૧૦, ૧૨-૪૧. એમાંથી ૧૦ સ્થળોએ વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી છે : ૨-૧૪માં ધૃમિ < પ્રામુતે; ૩-૮માં નિપાદ > નિ+સદ્; ૩-૧૪માં તરકર > તરકર; ૩-૧૬માં યજ્ઞ > યજતિ; ૪-૨૪માં તાયુ > સ્થાન; ૬-૧માં શુચિ > સિષ્; ૬-૩માં સલ્લુક > સૈલ્લુક; ૬-૧૧માં ક્રઘ > ક્રુ; ૮-૩માં દરષ્ટ > સૂર્ણ+મજ્; અને ૬-૪માં મંગલ > મરજ. બાકીનાં દશ સ્થળે જુદી જુદી માન્યતાઓ આપવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે :

નિ. ૧-૧૨ : નૈરુક્તાના સિદ્ધાન્ત અનુસાર જ્યાં જ નામો ક્રિયાપદોમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે.

નિ. ૨-૧૬, ધૃષ્ણ-મેષ.

નિ. ૫-૧૧. સૂર્ય શુકલપક્ષના પંદર દિવસ અને પંદર રાત્રિઓમાં જે પાણી પીએ છે તે જ ધન્દ્રે પીધેલાં સોમનાં ત્રીસ સસેવરો છે. દુર્ગાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે નૈરુક્તોની માન્યતા અનુસાર સૂર્ય અને ધન્દ્ર એક જ છે.

- નિ. ૭-૪. ને મત્રોના દેવતાઓ ચોક્કસ ન હોય તે નરાશંકના મત્રો સમજવા.
 નિ. ૭-૫. દેવતાઓ માત્ર ત્રણ જ છે.
 નિ. ૧૧-૧૬. ઋગ્વેદ-મંત્ર ૧૦-૧૪-૬ અન્તરિક્ષ દેવતાઓનો છે.
 નિ. ૧૧-૨૬. અનુમતી અને રાક્ષા દેવોની પત્નીઓ છે.
 નિ. ૧૧-૩૧. સિનીવાલી અને કુહ દેવોની પત્નીઓ છે.
 નિ. ૧૨-૧૦. ઋગ્વેદ સૂક્ત ૧૦-૧૭ અન્તરિક્ષદેવતા ઈન્દ્ર અને વાયુનું છે.
 નિ. ૧૨-૪૧. ઋગ્વેદ ૧-૧૬૪-૫૦ અને ૧૦-૬૦-૧૬ સ્વર્ગસ્થાનીય દેવતાઓનાં છે.

આ દશ ઉલ્લેખોમાંથી પ્રથમમાં નૈરુક્તોનો સિદ્ધાન્ત આપેલો છે. એમની માન્યતા પ્રમાણે બધા જ શબ્દો કે શબ્દોના થોડા ભાગો મૂળ ધાતુમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે ઉપર ને દશ વ્યુત્પત્તિઓ નૈરુક્તોની બચાવેલી છે તેમાં દરેકમાં મૂળ ધાતુ શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે. બાકીના નવ ઉલ્લેખોમાં કાર્ધ વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ એ ઉલ્લેખોમાં જે મતો દર્શાવ્યા છે તેને વ્યુત્પત્તિ કાઢી સંબંધ નથી. આ આખી જ ચર્ચા હરીને સ્પષ્ટ કરે છે: "If the Nairukta: really were etymologists in explaining words—and explaining them by trying to establish, as it were their pedigree,—this, however, was certainly not the sole doctrine of the school." (The Nirukta p. 101). તો પછી નૈરુક્તોનો સિદ્ધાન્ત શો હતો?

સ્પષ્ટ કરે છે: If we can judge by the relatively few passages where they are mentioned, they were rather a school of Vedic theologians, and their aim was not so much to investigate into the origin of words as to explain the Veda or certain portion of it." (એજન પૃ. ૧૦૮) આ એક વાત વિચારવા જેવી છે. અહીં ઉપરના નવ ઉલ્લેખો વિશે વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર છે.

નિ. ૨-૧૬ માં વૃત્ત કોણ છે એની ચર્ચા કરેલી છે.

તત્ત્વો ધૃતઃ ? મેષ ઇતિ નૈરુક્તાઃ । ત્વાપ્રોડમુર શ્યેતિદ્વાસિવાઃ । ધર્મા ચ યોતિપથ્ય મિત્રોમાશર્મણો વર્ષર્મ જાયતે ત્યોપમાર્થેન યુદ્ધવર્ણા મશન્તિ ।

નૈરુક્તોને મંત્રે વૃત્ર મેધ-વાદળ છે. ઐતિહાસિકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે વૃત્ર અસુર હતો અને ત્વષ્ટાનો પુત્ર હતો. પાણી અને પ્રકાશના મિશ્રણથી વર્ષા થાય છે. તેને સમજાવવા માટે યુદ્ધના જેવાં વર્ષુનો દરવાખાં આવ્યાં છે.

નિ. ૫-૧૧ માં સોમનાં ત્રીસ સરોવરો અંગે યાજ્ઞિકો અને નૈરુક્તોના મત બતાવ્યો છે : 'તત્રૈતદ્યાજ્ઞિકા વેદયન્તે-ત્રિશદુક્થપાત્રાણિ માધ્યન્દિને સવને એકદેવતાનિ તાન્યેતસ્મિન્કાલે પ્રતિધાનેન પિવન્તિ તાન્યત્ર સરાંસ્યુચ્યન્તે । ત્રિશદપરપક્ષસ્યાહોરાત્રાન્નિશત્પૂર્વપક્ષસ્યેતિ' નૈરુક્તવાઃ । તથા પતાશ્ચાન્દ્રમસ્ય આગામિન્ય આપો ભવન્તિ રશ્મયસ્તા અપરપક્ષે પિવન્તિ ।

ઋગ્વેદ ૮-૬૬-૪ માં કહ્યું છે કે ઇન્દ્ર એકી સાથે સોમનાં ત્રીસ સરોવરો પી ગયા. યાજ્ઞિકોના કહ્યા પ્રમાણે માધ્યન્દિન સવનમાં એક દેવને માટે સોમનાં ત્રીસ ઉક્થપાત્રો (libation vessels) હોય છે. તે તેઓ એકીસાથે પી જાય છે, અહીં તેને સરોવરો કહ્યાં છે. નૈરુક્તોના કહ્યા મુજબ શુદ્ધ પક્ષના ત્રીસ રાત્રિ-દિવસ (૧૫ રાત્રિ + ૧૫ દિવસ) અને કૃષ્ણ પક્ષના ત્રીસ રાત્રિ દિવસ હોય છે. સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્રનું પાણી (ચાન્દ્રમસ્ય આપઃ) ખીજ પક્ષમાં પી જાય છે.

નિ. ૭-૪ માં જેમાં દેવતાઓ અનિર્દિષ્ટ હોય તેવા મંત્રો અંગે બે અભિપ્રાયો આપેલા છે : અથાન્યત્ર યજ્ઞાત્ પ્રાજાપત્યા ઇતિ યાજ્ઞિકાઃ । નારાશંસા ઇતિ નૈરુક્તાઃ । જે મંત્રોના દેવતાઓ નક્કી ન હોય તેમાં શું સમજવું ? જે યજ્ઞ કે યજ્ઞના વિભાગમાં તે મંત્ર વપરાયો હોય તે યજ્ઞ કે યજ્ઞાંગના દેવતાને તે મંત્રના દેવતા સમજવા. પણ જે મંત્રો યજ્ઞ કે યજ્ઞાંગમાં ઉપયુક્ત ન હોય તે પ્રજાપતિના ગણવા એમ યાજ્ઞિકો કહે છે અને નરાશંસના ગણવા એમ નૈરુક્તો કહે છે. આ ઉપરાંત ખીજા અભિપ્રાયો યાસ્કે આપેલા છે. નરાશંસને માટે દુર્ગામાર્થ કહે છે : નરાશંસોઽગ્નિર્યજ્ઞો વા ।

નિ. ૭-૫ માં દેવતાઓની સંખ્યા અંગે ચર્ચા છે : તિસ્ર એક દેવતા ઇતિ નૈરુક્તાઃ । અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનો વાયુર્વેન્દ્રો વાન્તરિક્ષસ્થાનઃ સૂર્યો દ્યુસ્થાનઃ । તાસાં માહાભાગ્યાત્ એકૈકસ્યા અપિ ચહૂનિ નામધેયાનિ ભવન્તિ । અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાદ્યથા હોતામ્બયુર્ગ્રહોદ્રાતેત્યપ્યેકસ્ય સતઃ । અપિ વા પૃથગેવ સ્યુઃ પૃથગ્ચ સ્તુતયો ભવન્તિ તથાભિધાનાનિ ।...વગેરે. પૃથ્વી પર અગ્નિ, અન્તરિક્ષમાં વાયુ અથવા ઇન્દ્ર અને સ્વર્ગમાં સૂર્ય એમ માત્ર ત્રણ જ દેવતાઓ છે એમ નૈરુક્તો માને છે. આ દેવતાઓનો જુદાત્વને લીધે જુદાંજુદાં નામો વપરાય છે.

કદાચ એવું પણ હોય કે જેમ એક જ બ્રાહ્મણ જુદાંજુદાં કર્મો કરવાથી હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા અને હિદમાતા એમ જુદાંજુદાં રીતે ખોલાવાય તેમ દેવતાઓ પણ ત્રણ જ હોવા છતાં જુદાંજુદાં કર્મોને લીધે જુદાંજુદાં નામે ખોલાવાય. ખીલે અભિપ્રાય એવો છે કે સ્તુતિઓ તથા નામો જુદાં હોવાથી દેવો પણ જુદા જ માનવાં એ ખરું કે એક માણસ જુદાં જુદાં કામ કરે પણ જુદા જુદા માણસો પણ વહેંચીને જુદાં જુદાં કામ કરી શકે ને? તો પછી શું એકત્વ છે જ નહિ? એક દૃષ્ટિએ જરૂર છે. એમાં દેવતાઓનું સ્થાનૈકત્વ અને સંભોગૈકત્વ (સમ્ભોગો નામ इतरेतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः ।) જોવું જોઈએ. આમ ભેદ અને અભેદ બંને સાચા છે. તેને માટે યાસ્ક એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે—તત્રૈતન્નરરાષ્ટ્રમિતિ । અહીં રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ અભેદ છે અને બીજા માણસોની દૃષ્ટિએ ભેદ છે.

નિ. ૧૧-૧૬ માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે : માધ્યમિકો દેવગણ इति नैरुक्ताः । પિતર इत्याख्यानाम् । ઋગ્વેદમંત્ર ૧૦-૧૪-૬માં અંગિરસો, પિતૃઓ, આયર્વણો અને ભૃગુઓની સ્તુતિ છે. આ બધા અન્તરિક્ષસ્થાનના દેવતાઓ છે એમ નૈરુક્તો માને છે. આખ્યાનવિદો (આખ્યાન = parvāṇīya) ના મતે એ પિતૃઓ છે. આ પછી યાસ્ક કહે છે કે અધિઓની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે અને તે માટે ઋગ્વેદ મંત્ર ૭-૩૩-૮ ઉદાહરણ તરીકે આપે છે.

નિ. ૧૧-૨૬માં જથ્થાબુ છે: अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः પૌર્ણમાસ્યાવિતિ याज्ञિકा या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतियोत्तरा सा राकेति विज्ञायते । નૈરુક્તોને મતે અનુમતી અને રાકા દેવોની પત્નીઓ છે. યાજ્ઞિકાને અભિપ્રાયે તે પૂર્ણિમા છે. પૂર્ણિમાનો પૂર્વભાગ તે અનુમતી અને ઉત્તરભાગ તે રાકા એમ બ્રાહ્મણ મંથોમાં (ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૬-૧૧; ૫૩વિંશ બ્રાહ્મણ ૪-૬;) જથ્થાબુ છે.

નિ. ૧૧-૩૧માં સિનીવાલી અને કુહ અંગે આવા જ અભિપ્રાયો છે. સિનીવાલી કુહરિતિ દેવપત્ન્યાવિતિ નૈરુક્તાઃ । અમાવાસ્યા इति याज्ञिकाः । યા પૂર્વામાસ્યાસ્યા સા સિનીવાલી ચોત્તરા સા કુહરિતિ વિજ્ઞાયતે । અહીં પણ યાજ્ઞિકાને મતે સિનીવાલી અને કુહ અમાવાસ્યાઓ છે અને અમાવાસ્યાનો પૂર્વ ભાગ તે સિનીવાલી તથા ઉત્તર ભાગ તે-કુહ એમ બ્રાહ્મણ મંથો (ઐતરેય બ્રા; ૮-૧; ૫૩વિંશ બ્રા. ૪-૬) જથ્થાવે છે.

ઋગ્વેદ ૧૦-૧૭ માં જે મુગધ છે તે વિશે નિ. ૧૨-૧૦માં જથ્થાબુ છે: मध्यमं च माध्यमिकं च वायम् इति नैरुक्ताः । यमं च यमी चेत्येतिहासिकाः ।

શબ્દ ઘણી વખત વર્પરાયો છે અને ત્યાં એનો અર્થ 'વ્યુત્પત્તિ' એવો નથી થતો એમ સ્કોલ્ડ સાચું જ કહે છે. એના ઉદાહરણ તરીકે સ્કોલ્ડ નિ. ૫. ૮.નું વાક્ય ટાકે છે. અહીં શિપિવિષ્ટ શબ્દ સમજાવવા માટે ગ્રામ્લે મંત્ર ૭. ૧૦૦. ૬. ટાંક્યા પછી યાસ્કે કહે છે—તસ્યોત્તરા મૂયસે નિર્વચનાય । અને ખીજા મંત્ર ટાકે છે. આ વાક્યનો અર્થ 'તેને વધારે સમજાવવા માટે' એટલો જ સાચો અહીં વ્યુત્પત્તિનો પ્રશ્ન જ બિન થતો નથી.

દુર્ગાચાર્ય એમની ભૂમિકામાં વેદાંગ નિરુક્ત વિશે આ પ્રમાણે કહે છે : પ્રધાનં ચેદમિતરેભ્યોડક્ષેભ્યઃ સર્વશાસ્ત્રેભ્યઃપરિજ્ઞાનાભિનિવેશાત્ । અર્થો હિ પ્રધાન સંદર્ભગુણઃ શબ્દઃ .યથા શબ્દલક્ષણપરિજ્ઞાન સર્વશાસ્ત્રેષુ વ્યાકરણાત્, एवं सर्वशब्दार्थनिर्वाचनपरिज्ञानं निरुक्तात् । આમ દુર્ગાના કહેવા પ્રમાણે જેમ વ્યાકરણથી શબ્દના રૂપસિદ્ધિ આદિની ખબર પડે છે તેમ નિરુક્તથી શબ્દના અર્થનું નિર્વચન જણાય છે. અહીં નિર્વચન એટલે 'વ્યુત્પત્તિ' એવો અર્થ નથી થતો, માત્ર 'સમજૂતી' એવો જ અર્થ યોગ્ય છે. દુર્ગા કહે છે કે શબ્દ ગોણું છે, અર્થ પ્રધાન છે. વ્યુત્પત્તિમાં શબ્દ ગોણું છે એમ કહેવું એ યોગ્ય છે?

નિરુક્તનાં પ્રયોજનો યાસ્કે આપ્યાં છે અને તે આપણે ઉપર જોયાં. એમાં પણ યાસ્કે વેદના અર્થજ્ઞાનને માટે આ શાસ્ત્ર આવશ્યક છે એમ જણાવે છે. અજ્ઞાનનિન્દામાં પણ જે વેદ જાણે છે, પણ તેનો અર્થ નથી જાણતો તેની જ નિન્દા કરી છે. યાસ્કે નિર્વચનના જે સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. તેમાં પણ અર્થ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. આમ નિરુક્તનું પ્રયોજન વેદમંત્રોના શબ્દોનું અર્થજ્ઞાન છે એમ યાસ્કે તથા દુર્ગા બંનેના કહેવાથી આપણે ઠીકી શકીએ.

હવે એક વિચારવા, જેવું એ છે કે વેદના શબ્દોના અર્થજ્ઞાન માટે નૈરુક્તોની પદ્ધતિ કેવી હતી? અને માટે ઉપર જે દશ ઉદ્દેશોમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ આપી છે એમ આપણે કહ્યું તે જોવાથી આજો ખ્યાલ આવી શકે. તે બધા ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે છે :

નિ. ૨. ૧૪. ષ્ઠિરિદિત્યો ભવતિ—પ્રાજ્ઞુત એન ઘર્ણ ઇતિ નૈરુક્તાઃ । સંસ્પ્રષ્ટા રસાન્ । સંસ્પ્રષ્ટા માસં વેયોતિષામ્. વગેરે.

નિ. ૩. ૮. નિષાદઃ કર્માન્નિષદનો ભવતિ । નિષણ્ણમરિમન્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।

નિ. ૩. ૧૪. તસ્કરસ્તસ્કરો ભવતિ કરોતિ યત્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।
તનોતેર્વા સ્યાત્સન્તતકર્મા ભવતિ । બહોરાત્રકર્મા વા ।

નિ. ૩. ૧૬. યસઃ કર્માત્પ્રસ્ત્યાતં યજતિકર્મેતિ નૈરુક્તાઃ । યાજ્ઞચ્યો
ભયતીતિ યા યજુરન્નો ભવતીતિ યા બહુકૃષ્ણાજિન ઇત્યૌપમન્યવો યજ્ઞપ્ત્યેનં
નયન્તીતિ યા ।

નિ. ૪. ૨૪. તાયુરિતિ સ્તેનનામ, સંસ્ત્યાનમસ્મિન્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।
તસ્યતેર્વા સ્યાત્ ।

નિ. ૬. ૧. શુચિઃ જોષતેર્જ્વલતિકર્મણઃ । અયમપીતરઃ શુચિરેતસ્માદેવ ।
નિપિક્તમસ્માત્પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ ।

નિ. ૬. ૩. સલલુકં સંલુલુક્યં ભવતિ પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ । સરલુકં વા
સ્યાત્સર્તૈરભ્યસ્તાત્ ।

નિ. ૬. ૧૧. ક્રબ્યં યિકૃત્તાજ્ઞાયત્ ઇતિ નૈરુક્તાઃ ।

નિ. ૮. ૧૩. ત્યેષ્ટા તૂર્ણમશ્રુતે ઇતિ નૈરુક્તાઃ । સ્થિપેર્વા સ્યાદીત્તિકર્મણઃ
સ્વક્ષતેર્વા સ્યાત્કરોતિકર્મણઃ ।

નિ. ૬. ૪. મજ્જલં ગિરતેર્ગૃણાત્યર્થે ગિરસ્યંતર્થાનિતિ વા । અજ્જલમજ્જયત્ ।
મજ્જયતિ પાપકમિતિ નૈરુક્તાઃ । માં ગચ્છત્થિતિ યા ।

ઉપરના દસે ઉલ્લેખો ધ્યાનથી જોતાં કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટિ થાય
છે. પ્રથમ તો એક સ્થાન-૬.૧૧. બાદ કરતાં બાકીના બધા જ ઉલ્લેખોમાં
નૈરુક્તોના મત ઉપરાંત ચારક બીજા પશુ નિર્વચનો આપે છે. બીજું એ કે
નૈરુક્તોનાં નિર્વચનોમાં અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. આત્મચુ-
મ્થોમાં આ પ્રકારનાં નિર્વચનો આપવામાં આવ્યાં છે. ચારક જાતે પશુ આવાં
નિર્વચનો ટાંકે છે; જેમકે નિ. ૨. ૧૭ માં તૈત્તિરીય સંહિતાનું વાક્ય યદ્વૃણોત્તદ્
વૃષ્ણસ્ય વૃષ્ણત્વમ્' વગેરે (તે. સં. ૨. ૪. ૧૨. ૨.) ટાંકે છે.

આ બધું જોતાં આપણે નૈરુક્તોને માટે નીચેની બાબતો કહી શકીએ
એમ છીએ.

(૧) નૈરુક્તાઃ એ વેદનો અર્થ અમુક રીતે ધટાવનાર સમ્રદાય હતા.

(૨) વેદવર્ણિત દેવો અને પ્રજાઓ વિવિધ પ્રકૃતિગત ધટનાઓ છે એ
સિદ્ધાન્તને આધારે નૈરુક્તો વેદનું અર્થધટન કરતા.

(૩) વેદના જ્ઞાન માટે વેદના શબ્દોનું જ માત્ર જ્ઞાન નહિ પણ વેદના શબ્દોના અર્થનું પણ જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ નૈરુક્તો માનતા.

(૪) વેદમાં આવતા શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે એ શબ્દોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. જેવી રીતે બ્રાહ્મણમંત્રોમાં અને ઉપનિષદોમાં શબ્દોને સમજાવવામાં આવ્યા છે, તેવી જ રીતે નૈરુક્તો પણ સમજાવતા. આમ નૈરુક્તોએ જે નિર્વચનો આપ્યાં એમાં વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ જરૂર હતું પણ એ નિર્વચન પાછળ વ્યુત્પત્તિ આપવાનો હેતુ નહિ પણ એ દ્વારા શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો જ હેતુ હતો. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આટલું નક્કી થયાં પછી આપણે ખીમ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. આપણે ઉપર જોયું કે સાયણાચાર્ય નિર્ધંડુને નિરુક્ત કહે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે જેમાં અર્થબોધને માટે શુદ્ધ શુદ્ધ શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય તેને નિરુક્ત કહેવાય. સાયણાચાર્ય નિર્ધંડુને સ્પષ્ટ રીતે જ નિરુક્ત કહે છે. નિર્ધંડુકાંડમાં પ્રત્યેક શબ્દસમૂહની પાછળ અર્થ આપેલો છે. દેવતાકાંડમાં પણ અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરેલી છે, એ આપણે જોયું. દેવતાકાંડમાં સ્થાન અનુસાર દેવતાઓનાં નામોની વ્યવસ્થા કરેલી છે. અને એ રીતે જોતાં નૈરુક્તોનો અગત્યનો સિદ્ધાંત-કે, વેદવર્ણિત દેવો પ્રકૃતિગત ઘટનાઓ છે-એમાં અમુક અંશે છે. પ્રથમ કાંડમાં તો અર્થ આપેલા છે, જો કે એમાં નિર્વચનની પદ્ધતિ નથી. નૈમગકાંડમાં કાંઈ જ નથી. દુર્ગાચાર્ય એની ભૂમિકામાં જણાવે છે : અથાસ્યૈવમશિલપુરુષાર્થોપકારવૃત્તિસમર્થસ્ય સંગ્રહઃ ।.....તસ્યૈવા ગણાયા દૈવપરત્યન્ત્રાં પજ્ઞાપ્યાયી સૂત્રસંગ્રહઃ । આમ નિર્ધંડુ એ નિરુક્તશાસ્ત્રનો સૂત્રસંગ્રહ છે. આ દૃષ્ટિએ નિર્ધંડુને નિરુક્ત જ કહીએ તો કાંઈ જ ખોટું નથી. યાસ્ક એને માટે નિરુક્ત શબ્દ નથી વાપરતા આથી સાયણાચાર્યનું કહેવું ખોટું છે એવી શ્રી. સરપની દલીલ મને તો બરાબર લાગતી નથી. યાસ્ક જાતે ખોતાના મંત્રને પણ નિરુક્ત નથી કહેતા. સરપ એને પણ કવી રીતે નિરુક્ત કહી શકે ?

હવે એ જોઈએ કે યાસ્ક નૈરુક્ત કહી શકાય કે નહિ ?
કેટલાક મુદ્દાઓ છે.

પ્રદેવતામાં નૈરુક્તોનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે :

તત્ સ્વભાવઃ કતિમ્બ્યસ્તુ કર્મમ્બ્યો નામ જાયતે ।
 સત્ત્વાનાં વૈદિકાનાં વા ચદ્વાન્યદિદ્ કિંચન ॥
 નવમ્બ્ય ઇતિ નૈરુક્તાઃ પુરાણાઃ કવચશ્ચ ચે ।
 મધૂકઃ શ્વેતકેતુશ્ચ ગાલવશ્ચૈવ મન્યતે ॥
 નિવાસાત્ કર્મણો રૂપાત્ મફ્ફલાદ્વાચ આશિપઃ ।
 યદ્દચ્છયોપવસનાત્ તથામુપ્યાયણાશ્ચ યત્ ॥
 ચતુર્મ્બ્ય ઇતિ તત્રાહુર્યાસ્કગાર્ગ્યરથીતરાઃ ।
 આશિપોડ્યાર્થવૈરૂપ્યાત્ વાચઃ કર્મણ એવ ચ ॥ (૧.૨૩.૨૬)

આ શ્લોકોમાં ઠહું છે કે નૈરુક્તો, પ્રાચીન વિદ્વાનો, મધૂક, શ્વેતકેતુ અને ગાલવ માને છે કે નામની ઉત્પત્તિ નવ પ્રકારે થાય છે. યાસ્ક, ગાર્ગ્ય અને રથીતર એવો અભિપ્રાય આપે છે કે નામની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારે થાય છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યાસ્કનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોથી જુદો છે.

નિ. ૧-૧૭ માં યાસ્ક નૈરુક્તોનો મત આપે છે કે ‘સર્વાણિ નામાનિ આલ્યાતજ્ઞાનિ’ અને તે અંગે ચર્ચા પણ કરે છે, આમ છતાં ‘સત્ય’ શબ્દની ઉત્પત્તિ આપતાં શાકટાયન એ ધાતુઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની યાસ્ક ટીકા પણ કરે છે. અને શાકટાયન જે જાતે નૈરુક્ત ન હોય (પતંજલિ એમને વૈયાકરણ માને છે) તો પણ એમનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોના જોવા જ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ખીજું એક અગત્યનું વિધાન સ્કોલરે ક્યું છે : “But what is perhaps of most importance is that his etymological practice does not agree with that of the નૈરુક્તાઃ, as he often derives words from nouns, quite contrary to their doctrine as exposed in N. 1-12.” (The Nirukta p. 114). આ બાબતમાં સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપવા માટે યાસ્કનાં જ્યાં જ નિર્વચનોનો અભ્યાસ કરવો પડે અને તેને માટે અહીં અવકાશ નથી. સ્કોલરે જ્યાં જ નિર્વચનો તપાસેલાં છે, એ જ્યાંની યાદી પણ આપી છે એટલે એમનું આ વિધાન ન માનવાનું કોઈ કારણ નથી.

ઉપરના મુદ્દાઓને આધારે સ્કોલર યાસ્કના નૈરુક્ત હોવા સંબંધમાં શંકા જાણી કરે છે. એ શંકાને ટેકા આપે એવી ખીજ બાબતો મારા ધ્યાનમાં આવી છે, તે હું જણાવું છું.

(૩) વેદના જ્ઞાન માટે વેદના શબ્દોનું જ માત્ર જ્ઞાન નહિ પણ વેદનું શબ્દોના અર્થનું પણ જ્ઞાન આવશ્યક છે એમ નૈરુક્તો માનતા.

(૪) વેદમાં આવતા શબ્દોનો અર્થ સમજવા માટે એ શબ્દોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. જેવી રીતે શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં અને ઉપનિષદોમાં શબ્દોને સમજાવવામાં આવ્યા છે, તેવી જ રીતે નૈરુક્તો પણ સમજાવતા. આમ નૈરુક્તોએ જે નિર્વચનો આપ્યા એમાં વ્યુત્પત્તિનું તત્ત્વ જરૂર હતું પણ એ નિર્વચન પાછળ વ્યુત્પત્તિ આપવાનો હેતુ નહિ પણ એ દ્વારા શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો જ હેતુ હતો એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આટલું નક્કી થયા પછી આપણે બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. આપણે ઉપર જોયું કે સાયણાચાર્ય નિર્ધનને નિરુક્ત કહે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે જેમાં અર્થબોધને માટે જુદા જુદા શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય તેને નિરુક્ત કહેવાય. સાયણાચાર્ય નિર્ધનને સ્પષ્ટ રીતે જ નિરુક્ત કહે છે. નૈર્ધનકાંડમાં પ્રત્યેક શબ્દસમૂહની પાછળ અર્થ આપેલો છે. દૈવતકાંડમાં પણ અમુક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરેલી છે, એ આપણે જોયું. દૈવતકાંડમાં સ્થાન અનુસાર દેવતાઓનાં નામોની વ્યવસ્થા કરેલી છે. અને એ રીતે જોતાં નૈરુક્તોનો અગત્યનો સિદ્ધાંત-કે વેદવર્ણિત દેવો પ્રકૃતિગત ધટનાઓ છે-એમાં અમુક અંશે છે. પ્રથમ કાંડમાં તો અર્થ આપેલા છે, જે કે એમાં નિર્વચનની પદ્ધતિ નથી. નૈગમકાંડમાં કાંઈ જ નથી. દુર્ગાચાર્ય એની ભૂમિકામાં જણાવે છે : અથાસ્તૈવમશ્વિલપુરુષાર્થોપકારવૃત્તિસમર્થસ્ય સંગ્રહઃ ।.....તસ્યૈવા ગણાયા દેવપરમ્યન્તા પજ્ઞાગ્યાયી સૂત્રસંગ્રહઃ । આમ નિર્ધન એ નિરુક્તશાસ્ત્રનો સૂત્રસંગ્રહ છે. આ દૃષ્ટિએ નિર્ધનને નિરુક્ત જ કહીએ તો કાંઈ જ ખોટું નથી. યાસ્ક એને માટે નિરુક્ત શબ્દ નથી વાપરતા આથી સાયણાચાર્યનું કહેવું ખોટું છે એવી શ્રી. સરપની દલીલ મને તો ખરાબર લાગતી નથી. યાસ્ક જાતે પોતાના ગ્રન્થને પણ નિરુક્ત નથી કહેતા, તો પછી સરપ એને પણ કેવી રીતે નિરુક્ત કહી શકે ?

હવે એ જોઈએ કે યાસ્ક નૈરુક્ત હતા કે નહિ, તથા 'યાસ્કનાં ગ્રન્થને નિરુક્ત કહી શકાય કે નહિ. યાસ્કને નૈરુક્ત માનવામાં શંકા ઉત્પન્ન થાય એવા કેટલાક મુદ્દાઓ છે.

પ્રહલદેવતામાં નૈરુક્તોના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે

તત્ સત્વાદુઃ કતિભ્યસ્તુ કર્મઽયો નામ જાયતે ।

સત્ચાનાં વૈદિકાનાં ત્રા યદ્વાન્યદિહ કિંચન ॥

નવમ્ય ઇતિ નૈરુક્તાઃ પુરાણાઃ કવચશ્ચ યે ।

મધૂકઃ સ્વેતકેતુશ્ચ ગાલવશ્ચૈવ મન્યતે ॥

નિયાસાત્ કર્મણો રૂપાત્ મહ્નલાદ્વાચ માશિપઃ ।

યદ્દચ્છયોપવસનાત્ તયામુખ્યાયણાચ ચત્ ॥

ચતુર્મ્ય ઇતિ તન્નાદુર્યાસ્કનાગર્ગરથીતરાઃ ।

માશિપોઽધાર્યવૈરુપ્યાત્ શાચઃ કર્મણ એવ ચ ॥ (૧-૨૩-૨૬)

આ શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે નૈરુક્તો, પ્રાચીન વિદ્વાનો, મધૂક, સ્વેતકેતુ અને ગાલવ માને છે કે નામની ઉત્પત્તિ નવ પ્રકારે થાય છે. યાસ્ક, ગામ્ધર્ અને રથીતર એવો અભિપ્રાય આપે છે કે નામની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારે થાય છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યાસ્કનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોથી શુદ્ધ છે.

નિ. ૧-૧૭ માં યાસ્ક નૈરુક્તોનો મત આપે છે કે ‘સર્વાણિ નામાનિ’ આદ્યાતજાનિ’ અને તે અંગે અર્થાં પશ્ય કરે છે, આમ છતાં ‘સત્ય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં શાકટાયન એ ધાતુઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની યાસ્ક ટીકા પસંદ કરે છે. અને શાકટાયન જે જાતે નૈરુક્ત ન હોય (પતંજલિ એમને વૈયાકરણ માને છે) તે પશુ એમનો અભિપ્રાય નૈરુક્તોના જેવો જ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ખીજું એક અગત્યનું વિધાન સ્કોલ્ડે કહ્યું છે : “But what is perhaps of most importance is that his etymological practice does not agree with that of the નૈરુક્તાઃ, as he often derives words from nouns, quite contrary to their doctrine as exposed in N. 1-12.” (The Nirukta p. 114). આ મામલે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપવા માટે યાસ્કનાં બધાં જ નિર્વચનોનો અભ્યાસ કરવો પડે અને તેને માટે અહીં અવકાશ નથી. સ્કોલ્ડે બધાં જ નિર્વચનો તપાસેલાં છે, એ બધાંની યાદી પણ આપી છે એટલે એમનું આ વિધાન ન માનવાનું જોઈ શકાય નથી.

ઉપરના મુદ્દાઓને આધારે સ્કોલ્ડે યાસ્કના નૈરુક્ત હોવા સંબંધમાં શંકા જાળી કરે છે. એ શંકાને ઠેકા આપે એવી ખીજી બાબતો મારા ધ્યાનમાં આવી છે, તે હું જણાવું છું.

સ્કંદોઃ કહે છે કે માત્ર ત્રણ જ દેવતાઓ છે એવાં નૈરુક્તોનાં, સિદ્ધાંતઃ યાસ્કને માન્ય નથી : (The Nirukta p: 114). નિ. ૭.૫ માં યાસ્ક નૈરુક્તો અને યાજ્ઞિકોના વિરુદ્ધ અભિપ્રાયોનું; સમાધાન કરતા હોય એમ લાગે છે. નૈરુક્તોના, જે નવ ઉલ્લેખો. (જેમાં નિર્વચન નથી) આપણે ઉપર જણાવ્યા એમાં બધામાં જ નૈરુક્તોના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ ઐતિહાસિકો કે યાજ્ઞિકોના મતો. આપેલા છે, અને નિ. ૨. ૧૬ ને ખાદ્ય કરતાં ખાદ્યના આઠમાં યાસ્ક જાતે નૈરુક્તોના અભિપ્રાય સાથે સંમત થાય છે એવું આપણે કહી શકતા નથી. જિહ્વુકં દૃટલીક વખત તો યાસ્કનું વલણ નૈરુક્તોના મતથી જુદું જ હોય એમ લાગે છે. નિ. ૧૧-૧૬માં આપણે જોયું કે નૈરુક્તો અને આખ્યાનવિદોના અભિપ્રાયો આખ્યા પછી યાસ્ક જે દલીલ કરે છે અને ઉત્તર આપે છે તે આખ્યાનવિદોના ટેકાં આપે છે. તે જ રીતે નિ. ૧૨.૧૦માં અભિપ્રાયો આખ્યા પછી યાસ્ક યમ-યમીને માટે ઇતિહાસ પશુ કહે છે; આ ઇતિહાસ ઐતિહાસિકો આપે છે. જ્યાં નિર્વચનો આપવામાં આવ્યાં છે એવા દસ ઉલ્લેખોમાં પશુ યાસ્ક નિ. ૬.૧૧ ખાદ્ય કરતાં વિકલ્પે ખીજાં નિર્વચનો આપે છે; અને નૈરુક્તોનાં નિર્વચનો કરતા એ વધારે ઉચિત પશુ લાગે છે.

ઉપર આપણે જોયું કે નૈરુક્તો વેદવર્ણિત પ્રસંગોને અને વ્યક્તિઓને પ્રકૃતિગત ઘટનાઓ તરીકે સમજાવતા, જ્યારે ઐતિહાસિકો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને પ્રસંગો તરીકે લેખાવતા. આમ નૈરુક્તોના મતને નિત્યપક્ષ કહી શકાય, અને ઐતિહાસિકોના અભિપ્રાયને આખ્યાનપક્ષ કહેવો યોગ્ય છે. યાસ્કના નિરુક્તમાં ઋગ્વેદના ધણા મંત્રો, આખ્યાનપક્ષની દૃષ્ટિએ સમજાવેલા છે એ. ખ્યાનમાં લેવું જોઈએ. નિ. ૨.૧૦-૧૨માં ઋગ્વેદ ૧૦.૬૬.૫, ૭ ટાંકીને દેવાપિ અને શન્તુની કથા આપેલી છે. નિ. ૨.૨૫-૨૭માં વિશ્વામિત્ર અને નદીઓની કથા ઋગ્વેદ મંત્ર ૭.૩૩.૫ ટાંકીને આપેલી છે. ઋગ્વેદ ૧.૪૫.૩ ટાંકીને નિ. ૩.૧૭ માં યાસ્ક કહે છે : મર્ચિપિ મૃગુઃ સમ્બમૂવ । આ પશુ આખ્યાનપક્ષને અનુસરે છે. નિ. ૪.૪૬માં જણાવ્યું છે કે ત્રિત જ્યારે દેવામાં પડી ગયા ત્યારે ઋગ્વેદ ૧-૧૦-૮નું પ્રતિજ્ઞાન થયેલું. આ પશુ ઐતિહાસિક પક્ષ અનુસાર છે. તે જ રીતે ઋગ્વેદ ૧૦.૮૫.૧૦ સમજાવવામાં યાસ્ક (નિ. ૧૨-૮) આખ્યાન પક્ષને અનુસરે છે. આવાં ખીજાં ઉદાહરણો બતાવી શકાય એમ છે. આ બધે સ્થળે સ્કન્દસ્વામી એમની ટીકામાં નૈરુક્તોના પક્ષને અનુસરીને ખીજો અર્થ આપે છે એ નોંધવું જોઈએ.

ઉપરના મુદ્દાઓ પર વિચાર કરતાં આપણે જરૂર કહી શકીએ કે યાસ્ક જાતે નૈરુક્ત હતા એમ આપણી જે સામાન્ય માન્યતા છે તે સંકારપદ છે. કદાચ યાસ્ક:

નૈરુક્ત ન હોય એમ માનવું વધારે સચુકિતક લાગે છે. યાસ્કે કદાચ જાતે નૈરુક્ત ન હોય એમ માનીએ તો યાસ્કે લખેલા મંથને નિરુક્ત કહી શકાય ? નિરુક્ત શબ્દનો અર્થ માત્ર 'વ્યાખ્યાન' એવો જ કરીએ તો એને નિરુક્ત કહેવામાં કાંઈ વાંધો લાગતો નથી. આપણે ત્યાં આવા દાખલાઓ છે કે અમુક અભિપ્રાયને સંપૂર્ણ રીતે ન અનુસરનારા લેખકોએ પણ તે તે વિદ્યાશાખાના અર્થો પર ટીકા લખી છે. યાસ્કે તો માત્ર સમામ્નાય પર લાખ્ય જ લખ્યું છે અને લાખ્યને નિરુક્ત કહી શકાય. સમામ્નાય નૈરુક્તોની રચના હોઈ શકે- કદાચ એવા ખીજ ઘણા સમામ્નાયો પણ હોઈ શકે-અને નૈરુક્તોની રચના પર લાખ્ય લખનાર જાતે નૈરુક્ત ન હોય તો પણ એ લાખ્યને નિરુક્ત-સામાન્ય અર્થમાં, અને પછી કાલાન્તરે એ લાખ્યના નામ તરીકે જ-કહેવાયું હોય એમ થઈ શકે. યાસ્કે જાતે તો પોતાના મંથને નિરુક્ત કહેતા નથી. મહાભારતમાં (શાંતિપર્વ, ૩૨૪.૭૨-૭૩) યાસ્કે અને નિરુક્તનો જ ઉલ્લેખ આવે છે તેને આપણે આ પ્રકારે સમજી શકીએ.

(૪) યાસ્કના કેટલાક અગત્યન સિદ્ધાંતો :

નિરુક્તમાં યાસ્કે કેટલીક અગત્યની ચર્ચાઓ કરી છે. તેને આપણે બે વિભાગમાં જોઈ શકીએ.

૧. કેટલી ચર્ચાઓ ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે, તેમાં યાસ્કની માન્યતા પ્રમાણે શબ્દોના પ્રકારો, ખુદાં જ નામે ધાતુઓમાંથી આવ્યાં છે એવો નૈરુક્તોનો સિદ્ધાંત અને યાસ્કે આપેલા નિર્વચનના નિયમો આવી જાય છે.

૨. કેટલીક ચર્ચાઓ વેદના અર્થઘટન અંગેની છે; તેમાં કૌતસનો મન્ત્રો અનર્થક છે એવો મત, તેમજ ઋગ્વેદમન્ત્રોના પ્રકારો, દેવોની સંખ્યા, તથા સ્વરૂપની ચર્ચા સમાવી શકાય.

આ બંને આપણે વારાફરતી વિચારીએ.

ભાષાવિષયક વિચારો :

યાસ્કના જણાવ્યા પ્રમાણે શબ્દો ચાર પ્રકારના હોય છે : નામ, આખ્યાત (=ક્રિયાપદ), ઉપસર્ગ અને તિપાત. નામ અને આખ્યાત સમઘટતાં યાસ્કે કહે છે : ભાવપ્રધાનમાસ્ત્યાત્ સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ । આમ ક્રિયાપદમાં ભાવ (becoming) મુખ્ય હોય છે, નામમાં સત્ત્વ (being) પ્રધાન હોય છે. હવે એ બંનેમાં ભાવ જ મુખ્ય હોય તો નામ અને આખ્યાત વચ્ચેનો ભેદ કેમ

સમજવો ? યાસ્કે જણાવે છે કે જેમાં એક પછી એક ક્રિયાઓ થતી હોય તેને આખ્યાત કહેવાય, જેમકે 'ગચ્છતિ ।' એમાં જનનાર અક્રિત ઘણી ક્રિયાઓ કરતી હોય છે, જેમકે જોડા પહેરવા, એક પગ ઉપાડવો, પછી બીજો ઉપાડવો, વગેરે જરૂર પડે ત્યાં વળવું વગેરે. આ બધી જ ક્રિયાઓ કરનારને માટે આપણે કહીએ કે 'તે જાય છે.' આમ છતાં જ્યારે આ બધી જ ક્રિયાઓનો આખો જ વ્યાપાર એક સત્ત્વ તરીકે લઈને આપણે ગમન શબ્દ વાપરીએ, 'તે ગમન કરે છે', તો તે નામ બને છે. આ રીતે સાવવાચક નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચેનો ભેદ યાસ્કે સમજાવે છે.

વાખ્યાયણિના જણાવ્યા પ્રમાણે સાવના વિદ્યારો જ હોય છે-ઉત્પન્ન થાય છે, છે (=exists), બદલાય છે, વધે છે, ઘટે છે અને નાશ પામે છે.

ઉપસર્ગો નામ અને આખ્યાતના અર્થમાં ફેરફાર લાવે છે.

નિપાત ત્રણ પ્રકારના છે-ઉપમાવાચક, કર્મોપસંગ્રહાર્થીય અને પદપૂરણ-યાસ્કે આ બધાની યાદી આપે છે.

યાસ્કે નામ અને આખ્યાતની જે વ્યાખ્યા આપી છે તેની સાથે એરિસ્ટોટલે આપેલી વ્યાખ્યાઓ સરખાવવા જેવી છે : "A noun or a name is a composite significant sound not involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it. A verb is a composite significant sound involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it. Whereas the word 'man' or 'white' does not imply when, 'walks' and 'has walked' involve in addition to the idea of walking that of time present or time past." આમ એરિસ્ટોટલે કાળને મૂકતવ આપ્યું છે, જ્યારે યાસ્કે સાવને મુખ્ય ગણ્યો છે. ખીજું યાસ્કે જે સત્ત્વશૂન નામની ચર્ચા કરી છે તે એરિસ્ટોટલે કરી નથી.

નામ અને આખ્યાતનાં લક્ષણો સમજાવતાં યાસ્કે એક અગત્યની ચર્ચા કરેલી છે. ઓદુમ્બરાયણ કહે છે કે શબ્દો ઇન્દ્રિયનિત્ય છે અર્થાત્ અનિત્ય છે. હવે જો વાક્યમાં શબ્દો અને શબ્દમાં અક્ષરો અનિત્ય હોય તો આવા ચાર વિલાસો થઈ ન શકે, શબ્દો એકબીજાની સાથે સંબંધમાં ન આવી શકે અને

શબ્દો પશુ સિદ્ધ ન થાય. આના જવાબમાં પાસ્ક કહે છે કે શબ્દો વ્યાપ્તિમાન હોય છે. દુર્ગાચાર્યની વૃત્તિને આધારે આપણે કહી શકીએ કે આપણા અસંપ્રગાતઃ ચિત્તમાં શબ્દોની નિત્ય આકૃતિઓ હોય છે. આ આકૃતિઓ શબ્દ દ્વારા અસંપ્રગાતમાંથી સંપ્રગાત ચિત્તમાં આવે છે અને એ રીતે આપણને ભાષા દ્વારા અર્થ સમજાવ્ય છે. ખીજું એ કે ભાષાને બદલે એક વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ અર્થ તો સમજાવ્ય, પણ આપણે ભાષા દ્વારા જે સૂક્ષ્મતા અને સ્પષ્ટતા દર્શાવી શકીએ તે એકાથી થઈ ન શકે, આથી જ વ્યવહારમાં ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. આમ શબ્દોમાં વ્યાપ્તિમત્ત્વ ઉપરાંત અણીયસ્ત્વ પણ છે.

નામ કઈ રીતે આપવામાં આવે છે એ અંગેની ચર્ચા નિરુક્તતા પ્રથમ અધ્યાયમાં મળે છે. નૈરુક્તો અને શાકટાયન માને છે કે બધા જ નામો આખ્યાતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ગાર્ગ્ય અને કેટલાક વૈયાકરણોના અભિપ્રાયે બધાં નામો નહિ પણ થોડાંક જ નામો ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણી શકાય. અહીં ગાર્ગ્ય વગેરેની દલીલ આ પ્રમાણે છે :

૧. દરેક માણસ જે કામ કરે તે નામે તે ઓળખાવે જોઈએ. જે કાંઈ રસ્તો કાપે તેને અધ્વાનમ્ અશ્રોતિ-અશ્વ કહેવો.

૨. દરેકને તે તે કામ અનુસાર જુદાં જુદાં નામો આપવાં જોઈએ. સ્તંભને માત્ર સ્થૂળા જ નહિ પણ દરશયા (=દરે શેતે) વગેરે નામો આપી શકાય.

૩. નામો એવી રીતે આપવાં જોઈએ કે જે વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે ધાતુમાંથી આવેલાં છે એમ સમજી શકાય. પુરુષને બદલે પુરિશય, અશ્વને બદલે અશ્વા તથા તુળને બદલે તર્દન કહેવું જોઈએ.

૪. સત્ત્વ ભાવના કરતાં પહેલું હોય છે. થોડો ચાલે તે પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય છે જ પણ ચાલે ત્યારે જ એને અશ્વ કહેવાય તો તે પહેલાં એને નામ જ ન અપાય.

૫. નામ સમજાવવાને માટે ઘણી વખત વિચાર કરવો પડે છે. પૃથિવી-શબ્દ પ્રથમ ધાતુમાંથી આવેલો છે. તો પૃથિવીને કાણે વિસ્તારી, શાને આધારે વિસ્તારી, -વગેરે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે.

આ દલીલોનો જવાબ આ રીતે અપાયો છે :

૧. ઘણી વ્યક્તિઓ એક જ ક્રિયા સાથે સંકળાયેલી હોવા છતાં દરેકને તે નામ આપવામાં આવતું નથી, પણ માત્ર અમુકને જ આપવામાં આવે છે. આ આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ.

૨. એક જ વ્યક્તિ ધણી ક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલી હોવા છતાં એને બધાં જ નામો આપવામાં નથી આવતાં પણ માત્ર અમુક જ નામો આપવામાં આવે છે એ પણ આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ.

૩. ભાષામાં એવા પણ શબ્દો છે કે જે ધાતુઓમાંથી વ્યાકરણના નિયમો અનુસાર આવેલા છે; જેમકે જાગરુક.

૪. પાછળથી આવતી ક્રિયાઓને આધારે પણ નામ આપવામાં આવે છે.

૫. પૃથિવી શબ્દ પ્રથમ પરથી આવ્યો એટલું જ બસ છે. પૃથ્વીનો વિસ્તાર ઠાણે ઠેરો કે શાને આધારે ઠેરો એ બધું વિચારવાની જરૂર જ નથી.

આખી ચર્ચામાં એક બે બાજતો ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે. પ્રથમ તો યાસ્કે જે જવાબો આપ્યા છે એ બધામાં પૂર્વપક્ષે રજૂ કરેલી ઉપક્રોતો સ્વીકારી લીધેલી છે. આ રીતે નામો આપવામાં આવેલાં છે એટલે એમાં આમ કેમ નથી અને તેમ કેમ નથી એવા પ્રશ્નો ન પૂછવા જોઈએ—કાર્તિક એવા પ્રકારના જવાબો છે. બીજું એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નામો બધાં જ આખ્યાતમાંથી આવેલાં છે એમ સ્વીકારવામાં ભાષાના વિકાસમાં રૂઢિ જે ભાગ લેજવે છે તેનો વિચાર જ કરવામાં નથી આવ્યો. નામો આખ્યાતને આધારે આપવામાં આવે છે એમ ભલે માનવામાં આવે પણ એમાં જે રૂઢિ (= convention) નું તત્ત્વ છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

નિરુક્તના બીજા અધ્યાયના આરંભમાં યાસ્કે નિર્વચનના સિદ્ધાન્તો આપેલા છે. એ બધા જ સિદ્ધાન્તોને ક્રમવાર વ્યવસ્થિત રીતે આપવા મુશ્કેલ છે. સ્કોલ્ડના જણાવ્યા મુજબ આ બધાને જ માત્ર એક નિયમમાં સમાવી શકાય— “Any sound, in any position and in any epoch, can become any other sound.” સ્કોલ્ડને અનુસરીને આપણે ઉદાહરણોને આધારે યાસ્કના નિર્વચનો અંગેના નિયમો નીચે મુજબ તારવી શકીએ :

૧. કેટલાંક રૂપોમાં મૂળ ધાતુનો કોઈ પણ વર્ણ ન રહે : પ્રત્તમ > પ્ર + √દા; અવત્તમ > અવ + √દા.

૨. મૂળ ધાતુનો એક વ્યંજન જ માત્ર રહે : સ્તઃ, સન્તિ > √ભક્ત.

૩. વ્યંજન + સ્વર + વ્યંજન આવતા હોય એવા ધાતુમાંથી અન્ય વ્યંજન જતો રહે : ગત્વા > √ગમ.

૪. આવા ધાતુઓમાં મધ્યે આવતો સ્વર પણ જતો રહે : જન્મતું > $\sqrt{\text{ગમ્}}$.
 ૫. હ્રસ્વ સ્વર પછી શબ્દને અંતે અનુનાસિક આવે તો દીર્ઘ સ્વર :
 ધાય : રાજા > રાજન્.

૬. એક વ્યંજન પડતો મૂકવામાં આવે : તત્ + ત્યા = તત્યા
 ૭. બે વર્ણો અથવા સ્વર પડતા મૂકવામાં આવે : ત્રિ + ક્ત્રચ = તૃચ.
 ૮. ધાતુનો આરંભનો વ્યંજન ફેરવાઈ જાય છે : જ્યોતિ > $\sqrt{\text{જ્યુત્}}$.
 ૯. એક સ્વરની આગળાજી આવતા બે વ્યંજનોની અદલાબદલી થાય :

સિકતાઃ > $\sqrt{\text{કસ્}}$.

૧૦. ધાતુનો અન્ત્ય વ્યંજન 'હ' હોય તો તેનો 'ઘ' કે 'ઘ' થાય.
 ઓષ > $\sqrt{\text{વહ્}}$; વધૂ > $\sqrt{\text{વહ્}}$.

૧૧. ધાતુમાં વર્ણનો હિમેરો થાય : આસ્થત > $\sqrt{\text{મસ્}}$.

૧૨. સંપ્રસારણ અનુસાર ફેરફાર થાય : મૃદુ > $\sqrt{\text{મ્રદ્}}$.

૧૩. વૈદિક શબ્દો ભાષાના ધાતુઓમાંથી આવે : ધમૂનાઃ > $\sqrt{\text{ધમ્}}$.

૧૪. ભાષાના શબ્દો વૈદિક ધાતુઓમાંથી આવે : ઇષ્ટ > $\sqrt{\text{ઇષ્}}$.

૧૫. કેટલાક શબ્દો અને તેના મૂળ ધાતુઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વપરાતી.

બોલીઓમાં હોય : $\sqrt{\text{દા}} = \text{દાપવું}$ પૂર્વમાં વપરાય છે, પણ દાત્ર માત્ર ઉત્તરમાં વપરાય છે.

૧૬. તદ્વિત પ્રત્યયોને છૂટા પાડીને નિર્વચન કરવું : દળ્લ > દળ્લ.

૧૭. સમાસોમાં પદ છૂટાં પાડીને નિર્વચન કરવું. રાજપુરુષઃ = રાજન્ + પુરુષઃ.

આ રીતે જુદા જુદા શબ્દોમાં જુદા જુદા ફેરફારો ધ્યાનમાં રાખીને નિર્વચન કરવું એમ યાસ્ક કહે છે. યાસ્ક કહે છે કે જે વ્યાકરણવિપયક સંસ્કારાદિ બ્રાહ્મણ હોય તો તે પ્રશ્ન જ નથી પણ જે તેમ ન હોય તો ગમે તે વર્ણસામ્યનો ખ્યાલ રાખવો અને સંસ્કાર પર ધ્યાન આપવું નહિ પણ અર્થ પર જ ધ્યાન આપવું. જે વર્ણસામ્ય ન હોય તો ગમે તે રીતે નિર્વચન કરવું, એટલા ખાતર નિર્વચન ન કરવું એમ નહિ, કારણ કે શબ્દોમાં ઘણા

ફેરફારો સંભવે છે. આંતે યાસ્કે એક જગત્યની વાત કહે છે. ન ઇકપદાનિ નિર્ઘૂયાન્ । પ્રકરણાદિ સંદર્ભ વગરના શબ્દોનું નિર્વચન આપવું નહિ, કારણ કે જુદા જુદા સંદર્ભમાં શબ્દના જુદા જુદા અર્થો થઈ શકે છે. આ બધા પ્રકારથી એમ લાગે છે કે અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને ગમે તે રીતે ગમે તે શબ્દોનું નિર્વચન ગમે તે ધાતુમાંથી સમજાવવું. આથી પણ આપણી એક માન્યતાને પુષ્ટિ મળી શકે કે યાસ્કેને માટે નિર્વચન એ વ્યુત્પત્તિ નહિ પણ સમજૂતી જ હતી.

ફોન્ટેટીસનાં “કેટલાંક વાક્યો શ્રી. સ્વરૂપે ટાંક્યાં છે તે આની સાથે સરખાવવા જેવાં છે.

1. “Yes my dear friend; but then you know that the original names have been long ago buried and disguised by people sticking on and stripping off letters for the sake of euphony, and twisting and bedizening them in all sorts of ways.....and the additions are often such that at last no human being can possibly make out the original meaning of the word.”

2. “Now attend to me; and first, remember that we often put in and out letters in words and give names as we please and change the accents.”

3. “And whether the syllables of the name are the same or not the same, makes no difference, provided the meaning is retained; nor does the addition or subtraction of a letter make any difference so long as the essence of the thing remains in possession of the name and appears in it.”

આ ઉપરાંત શ્રી. સ્વરૂપ ખીમ પણ બે વાક્યો ટાંકે છે, જે રસપ્રદ હોવાથી અહીં ઉતાર્યાં છે.

1. “Etymology is a science in which vowels count for nothing and consonants for very little.”—Voltaire.

2. “A sound etymology has nothing to do with sound.”

—Max Müller.

વેદાર્થવિપયક વિચારો :

વાસ્ક કહે છે કે નિરુક્ત વેદમંત્રોનો અર્થ જાણવા માટે વિપયોગી છે. કૌતસ નામના એક વિદ્વાન માને છે કે વેદમંત્રોનો અર્થ જ થતો નથી અને તેથી આપું શાસ્ત્ર નિરર્થક છે. કૌતસની દલીલો નીચે પ્રમાણે છે :-

૧. વેદમંત્રોમાં શબ્દો તેમજ તેમનો ક્રમ નિયત હોય છે. અંમુક શબ્દોને ખદસે તેનો પર્વાય વાપરી શકાય નહિ. ‘અગ્ને આ યાદ્ધિ ધીતયે’ ને ખદસે ‘વિમાવસો ધાગચ્છ પાનાય’ એમ ન કહી શકાય; તેજ રીતે શબ્દોનો ક્રમ ફેરવીને ‘આ યાદ્ધિ અગ્ને’ એમ પણ ન કહેવાય. જો મંત્રોનો અર્થ થઈ શકતો હોય તો પર્વાય મહત્વાંથી કે ક્રમ ફેરવવાથી અર્થ બદલાય નહિ એટલે એમાં કંઈ વધી ન લેવો જોઈએ.

૨. બ્રાહ્મણ મંત્રોમાં રૂપસંપત્તિનું વિધાન કરવામાં આવે છે. ઉરું પ્રથસ્વ ઇતિ પ્રથયતિ । હવે જો ‘ઉરું પ્રથસ્વ’થી જ અર્થ સમજતો હોય તો ‘પ્રથયતિ’ ની જરૂર જ નથી.

૩. ઘણી વખત મંત્રાર્થ અનુપપન્ન હોય છે, ‘સ્વધિતે મૈત્રં દિસીઃ ।’ હવે કુઠાડી વડે જાતે જ હિંસા કરે છે, તો ‘ત્વં દિસા ન કર’ એમ કુઠાડીને કહેવાનો શા અર્થ ?

૪. ઘણા મંત્રો પરસ્પર વિરોધી અર્થવાળા હોય છે. ‘एक एवं रुद्रोऽवतम्ये न द्वितीयः ।’ પ્રમાણે રુદ્ર એક છે. બીજા એક મંત્ર અસંખ્યાતા સહસ્રાણિ ये रुद्रा अधि भूम्याम् । પ્રમાણે રુદ્રો અસંખ્ય છે.

૫. ‘શુ’ કરવાનું તે જાણતા હોવા છતાં અંધવ્યુ’ હોતાને સંમજાવે છે, જેમકે અગ્નયે સમિષ્યમાનાય અનુમૃદ્ધિ । જો મંત્રોનો અર્થ થતો હોય તો આપું સંપ્રેપ્ત્ય આવસ્થક નથી.

૬. કેટલીક વખત મંત્રોમાં અસંબંધપ્રસંગો જેવું લાગે છે, જેમકે અદિતિઃ સર્વમ્ । અદિતિઃૌરદિતિરન્તરિક્ષમ્ ।—જે યૌઃ હોય તે અન્તરિક્ષ કેવી રીતે જાતે ?

૭. ઘણા શબ્દોના અર્થો સ્પષ્ટ નથી જેમ કે યાદ્ધિમન્.

આના જવાબમાં વાસ્કે કહે છે કે મંત્રો અર્થવાન છે કારણ કે જે શબ્દો વ્યવહારમાં વપરાય છે તે જ શબ્દો વેદમાં પણ છે. બ્રાહ્મણ મંત્રોમાં પણ લખ્યું છે—“एतद्देवज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्मा क्रियमाणंमृगयजुर्गોમિવદति ।”

અહીં ક્રાન્તિ અભિવ્યક્તિ એ શબ્દો જ બતાવે છે કે મન્ત્રો અનર્થક નથી. ઉપરની બધી દલીલોનો જવાબ પણ યાસ્કે આપે છે.

૧. શબ્દો અને તેનો ક્રમ નિયત હોય એવું તો વ્યવહારમાં પણ છે, જેમ કે પિતાપુત્રો એમ જ બોલાય, પુત્રપિતરી નહિ.

૨. રૂપસંપત્તિના વિધાનથી આનર્થક્ય સિદ્ધ થતું નથી. મન્ત્રોક્ત અર્થને જ બ્રાહ્મણોમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે.

૩. ‘સ્વધિતે મૈનં હિંસીઃ’ માં તો વેદવચનથી અહિંસા જ છે.

૪. વ્યવહારમાં પણ એવાં વાક્યો આવે છે જે વિરુદ્ધ અર્થવાળાં હોય; જેમ કે—‘અત્તમિત્રો રાજા ।’ અને રાજા અમિત્ર વગરનો તો હોય જ નહિ.

૫. વ્યવહારમાં પણ બહુવા ઇત્યાં કહેવામાં આવે છે—‘દેવદત્તોઽહમભિવાદયે ।’ અહીં શુરુ બહુતા હોય છે કે અભિવાદક દેવદત્ત છે, ઇત્યાં નામ બોલવામાં આવે છે.

૬. વ્યવહારમાં પણ એવાં વાક્યો આવે છે જેમકે—સર્વે રસા અનુપ્રાપ્તાઃ પાનીયમ્ ।

૭. શબ્દોનો અર્થ ન સ્વબળય તે કાંઈ શબ્દોનો વાંક નથી. યાસ્કે કહે છે તેમ—નૈવ સ્થાણોરપરાધો યદેનમન્થો ન પશ્યતિ । પુરુષાપરાધઃ સ ભવતિ ।

આમ આખી ચર્ચા રસપ્રદ છે. અહીં વિચારવા જેવું તો એ છે કે યાસ્કેના કાળમાં પણ વેદાર્થવિરોધી (એને વેદવિરોધી કહેવો યોગ્ય નથી) અભિપ્રાય પ્રચલિત હતો.

સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં યાસ્કે ઋચાઓનું બે રીતે પૃથક્કરણ કરે છે. પ્રથમ તો ઋચાઓ ત્રણ પ્રકારની હોય—પરોક્ષકૃત, પ્રત્યક્ષકૃત અને આધ્યાત્મિકા. સામાન્ય રીતે ગમે તે નામ કે વિલક્ષિત હોય અને ક્રિયાપદમાં ત્રીજો પુરુષ વાપરવામાં આવે તે પરોક્ષકૃત; જે મન્ત્રોમાં બીજો પુરુષ વાપરવામાં આવે તથા યુષ્મદ્ સર્વનામ આવે તે પ્રત્યક્ષકૃત; અને જેમાં અસ્મદ્ સર્વનામ સાથે ક્રિયાપદનો પહેલો પુરુષ વપરાય તે આધ્યાત્મિકા. આમ જેમાં ઋષિ દેવો વિશે કહેતા હોય તે પરોક્ષકૃત, જેમાં દેવોને સંબોધવામાં આવે તે પ્રત્યક્ષકૃત અને ઋષિ પોતાને અતુલક્ષીને કાર્ષિક કહે તે આધ્યાત્મિકા ઋચાઓ કહેવાય.

વિષયની દૃષ્ટિએ પણ ઋચાઓનું વિભાજન યાસ્કે કર્યું છે. ઋચાઓમાં સ્તુતિ, આશીર્વાદ, શુભકામના, શપથ, શાપ, કાર્ષિક કહેવાની ઇચ્છા, પરિદેવના

દેવતાઓને આકાર હોય છે કે નહિ ? એ અંગે એ મતો છે. એક મત પ્રમાણે દેવો પુરુષવિધ છે. તેની દલીલો આ પ્રમાણે છે :

૧. દેવતાઓ ચેતન્યયુક્ત હોય એવી રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, અને એમનાં નામો પણ એવાં જ છે.

૨. પુરુષનાં અંગોની માફક એમનાં અંગોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૩. પુરુષની માફક જ એમની વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે.

૪. પુરુષના જેવાં જ એમનાં કર્મો છે.

ખીજા મત પ્રમાણે દેવતાઓ પુરુષવિધ નથી. અંશિ, વાયુ, સૂર્ય, પૃથ્વી, ચંદ્ર વગેરે જે પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ દેખાય છે તે બધાં પુરુષવિધ નથી, આર્થી દેવોને માટે પણ માનવાકાર કહી શકાય નહિ. ઉપરની દલીલોનો જવાબ પણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે :

૧. પાસા, વનસ્પતિ જેવી અચેતન વસ્તુઓની પણ ચેતનની માફક જ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

૨. સોમ વાટવાંના પથ્થર જેવી અચેતન વસ્તુઓનાં પણ અંગો કહેવાયાં છે.

૩. દ્રવ્યસંયોગ પણ અચેતનનો ચેતન જેવો જ કહી શકાય છે.

૪. કર્મ અંગે પણ એમ કહી શકાય કે સોમગ્રાવા જેવી અચેતન વસ્તુઓમાં કર્મો કહેવામાં આવે છે.

અન્યે યાસ્ક કહે છે કે દેવતાઓ પુરુષવિધ અને અપુરુષવિધ એમ બન્ને હોઈ શકે. જેવી રીતે પુરુષજાનનો યજ્ઞ એ કર્માત્મા છે તેવી રીતે બધી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ પુરુષવિધ દેવતાઓના કર્માત્મા છે એમ કહી શકાય.

अथ निघण्टुः ।

[नैघण्टुककाण्डः ।]

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

गौः । ग्मा । ज्मा । ह्मा । क्षा । क्षमा । क्षोणी । क्षितिः ।
उदनिः । उर्वी । पृथ्वी । मूर्त्ति । रिपः । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः ।
भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कुशेनम् ।
लोहम् । कर्नेकम् । काञ्चनम् । मर्म । अमृतम् । मरुत् । दन्तम् ।
जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आका-
शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः ।
रमुद्रः । अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः । पृथ्विः । नार्कः । गौः । विष्टप् । नम इति षट्
साधारणानि ॥ ४ ॥

खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । अभीश्वः । दीधितयः ।
 गर्भस्तयः । वनम् । उस्ताः । वसवः । मरीचिषाः । मयूखाः । सप्त क्रयः ।
 साध्याः । सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः । आशाः । उपराः । आग्नाः । काष्ठाः । व्योम । कहुभः ।
 हरित इत्यष्टौ दिग्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तुः । ऊर्म्या । राभ्या । यभ्या । नभ्या ।
 दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्नी । पर्यस्वती । तमस्वती । घृताची ।
 शिरिणा । मोकी । शोकी । ऊधः । पर्यः । हिमा । वस्वीति
 त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदन्ती । चित्रामघा । अर्जुनी ।
 बाजिनी । बाजिनीवती । सुम्रावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी ।
 स्रुता । स्रुतावती । स्रुतावरीति षोडशोपोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः । युः । मानुः । वासरम् । स्वसराणि । ग्रंसः । घर्मः ।
 घृणः । दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यतीति द्वादशाहर्नामानि
 ॥ ९ ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । बलः । अश्वः । पुरुभोजः । बलिशानः ।
 अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । बराहः । शंबरः । रोहिणः ।
 रवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अद्रम् । बलाहकः ।
 मेघः । हतिः । ओदनः । घृपन्धिः । घृत्रः । असुरः । कोश इति
 त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गम्भीरा ।
 गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्राजनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः ।
 ५विः । भारती । धमनिः । नाळीः । मेना । मेळिः । सूर्या । सरस्वती ।
 निषिद् । स्वाहा । वमुः । उपन्दिः । मायुः । काकुत् । जिह्वा । घोषः ।
 स्वरः । शब्दः । स्वनः । श्रक् । होत्रा । गीः । गार्था । गेणः । धेनी ।
 ग्राः । विषा । नना । कशः । घिपणा । नौः । अक्षरम् । मही । अदितिः ।
 शची । वाक् । अनुष्टुप् । घेनुः । बल्युः । गल्दा । सरः । सुपर्णा ।
 बेकुरेति सप्तपंचाशद्वाङ्मनानि ॥ ११ ॥

अर्णः । क्षोदः । क्षत्र । नमः । अम्भः । कर्तव्यम् । सलिलम् ।
 वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरीषम् । पिप्पलम् । क्षीरम् । विषम् ।
 रेतः । कशः । जन्म । बृहत्कम् । बुंसम् । तुङ्या । बुर्वुरम् । सुक्षेम । घरु-

णम् । सुरा । अरिन्दानि । ध्वस्मन्वत् । जाभि । आयुधानि । क्षपः ।
 आहिः । अक्षरम् । स्रोतः । वृत्तिः । रसः । उदकम् । पयः । सरः । मेप-
 जम् । सहः । शवः । यहः । ओजः । सुखम् । ध्वजम् । आवयाः ।
 शुभम् । यादुः । भुत । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम ।
 यशः । महः । सर्पाकम् । स्वर्तीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् ।
 गम्भीरम् । ईम् । अनेम् । हविः । सप्त । सदनम् । ऋतम् । योनिः
 ऋतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षि-
 तम् । बहिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम ।
 स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अश्वम् । वपुः । अम्बु । तोयम् । तूयम् ।
 कृपीटम् । शुक्रम् । तेजः । स्वधा । वारि । जल । जलानम् । इदमित्यक-
 शतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

अवनयः । यव्याः । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्वः । धुनयः ।
 रुजानाः । वक्षणाः । खादो अर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः ।
 अग्रुवः । नमन्वः । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः । सस्रुतः । अर्णाः ।
 सिन्धवः । कुल्याः । वर्यः । उर्व्यः । इरावत्यः । पार्वत्यः । सर्वन्त्यः ।
 ऊर्जस्वत्यः । पर्यस्वत्यः । तस्वत्यः । सस्वत्यः । हस्वत्यः । रोधस्वत्यः ।

भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्य इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥१३॥

अत्यः । हयः । अर्वा । बाजी । सप्तिः । वह्निः । दधिकाः । दधि-
क्रावा । एतम्बः । एतशः । पैदः । दौर्गहः । औच्चैश्रवसः । तार्क्ष्यः ।
आशुः । ब्रध्नः । अरुपः । मादचत्वः । अव्यथयः । श्येनासः । सुपर्णाः ।
पतङ्गाः । नरः । ह्यार्याणाम् । हंसासः । अश्वा इति पट्त्रिंशतिरश्वनामानि
॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्रेः । हरित आदित्यस्य । रासभावश्चिनोः ।
अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उपसाम् । श्यावाः सवितुः ।
विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोरिति दश आदिष्टोपयोजनानि ॥१५॥

आजते । आशते । आश्रयति । दीदयति । शोचति । मन्दते ।
भन्दते । रोचते । ज्योतते । द्योतते । धुमदिति एकादश ज्वलति-
कर्माणः ॥ १६ ॥

जम्ब । कल्मलीकिनम् । जञ्जणाभवन । मल्मलाभवन ।
अचिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हर्णिः । शृङ्गाणीत्येकादश
ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥

इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अपः । अप्नः । दंसः । वेपः । वेपः । विंष्टी । व्रतम् ।
 कर्षम् । कर्षम् । शवम् । क्रतुः । कर्णानि । करांसि । करिग्रत् ।
 करन्ती । चक्रत् । कर्षम् । कर्तोः । कर्तव्यं । कृत्वी । धीः । शची ।
 शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पमिति पङ्क्तिशक्तिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक् । तोकम् । तनयः । तोक्म । तक्म । शेपः । अप्नः ।
 गयः । जाः । अपत्यम् । यहुः । सुनुः । नपात् । प्रजा । वज्रमिति
 पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः । नरः । घवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः ।
 कृष्टयः । चर्षणयः । नहुपः । हरयः । मर्याः । मर्याः । मर्ताः ।
 ग्रीताः । तुर्वशाः । द्रुहवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः ।
 जगतः । तस्थुपः । पञ्चजनाः । विवस्वन्तः । पृतना इति पञ्च-
 विंशतिमनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयर्ता । ज्यवाना । अभीशू । अप्नवाना । विनङ्गसौ । गभस्ती ।
 कर्स्नौ । बाहू । शुरिजौ । क्षिपस्ती । शफ्वरी । भरित्रे इति द्वादश
 बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रयः । अण्वयः । क्षिपः । विशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः ।
 अथर्यः । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हरितः । स्वसारः । जामयः ।
 सनाभयः । योक्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीश्वः ।
 दीधितयः । गमस्तय इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वडिम । उडमसि । वेति । वेनति । वेसति । वाञ्छति ।
 वष्टि । वनोति । जुपेते । हर्यति । आ चके । उशिक् ।
 मन्यते । छन्सत् । चाकनत् । चकमानः । कनति । कानिपदिति
 अष्टादश कान्तिकर्माणः ॥ ६ ॥

अन्धः । बाजः । पर्यः । श्रवः । पृथः । पितुः । सुतः ।
 सिनेम् । अवः । क्षु । घासिः । इरा । इळा । इपम् । ऊर्क । रसः ।
 स्वधा । अर्कः । क्षत्र । नेमः । ससम् । नमः । आर्युः । वृनृता ।
 ब्रह्म । वचः । कीलालम् । यश्च इत्पष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

आ वपति । भर्वति । बभस्ति । वेति । वेवष्टि । अविप्यन् ।
 वप्सति । भसथः । वव्वाम् । ह्वरतीति दशात्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः । पार्जः । शर्वः । तवः । सरः । त्वक्षः । शर्धः । वाधः ।
 नृम्णम् । तविषी । शुभम् । शुष्णम् । दक्षः । वील्ल । च्यात्नम् ।
 शूपम् । सहः । यहः । वधः । वर्गः । वृजनम् । वृक् । मज्मना ।
 पौस्यानि । धर्णसिः । द्रविणम् । स्यन्द्रासः । शम्बरमित्यष्टाविंशतिर्ब-
 लनामानि ॥ ९ ॥

मधम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदेः । वरिवः । श्वात्रम् । रत्नम् ।
 रविः । क्षत्रम् । भगः । मीळहुम् । गयेः । घुनम् । इन्द्रियम् ।
 वसु । रायः । राधः । भोजनम् । तना । नृम्णम् । बन्धुः । मेधा ।
 यशः । ब्रह्म । द्रविणम् । श्वः । वृत्रम् । वृत्तमित्यष्टाविंशतिरेव
 धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या । उस्ता । उत्तिया । अही । मही । अदितिः ।
 इळा । जगती । शक्वरीति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रेळते । हेळते । भार्मते । भृणीयते । श्रीणाति । भेषति ।
 दीर्घति । वनुष्यति । कम्पते । भोजत इति दश क्रुध्यति-
 कर्माणः ॥ १२ ॥

द्रमति । द्रवति । वेति । हयन्तात् । एति । जगायात् । अयुथुरिति
द्वाविंशशतं गतिकर्माणि ॥ १४ ॥

नु । मधु । द्रवत् । ओषम् । जीराः । जूणिः । शृताः ।
शूधनासः । शीमम् । तुषु । तूयम् । तूणि । अजिरम् । भुरण्युः ।
शु । आशु । प्राशुः । तूतुजिः । तूतुजानः । तुज्यमानासः । अम्नाः ।
साचीवित् । घुगत् । ताजत् । तरणिः । वावरंहा इति पड्विंशतिः
क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

तुळित् । आसात् । अम्बरम् । तुर्वशे । अस्तमीके । आके ।
उपाके । अर्वाके । अन्तमानाम् । अवमे । उपम इत्येकादशान्तिक-
नामानि ॥ १६ ॥

रणः । विवाक् । विखादः । नदनुः । भरे । आक्रन्दे ।
आहवे । आजौ । पृतनाज्यम् । अभीके । समीके । समसत्पम् ।
नेमधिता । सङ्गाः । समितिः । समनम् । मीळहे । पृतनाः । स्पृधः ।
भृधः । पृत्सु । समत्सु । समये । समरणे । समोहे । समिधे ।
संख्ये । सङ्गे । संयुगे । सङ्ख्ये । सङ्गमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ ।
शूरसातौ । वार्जसातौ । समनीके । खले । खजे । पौस्थे । महाघने ।
वाजे । अज्मे । सघं । संयत् । संवत् इति पदचत्वारिंशत्सङ्गम-
नामानि ॥ १७ ॥

इन्वति । नक्षति । आ॒क्षाणः । आ॒नद् । आ॒ष्ट । आ॒पानः ।

अ॒शत् । न॒शत् । आ॒न॒शे । अ॒श्रु॒त इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

द॒म्नोति । श्र॒यति । ध्व॒रति । धू॒रति । वृ॒णक्ति । वृ॒थति ।

कृ॒ण्वति । कृ॒न्तति । श्र॒सि॒ति । न॒मते । अ॒र्दयति । स्तृ॒णाति ।

स्ने॒हयति । या॒तयति । स्फु॒रति । स्फु॒लति । नि॒व॒पन्तु । अ॒व॒तिरति ।

वि॒पातः । आ॒ति॒रत् । त॒ज्जि । आ॒खण्ड॒ल । द्रू॒णाति । र॒म्णाति ।

शृ॒णाति । श॒म्नाति । तु॒णेहि । ता॒ज्जि । नि॒तो॒शते । नि॒व॒र्हयति ।

मि॒नाति । मि॒नोति । ध॒म॒तीति त्रयस्त्रिंशद्व्यधकर्माणः ॥ १९ ॥

दि॒द्युत् । ने॒मिः । हे॒तिः । न॒मः । प॒विः । सु॒कः । व॒धः ।

व॒ज्रः । अ॒र्कः । कु॒त्सः । कु॒लि॒शः । तु॒ज्रः । ति॒ग्मः । मे॒निः ।

स्व॒धितिः । सा॒र्यकः । परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इ॒र॒ज्यति । प॒त्यते । क्ष॒यति । राज॒तीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः

॥ २१ ॥

रा॒ष्ट्री । अ॒र्यः । नि॒द्युत्वा॒न् । इ॒न इ॒न इति चत्वारिश्चरनामानि

॥ २२ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शयत् । विश्वम् । परीणसा ।
 व्यानशिः । शतम् । सहस्रम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश
 बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन् । ह्रस्वः । निघृष्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा । कृधु ।
 घन्नकः । दध्रम् । अर्भकः । क्षुल्लकः । अल्पकमित्येकादश
 ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

महत् । ब्रध्नः । ऋण्वः । वृहत् । उक्षितः । तवसः । तविपः ।
 महिपः । अम्बः । ऋशुक्षाः । उक्षा । विहायाः । यद्धः । ववक्षिथ ।
 विवक्षसे । अम्भृणः । माहिनः । गभीरः । ककुहः । रभसः ।
 ब्राधन् । विरप्शी । अञ्जुतम् । वंहिष्ठः । वहिपदिति
 पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गर्यः । कृदरः । गर्तः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् ।
 दुरोणे । नीलम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः ।
 योनिः । सन्न । शरणम् । वरूथम् । छदिः । छदिः । छाया ।
 शर्म । अज्मेति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति ।
 क्रध्नोति । क्रणद्धि । क्रच्छति । सपति । विवासतीति दश
 परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्वाता । शतरा । शातपन्ता । शिल्पुः । स्यूमकम् ।
 शेषधम् । मयः । सुग्न्यम् । सुदिनम् । शूपम् । शुनम् । शग्मम् ।
 मेपजम् । जलापम् । स्योनम् । सुन्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् ।
 कमिति [कदिति] विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक् । वत्रिः । वर्षः । वर्षुः । अमर्तिः । अप्सः । प्नुः ।
 अमः । पिष्टम् । पेशः । कशनम् । मरुत् । अर्जुनम् । ताम्रम् ।
 अरूपम् । शिल्पमिति [शप्यमिति] षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रमा । अनेमा । अनेद्यः । अनवद्यः । अनभिश्शस्त्यः ।
 उक्थ्यः । सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनमिति दश प्रशस्य-
 नामानि ॥ ८ ॥

केतुः । केतः । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः ।
 शची । माया । वयुनम् । अभिरूपेत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

वद् । श्रद् । सत्रा । अद्वा । इत्या । श्रुतमिति पद-
सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिर्षयत् । चाकर्नत् । अर्चस्म । चष्टे । वि चष्टे । विचर्षणिः ।
विश्वचर्षणिः । अवचाकशदिति अष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम् । नुकम् । सुकम् । आहिकम् । आकीम् । नकिः ।
माकिः । नकीम् । [आकृतमित्यामिश्राणि ।] आकृतमिति नवोत्तराणि
पदानि सर्वपदसमाभ्यानाय ॥ १२ ॥

इदमिव । इदं यथा । अग्निर्न ये । चतुराक्षिइदमानात् ।
ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वृक्षस्य तु ते' पुरुहत वयाः । जार आ-
भगम् । मेपो भूतोरेमि यन्नयः । तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् ।
तथेत्युपमाः ॥ १३ ॥

अचिंति । गायंति । रेमंति । स्तोमंति । गूर्धयंति । गृणाति ।
जर्तते । ह्वयते । नर्दति । पृच्छति । रिहति । धर्मति । कृपायति । कृपयति ।
पनस्यति । पनापते । बल्ययति । मन्दते । मन्दते । छन्दति । छन्दयते । शश-
मानः । रञ्जयति । रञ्जयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति ॥

नौति । मनति । पणायति । पर्णते । सर्पति । पृष्ठाः ।
महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते । मदति । रसति ।
स्वरति । वेनति । मन्द्रयते । जल्पतीति चतुश्चत्वारिंशदर्थतिकर्माण ॥ १४ ॥

विग्रः । विग्रः । गृत्सः । घोरः । वेनः । वेधाः । कर्षः ।
ऋभुः । नवेदाः । कविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः ।
मनश्चित् । विपश्चित् । विपन्यवः । आकेनिपः । उशिजः । कीस्तासः ।
अद्वातयः । मतयः । मनुथाः । [मेधाविन इति] बाघत इति
चतुर्विंशतिमधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तामुः । कीरिः । गौः ।
सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् । रुद्रः । कृष्ण्युरिति त्रयोदश
स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अघ्वरः । मेघः । विदथः । नार्यः । सवनम् ।
होत्रा । इष्टिः । देवताता । मुखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । धर्म
इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भरताः । कुरवः । बाघतः । वृक्तवर्हिपः । यत्तुचः । मरुतः ।
सत्राधः । देवयव इत्यष्टावृत्तिङ्गमानि ॥ १८ ॥

ईमहे । यामि । मन्महे । दद्धि । शग्धि । पूधि । मिमिद्धि ।
मिमीहि । रिरिद्धि । रिरीहि । पीपरत् । यन्तारः । यन्धि ।
इपुध्यति । मेदमहि । मनामहे । मांयत इति सप्तदश याश्चाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पृणाक्षि । पृणाति ।
शिक्षति । तुञ्जति । मंहत इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परि स्रव । पर्वस्व । अम्यर्व । आशिष इति चत्वारः
अध्येपणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति । सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

कूपः । कातुः । कर्तः । ब्रवः । काटः । खातः । अवतः ।
क्रिविः । छर्दः । उत्सः । ऋश्यदात् । कारोतरात् । कुशयः । केवट
इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

वृषुः । तर्का । रिम्वा । रिपुः । रिक्का । रिहायाः । तायुः ।
तस्करः । वनर्गुः । हुरश्चित् । मुपीवान् । मलिम्बुचः । अधशंसः ।
वृक इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम् । सखः । सनुतः । हिरुक् । प्रतीच्यम् । अपीच्य-
मिति पदं निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पराके । पराचैः । आरे । परावत इति पञ्च
दूरेनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम् । अह्वायेति
पदं पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम् । नूतनम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । इदानीमिति
पञ्च नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे । अभीके । दध्रम् । अर्भकम् । तिरः । सतः । त्वः ।
नेमः । ऋक्षाः । स्तुभिः । वज्रीभिः । उपजिह्विका । ऊर्द्वरम् ।
कूर्द्वरम् । रम्भः । पिनाकम् । मेना । गाः । शेषः । वैतसः । अया ।
एना । सिपक्त । सचते । भ्यसते । रेजते इति पङ्क्तिश्रुतिर्दिश
उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

स्वधे । पुरन्धी । धिपणे । रोदसी । क्षोणी । अम्मसी ।
नभसी । रजसी । सदसी । सधनी । घृतवती । बहुले । गभीरे ।

[ऐकपदिककाण्डः ।]

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ज॒हा । नि॒धा । शि॒ता॒म । मे॒हना॑ । द॒मूनाः॑ । मू॒षः । इ॒पि॒रेण॑ ।
 कु॒रु॒तन॑ । ज॒ठरे॑ । ति॒त॒उ । शि॒घ्रे । म॒ध्या । म॒न्द । ई॒र्मा॒न्ता॑सः ।
 का॒य॒मा॒नः । लो॒धम् । शि॒रम् । वि॒द्र॒घे । द्रु॒प॒दे । तु॒र्ग॒नि । न॑स॒न्ते ।
 न॒स॒न्त॒ । आ॒ह॒न॒सः॑ । अ॒ग्न॒सत् । इ॒ष्मि॒र्णः॑ । वा॒हः । प॒रि॒त॒क्म्या॑ ।
 सु॒वि॒ते । द॒य॒ते । नू॒चि॒त् । नू॒च॑ । दा॒वने॑ । अ॒कू॒पा॒र॒स्य॑ । शि॒शी॒ते ।
 सु॒तु॒कः॑ । सु॒प्रा॒य॒णः॑ । अ॒प्रा॒यु॒वः॑ । च्य॒व॒नः॑ । र॒जः॑ । ह॒रः॑ । जु॒हु॒रे ।
 व्य॒न्तः॑ । क्रा॒णाः॑ । वा॒शी । वि॒पु॒णः॑ । जा॒मिः॑ । पि॒ता । श॒योः॑ ।
 अ॒दि॒तिः॑ । ए॒रि॒रे । ज॒स॒रिः॑ । ज॒र॒ते॑ । म॒न्दि॒ने॑ । गौः॑ । गा॒तुः॑ ।
 द॒स॒यः॑ । तू॒ता॒व॒ । च॒य॒से॑ । वि॒यु॒ते॑ । ऋ॒ध॒क् । अ॒स्याः॑ । अ॒स्य॑ ।
 [इति द्विपष्टिः पदानि] ॥ १ ॥

स॒स्नि॒म् । वा॒हि॒ष्ठः॑ । दू॒तः॑ । वा॒व॒श॒नः॑ । चा॒र्य॑म् । अ॒न्धः॑ ।
 अ॒स॒श्च॒न्ती॑ । व॒नु॒प्य॒ति॑ । त॒रु॒प्य॒ति॑ । भ॒न्द॒नाः॑ । आ॒ह॒नः॑ । न॒दः॑ ।
 सो॒मो॑ अ॒लाः॑ । श्वा॒त्रम् । ऊ॒तिः॑ । हा॒स॒मा॒ने॑ । प॒द्भिः॑ । स॒सम् ।
 दि॒ता । त्राः॑ । व॒रा॒हः॑ । स्व॒स॒रा॒णि॑ । श॒र्पाः॑ । अ॒र्कः॑ । प॒विः॑ ।

अस्मे । पार्थः । सवीमनि । सप्रथाः । विदधानि ।
 श्रायन्तः । आशीः । अजीगः । अपूरः । शशमानः । देवो देवाच्या
 कृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानम् । अनवायम् । किमीदिने ।
 अमेवान् । अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमर्तिः । श्रुष्टी । पुरन्धिः ।
 रुशत् । रिशादशः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनपक् । तुर्वणिः ।
 गिर्घणसे । अमूर्त्ते स्तर्ते । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयायि । अग्रिया ।
 चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जज्झतीः । अप्रतिष्कृतः ।
 शाशदानः । सुप्रः । सुशिप्रः । शिप्रे । रंसु । द्विर्हीः । अक्रः ।
 उराणः । स्तिर्यानाम् । स्तिपाः । जवारु । जरूथम् । कुलिशः ।
 तुजः । वर्हणा । ततनुष्टिम् । इलीविशः । कियेधाः । भृमिः ।
 विप्पितः । तुरीपम् । रास्पिनः । ऋज्जतिः । ऋजुनीती ।
 प्रतद्वस् । हिनोत । चोष्कूयमाणः । चोष्कूयते । सुमत् । दिविष्टिषु ।
 दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीपमः । अनर्धरातिम् । अनर्वा ।
 असांमि । गल्देया । जल्हवः । चक्रुरः । वेकनाटान् ।
 अभिधेतन । अंहुरः । चतः । वाताप्यम् । चाक्न । रथर्यति ।

असक्राम् । आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिम्भिठः ।
 पराशरः । क्रिर्विर्दती । करूलती । दर्नः । शरारुः । इदंयुः ।
 कीकटेषु । धुन्दः । धुन्दम् । किः । उल्वम् । ऋवीसमृवीसम् ।
 [इति त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि] ॥ ३ ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ।

[दैवतकाण्डः ।]

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानर [इति त्रीणि पदानि] ॥ १ ॥

द्रविणोदाः । इध्मः । तनूतपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः ।
द्वारः । उपासानक्ता । दैव्या होतारा । विस्रो देवीः । त्वष्टा ।
वनस्पतिः । स्वाहाकृतय [इति त्रयोदशपदानि] ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । प्राचाणः ।
नाराशंसः । रथः । दुन्दुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभीश्वः ।
वनुः । ज्या । इषुः । अश्वार्जनी । उल्लखलम् । घृषमः । द्रुघणः ।
पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः । रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा ।
पृथिवी । अप्वा । अग्रायी । उल्लखलमुसले । हविर्धानि ।
धावापृथिवी । विषाद्वुतुद्री । आर्क्षी । शुनासीरौ । देवी जोष्टी ।
देवी ऊर्जाहुती [इति षट्त्रिंशत् पदानि] ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । गृहस्पतिः ।
ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्पतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपां
नपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तारुण्यः ।
मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वार्तः । अग्निः । वेनः ।

असुनीतिः । ऋतः । इन्द्रः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्विध्यः ।
सुपर्णः । पुरुरवा [इति द्वात्रिंशत् पदानि] ॥ ४ ॥

श्वेनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता ।
विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अङ्गिरसः । पितरः ।
अथर्वाणः । भृगवः । आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती ।
वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी ।
पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । पथ्या ।
स्वस्तिः । उपाः । इळा । रोदसी [इति पदत्रिंशत् पदानि] ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उपाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्युः । त्वष्टा ।
सविता । भगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः ।
केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अज एकपात् । पृथिवी ।
समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दध्यह् । आदित्याः । सप्तर्षयः ।
देवाः । विश्वदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो ।
देवपत्न्यः [इत्येकत्रिंशत् पदानि] ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीयास्कमुनिविरचितं निरुक्तं प्रारभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

समाम्नायः समाम्नातः । स व्याख्यातव्यः । तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते । निघण्टवः कस्मात् । निगमा इमे भवन्ति । छन्दोम्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः । ते निगन्तव एव सन्तो निगममग्निघण्टव उच्यन्ते इत्युपमन्वयः । अपि वा ह्यनादेव स्युः । समाहृता भवन्ति । यद्वा समाहृता भवन्ति ।

तद् यानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च सानी मानि भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोलक्षणं प्रदिशन्ति । भावप्रधानमाख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि नामानि । तद् यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे । व्रजति पचतीति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं भूतं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । व्रज्या पक्तिरिति । अद इति सत्त्वानामुपदेशः । गौरभः पुरुषो हस्तीति । भवतीति भावस्य । आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति ।

[इन्द्रियनित्यं वचनभेदम्वगमणः] ॥ १ ॥ १७१३१

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते । अप्रगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरुपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीपुस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम् । पुरुषविद्यानिरूपत्वाद् कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

पदभावविकारा भवन्तीति वाप्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपसीयते वितस्मतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापरभावमाचष्टे । न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारम् । वर्धत इति स्वाङ्गाम्युषयम् । सांयोगिकानां वार्षानाम् । वर्धते विजयेनेति वा । वर्धते धारौरेनेति वा ।

अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतोत्यपरभावस्यादि-
भाचष्टे । न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिपेक्षति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह । ते
यथावचनमभ्युहितव्याः ।

न निर्वन्दा उपसर्गा अर्थाभिराहुरिति आकृत्यायनः । नामाख्यातयोस्तु
कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्थाः भवन्तीति गार्ह्यः । तद्
य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ।

आ इत्येवार्थः । अ परा इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अभिः इत्याभिमु-
ख्यम् । प्रति इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अति सु इत्यभिपूजितार्थः । निर् दुर्
इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । नि अव इति विनिग्रहार्थोपा । उद् इत्येतयोः
प्रातिलोम्यम् । सम् इत्येकीभावम् । वि अप इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अनु
इति सादृश्यापरभावम् । अपि इति संसर्गम् । उप इत्युपजनम् । परि इति
सर्वतोभावम् । अघि इत्युपरिभावमन्धर्षं वा । एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुः । त
उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

अथ निपाता उच्चावचेध्वर्थेषु निपतन्ति । अप्युपमार्थः । अपि
कर्मोपसंग्रहार्थः । अपि पदपूरणाः । तेषामेते चत्वार उपमार्थः भवन्ति ।

इवेति भाषायां च । अन्वध्याये च ।

अग्निरिव । इन्द्र इव । इति ।

नेति प्रतिपेक्षार्थोपा भाषायाम् । उभयमन्वध्यायम् ।

नेन्द्र देवममंसते ।

इति प्रतिपेक्षार्थः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिपेक्षति ।

दुर्मदासो न सुरायाम् ।

१. ऋ. १०. ८४-२; १०५-३.

२. ऋ. १०. ८४-५; १०५-२; १०३-२.

३. ऋ. १०. ८५-१.

४. ऋ. ८-२. १२.

इत्युपमार्थीयः । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ।

चिदित्येपोजेककर्मा । आचार्यश्चिदं द्रूयात् । इति पूजायाम् ।
आचार्यः कस्मात् । आचार्यं आचारं ग्राहयति । आचिनोत्यर्थान् । आचिनोति
बुद्धिमिति वा । दधिचित् । इत्युपमार्थे । कुल्माषांश्चिदाहर । इत्यवकुत्सिते ।
कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति ।

नु इत्येपोजेककर्मा । इदं नु करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं नु
करिष्यति । इत्यनुपृष्टे । नन्वेतदकार्पात् । इति च । अयाप्युपमार्थे भवति ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयोः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वयाः शाखा वृतेः । वातायना भवन्ति ।
शाखाः खशयाः । शवनोत्तेर्वा ।

अयं यस्यागमादर्शपृथक्त्वमहं विज्ञायते न त्वीदृशिकमिव विग्रहेण
पृथक्त्वात् स कर्मोपसंग्रहः ।

वेति समुच्चयार्थं उभाभ्यां संप्रयुज्यते ।

अहं च त्वं च वृत्रहन् । इति ।

एतस्मिन्नेवार्थे ।

देवेभ्यश्च पितॄभ्य औ । इत्याकारः ।

वेति विचारणार्थे ।

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेदवी । इति ।

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा । इति ।

१. ऋ. १. २४. ३ ।

२. ऋ. १. १२. ११ ।

३. ऋ. १०. १६. ११ ।

४. ऋ. १०. १६. ६ ।

५. तै. स. १. ७. ७. २; का. मं. १३. १४. ।

अह इति च ह इति च विनिप्रहार्योया । पूर्वेण संप्रयुज्येते ।
अपमहेदं करोत्वयमिदम् । इदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति ।

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण । मृपेमे वदन्ति सत्यमु ते
वदन्तीति । अथापि पदपूरणः ।

इदमु । तदु ।

होत्येपोऽनेककर्मा । इदं हि करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं हि
करिष्यति । इत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकरिष्यति । इत्यसूमायाम् ।

किलेति विद्याप्रकर्षे । एवं किलेति । अथापि नु ननु इत्येताभ्यां
संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न किलेवम् । ननु किलेवम् ।

मेति प्रतिपेधे । मा कार्योः । मा हार्योरिति च ।

खत्विति च । खलु कृत्वा । खलु कृतम् । अथापि पदपूरणः । एवं
खलु तद् वभूवेति ।

शश्वदिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् । शश्वदेवम् । इत्यनुपृष्टे ।
एवं शश्वत् । इत्यस्वयं पृष्टे ।

नूनमिति विचिकित्सार्थो भाषायाम् । उभयमन्यभ्यायं विचि-
कित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च ।

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुदभ्यः संप्रदित्सांचकार । स इन्द्र
एतस्य परिदेवयामक्रे ॥५॥

न नूनमस्ति नोऽश्वः कस्तद्वेदं यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तममि संचरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव अस्तनम् । अथास्मिन् द्रवि । द्युस्त्वहो
नामधेयम् । द्योतत इति सतः । अ उपाशंसनोयः कालः । ह्यो होतः कालः ।

कस्तद्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतम् । इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव । अन्यस्य
चित्तम् । अमिसंचरेण्यमभिसंचारि । अन्यो नानेयः । चित्तं चिततेः । उताधीतं
विनश्यतीति । अप्याध्यातं विनश्यति । आध्यातमभिप्रेतम् ।

अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्मगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता
गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती । मघमिति धननामधेयम् । मंहतेर्दान-
कर्मणः । दक्षिणा दक्षतेः समर्थयतिकर्मणः । व्यृद्धं समर्थयतीति । अपि
वा प्रदक्षिणागमनात् । दिशमभिप्रेत्य । दिग्धस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तः ।
दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दाशतेर्वा स्याद् दानकर्मणः । हस्तो हन्तेः । प्राशुहंनने ।
देहि स्तोतृभ्यः कामान् । मास्मानतिदंहीः । मास्मानतिहाय दाः । भगो
नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहदिति महतो नामधेयम् ।
परिवृहत्वं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरा वा । वीरो वीरयत्यभिप्रायः ।
वेतेर्वा स्माद्गतिकर्मणः वीरयतेर्वा ।

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजेत् ।

प्रासृजदिति वा । प्रासृजत् सर्वत इति वा ।

वि सीमतः सुरुचो वेन आषः । इति च ।

व्यवृणोत् सर्वत आदित्यः । सुरुच आदित्यरश्मयः । सुरुचनात् ।

अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमीकर्माणम् । सीमन्तः
सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा । विपीव्यति देशाविति ।

त्व इति विनिग्रहार्थीयम् । सर्वनामानुदात्तम् । अर्थनामेत्येके ॥ ७ ॥

१. ऋ. २. ११. २१.

२. ऋ. २. २८. ४.

३. भ. वे. ४. १. १; ५ १. १; सा. वे. १. ३२१; वा. सं. १३. ३.

क्रचां त्वः पोपमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि विमितीत उ त्वे ॥

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । क्रपामेकः पोपमास्ते पुपुष्वान् । होता । क्रगर्धनी । गायत्रमेको गायति शक्वरीषु । उद्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः । शक्वर्थे क्रचः । शक्नोतेः ।

तद् ददाभिर्दृग्मशक्यन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वम् ।
इति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः । सर्वं वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृहल्यः श्रुततः । ब्रह्म परिवृहल्यं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमितीत एकः । अध्वर्युः । अध्वर्युरध्वरयुः । अध्वरं धुनक्ति । अध्वरस्य नेता । अध्वरं कामयत इति वा । अपि वाधीयाने गुरूपबन्धः । अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरतिहिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः । निपात इत्येके । तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् । हृष्टव्ययं तु भवति ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः । इति द्वितीयायाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं १ वि, सस्ते २ इति चतुर्थ्याम् ।

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ ८ ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमां बभूवुः ।

आदमास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे दद्रे ॥

१. ऋ. १०. ७१. ११.

२. शुभ्राः कौ. मा. २३. २, तेभ्य ऐ. मा. ५. ७. ३.

३. ऋ. १०. ७१. ५.

४. ऋ. १०. ७१. ४.

५. ऋ. १०. ७१. ७.

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः । अक्षि चण्डेः । अनन्तेरित्याग्रायणः ।

तस्मादेते भ्यक्तरे इव भवतेः ।

इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्तते । निकृत्तद्वारो भवति । अक्षते-
रित्याग्रायणः ।

अक्षन्तीव खे उदगन्ताम् ।

इति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वासमा बभूवुः । आस्यदध्ना
अपरे । उपकक्षदध्ना अपरे । आस्यमस्यते । आस्यन्दत एनदप्रमिति वा ।
दध्ना दध्यतेः स्रवतिकर्मणः । दस्यतेर्वा स्यात् । विदस्ततरं भवति ।
प्रस्नेया हृदा इवैके दृष्टिरे । प्रस्नेया स्नानार्हीः । हृदो ह्लादतेः
शब्दकर्मणः । ह्लादतेर्वा स्याच्छीतोभावकर्मणः ।

अथापि समुच्चयार्थं भवति ।

पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति
पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थका । कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निष्प्रश्नासदिचक्षरो भूरितोका इकादिव ।

विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ।

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतनं सुते ।

१. अवतरत्यनुं भूण शोधी शक्यतुं नथी.

२. बी. मा. १७. ४.

३. अवतरत्यनुं भूण शोधी शक्यतुं नथी.

४. श्र. १. ६. २; अ. वे. २०. ७१. ८.

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयः । गिरो गृणाते ।

अयमु ते समतसि ।

अयं ते समतसि ।

इद्योऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विज्ञायेते इव ।

अद्यापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्मिरेके ह्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वभेषु सोमान् ।

शचीमिदन्त उत दक्षिणाभिर्नैजिद्रायन्त्यो नरकं पतमै ॥ इति ।

नरकं न्यरकं नीचगमनम् । नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ।

अद्यापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत् सुरां पिबन्तीति । सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वथेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि । नामाख्याते चोपसर्ग-
निपाताश्च ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ॥ ॐ सर्वाणीति-
गाग्यो वैयाकरणानां चैके । तद् यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन
विकारेणान्वितो स्याताम् । संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्चः पुरुषो-
हस्तीति ।

अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि संयुज्यैः कश्च तत्कर्म कुर्यात्
सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन् । यः कश्चाध्वानमभुवीताश्वः स वचनीयः
स्यात् । यत् किञ्चित्त्वात् तृणं तत् ।

१. ऋ. ८. ६२. २१; ६. ११. १४.

२. ऋ. १. ३०. ४; अ. वे. २०. ४५ १; सा. वे. १. १८३; २. ६४६.

३. ऋ. किल. १०. १०६. १.

अथापि चेत् सर्वान्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत
 तावदभ्येो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । सैव स्पृणा दरशया वा संजनी
 च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि
 प्रतीतार्थोनि स्युस्तथैनान्याचक्षीरत् । पुरुषं पुरिषाय इत्याचक्षीरत् ।
 अष्टेत्यश्वम् । तदेनमिति तृणम् ।

अथापि निष्पन्नेऽभिध्याहारेऽभिविचारयन्ति । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।
 क एनामप्रययिष्यत् । किमाधारश्चेति ।

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतराधन्तिसंस्कार शाक-
 टायनः । एतेः कारितं च यकारादि चान्तकरणमस्तेः दृष्टं च सकारादि च ।

अथापि सत्त्वपूर्वो भावः इत्याहुः । अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो
 नोपपद्यत इति ।

तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत् तद् यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन
 विकारेणान्वितो स्यातां सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ।

यथो एतद् यः कश्च सत्कर्मं कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति
 पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तस्मा परिव्राजको
 जीवनो भूमिज इति ।

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ।

यथो एतद् यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति
 सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्येकपदिका यथा व्रततिदंमुना जात्य आट्णारो
 जागरुको दविहोमोति ।

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिध्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभि-
 ध्याहारे योगपरीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रययिष्यत् किमा-
 धारश्चेति । अथ व दशनेन पृथुः । अप्रथिता चेदप्यन्यैः । अथाप्येवं सर्वं
 एव दृष्टप्रवादा उपालम्ब्यन्ते ।

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतराधन्तिसंस्कारेति योजनान्वितेऽर्थे संस्कार स
 तेन गर्ह्यः । संपा पुरुषगर्हा न दारुगर्हा इति ।

१. अथपोऽतस्परस्माद् भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः
 २. पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानां परस्माद्भावात्प्रति लम्भमेकेषां नैकेषां अथा
 वित्वादो लम्बधूङ्क इति । वित्त्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ।। १४ ।।

३. अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वयं प्रत्यसो न विद्यते । अयं प्रतिपत्तो नात्यन्तं
 स्वरसंस्कारोद्देशः । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यम् । स्तव्यं
 साधकं च ।

४. यदि मन्त्रायं प्रत्ययायानयं कं भवतीति कोत्सः । अनयं का हि मन्त्राः ।
 तदेतेनोपेक्षितव्यम् ।

५. नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्वा भवन्ति ।

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ।

उरु प्रथस्यै । इति प्रथयति ।

प्रोहामि । इति प्रोहति ।

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ।

अपेक्षेः प्राप्तेनम् ।

स्वधिते मेनं हिंसी । इत्याह हिंसन् ।

अथापि विप्रतिपिदार्था भवन्ति ।

एक एव दुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयः ।

असंख्याता सहस्राणि ये दृष्ट्वा अंधि भूम्याम् ।

१. वा. सं. १. २२; तै. सं. १. १. ८. ११; पञ्चरे.

२. अथो. वा. सं. २. १५; प्रोहामि ।

३. तै. सं. १. २. १. ११; पञ्च. सं. २. १. पञ्चरे.

४. वा. सं. ४. १; ५. ४२; तै. सं. १. २. १. ११; पञ्चरे.

५. अथो. तै. सं. १. १. ८. १. ११.

६. वा. सं. १६. ५४.

अश्वरिन्द्र जज्ञिषे ।

शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः । इति ।

अथापि जानन्तं संप्रेष्यति ।

अग्नये समिष्यमानायश्वरिह । इति ।

अथाप्याहादितिः सर्वमेति ।

अदितिर्घोरदितिस्तृन्तरिक्षम् । इति ।

तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

अथाप्यविस्पर्ष्टार्था भवन्ति ।

अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयायि । काण्डिका ।

इति ॥ १५ ॥

अथर्वन्तः वाच्यसामान्यात् ।

एतद्वाच्यं-यज्ञश्च समुद्धं यद्वाच्यं-यत्कर्म-वियमाणसुरमशुर्वाभिषदति ।

इति च ब्राह्मणम् ।

क्रीलन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः । इति ।

१. ऋ. १०. १३३. २; अ. २०. ८५. ३; सा. २. ११५२.

२. ऋ. १०. १०३. १; अ. १८. १३. १२ सा. २. ११८६. १.

३. तै. सं. ६. ३. ७. १; मे. सं. १. ४. ११; श. ब्रा. २. ५. २. ६.

४. ऋ. १. ८६. १०.

५. ओ३ अ. ५. १२. १३. १३. १३. १३. १३.

६. ओ३ अ. ५. १२. १३. १३. १३. १३. १३.

७. ओ३ अ. ५. १२. १३. १३. १३. १३. १३.

८. ओ३ अ. ५. १२. १३. १३. १३. १३. १३.

९. ओ३ अ. ५. १२. १३.

१०. ऋ. १०. ८५. ४२.

यथो एतन्निग्रयतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेऽप्येतत् ।
यथा । इन्द्राग्नी । पितापुत्री । इति ।

यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति ।

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत ।

यथो एतद् विप्रतिपिद्वार्था भवन्तीति लौकिकेऽप्येतत् । यथा ।
असपत्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रो राजा । इति ।

यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते । जानते-मधुपर्कं
प्राह । इति ।

यथो एतद्वदिति सर्वमिति लौकिकेऽप्येतत् । यथा । सर्वरसा
अनुप्राप्ताः पानीयम् । इति ।

यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्यो न
पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो
भवति पारोवच्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रद्यस्यो भवति ॥ १६ ॥

✓ (अपापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते)

अवसायं पद्वते रुद्र मृळ । इति ।

पद्वदवसं गावः पय्यंदनम् । अवतेर्गस्ययस्यासो नामकरणः ।
तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

अव सायाश्वान् । इति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

दूतो निष्कृत्या हृदमा जगाम । इति ।

पंचम्ययंप्रेक्षा वा । पठ्ययंप्रेक्षा वा । आकांक्षन्तम् ।

परो निष्कृत्या आ चक्ष्व । इति ।

१. अ. १०. ११६. १.

२. अ. १. १०४. १.

३. अ. १०. ११५. १; अ. वे. १. २७. १.

४. अ. १०. ११४. १; अ. वे. २०. ६१. २३.

चतुर्व्ययंप्रेक्षा । एकारान्तम् ।

प्रः सन्निकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां
पार्यदानि ।

अथापि-याज्ञे-दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् ।
वेदं द्रुयुलिङ्गज्ञा-अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा-शर्वसा देवता वायुं-पृणन्ति । इति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विपितः सहस्र । इति ।

तथाग्निमन्त्रिये मन्त्रे । त्विपितो ज्वलितः । त्विपिरित्यप्यस्य
दीप्तिनाम भवति ।

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरथ भारहारः क्लिभदधोस्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थम् इत्सकम् मद्रमधते नाभ्येति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

वेदं गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते ।

अनेमाविर्बुध्नीषो न तज्जयन्ति कश्चित् ॥

स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽर्जः । अरणस्यो वा ॥ १८ ॥

१. ऋ. १. ४. ७; वा. सं. ३२. १३.

२. ऋ. १०. ८४. २; अ. वे. ४. ३१. २.

३. सं. मा. ३.

४. शुभो पातञ्जल महासाध्य १.१.१. त्यां तेभ्य मन्त्रज्ञानं सायणसाध्यमां
पदेषु यरषु बध्नीतमविज्ञातं ये प्रभाषे छे.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं १ वि सस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥^१

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांसमाहायम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्ते इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याह । अनया वाचा । उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः क्रतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति तं शृणोति । इत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निवचनाय ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्न हि न्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवा अफलामपुष्पाम् ॥^२

अप्येकं वाक्सख्ये । स्थिरपीतमाह रममाणं विपीतार्थम् । देवसख्ये । रमणीये स्थाने इति वा । विज्ञातार्थम् । यं नाप्नुवन्ति वाग्जेषु बलवत्स्वपि । अधेन्वा ह्येष चरति मायया । वाक्प्रतिरूपया । नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोहान् देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति । अफलाम्ना अपुष्पा वाग्भवतीति वा । किञ्चित्पुष्पफलेति वा । अर्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा ।

साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । विल्मं भिल्मं भासनमिति वा ।

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । धातुर्दधाते । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य सामधेयानि । एतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैषंदुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनेदमिति । तद् यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैषंदुकं तत् ।

अक्षं न त्वा वारवन्तम् ।^३

१. ऋ. १०. ७१. ४.

२. ऋ. १०. ७१. ५.

३. ऋ. १. २७. १; सा. वे. १. १७; २. ६८४.

अश्वमिव त्वा बालवन्तम् । बाला दंशवारणार्या भवन्ति । दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

३१५५२

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो माष्ट्येगंतिकर्मणः । भीमो विभ्यत्यस्मात् । भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरति कर्म कुत्सितम् । अयं चेद् देवताभिधानम् । - कायं न-चरतीति । गिरिष्ठा - गिरिस्थायी । गिरिः-पर्वतः । - समुद्रोर्णो-भवति । - पर्ववान्-पर्वतः । पर्वं-पुनः-पृणातेः । प्रोणातेर्वा । अर्धमासपर्वं । देवानस्मिन्प्रीणन्तीति । - तत् प्रकृतीतस्तस्यि-त्तमान्यात् । मेघस्थायी । - मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतमित्याचक्षते । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनम् । (तद् येपु पदेपु स्वरसंस्कारी समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणान्वितौ स्यातां तयो तानि निर्द्भूयात्) अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परोक्षेत् । केनचिद् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्द्भूयात् । न त्वेव न निर्द्भूयात् । न संस्कारमाद्रियेत् । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । (यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत्)

(प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते) अथाप्यन्तेनिवृत्तिस्थानेष्वदि-
लोपो भवति । स्तः । सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा ।
गतमिति । अथाप्युपधालोपो भवति । जग्मतुः । जग्मुरिति ।
अथाप्युपधाविकारो भवति । राजा । दण्डीति । अथापि वर्णलोपो भवति ।
तत्त्वा यामि । इति । अथापि द्विवर्णलोपः । तृष इति । अथाप्यादिविपर्ययो
भवति । ज्योतिः । घनः । बिन्दुः । वाट्यं इति । अथाप्याद्यन्तविपर्ययो
भवति । स्तोकाः । रज्जुः । सिकताः । तर्क्विति ।

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओषः । मेघः । नाघः । गाघः । वधूः । मध्विति । अथापि
वर्णोपजनः । आस्थत् । द्वारः । भरुजेति ।

(तद् यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्घातुर्भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति
प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ।
तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद् यथैतत् । ऊतिः । मृदुः । पृथुः ।
पृषतः । कुणारमिति)

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । दमूनाः ।
क्षेत्रसाधा इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णम् । धृतमिति ।

अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु । शब्दतिर्गतिकर्मा
कंधोजेष्वेव भाष्यते । कंधोजाः कंबलमोजाः । कमनीयमोजा वा । कंबलः
कमनीयो भवति । विकारमस्यायेषु भाष्यन्ते । शब्द इति । दातिलवनार्थं
प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्द्भूयात् ।

अथ तद्वितसमासेऽप्येकपदं वा नैकपदं च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्भूयात् । दण्डश्चः पुरुषः दण्डमहंतीति वा । दण्डेन संपद्यत इति वा । दण्डो ददातेर्धारयतिकर्मणः । अकूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते । दमनादिर्योऽभ्यन्धवः । दण्डमस्याकर्पंतीति गर्हाभाम् ।

कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । कक्षं सेवते । कक्षो गाहतेः । वस इति नामकरणः । ख्यातेर्दानयंकोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः । बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राजा राजतेः । पुरुषः पुरि पादः । पुरि पायः । पूरयतेर्वा । पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्पुनर्नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मात्प्राणीयो न ज्वायेऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येच्छतेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥^१

इत्यपि निगमो भवति ।

विश्वकद्राकर्षः । वीति चक्र इति श्वगतो भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना । कद्रातीति द्रातिकुत्सना । चक्रद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ।

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम् । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो वृणोतेः । रूप रोचतेः । एव तद्वितसमासाभिर्भूयात् ।

नैकपदानि निर्भूयात् । नावैयाकरणाय । नानुपसन्नाय । अनिदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया । उपसन्नाय तु निर्भूयात् । यो बालं विज्ञातुं स्यात् । मेघाविने । तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै प्राज्ञगता ज्ञानम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

अस्यैकान्तजवेऽन्यताय न मा म्या मीर्यवती तथा स्याम् ॥

य आतुणस्यवितयेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं स प्रवच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुःखेन क्षतमश्नाह ॥

अथापिता ये गुरोर्नाद्रियन्ते विप्रा वाचा भर्गसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव ताव भुनक्ति धुनं तत् ॥

यमेव विद्याः शुचिर्भूतं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न दुष्पेत् कृतमर्चनाहं तस्मै मा भूया निविषायं प्रदाम् ॥^१

इति । तिथिः शेषधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता भवति । यथास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वीकारो नामकरणः ।

अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां तादृक्तेन कृत्स्नवृत्तिगमा भवन्ति ।

गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।^२

इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेस्तृप्तिकर्मेणः । मत्सर इति लोभनाम । अभिमत्त एनेन घनं भवति । पयः पिबतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । यसेर्वोरो नामकरणः । उक्षोरमिति यथा ।

अंशुं दुहन्तो अघ्यासते गवि ।^३

इत्यधिपयणचर्मणः । अंशुः क्षमष्टमात्रो भवति । अगनाय क्षं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वा । उक्षृतं भवतीति वा ।

अथापि चर्म च श्लेष्मा च ।

गोभिः सर्गद्धो असि व्रीळ्यस्व ।^४

१. सं. मा. ३.

२. श्र. ९. ४६. ४.

३. श्र. १०. ९४. ९.

४. श्र. ६. ४७. २६; अ० वे० ६. १२५. १. :

इति रयस्तुतो । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च ।

गोभिः सबद्धा पतति प्रसूता ।^१

इतीपुस्तुतो ।

ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्वितम् । अथ चेन्न । गव्या गमयतीपू-
निति ॥ ५ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद् गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुपादः ।^२

वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि । वृक्षो वधनात् । वृत्वा आ तिष्ठतीति वा ।
आ क्षियते । निवासकर्मणः । नियता मीमयद् गौः शब्दं करोति । मीमयतिः
शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति । पुरुषानदनाय । विरिति शकुनिनाम ।
वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीपुनामेह अवत्येतस्मादेव ।

आदित्योऽपि गौरुच्यते ।

उतादः परूपे गवि ।^३

पवंवति भास्वसोत्थोपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमस प्रति
दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति ।

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।^४

इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।

अत्राह गौरमन्वत ।^५

इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

१. ऋ. ६. ७५. ११; वा. सं. २९. ४८

२. ऋ. १०. २७. २२.

३. ऋ. ६. ५६. ३.

४. वा. सं. १८. ४०; श. भा. ९. ४. १. ६.

५. ऋ. १. ८४. १५; अ. वे. २०. ४१ ३; सा. वे. १. १४७; २. २६५.

ता वां वास्तून्पुष्मसि गमयै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥^१

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगाः । भूरीति बहूनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृंग श्रयतेर्वा । शृणातेर्वा । क्षम्यातेर्वा । शरणायोद्धतमिति वा । शिरसो निगंतमिति वा । अयांसोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । तन्निधानात् पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः । प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि ।

एवमन्येषामपि सत्त्वानां सदेहा विद्यन्ते । तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुश्रान्तानि ।

तत्र निष्कृतिनिरमणात् । ऋच्छते. कृच्छापत्तिरितरा । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निष्कृतिमा विवेश ॥^२

बहुप्रजाः कृच्छमापद्यत इति परिव्राजकाः । वर्षकर्मैति नैरुक्ताः । य ई चकारेति करोति किरती संदिग्धी वर्षकर्मणा । न सो अस्य वेद मध्यमः । स एवारय वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् । स मातुर्योनी । मातागतरिक्षम् । निर्मोयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिरन्तरिक्षम् । महानवयवः । परिवीतो वायुना । अयमपीतरो योनिरेतस्मादेव । परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ।

(शाकपूणिः संकल्पयाञ्चक्रे । सर्वा देवता जानानीति । तस्मै देवतोभय-
लिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न जज्ञे । ता मप्रच्छ । विचिदिपाणि त्वेति ।
सास्मा एतामृचमादिदेश । एषा मद्देवतेति ॥ ८ ॥

अयं स शिक्ते येन गौरभीवृत्ता मिमांति मायुं ध्वंसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वयिर्माहृत ॥ ९

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमांति । मायुं शब्दं करोति ।
मायुमिषाक्षियमिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वंसने मेघेऽधिश्चिता ।
सा चित्तिभिः कर्माभिर्नीचैर्निकरोति मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते
वयिम् । वयिरिति रूपनाम । वृणोतीति सतः । वर्णेण प्रच्छाद्य पृथिवी
तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्य कस्मात् । ह्रियत आयम्य-
मानमिति वा । ह्रियते जनाञ्जनमिति वा । हितरमण भवतीति वा ।
हृदयरमण भवतीति वा । हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्ष कस्मात् । अन्तरा क्षान्त
भवति । अन्तरेमे इति वा । शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण मदिह्यते । समुद्रः कस्मात् ।
समुद्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । समोदन्तेऽस्मिन्भूतानि ।
समुदको भवति । समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः ।

तथेतिहासमाचक्षते । देवापिश्चाष्टियेणः शतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरी
वभूवतुः । स शतनुः कनीयानभिपेचयाञ्चक्रे । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः
शतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न बवपं । तमूचुर्गर्हाणाः । अधर्मंस्त्वया
चरितः । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभपेचितम् । तस्मात्ते देवो न वपंतीति ।
स शतनुर्देवापि शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः । पुरोहितस्तेऽस्मिन् ।
याजयानि च त्वेति । तस्येतद् वपंकामसूक्तम् । तस्येपा भवति ॥ १० ॥

आ॒ष्टि॒पे॒णो हो॒त्रमृ॒पि॒नि पी॒दन्दे॒वापि॒दे॒वसु॒मतिं चि॑कित्वा॒न् ।

स उत्त॑रस्मा॒दध॑रं स॒मुद्र॑म॒पो दि॒व्या अ॑सृजद्व॒र्या अ॒भि ॥

आष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्रः । इपितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा ।
समामगतिर्वा । पुत्रः पुरु प्रायते । निपरणाद्वा । पुत्ररकं ततश्चायत इति
वा । होत्रमृपिनिपीदन् । ऋपिदंशनात् । स्तोमानन्ददर्शयोपमन्ययः ।

तद्यदेनास्तपस्यमानान् प्रज्ञा स्वयंभ्यभ्यामपत् ते ऋपयोऽभवन् तदधीनामृषित्वम् ।^१

इति विजायते । देवापिदेवानामाप्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमति
देवानां कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् ।
उत्तर उद्धततरो भवति । अधरोऽधोरः । अधो न धावतीःपूध्वंगतिः
प्रतिपिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥

यदे॒वापिः श॒न्त॑नवे पु॒रोहि॑तो हो॒त्राय॑ वृ॒तः कृ॒पय॑न्नदीधे॒त्

दे॒वश्रु॑तं वृ॒ष्टि॒वनि॑ ररा॒णो बृ॒हस्प॑तिर्वाच॑मस्मा अ॒यच्छत् ॥^२

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा । शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा ।
पुरोहितः पुर एनं दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायत् । देवश्रुतं
देवा एनं शृण्वन्ति । वृष्टिर्वनि वृष्टियाचिनम् । रराणो रातिरभ्यस्तः ।
बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् । सोऽस्मै वाचमयच्छत् । बृहदुपग्याख्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य
प्राधान्येनोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मात् । आदत्ते रसान् ।
आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । आदीप्तो भासेति वा । अदितेः पुत्र इति वा ।
अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाम्यान्नाये सूक्तभाक् ।

१. ऋ. १०. ६८. ५.

२. तै. भा. २.६.

३. ऋ. १०. ६८. ७.

सूर्यमादित्यम् ।^१

अदितेः पुत्रम् । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद् यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यायम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येति ।

अथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुनस्पती^२ ।

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन^३ ।

इत्यपि निगमो भवति । अथापि वरुणस्यैकस्य

अथा वयमादित्य व्रते त्वं^४ ।

प्रतमिति कर्मनाम । वृणोतीति सतः । निवृत्तिकर्मा चारयतीति सतः । अप्रमपि प्रतमुच्यते । यदावृणोति शरोरम् ॥ १३ ॥

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान् । स्वृतो मासं ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा । एतेन द्योग्यरूपाता । पृथिव्यादित्यो भवति । प्राभुत एनं वर्णं इति नैरुक्ताः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा मासं ज्योतिषाम् । संस्पृष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । संस्पृष्टा ज्योतिभिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नाक आदित्यो भवति । नेता रसानाम् । नेता मासाम् । ज्योतिषां प्रणयः । अथ द्यौः । कमिति मुखनाम । तत्प्रतिपिदं प्रतिपिध्येत ।

म हा अयं सोढं अनुषे किं च नाकम्^५ ।

१. ऋ. १०.२१.२१. (बृजो निरुध्ना ७२८)

२. ऋ. १. १३१. ३; २. ४१. १; शा. वे. २. २१२.

३. ऋ. ३. ४६. २.

४. ऋ. १. २४. १५; वा. सं. १२. १२.

५. अ२१२७५ भूषण रोषी शङ्कराचार्य नथी.

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नासुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र
गच्छन्ति ।

गौरादित्यो भवति । गमयति रसान् । गच्छत्यन्तरिक्षे । अथ द्यौः ।
यत्पृथिव्या अधिदूरं गता भवति । यच्चास्यां ज्योतीषि गच्छन्ति ।
विष्टवादित्यो भवति । आविष्टो रसान् । आविष्टो भामं ज्योतिषाम् ।
आविष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । आविष्टा ज्योतिभिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नभ आदित्यो भवति । नेता रसानां । नेता भासाम् । ज्योतिषां
प्रणयः । अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ।

न न भातीति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तगाणि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात् । तेषामादितः
साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ।

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्मात् । दिशतेः । आसदनात् ।
अपि वाम्यशनात् ।

तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति । काष्ठा
दिशो भवन्ति । क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । कांष्ठा उपदिशो भवन्ति ।
इतरेतरं क्रान्त्या स्थिता भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा
स्थितो भवति । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति ।
आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्यावराणाम् । १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं
शरीरम् । मेघः । शरीरं शृणातेः । शस्त्रातेर्वा । वृत्रस्य निष्यं निर्णामं
विचरन्ति विजानन्त्याप इति । दीर्घं द्राघतेः । तमस्तनोतेः । आशयदाशेतेः ।
इन्द्रशत्रुर्दिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा । तस्मादिन्द्रशत्रुः ।

तत्को वृत्रः । मेघ इति नेहताः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । अपां च ज्योतिषश्च मिश्रोभावकर्मणो धर्पकर्म जायते । तन्नोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाञ्चकार । तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः । तदभि-
वादिन्येषाग्भवति ॥ १६ ॥

दासपत्नीरहिगोषा अतिष्ठुभिरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्वार ॥

दासपत्नीर्दासाधिपत्यः । दासो वस्यतेः । उपदासयति कर्माणि ।
अहिगोषा अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः । अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ।

अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव । निर्हसितोपसर्गः, आहन्तीति । निरुद्धा
आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति । पणिः पणनात् । पणिक् पण्यं
नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भरं भवति विभर्तेः । वृत्रं
जघ्निवान् । अपववार तत् । वृत्रो वृणोतेर्वा । वर्ततेर्वा । वधतेर्वा ।

यद्वृणोत्तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम्^१ । इति विज्ञायते । यदवर्तत तदु वृत्रस्य
वृत्रत्वम्^२ । इति विज्ञायते । यदवर्धत तदु वृत्रस्य वृत्रत्वम्^३ । इति विज्ञायते
॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात् । प्ररमयति
भूतानि नक्तञ्चारीणि । उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति । रात्रेर्वा
स्याहामकर्मणः । प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः ।

उषोनामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मात् । उच्छतीति सत्याः ।
रात्रेरपरः कालः । तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाचित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ॥

यथा प्रसूता सवितुः सवायै एवा रात्र्युपसे योनिमारैक् ॥

१. ऋ. १. ३२. ११

२. तत्रे अनतरक्षोर्भूतं भूतं शोधी शक्यते नथी. शुभो निर्वायनस्यि-इत्र.

३. ऋ. १. ११३-१; सा. वे. २. १०६८.

इदं श्रष्टं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् । चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञातममजनिष्ट
विभूततमम् । यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे
योनिमरिचत् स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः ।

तस्या एतापरा भवति ॥ १९ ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम । रोचतेज्वलतिकर्मणः ।
सूर्यमस्या मत्समाह । साहस्यार्थम् । रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् ।
श्वेत्या श्वेततेः । अरिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं
कृष्यतेः । निकृष्टो वर्णः । अयने संस्तौति । समानबन्धू समानबन्धने ।
अमृते अमरणधर्माणौ । अनूची अनुच्यावित्तीतरेतरमभिप्रेत्य । द्यावा
वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ । द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतस्तथा सह
चरत इति स्यात् । आमिनाने आमिन्वाने । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मात् । उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि ।
तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहरर्जुनम् । विवर्तेते रजसी वेद्याभि-
र्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव । उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां
ज्योतिषां राजा । अवाहन्नाग्निर्ज्योतिषा तमांसि ।

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मात् । मेहतीति सतः । आ
उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पूर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो
भवति । उपरमन्तेऽस्मिन् भ्राणि । उपरता आप इति वा । तेषामेघा
भवति ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेपामुपेरा उदायन ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृवूकं वहतः पुरीपम् ।

देवानां निम्नणि प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति । कृन्तयन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो धापुरादिभ्यः शीतोष्णवर्षेरोषधीः पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप एतस्मादेवं । अनूप्यत उदकेन । अपि वाग्वाविति स्यात् । यथा प्रागिति । तस्यानूप इति स्यात् । यथा प्राचीनमिति । द्वा बृवूकं वहतः पुरीपं । वाग्वादित्या उदकम् । बृवूकमिदमुदकनाम । व्रवीतेः शब्दकर्मणः । अंशतेर्वा । पुरीपं पृणातेः । पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाहनामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक् कस्मात् । वचेः । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद्देवतावदुपरिष्ठात्तद्व्याख्यास्यामः । अथैतेनदीवत् ॥ २३ ॥

इयं शुष्मेभिर्विसखा इवार्जस्तानु गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतंघ्नीमवसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥^२

इयं शुष्मैः शोषणैः । शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः । विसं विस्थितेभेदनकर्मणः । वृत्तिकर्मणो वा । सानु समुच्छ्रित भवति । समुन्मुक्तमिति वा । महद्भिर्हर्मिभिः । पारावतंघ्नीं पारावारघातिनीम् । पारं परं भवति । अयारमवरम् । अवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वती नदी कर्मभिः परिचरेम ।

उदकनामान्युत्तराण्येकपञ्चशत् । उदकं कस्मात् । उन्नतीति सतः ।

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मात् । नदना इमा भवन्ति । शब्दवत्यः । बहुलमासां नैषण्डुकं वृत्तम् । आश्रयमिव प्राधान्येन ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पञ्चवनस्य पुरोहितो बभूव ।

विश्वामित्रः सर्वमित्रः । सर्वं संसृतम् । सुदाः कल्याणदानः । पञ्चवनः पञ्चवनस्य पुत्रः । पञ्चवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा । अमिश्रीभावगतिर्वा । स वित्तं गृहीत्वा विपाद्छुतुष्योः सम्भेदमाययौ । अनुययुरितरेस । विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव । गाघा भवतेति । अपि द्विवत् । अपि बहुवत् । तद् यद् द्विवदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामः । अर्थतद्बहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वर्चसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्णे कुशिकस्य सूनुः ॥

उपरमध्वं मे वर्चसे सोम्याय सोमसम्पादने । ऋतावरीर्ऋतवत्यः । ऋतमित्युदकनाम । प्रत्युतं भवति । मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । मुहूर्तो मुहुर्ऋतुः । ऋतुरर्त्तैर्गतिकर्मणः मुहुर्मूहळ इव कालः । यावदभीक्षणं चेति । अभीक्षणमभिक्षणं भवति । क्षणः क्षणोतेः । प्रक्षणुतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या पज्ञया वाचनाय । कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । क्रौशतेः शब्दकर्मणः । क्रौशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः । साधु विशक्रौशयिताऽयन्निमित्ति वा । नद्यः प्रत्यूचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रोऽस्माँ अरदद्वजबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रोऽस्मानरदद्वजबाहुः । रदतिः खनतिकर्मा । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता । सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णतिः । वृणोतेरिर्योर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मयीयेव कन्या शश्वचै ते ॥^१

आशृणवाम ते कारो वचनानि^१ । याहि दूरादनसा च रथेन च
निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रम् । मयीयेव कन्या परिष्वजनाय ।
निनमा इति वा ।

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशति । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः
कस्मात् । अश्रुतेऽध्वानम् । महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिका इत्येतद्
दधत् क्रामतीति वा । दधत् क्रन्दतीति वा । दधदाकारी भवतीति वा ।
तस्याश्ववदेवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद् देवतावदुपरिष्ठात्तद्
व्याख्यास्याम^२ । अथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु संतवीत्वत्पथामङ्काँस्पन्वापनीफणत् ॥^३

अपि स वाजी वेजनवान् । क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् । ग्रीवायां
बद्धः । ग्रीवा गिरतेर्वा । शृणातेर्वा । गृह्णातेर्वा । अपि कक्ष आसनीति
व्याख्यातम् । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञा वा । अनुसंतवीत्वत् । तनोतेः
पूर्व्या प्रवृत्त्या निगमः^४ । पथामङ्काँसि पथां कुटिलानि । पन्थाः पततेर्वा ।
पद्यतेर्वा । पन्थतेर्वा । अङ्कोऽश्वतेः । आपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ।

ज्वलतिर्गर्माण उत्तरे घातव एकादश ।

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्य-
तोऽनुक्रमिष्यामः । अनवगतसंस्काराश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ।

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।

जहा को अस्मदीयते ॥

मर्या इति मनुष्यनाम । मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा
मर्यादादीयते । मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेयतिराक्रोशकम् । अपापकं
जघान कमहं जातु । कोऽस्मद्भूतः पलायते ।

निधा पाश्या भवति । यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः
पाशयते । विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नार्धमानाः ।

अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुग्ध्य स्मान्निधयेव बद्धान् ॥

वयो वेदब्रह्मचनम् । सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः उपसेदुरिन्द्रं
याचमानाः । अपोर्णुह्याष्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा । चष्टे वा । पूर्धि
पूरय देहीति वा । मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् ॥

साश्वतः श्रोणितः शितामतः ।

साश्वं सद्युमयमङ्गं भवति । पशुः स्पृशतेः । संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् ।
पृष्ठं स्पृशतेः । संस्पृष्टमङ्गः । अङ्गमङ्गनात् । अञ्चनाद्वा । श्रोणिः
श्रोणतेर्गतिचलाकर्मणः । श्रोणिश्चलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति ।
दोर्द्वयतेः । योनिः शितामेति शाकपूणिः, विपितो भवति । श्यामतो यकृत्
इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृद् यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो
मेदस्त इति गालवः । शितिः द्यतेः । मांसं माननं वा । मांसं वा ।
मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा । मेदो मेद्यतेः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्यादातमद्विवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस्त उभयाहस्त्या भर^२ ॥

यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं घनमस्ति । यग्म इह नास्तीति वा ।
श्रोणि मङ्गमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यम् । अद्विवन् ।
अद्विराहणारयेनेन । अपि वाक्तेः स्यात् ।

ते सोमादो^३ । इति ह विज्ञायते ।

राध इति घननाम । राध्नुवन्त्यनेन । तन्नस्त्वं वित्तघनोभाभ्यां
हस्ताभ्यामाहर ।

उभौ समुब्धौ भयतः ।

दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना वा । अपि वा दम
इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । मनो मनोतेः ॥ ४ ॥

१. वा. सं. २१. ४३ नो अंश.

२. श्र. ५. ३६. १; सा. वे. १. ३४५; २. ५२२.

३. श्र. १०. ६४. ६. “यास्ते हृदाय आने वैदिके निगम नथी धार्पु”,
इति ह विज्ञायते आभा-य रीते आह्वयोभांसी वीधिसा हितारा भादे
अे प्रथेनो छे.”

जुष्टो दग्धना अतिथिदुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहृत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । पर-
गृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो
यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने अभियुजो विहृत्य शत्रूयतामाभर
भोजनानि । विहृत्याभ्येषां बलानि शत्रूणां भक्षनादाहर भोजनानीति वा ।
घनानीति वा ।

मूपो मूपिका इत्यर्थः । मूपिकाः पुनर्भुङ्क्षातेः । मूपोप्येतस्मादेव ॥५॥

सं मा तपन्त्यमितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूपो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

अवित्तं मे अस्य रोदसी ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः शूषपर्शवः । मूपिका
इत्यास्मात्तानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्रानि
व्यदन्तीति वा । सन्तपन्ति माध्यः कामाः । स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे
अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य शावापृथिव्याविति ।

त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मोतिहासमिश्रमृद्धमिश्रं
गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तोत्रं तमो मेघया बभूव । अपि वा संस्थानामै-
वाभिप्रेतं स्यात् । एकतो द्वितञ्जित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इ॒पिरेण॑ ते॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भक्षीमहि पित्र्यस्येव रा॒यः ।

सोम॑ राज॒न्त्र ण॒ आयू॑पि ता॒रीर॑हानीव सूर्यो वास॒राणि ॥ १

ईषणेन वैषणेन वार्षणेन वा । ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव
घनस्य । प्रवर्धय च न आयूपि सोम राजन् अहानीव सूर्यो वासराणि ।
वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा ।

कुरुतनेत्यनयंका उपजना भवन्ति । कर्तनहस्तनयातनेति ।

जठरमुदरं भवति । जग्धमस्मिन्ध्रियते धीयते वा ॥ ७ ॥

म॒रुत्वौ॑ इन्द्र वृष॒भो र॑णाय॒ पिवा॒ सोम॑मनु॒ष्यं म॑दाय ।

आ॒ सिञ्च॑ स्व॒जठ॑रे मध्व ऊ॒र्मिं त्वं॑ रा॒जासि॑ प्र॒दि॒वः सु॒ताना॑म् ॥

मरुत्वानिन्द्र ! मरुद्भिः, तद्वान् । वृषभो वषितापाम् । रणाय
एमणीयाय संग्रामाय । पिवा सोमम् । अनुत्वधमन्वघ्नम् । मदाय मदनीयाय
जैत्राय । आसिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौषमिकं माद्यतेः ।
इदमपोत्तरमध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वत्वग्रहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा । तुप्तवद्वा । तिलमात्रतुप्तमिति
वा ॥ ९ ॥

स॒क्तु॑मिव॒ तित॑उना पुन॒न्तो यत्र॑ धीरा॒ मन॑सा वाच॒म॒क्रत॑ ।

अ॒ग्रा स॒खायः॑ स॒ख्यानि॑ जान॒ते म॒द्वर्षा॑ ल॒क्ष्मीनि॑हि॒ताधि॑ वा॒चि ॥ ३

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सक्तः । दुर्धवो भवति ।
कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा

वाचमकृपत प्रज्ञानम् । धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायाः
सख्यानि संजानते । भद्रैषां लक्ष्मीनिहिताधिवाचि इति । भद्रं भगेन
व्याख्यातम् । भजनोयं भूतानामभिद्रवणीयम् । भवद्रमयतीति वा ।
भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा । लक्षणाद्वा । लप्स्यनाद्वा । लाञ्छनाद्वा ।
लपतेर्वा स्यात्प्रेक्षाकर्मणः । लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणः । लज्जतेर्वा
स्यादलाघाकर्मणः ।

शिप्रे इत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोवित्तं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां वित्तं
संह्रियते । यदासावयुक्त हरणानादित्यरस्मीन् । हरितोऽश्वानिति वा ।
अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ।

वेसरमहरवधुवती सर्वस्मात् । अपि वोपमार्थं स्यात् । रात्रीव
वासस्तनुत इति । तथापि निगमो भवति ।

पुनः समव्यद्वित्तं वर्यन्ती । समनारसीत् ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दक्षसे सख्यमानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥

इन्द्रेण हि संह्रियसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन । मन्दू मद्विष्णु ।
युवा स्यः । अपि वा मन्दुना तेनेति स्यात् । समानव, वर्चसेत्येतेन
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

१. अ. १. ११५. ४; अ. वे. २०. १२३. १; वा. सं. ३३. ३७.

२. अ. २. ३८. ४.

३. अ. १. ६. ७; अ. वे. २०. ४०. १; ७०. ३; सा. वे. २. २००.

ईमन्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्ममश्वाः ।^१

ईमन्ताः समीरितान्ताः । सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिद्य एतस्मादेव । समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूरणास दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणः । दिव्या दिविजाः । अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेघ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिश्च इति । श्रेणिः श्वयतेः । समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्यदापन् । दिव्यमज्ममजनिर्माजिमश्वाः ।

अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्वो निरतष्ट इति ।

सूरादश्वं वसथो निरतष्ट ।^२ इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृष्ये निवर्तनं यदूरे सन्निहार्भवः ॥^३

काममानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि । त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशान्यत् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनम् । दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः ।

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।^४

लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

१. श्र. १. १६३. १०; वा. सं. २९. २१.

२. श्र. १. १६३. २; वा. सं. २९. १३.

३. श्र. ३. ६. २; सा. वे. १. ५३.

४. श्र. ३. ५३. २३.

शीरं पावकशोचिषम् ।^१

पावकदोषिष्ठम् । अनुशायिनमिति वा । आशिनमिति वा ॥ १४ ॥

कनीनके^१ विद्रुघे नवे^१ द्रुपदे^१ अर्भके ।

वभू यामेषु^१ शोभेते ॥^२

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति । कवेयं नेतव्येति वा । कमनेनानीयत इति वा । कनतेर्वा स्यात्स्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठान-
प्रवचनानि । सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिः । विद्रुपोर्दारुपादोः ।
दारु दृणातेर्वा । द्रूणातेर्वा । तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते । अर्भके अवृद्धे ।
ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभू यामेषु शोभेते । वभूशोरश्वयोः
संस्तवः ।

इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादितृपिः प्रसंख्यायाह ।

सुवास्त्वा^३ अधि तुग्वनि ।

सुवास्तुर्नदी । तुग्व तीर्थं भवति । तूर्णमेतदायन्ति ।

कुविभंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।^४

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसन्त इत्युपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः ।

ये ते मदा आहनसो विहायस्तेभिरिन्द्रं^५ चोदय दातवे मघम् ।

ये ते मदा आहनवन्त वंचनवन्तस्तेरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥

१. ऋ. ३. ८. ८; ८. ४३ ३१; ८. १०२. ११.

२. ऋ. ४. ३२. ३३. .

३. ऋ. ८. १६. ३७.

४. ऋ. ७. ५८. ५.

५. ऋ. ९. ७५. ५.

उपो॑ अद॒शि शु॒न्ध्युवो॑ न वक्षो॑ नो॒धा ई॒वा॒विर॑कृत प्रि॒याणि॑ ।

अ॒द्म॒सन्न॑ स॒सतो॑ वो॒धय॑न्ती श॒श्वत्त॒मागा॒त्पुन॑रे॒युपी॑णाम् ॥^१

उपादशि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति । शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासाध्यूढम् । इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेव । अध्यूढं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव । उदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते । शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति । नवनं दधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुते एवमुपा रूपाण्याविष्कुरुते । अन्नसत् । अन्नान्नं भवति । अन्नसादिनोति वा । अन्नसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती । शश्वत्तमागात्पुनरेयुपीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शार्धतिकत-
मागात्पुनरेयुपीणाम् ।

ते वा॒शीम॑न्त इ॒ष्मिणः॑ ।^२

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्मात्रम् । वाश्यत इति सत्याः ।

शं॒सा॒वा॒ध्वर्यो॑ प्रति॑ मे गृणी॒हीन्द्रा॑य॒ वाहः॑ कृ॒णवा॑व जुष्ट॑म् ।^३

अभिवहनस्तुतिमभिवर्णप्रवादां स्तुति मग्न्यन्ते । ऐन्द्रो त्वेव शस्यते । परितक्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

• सुविते सु इति सूते । सुगते प्रजायामिति वा ।

सु॒विते मा॑ घाः ।^४ इत्यपि निगमो भवति ।

१. ऋ. १. १२४. ४.

२. ऋ. १. ८७. ६.

३. ऋ. ३. ५३. ३.

४. तै. सं. १. २. १०. २; का. सं. २. ८.

दयतिरनेककर्मा ।

नवेन^१ पूर्वं दयमानाः स्याम । इत्युपदयाकर्मा ।

य एक इद्विदयते वसु^२ । इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ।

दुर्वर्तुर्भामो दयते वनानि ।^३ इति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः ।

विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।^४ इति हिंसाकर्मा ॥

इमे सृता इन्द्रवः प्रातरित्वना सज्जोपसा विवत्तमन्विता तान् ।

अहं हि वामुतये घन्देनाय मां वीयसो दोषा दयमानो अहमुपधत् ।^५

दयमान इति ।

नू चिदिति निपातः । पुराणनवयोः । नू चेति च ।

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् ।^६

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ।

नू च पुरा च सदने रयीणाम् ।^७

अद्य च पुरा च सदने रयीणाम् । रयिरिति धननाम । रातेर्दान-
कर्मणः ॥ १७ ॥

१. का. सं. १८. ३; तै. भा. १११. ५. १३. १.

२. ऋ. १. ८४. ७; अ. वे. १०. ६३. ४; सा. वे. १. ३८६; २. ६८१.

३. ऋ. ६. ६. ५.

४. ऋ. ३. ३४. १; अ. वे. २०. ११. १.

५. अवतरणुं भूण शोधौ शक्यं नथी. दुर्गं पशुं छेत्सुं च यरथु आपे छे.

६. ऋ. ६. ३०. ३.

७. ऋ. १. ८६. ७.

विद्यामं तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।^१

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः । कच्छोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पातीति वा । कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छदः । अयमतीतरो नदोकच्छ एतस्मादेव । कमुदकम् । तेन छाद्यते ।

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ।^२

निक्षयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्मात् । रहसि क्षणोतीति वा । रात्रौ नक्षत इति वा ।

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरथैः ।^३

सुतुकनः सुतुकैरिति वा । सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ।

सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे वि थयन्ताम् ।^४

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्प्राप्नुवो रक्षितारो दिवेदिवे ।^५

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युः । अप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तः । रक्षितारश्च । महन्यहनि ।

१. श्र. ५. ३६. २; सा. घे. २. ५२३.

२. श्र. ५. २. ६.

३. श्र. १०. ३. ७.

४. वा. सं. २६. ५.

५. श्र. १. ८६. १; वा. सं. २५. १४.

अयंवन अपिभंवति । अयावयिता स्तोमानाम् । अयवानमित्यप्यस्य
निगमा भवन्ति ।

युवं अयवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षधुः ।^१

युवं अयवनम् । सनयं पुराणम् । यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय
तत्तक्षधुः । युवा प्रयोति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा ।

रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका
रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तान्यवः ।^२ इत्यपि निगमो भवति ।

हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । उदकं हर उच्यते । लोका
हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते ।

प्रत्यग्रे हरसा हरः शृणीहि ।^३ इत्यपि निगमो भवति ।

जुहुरे वि चितयन्तः ।^४ जुह्विरे विचेतयमानाः ।

अयन्त इत्येपोऽनेककर्मा ।

पदं देवस्य नर्मसा व्यन्तः ।^५ इति पश्यतिकर्मा ।

वीहि शूर पुरोळाशम् ।^६ इति स्वादतिकर्मा ।

१. ऋ. १०. ३६. ४.

२. ऋ. ५. १३. ५.

३. ऋ. १०. ८७. २५; सा. वे. १. ६५.

४. ऋ. ५. १६. २.

५. ऋ. ६. १. ४.

६. ऋ. १. ४१. ३; अ. वे. २०. २३. ३.

वी॒तं पा॒तं प॒यस॑ उ॒त्ति॒र्या॒याः ।^१ अ॒भी॒तं पि॒बतं॑ प॒यस॑ उ॒त्ति॒र्या॒याः ।

उत्तिर्येति गोनाम । उस्ताविणोऽस्यां भोगाः । उस्तेति च ।

र॒वा॒मि॒न्द्र म॒तिभिः॑ सु॒ते सु॒नी॒यासो॑ व॒क्ष्य॒वः ।

गोभिः क्राणा अनूपत ॥^२

गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत ।

आ तू पि॒ञ्च ह॒रि॒मीं द्रो॒रु॒प॒स्थे वा॒शी॒भिस्त॑क्ष॒ताश्म॒न्मयी॑भिः ।^{१११३}

आसिञ्च हरि द्रो रूपस्थे द्रुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा । वाग्भिरिति वा ।

स श॒र्द्ध॒द॒र्यो वि॒पु॒णस्य॑ ज॒न्तो॒र्मा शि॒भ॒दे॒वा अपि॑ गु॒र्भ॒तं नः ।^४

स उत्सहतां यो विपुणस्य जन्तोर्विषमस्य । मा शिभदेवा अन्नह्यचर्याः । शिभं भयतेः । अपि गुर्भतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

आ धा ता ग॒च्छा॒नु॒त्तरा॑ यु॒गानि॑ यत्र॒ जाम॑यः कृ॒णव॑न्न॒जामि॑ ।

उप॑ वर्ध॒हि वृ॒षभा॑य॒ बा॒हु॒म॒न्यमि॑च्छ॒स्व सु॒भगे॒ पति॑ मत्^५

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि । यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामि-
कर्माणि । जाम्यतिरेकनाम । बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वा उपजनः ।

१. ऋ. १. १५३. ४; अ. वे. ७. ७३. ५.

२. शु॒भे। ऋ. १ १३४. २.

३. ऋ. १०. १०१. १०.

४. ऋ. ७. २१. ५.

५. ऋ. १०. १०. १०; अ. वे. १८. १. ११.

उपधेहि वृषभाय बाहुम् । अन्यमिच्छस्व सुभगे पति मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

द्यौर्म^१ पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्म^२ माता पृथिवी महतीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बो^३ र्योनिरन्तरा^४ पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

द्यौर्म पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता । नाभिरत्र बन्धुर्म माता पृथिवी महतीयम् । बन्धुः संबन्धनात् । नाभिः संनहनात् ।

नाभ्या सप्तदा गर्भा जायन्ते ।^५

इत्याहुः । एतस्मादेव ज्ञातान् सनामय इत्याचक्षते । संबन्धव इति च । ज्ञातिः संज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्बो र्योनिरन्तः । उत्तान उत्तानः । ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः ।

शंभुः सुखंभुः ।

अथा नः शं योररपो दधात ।^३

रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् । अथापि शंभुर्बाहंस्पत्य उच्यते ।

तच्छंभोराजीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।^४

इत्यपि निगमो भवति । शमनं यज्ञाय शमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥

१. ऋ. १. १६४. ३३; अ. वे. ९. १०. १२.

२. जुओ। तै. सं. ६. १. ७. २.

३. ऋ. १०. १५. ४; वा. सं. १९. ५५. जुओ। अ. वे. १८. १. १५.

४. तै. सं. २. ६. १०. २; घ. भा. १. ६. १. २६.

अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ।

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । एनान्यदीनानीति वा ।

यमेरिरे भृगवः ।^२

एरिर इतीतिरुपसृष्टोऽग्न्यस्तः ॥ २३ ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥^३

अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमायिनम् । वस्त्रं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम । संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु । भर इति संग्रामनाम । भरतेर्वा । हरतेर्वा । नीचायमानं नीचैरयमानम् । नीचैर्निचितं भवति । उक्षिप्तं भवति । जस्तमिव श्येनम् । श्येनः संसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमश्च यूथम् । श्रवश्चापि पशुमश्च यूथम् । प्रशसा च यूथ च । धनं च यूथ चेति वा । यूथ योतेः । समायुतं भवति ।

इन्धान एनं जरते स्वाधीः ।^४ गृणाति ।

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

प्र मन्दिने पितुर्मर्चिता वचः ।^५ प्राचंत मन्दिने पितुमद्वचः ।

गौर्मास्मिन्तः ॥ २४ ॥

१. ऋ. १. ८६. १०; अ. वे. ७. १. १; वा. से. २५. २३.

२. ऋ. १. १४३. ४.

३. ऋ. ४. ३८. ५.

४. ऋ. १०. ४५. १; वा. से. १२. १८.

५. ऋ. १. १०१. १; सा. वे. १. ३८०.

अत्राह गोरेमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥^१

अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामः । अपीच्यमपचितम् ।
अपगतम् । अपिहितम् । अन्तर्हितं वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे ।
गानुर्व्याख्यातः ।

गातुं कृणवन्नुपसो जनाय^२ । इत्यपि निगमो भवति ।

दंसयः कर्माणि । दंसयन्ति एनानि ।

कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

स तुताव नैनमश्नोत्यंहतिः^४ ।

स तुताव नैनमंहतिरभोति । अहतिश्चाहंश्चाद्भुश्च हन्तेः । निरुद्धोपघात् ।
विपरीतात् ।

बृहस्पते चयसे इत्पियारुम्^५ ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयति हि सा कर्मा । विद्युते द्यावापृथिव्यौ ।
विषयनात् ।

समान्या विद्युते दूरेअन्ते^६ ।

१. ऋ. १. ८४. १५; अ. वे. २०. ४१. ३; सा. वे. १. १४७; २. २६५.

२. ऋ. ४. ५१. १.

३. ऋ. १०. १३८. १.

४. ऋ. १. ६४. २.

५. ऋ. १. १६०. ५.

६. ऋ. १. ५४. ७.

समानं संमानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽन्तेः ।

ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।^१

ऋधुवन्नयाक्षीः । ऋधुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तोवार्थन्तरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थन्तरमनुदात्तम् ।

अस्या ऊ पु ण उप सातये भ्रुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च ।^२

श्रवस्यतामजाश्च ।^३

अस्यै नः सातय उपभव । अहेळमानोऽक्रुध्यन् । ररिवान् । रातिरभ्यस्तः । अजाश्चेति पूषणमाह । अजाश्च अजा अजताः ।

अथानुदात्तम् ।

दीर्घापुरस्या यः पतिर्जीवति शरदः शतम् ।^४

दीर्घापुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोपघयो भवति । शीर्णा आप इति वा ।

अस्येत्यस्मा इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य आता मध्यमो अस्त्यश्रः ।

तृतीयो आता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्रपति सप्तपुत्रम् ॥^५

१. वा. सं. ८. २०.

२. अ. १. १३८. ४.

३. अ. १.

४. अ. १०. ८५. ३६; अ. वे. १४. २. २.

५. अ. १. ११४. १; अ. वे. १. ६. १.

अत्राह गोरमन्वसु नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥^१

अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामः । अपीच्यमपचितम् ।
अपगतम् । अपिहितम् । अन्तहितं वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे ।
गातुर्व्याख्यातः ।

गातुं कृणवन्नुपसो जनाय^२ । इत्यपि निगमो भवति ।

दंसयः कर्माणि । दंसयन्ति एनानि ।

कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिः^४ ।

स तुताव नैनमंहतिरश्रोति । अंहतिश्चांहश्चाहुश्च हन्तेः । निरुद्धोपधात् ।
विपरीतात् ।

बृहस्पते चयसे इत्पियारुम्^५ ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयति हि साकर्मा । वियुते चावापृथिव्यौ ।
वियथनात् ।

समान्या वियुते दूरेअन्ते^६ ।

१. ऋ. १. ८४. १५; अ. वे. २०. ४१. ३; सा. वे. १. १४७; २. २६५.

२. ऋ. ४. ५१. १.

३. ऋ. १०. १३८. १.

४. ऋ. १. ८४. २.

५. ऋ. १. १८०. ५.

६. ऋ. १. ५४. ७.

समानं संमानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽततेः ।
 ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।^१

ऋध्नुवन्नयाक्षीः । ऋध्नुवन्नशमिष्ठा इति च । अस्या इति चास्येति
 चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तोवार्थतरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थ-
 तरमनुदात्तम् ।

अस्या ऊ पु ण उप सातये भ्रुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च ।^२

श्रवस्यतामजाश्च ।^३

अस्यै नः सातय उपभव । अहेळमानोऽक्रुध्यन् । ररिवान् । रातिरभ्यस्तः ।
 अजाश्चेति पूषणमाह । अजाश्च अजा अजनाः ।

अथानुदात्तम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिजर्विति शरदः शतम् ।^४

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोषधयो
 भवन्ति । शीर्षा आप इति वा ।

अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य आर्ता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो आर्ता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्वति सप्तपुत्रम् ॥^५

१. वा. सं. ८. २०.

२. ऋ. १. १३८. ४.

३. ऐहल.

४. ऋ. १०. ८५. ३६; अ. वे. १४. २. २.

५. ऋ. १. १५४. १; अ. वे. ९. ६. १.

अस्य वामस्य वननीयस्य । पलितस्य पालयितुः । होतुर्ह्यतिथ्यस्य ।
तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यक्षनः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणः । हरते भागं
भर्तृभ्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता धृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः । तत्रापश्यं
सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा । विश्वं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्र-
मिति वा । सप्त सृप्ता संख्या । सप्तादित्यरक्षमय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥^१

सप्त युञ्जन्ति रथम् । एकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा ।
चरतेर्वा । क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः । सप्तास्मै रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति । सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरघामैत-
स्मादेव । अभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रम् ।
अश्वः संवत्सरः । ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन्भूतानि ।
ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः । वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यः । हेमन्तो हिमवान् । हिमं
पुनर्हन्तेर्वा । हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणम् । अनर्कमप्रत्यृतमन्यरिमन् ।
यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते । तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने^२ ।

इति पञ्चतुतया ।

पञ्चतयः संवत्सरस्य ।^३

इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन ।

पल्लर आहुरर्पितम् ।^४

इति षष्ठतुतया । अराः प्रत्यृता नाभौ । पट् पुनः सहतेः ।

१. ऋ. १. ११४. २; अ. वे. १. ६. २; १३. ३. ८.

२. ऋ. १. ११४. १३; अ. वे. १. ६. ११.

३. शुक्लो. ऐ. ब्रा. १. १. १४; वा. मा. १. ७. २. ८ पञ्चरे.

४. ऋ. १. ११४. १२; अ. वे. १. ६. १२.

द्वादशारं नहि तज्जराय ।^१

द्वादश प्रथमश्चक्रमेकम् ।^२

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रथिः प्रहितो भवति ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शृङ्खवोऽर्पिताः पटिर्न चलाचलासः ।^३

पटिश्च ह वै त्रीणि च क्षतानि संवत्सरस्याहोरात्राः ।^४

इति च ब्राह्मणं समासेन ।

सप्त क्षतानि विंशतिश्च तस्थुः ।^५

सप्त च वै क्षतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ।^६

इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

१. ऋ. १. ११४. ११; अ. वे. १. ६. ३.

२. श्रु. १. ११४. ४८; अ. वे. १८. ८. ४.

३. ऋ. १. ११४. ४८; अ. वे. १०. ८. ४.

४. शुभो. गो. मा. १. ५. ५. ऐ. मा. २. १७. २. ता. मा. १२. ३. २. ३. पञ्चरे.

५. ऋ. १. ११४. ११; अ. वे. १. ६. १३.

६. शुभो. गो. मा. १. ५. ५; ऐ. मा. २. १७. ४; पञ्चरे.

अथोत्तरपट्टं प्रारभ्यते ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथातो देवतम् । तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् देवतमित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवता-यामायं परममिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति । तास्मिन्निविष्टाः ऋचः । परोक्षकृताः । प्रत्यक्षकृताः । आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते । प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दि॒व इन्द्र॑ ई॒शे पृथि॒व्याः ।^१

इन्द्र॑मिदं गा॒थिनो॑ धृ॒हत् ।^२

इन्द्रे॑णै॒ते वृ॒त्सवो॑ वे॒विषा॒णाः ।^३

इन्द्रा॑य॒ सामं॑ गा॒यत ।^४

नेन्द्रा॑द्वि॒ते प॑व॒ते धाम॑ किं च॒न ।^५

इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चम् ।^६

इन्द्रे॑ कामा अयंसत ।^७ इति ।

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगाः । त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

१. ऋ. १०. ८६. १०.

२. ऋ. १. ७. १; अ. वे. २०. ३८. ४; २०. ४७. ४; २०. ७०. ७; सा. वे. १. १६८; २. १४६.

३. ऋ. ७. १८. १५.

४. ऋ. ८. ६८. १; अ. वे. २०. ६२. ५; सा. वे. १. ३८८; २. ३७५.

५. ऋ. ९. ६८. ६; सा. वे. २. ७२०.

६. ऋ. १. ३२. १; शुभो अ. वे. २. ५. ५.

७. आ. अथतरश्च न भूय शोधी शक्यते नथी.

त्वमिन्द्र बलादधि^१ ।

वि न इन्द्र मृधो^२ जहि^३ । इति

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदन्यद्वि संसत^४ ।

कणा^५ अभि प्र गायत^६ ।

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयञ्चम्^७ । इति ।

अथाध्यात्मिकस्य उत्तमपुरुषयोगाः । अहमिति चेतने सर्वताम्ना ।
यथेतदिन्द्रो वैकुण्ठः । लबसूक्तम् । वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः । अल्पश आध्यात्मिकाः ।

अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्^१ । इति । यथैतस्मिन्सूक्तम् ।

अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ।

सुवक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासम् । सुवर्चा सुजेन । सुधुस्कर्णभ्यां भूयासम् ।^७ इति ।
तदेतद्बहुलमाध्वयैवे याज्ञेपु च मन्त्रेषु ।

अथापि क्षय्याभिशापी ।

१. ऋ. १०. १५३. २; अ. वे. २०. ६३. ५; सा. वे. १. १२०.

२. ऋ. १०. १५२. ४; अ. वे. १. २१. २; सा. वे. २. १२१८ पञ्चरे.

३. ऋ. ८. १. १; अ. वे. २०. ८५. १; सा. वे. १. २४२; २. ७१०.

४. ऋ. १. ३७. १.

५. ऋ. ३. ५३. ११.

६. ऋ. १. ३२. १. ऋग्यो. अ. वे. २. ५. ५.

७. ऋग्यो. ५।. ४. स. २. ६. १६ पञ्चरे.

अ॒द्या मु॒रीय॒ यदि॑ या॒तु॒धानो॒ अस्मि॑ ।

अ॒द्या म॒ वी॒र॒र्द॒शभि॒र्वि॒यू॒याः । इति॑ ।

अथापि कस्यचिद्भ्रावस्याचिरयासा ।

न मृ॒त्युरा॑सीद॒मृतं॑ न तर्हि॑ ।

तम॑ आसीत्तमसा गू॒ळ॒हम॑ग्रे ।

अथापि वीरदेवना करमाद्यिद्भ्रावात् ।

सु॒दे॒वो अ॒द्य प्र॒प॒ते॒दना॑श्वत् ।

न वि॑ जा॒नामि॒ यदि॑ वे॒दमस्मि॑ । इति॑ ।

अथापि निन्दाप्रशप्ते ।

के॒व॒ला॒घो भ॒वति॑ के॒व॒ला॒दी ।

भो॒ज॒स्ये॒दं पु॒ष्करि॑णीव॒ वेश्म॑ ।

एवमद्यसूक्ते शूतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च । एवमुक्त्वावचैरभिप्रायै-
र्ऋषीणा मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

१. ऋ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. १. १५.

२. ऋ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. ४. १५.

३. ऋ. १०. १२८. २.

४. ऋ. १०. १२८. ३.

५. ऋ. १०. ८५. १४.

६. ऋ. १. १६४. ३७; अ. वे. ९. १०. १५.

७. ऋ. १०. ११७. ६ तै. मा. २. ८. ८. ३. शुभो अनुसृजति ३. ११८

८. ऋ. १०. १०७. १०.

९. ऋ. १०. ३४.

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रारसेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवता स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकाः । नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा । अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवस्यमतिथिदेवत्वं पितृदेवत्वम् ।

याज्ञदेवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथाश्व-प्रभृतीन्योषधिपयस्तानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिरङ्गपयः स्तुवन्तीत्याहुः । प्रकृतिसार्वनाम्याच्च । इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः । आत्मजन्मानः । आत्मैवैषो रथो भवति । आत्माश्वः । आत्मायुधम् । आत्मेपवः । आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वर्यु-र्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सप्तः । अपि वा पृथगेव स्युः । पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादिरथाम्यां च संभोगः । अग्निना चेतारस्य लोकस्य । तत्रैतध्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्वद्वि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋषा तं इन्द्रं स्थविरस्य वाह ।^१

यत्सं गृम्णा मघवन्काशिरिते ।^२

अ॒द्या मु॒रीय॒ यदि॑ या॒तु॒भानो॒ अस्मि॑ ।

अ॒द्या म॒ वी॒रैर्द॒शभि॒र्वि॒यूयाः॑ । इति॑ ।

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिह्मता ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि॑ ।

तमे॑ आसीत्तमसा गूळहमग्रं ।

अथापि परिदेवना करमाषिद्भावात् ।

सुदे॒वो अ॒द्य प्र॒पते॒दना॑वृत् ।

न वि॒ जानामि॑ यदि॑ वे॒दमस्मि॑ । इति॑ ।

अथापि निन्दाप्रशसे ।

के॒वला॒घो भ॒वति॑ के॒वला॒दी ।

भो॒जस्ये॒दं पु॒ष्करिणी॑व॒ वेश्म॑ ।

एवमक्षसूक्ते घृतनिन्दा च कृपिप्रशंसा च । एवमुक्त्वावचैरभिप्राये-
र्जपीणा मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

१. अ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. ४. १५.

२. अ. ७. १०४. १५; अ. वे. ८. ४. १५.

३. अ. १०. १२८. २.

४. अ. १०. १२८. ३.

५. अ. १०. ८५. १४.

६. अ. १. ११४. ३७; अ. वे. १. १०. १५.

७. अ. १०. ११७. ६. तै. आ. २. ८. ८. ३. शुभो मनुस्मृति ३. ११८

८. अ. १०. १०७. १०.

९. अ. १०. ३४.

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवता स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याजिकाः । नाराशंसा इति नेरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा । अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।

याज्ञदेवतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथाश्व-प्रभृतौन्योपधिपर्यन्तानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्थेतागन्तूनिवार्थान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽग्नये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋणयः स्तुवन्तीत्याहुः । प्रकृतिसावेनाम्याच्च । इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः । आत्मजन्मानः । आत्मैवैषां रथो भवति । आत्माश्वः । आत्मायुधम् । आत्मेपवः । आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिस्र एव देवता इति नेरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो चान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यादेकैकस्मा अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वर्यु-र्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्थुः । पृथग्वि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकस्य संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च घाट्यादिरयाम्या च संभोगः । अग्निना चैतरस्य लोकस्य । तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्वि-स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋ॒ष्या तं इन्द्र॑ स्थ॒विरस्य वा॒ह ।^१

यत्सं॑ गृ॒ह्णा म॑ध॒वन्का॒शिरिते॑ ।^२

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

आ द्वाभ्यां^१ हरिभ्यामिन्द्र याहि ।^१

कल्याणीज्या^२ सुरणं^३ गृहे ते ।^२

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ।

अद्दीन्द्र^४ पित्र च^५ प्रस्थितस्य ।^३

आशुत्कर्ण^६ भुधी हवम् ॥ ६ ॥

अपौरुषविधाः स्युरित्यपरम् । अपि तु यद् दृश्यतेऽपौरुषविधं तत् ।
यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्विद्वि स्तुतयो
भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते । यथाक्षप्रभृतीन्योपधिपर्यन्तानि । यथो
एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त दृश्यचेतनेष्वप्येतद्भवति ।

अभि क्रन्दन्ति^७ हरितेभिरासभिः ।^४ इति ग्रावस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव ।

सुखं रथं^५ युयुजे सिन्धुरश्मिन्^६ । इति नदीस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव ।

होतुभिस्पूर्वं^७ हविरद्यमासत ।^५ इति ग्रावस्तुतिरेव ।

१. श्र. २. १८. ५.

२. श्र. १. ५३. ६.

३. श्र. १०. ११६. ७.

४. श्र. १. १०. ८.

५. श्र. १०. ६४. २.

६. श्र. १०. ७५. ८.

७. श्र. १०. ६४. २.

अपि बोभयविधाः स्युः । अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मिमान एते स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष चाख्यानसमयः ॥ ७ ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात् । तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अर्धेतान्मग्निभक्तीनि । अर्धं लोकः । प्रातः सवनं । वसन्तः । गायत्री । त्रिवृत्स्तोमः । रथंतरं साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने । अग्नायी पृथिवीळेति स्त्रियः । अथास्य कर्म । वह्नं च हविषामावाहनं च देवतानाम् । यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिर्विषयिकमग्निकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । इन्द्रः । सोमः । वरुणः । पर्जन्यः । ऋतवः । आग्नावैष्णवं हविर्न स्ववमंस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथाप्याग्नावीष्णं हविर्न तु संस्तवः । तत्रैतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

पूषा त्वेत्तश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता आदित्यः । स त्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्य इति सांख्यिकस्तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । अग्निरूपरिष्टात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्र्यं धनं भवति । विन्दतेर्वकोपसर्गात् । ददातेर्वा स्याद् द्रुपसर्गात् ॥ ९ ॥

अर्धेतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोकः । माध्यंदिनं सवनम् । ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । पञ्चदशस्तोमः । बृहत्साम । ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधः । या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । अग्निः । सोमः । वरुणः । पूषा । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । पर्वंतः । कुरसः । विष्णुः । धातुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तुयते । पूष्णा रुद्रेण च सोमः । धातुना च पूषा । वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥

अर्धेतान्यादित्यभक्तीनि । असी लोकः । तृतीयसवनम् । वर्षा । जगती । सप्तदशस्तोमः । वैरूपं साम । ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने

याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानं रक्षिमिश्र रसधारणम् । यच्च
 किञ्चित्प्रवृत्तमादित्यकर्मैव तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ।
 एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयित । शरद-
 नुष्टुकेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायत्नानि । हेमन्तः पङ्क्तिष्विषव-
 स्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायत्नानि । शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो
 रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननात् । छन्दांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् । यजुर्यजते ।
 साम सम्मितमृचा । अस्यतेर्वा । ऋचा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री
 गायतेः स्तुतिकर्मणः ।^१ त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुक्तादुदपत्तत् ।^२ इति
 च ब्राह्मणम् । उष्णिगुस्नाता भवति । स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः ।
 उष्णीषिणी वेत्यौषमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः । ककुप् ककुभिनी भवति ।
 ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वा । कुब्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनात् ।

गायत्रीमेव त्रिपदा सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभति । इति च ब्राह्मणम् ।
 बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप् स्तोमस्तुत्तरपदा । का तु
 त्रिता स्यात् । तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृद्धश्च । तस्य स्तोभनीति वा ।

यत् त्रिरस्तोभत् तत् त्रिष्टुभस्त्रिष्टुभम् ।^४ इति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा ।

जलमस्यमानोऽसृजत् ।^५ इति च ब्राह्मणम् । विराड्विराजनाद्वा ।
 विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात्संपूर्णाक्षरा । विराधनाद्दूनाक्षरा ।
 विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौषमिकम् । पिपीलिका पेलते-
 गतिकर्मणः ।

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजः । हविर्भाजः । ऋग्भाजश्च
 भूयिष्ठाः । काश्चिन्निपातभाजः । अधोताभिधानं संयुज्य हविश्चोदयति ।

१. दे. मा. २. २

२. दे. मा. ३. ३.

३. दे. मा. ३.

४. दे. मा. ३.

५. णुओ दे. मा. ३.

इन्द्राय वृत्रघ्ने ।^१ इन्द्राय वृत्रवुरे । इन्द्रायोद्दोमुच^२ इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्थात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तोति । वृत्रहा । पुरन्दरः । इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायोदनं देहि । स्नातायानुलेपनम् । पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अग्रं नमति सन्नममानः । अग्रोपनो भवतीति स्थोलाष्टीविः । न क्रोषयति न स्नेहयति । त्रिम्य आख्यातेभ्यो जायत इति षाकपूणिः । इतात् । अक्ताद्गधाद्वा । नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥^३

अग्निमीळेऽग्निं याचामि । ईळिरध्येयणाकर्मा । पूजाकर्मा वा । पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा । द्युस्थानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेर्होतेर्यौर्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् ।

तस्यैषापरा भवति । १५ ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त ।

स देवाँ एह वक्षति ॥^४

१. मै. सं. २. २. ११.

२. मै. सं. २. २. १०.

३. ऋ. १. १. १.

४. ऋ. १. १. २.

अग्निर्गन्तः पूर्वैर्ऋषिभिरीक्षितव्यो वन्दितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स
देवानिहावहस्त्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरिति । अध्येते उत्तरे ज्योतिषी
अग्नी उच्येते ।

ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अग्निं प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मर्यमानासो अग्निम् ।

धृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्षति जातवेदाः ॥

अभिमनन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा । संमाननाद्वा ।
कल्याण्यः । स्मर्यमानासः । अग्निमित्यापमिकम् । धृतस्य धारा उदकस्य
धाराः समिधो नसन्त । नसतिराप्नोतिकर्मा वा । नमतिकर्मा वा । ता
जुषाणो हर्षति जातवेदाः । हर्षतिः प्रेप्साकर्मा । विहर्षतीति ।

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारत् ।^२ इत्यादिन्यमुक्तं मन्यन्ते ।

समुद्रारूपेणोद्भूय जदेति ।^३ इति च ग्राहणम् ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

अग्निः सर्वा देवताः^४ । इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातृरिश्वाणमाहुः ॥^५

१. ऋ. ४. ५८. ८; वा. सं. १७. ८१.

२. ऋ. ४. ५८. १; वा. सं. १७. ८६.

३. को. आ. २५. १.

४. अ. मा. २. ३; तै. मा. १. ४. ४. १०, श्रुत्ये। अ. मा. १. १. ४;
ता. मा. २. १. १२; श्रु. मा. २. १. १२; य. मा. २. ७; स. मा. १. १. २. ८;
मै. सं. १. ४. १४ आ. अग्ने अग्निः ५५१ नै. उभेरेसे। ६.

५. ऋ. १. १६४. ४६; अ. वे. १. १०. २८.

इममेवार्नि महान्तं च आत्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजः । गरुत्मान् गरणवान् । गुर्वारिमा । महात्मेति वा ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निः । निपातमेवेते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद । जातानि वैनं विदुः । जाते जाते विद्यत इति वा । जातवित्तो वा । जातघनः । जातविद्यो वा जातप्रजानः ।

यत्तजातः पञ्चनविन्दत इति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्^१ इति ग्राह्यणम् ।

तस्मात्सर्वान्द्रुग्भ्यश्वोऽग्निमभिसर्पन्ति^२ इति च ।

तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

प्र नूनं जातवेदसमर्थं हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो बहिरासदे^३ ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समन्नुवानम् । अपि वोपमार्थं स्यात् । अश्वमिव जातवेदसमिति । इदं नो बहिरासोदत्त्विति । सदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयोषु विद्यते । यत्तु किञ्चिदग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येतायमेवाग्निरिति । अप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः ।

अग्निं प्रवन्त समनेव योषाः^४ । इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

अथासावादित्यः ।

१. मै. स. १. ८. २. शुओ ऐ. आ. ३. ३६. श. आ. ९. ५. १. ६८.

२. मै. स. १. ८. २.

३. ऋ. १०. १८८. १.

४. ऋ. ४. ५८. ८. शुओ उपरि परिच्छेद १७ओ.

उदु त्यं जा॒तवे॑दस॒म् । इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदा ।
निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्मात् । विश्वान्नराद्ययति । विश्व एनं नरा नयन्तीति
वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य
वैश्वानरः ।

तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वै॒श्वान॒रस्य॑ सु॒म॒तौ स्या॑म॒ राजा॒ हि कं॒ ध्रु॒वना॑नामभि॒श्रीः ।

इ॒तो जा॒तो वि॒श्वमि॒दं वि च॑ष्टे वै॒श्वान॒रो य॑तते॒ सूर्ये॑ण ३ ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । राजा
यः सर्वेषां भूतानामभिश्चरणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मती
स्यामेति ।

तत्को वैश्वानरः । मध्यम इत्याचार्याः । वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू॒ महि॑त्वं धृ॒प॒भस्य॑ वोचं॒ यं पू॒रवो॑ घृ॒त्रह॑णं॒ सच॑न्ते ।

वै॒श्वान॒रो द॑स्यु॒मभि॑र्जिघ॒न्वाँ अधू॑नोत्का॒ष्ठा अव॑ श॒म्बरं॑ मेत् ३ ॥

प्रयवीमि तत् महत्त्वं माहाभाग्यम् । वृषभस्य वषितुरपाम् । यं पूरवः
पूरयितव्या मनुष्याः । वृत्रहणं मेघहनम् । सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः ।
दस्युर्दस्यतेः । क्षयार्थात् । उपदस्यन्त्यस्मिन्नसाः । उपदासयति कर्माणि ।
तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन् । अवाधूनोदपः काष्ठा । अभिनत् शम्बरं मेघम् ।

१. श्र. १. ५०. १; अ. वे. १३. २. १६; २०. ४७ १३; सा. वे. १. ३१;
वा. सं. ७. ४१; ८. ४१.

२. श्र. १. ६८. १; वा. सं. २६. ७.

३. श्र. १. ५८. १.

अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः । रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः । तामनुकृतिं होताग्निमाहते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन^१ प्रतिपद्यते । सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेत । आग्नेयो हि भवति । तत आगच्छति मध्यमस्याना देवता । रुद्रं च महतश्च । ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ।

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति । एतस्य हि द्वादशविधं कर्म ।

अथापि ग्राह्यं भवति ।

असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः^२ । इति ।

अथापि निविस्सौर्यं वैश्वानरी भवति ।

आ यो हां आत्मा पृथिवीम्^३ । इति । एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति ।

अथापि छान्दोमिकं सूक्तं^४ सौर्यं वैश्वानरं भवति ।

दिवि पृष्टो अरोचत^५ । इति । एष हि दिवि पृष्टो अरोचतेति ।

अथापि हविष्वाप्तीयं सूक्तं^५ सौर्यं वैश्वानरं भवति ।

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । विश्वानरावित्यप्येतं उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरोऽयं यत् ताम्बा जायते । कथं स्वयमेताभ्यां जायत इति ।

यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मेव तावद् भवत्पुद्गलैर्घनः शरीरोपशमनः । उपादीयमान एवासं सम्पद्यत उदकोपशमनः सारोरदीप्तिः ।

अथादिश्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कर्म वा मणि वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगामयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्प्रदीप्यते । सोऽयमेव सम्पद्यते ।

अथाप्याह ।

१. श्र. ६. ८. ९.

२. मं. मं. २. १. २; शुभ्र. की. वा. ४. ३; १९. २.

३. शां. धौ. ए. ८. २२. १.

४. वा. सं. १३. ६२.

५. श्र. १०. ८८.

वैश्वानरो यतते सूर्येण । इति । न च पुनरात्मनात्मा संयतते ।

अग्नयेनैवान्यः संयतते । इत इममादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति ।
इतोऽस्याचिपस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वेवमवक्ष्यत् ।

अथ याग्येतान्योत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा
सौर्याणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीया
प्रवादा अभविष्यन् । आदित्यकर्मणा चैनमस्तोष्यन्निति । उदेपीति
अस्तमेपीति । विपर्येपीति । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा
भवन्ति । अग्निकर्मणा चैनं स्तोतीति । बहसीति । पचसीति । दहसीति ।

यथो एतद्वर्पकर्मणा ह्येनं स्तोतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुच्येत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यप्रयः^१ ।

इति सा निगदध्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं निरयणं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आ ववृत्रन्तसदनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते^३ ॥

कृष्णं निरयणं रात्रिः । आदित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्य-
रश्मयः । ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते । सहस्थानादुदकस्यादित्यात् ।
अथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम । जिघत्तः सिञ्चतिकर्मणः ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

१. ऋ. १. ८८. १; वा. सं. २६. ७. शुभो आगक्षो परिच्छेद.

२. ऋ. १. ११४. ५१.

३. ऋ. १. ११४. ४७; अ. वे. ६. २२. १.

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति घामच्छद्दिवि सल्लु वै भूषा वर्पति महतः सृष्टं वृष्टिं नयन्ति । यदा सल्लु वै असावादिशोऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्पति ।^१ इति ।

यथो एतद्रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याभ्रायवचनादेतद् भवति ।

यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्ति । अस्ति हि सौर्ये एकैकपालः पञ्चकपालश्च ।

यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी वैश्वानरः^२ । संवत्सरो वैश्वानरः^३ । ब्राह्मणो वैश्वानरः^४ । इति ।

यथो एतन्निविस्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति ।

यो विद्भ्यो मानुषोभ्यो दीदेत्^५ । इत्येष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते ।

यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं^६ सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ।

जमदग्निभिराहुतः^७ । इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा । प्रज्वलिताग्नयो वा । तैरभिहुतो भवति ।

यथो एतद्विष्ण्वन्तीय सूक्तं^८ सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

इविष्ण्वन्तमजरं स्वविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधर्यापप्रथन्त ॥

१. ऋग्वे. कौ. भा. ११. १०; तै. सं. २. ४. १०; मै. सं. २. ४. ८.

२. ऋग्वे. श. भा. १३. ३. ८. ३.

३. श. भा. ५. २. ५. १५; ६. ६. १. ५.

४. ऋग्वे. तै. भा. ३. ७. ३. २.

५. ऋग्वे. कौ. भा. ५. ८. श. भा. ८. २२. १.

६. वा. सं. ३२. ६२. ऋग्वे. आगवे। परिच्छेद.

७. भा. श्री. सु. ८. ९; श. भा. सु. १०. १०. ८.

८. ऋ. १०. ८८. १.

हवियंस्पानीयम् । अजरम् । सूर्यंविदि । दिविस्पृशि । अभिहुतं
जुष्टमानो । तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च । एतेभ्यः सर्वेभ्यः
कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथन्त । अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृम्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महस्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति
वागृल्लत माध्यमिका देवगणाः । विश इव राजानमुपतस्थुः । ऋग्मिय-
मृग्मन्तमिति वा । अचंनीयमिति वा पूजनीयमिति वा । अहरद्यं दूतो
देवानां विवस्वत आदित्यात् । विवस्वान्विवासनवान् । प्रेरितवतः
परागताद्वा । अपि वा अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहतरिमाह ।
मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्रुतिरिति मातर्याश्वनितीति वा ।

अथैनमेताभ्या सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तोति ॥ २६ ॥

मूर्धा भूवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यक्षूणिश्चरति प्रजानन् ॥

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते । मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निः ।
ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त एव । प्रजां श्वेतां मय्यन्ते यज्ञियानां देवानां
यज्ञसंपादिनाम् । अपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तसर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति
स्वरमाणः ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिमी रोदसिप्राम् ।

तमू अकुर्वन्नेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमज्जनयन् शक्तिभिः कर्मभिर्द्याविपृथिव्योः
आ पूरणम् । तमकुर्वन्नेधाभावाय । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शारूपणिः ।

यदस्य दिवि वृत्तीयं तदसावदित्यः^१ । इति हि ग्राह्यणम् । तदग्नीकृत्य स्तोति ।

अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तोति ॥ २८ ॥

यदेदेनमदधुर्यज्ञियांसो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्मुबनानि विश्वा^३ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् आदितेयम् अदितेः पुत्रम् ।
यदा चरिष्णू मिथुनी प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणौ । उपाश्चादित्यश्च ।
मिथुनी कस्मात् । मिनीतिः श्रयतिकर्मा । धु इति नामकरणः । यकारो
या । नयतिः परः । यनिर्वा । समाश्रितावन्योन्यं नयतः । वनुतो वा ।
मनुष्यमिथुनावध्येतस्मादेव । मेघस्तावन्योन्यं वनुत इति वा ।

अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तोति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परंथ यज्ञन्योः क्तरो नौ वि वेद ।

आ शेकुर्तिसधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत्^४ ॥

१. ऋ. १०. ८. १०.

२. आगुं भूण भणुं नथी.

३. ऋ. १०. ८८. ११.

४. ऋ. १०. ८८. १७.

यत्र विषदेते दैव्यो होतारौ । अयं चाग्निरसो च मध्यमः । कतरो
नो यज्ञे भूयो वेद । इत्याश्वनुवन्ति तत्सहमर्दनं समानास्यानां ऋत्विजस्तेषां
यज्ञं समनुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुपसो न प्रतीकं सुपण्यो ३ वसते मातरिश्वः ।

तावद्धात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो नि पीदन् ॥

यावन्मात्रमुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य
संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहीति यथा । सुपण्यः सुपतनाः । एता राज्ञो
वसते मातरिश्वज्योतिर्वर्णस्य । तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो
होतास्याग्नेर्होतुरवरो निपीदन् ।

होतृजपस्त्वन्निर्वैश्वनरीयो भवति । देव सवितरेसं त्वा वृणतेऽग्नि होत्राय
सह वित्रा वैश्वानरेण^१ । इति । इममेवाग्नि सवितारमाह । सर्वस्य प्रसवितारम् ।
मध्यमं वा । उत्तमं वा पितरम् ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरः ।
निपातमेवैते उत्सरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते भजते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

નિરુક્ત

અધ્યાય પહેલો

ૐ શબ્દસંગ્રહ સંકલિત થયો છે. તેની વ્યાખ્યા કરવાની છે. આ શબ્દ-સંગ્રહને “નિધણ્ડુઓ” કહે છે. “નિધણ્ડુઓ” શાથી (કહેવાયા) ? એ બધા મંત્રાર્થસૂચક છે, વેદોર્થોના લક્ષ્યલક્ષ્યને સંકલિત કર્યા છે. “તે નિગન્તુ (=અર્થદર્શક) હોવાથી જ, વ્યુત્પત્તિથી નિધણ્ડુઓ કહેવાય છે” એમ ઔપમન્યવ (માને છે.)

અથવા આ + √હૃન્ માંથી યે હોય (કેમકે) સાથે મૂકેલા (સમ્ + આ + હૃન્) છે, અથવા તો, સાથે આણેલા (સમ્ + આ + હ) છે (તેથી નિધણ્ડુઓ કહેવાયા હોય).

હવે જે ચાર પદસમૂહો હોય છે તે આ પ્રમાણે : ^{નામ} નામ અને ^{વ્યાખ્યા} વ્યાખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાતો. એમાં નામ અને વ્યાખ્યાતની આ વ્યાખ્યા બતાવી છે : જેમાં ભાવ (= ક્રિયા) મુખ્ય હોય તે વ્યાખ્યાત. જેમાં સત્ત્વ પ્રધાન હોય તે નામો. હવે, જ્યાં (= જે વાક્યમાં) અને ભાવપ્રધાન હોય, ત્યાં પૂર્વાપર બનતી (= પૂર્વેની અવસ્થામાંથી પછીની અવસ્થામાં ગતિ કરતી) ક્રિયાને વ્યાખ્યાત વડે નિર્દેશાય છે, જેમકે ‘જાય છે,’ ‘રાંધે છે.’ શરૂઆતથી માંડીને સમાપ્તિ પર્થતની, મૂર્ત (= સિદ્ધ) બનેલી, સત્ત્વરૂપ બનેલી (સમગ્ર ક્રિયા) ને સત્ત્વનામથી (નિર્દેશાય છે), જેમકે ‘અમન,’ ‘પાક.’ અદ્ધ : (= ‘આ’ દર્શક સર્વનામ) એ સત્ત્વોનો સાધારણ નિર્દેશ કરે છે, (જેમકે) ગાય, ઘોડો, પુરુષ, ઢાથી. (જ્યારે) મર્ચતિ (= ‘મૂ’, ‘થવું’, ક્રિયા) એ ભાવનો (નિર્દેશ કરે છે જેમકે) બેસે છે, સૂએ છે, જાય છે, ઊભો રહે છે. ઔદુગ્ધરાયણ (ને મતે) “વાણી કેવળ ઇન્દ્રિયોમાં જ નિત્ય છે.” (૧)

એમ થતાં (પદના) ચાર પ્રકાર (પાડવા) થોડા ન રહે, કે એકસાથે ઉત્પન્ન ન થયેલા શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ અને (વ્યાખ્યા) શાસ્ત્રે દર્શાવેલો યોગ (= પ્રત્યયસંબંધ) પણ (સિદ્ધ ન રહે). પરંતુ શબ્દની વ્યાપકતાને લીધે (આ બધું) શક્ય છે). ઉપરાંત સદ્મતા હોવાને દારણે લોકોમાં વ્યવહાર માટે શબ્દો વડે જ નામદરણ થાય છે. તે (શબ્દો)નું અધિધાન મનુષ્યોની જેમ જ દેવતાઓમાં પણ છે. મનુષ્યોનું જ્ઞાન અનિત્ય હોવાથી, દર્મોની સિદ્ધિ દર્શાવતા મંત્રો વેદોમાં આપવામાં આવ્યા છે. . . .

વાખ્યાનુશિને મતે ભાવના વિકાર હોય છે : જન્મે છે, છે, પરિવર્તન પામે છે, વધે છે, ઘટે છે અને નાશ પામે છે. 'જન્મે છે' તે પૂર્વાવસ્થાનો આરંભ દર્શાવે છે, પણ પછીની અવસ્થાનો નિર્દેશ કે નિષેધ કરતો નથી. 'છે' તે ઉત્પન્ન થયેલ સત્ત્વને નિશ્ચિત કરે છે. 'પરિવર્તન પામે છે' એટલે ક્ષય ન પામનાર ધર્મનો મૂળ તત્ત્વમાંથી વિકાર. 'વધે છે' એટલે પોતાનો કે અંગોનો ઉત્કર્ષ. જેમકે 'વિજયથી વૃદ્ધિ પામે છે' કે 'શરીરે વધે છે'. 'ક્ષય પામે છે'ની વ્યાખ્યા એની સાથે જ ઘટિ ગઈ એનાથી વિરુદ્ધ. 'વિનાશ પામે છે' તે પછીની અવસ્થાનો આરંભ દર્શાવે છે, પણ પૂર્વની અવસ્થાનો નિર્દેશ કરતો નથી કે નિષેધ કરતો નથી. (૨)

ભાવના આથી જુદા વિકારો તે આના જ વિકારો હોય છે એમ કહ્યું છે. તે સંદર્ભ પ્રમાણે કહી લેવા.

શાકટાયનને મતે વજ્રજેડાયેલા ઉપસર્ગો કરો અર્થ પ્રગટ કરતા નથી, પરંતુ નામ અને આખ્યાતના (અન્ય) કર્મ (=અર્થ) સાથેના ઉપસર્ગો (=ગૌણ સાંયોગિક અર્થો) ના જ સૂચક બની શકે છે. ગોચરને મતે આ પદો (=ઉપસર્ગો)ના અર્થો વિવિધ હોય છે, તેથી એમાં પદોનો જો (વિશિષ્ટ) અર્થ કહી છે તે નામ અને આખ્યાતના અર્થમાં થયેલા વિકારને વ્યક્ત કરે છે.)

આ તે 'આ તરફ'ના અર્થમાં (વપરાય છે).

પ્ર, પરા તે એનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

અભિ 'ની સામે' (ના અર્થમાં).

પ્રતિ તે એનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

અતિ, સુ આદર દર્શાવવા (ના અર્થમાં).

નિર્, દુર્ તે એનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

તિ, ઇવ 'નીએ તરફ' (ના અર્થમાં).

હદ તેનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

સમ્ એક સાથે થવાના (અર્થમાં).

વિ, ક્ષપ તેનાથી વિરુદ્ધ (અર્થમાં).

અનુ સાદૃશ્ય કે 'પાછળ' (ના અર્થમાં).

અપિ સંસર્ગ (ના અર્થમાં).

ઉપ પાસે (ના અર્થમાં).

પરિ 'બધી બાજુએ હોયું' (ના અર્થમાં).

અધિ 'ની ઉપર હોયું' કે 'ઐશ્વર્ય' (ના અર્થમાં).

આમ તેઓ જુદા જુદા અર્થો જતાવે છે. તે ધ્યાનમાં લેવા. (ઠ)

હવે નિપાતો. (તે પણ) વિવિધ અર્થોમાં પ્રયોજાય છે. ક્યારેક ઉપમાના અર્થમાં, ક્યારેક ક્રમો (= અર્થો) ના સંયોજનના અર્થમાં, ક્યારેક પદપૂરણ તરીકે.

તેમાંથી આ ચાર ઉપમાના અર્થમાં હોય છે.

હવે (પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત) ભાષામાં અને વેદોમાં (ઉપમાર્થે) યોજાય છે.

અગ્નિ જેવો, ઇન્દ્ર જેવો.

ન (પ્રશિષ્ટ) ભાષામાં નિષેધના અર્થવાળો છે, વેદોમાં (ઉપમા અને નિષેધ) બંને (અર્થોમાં) પ્રયોજાય છે.

ઇન્દ્રને દેવ ન માન્યો.

એમાં નિષેધના અર્થમાં છે. જેનો નિષેધ કરાતો હોય તેની આગળ તેનો પ્રયોગ કરાય છે.

સુરામાં દુર્મત બનેલાઓ જેવા.

એમાં ઉપમાના અર્થમાં છે. જેની ઉપમા અપાઈ હોય તેના પછી તેનો પ્રયોગ કરાય છે.

વિદુ-એ અનેક અર્થવાળો છે. 'પૂન્ય આચાર્ય' આ સમજાવશે? એમાં આદરનો અર્થ છે. આચાર્ય સાથી? આચાર મહણ કરાવે તે આચાર્ય. (જ્ઞાનના) વિષયોને બજારમાં અર્થ છે તેથી. અથવા જુદાં સંચિત કરે (ક્રમશઃ વ્યવસ્થિત કરે, વધારે) છે (તેથી આચાર્ય કહેવાય છે). 'હહો જેવું' એમાં ઉપમાર્થ છે. 'કુહમાય (= કળથી) તો લાવ' એમાં તિરસ્કારના અર્થમાં છે. કુતોમાં બેસી જાય છે (નાશ પામે છે, સીકે છે) તેથી કુહમાય.

નુ-એ અનેક અર્થોવાળો છે. 'તેથી આમ કરશે' એમાં હેતુ (= કારણ) દર્શાવવા (પ્રયોજાય છે). 'શી રીતે કરશે' તેમાં વળતો પ્રશ્ન કરવા માટે. તેમજ 'સાચે જ તેમ કહ્યું છે?' એમાં પણ (એ જ અર્થમાં) પ્રયોજાય છે. વળી ઉપમાના અર્થમાં પણ હોય છે.

જેમ વૃક્ષની ડાળીઓ તેમ તારી, હે અનેકશઃ આવાહન કરાયેલ (ઇન્દ્ર)!

જેમ 'દક્ષીની શાખાઓ' તેમ 'તારી', હે અનેકબાર આવાદન કરાયેલ (૪૮) !
 યયા: = એટલે શાખાઓ, ✓ વૌ માંથી. પવનમાં જતી (= આસતી, હાલતી) હોય
 છે (તેથી). શાખા એટલે આકાશમાં સ્તારી (= રહેનારી). અથવા ✓ શક્ માંથી.
 હવે અર્થસંયોજક (વર્મોષસંગ્રહ) તે છે જેના આગમનથી અર્થોત્ત
 લિખત્વ નિશ્ચિત રીતે જણાય છે, પણ સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક નહિ, કેમકે તેમાં તે
 જુદા નિર્દેશ દ્વારા જ લિખતા રહેલી છે.

જ સમુચ્ચયના અર્થમાં અને સાથે પ્રયોજાય છે.

હું અને તું, હે જુવહન્તા !

એ જ અર્થમાં

દેવોને મારે અને પિતૃઓને મારે માં ત્યા (પણ પ્રયોજાયેલ છે).

વા વિચારણાના અર્થમાં, જેમકે

અરે, આ પૃથિવીને હું અહીં મૂકીશ કે ત્યાહી?

વળી સમુચ્ચયના અર્થમાં પણ હોય છે.

વાયુ તને અને મનુ તને. (૪)

ગ્રહ અને હ વિનિમ્લ (= મર્યાદા) ના અર્થવાળા છે, (અને એમાંથી) આગલા સાથે પ્રયોજાય છે. જેમકે 'આ આમ કરે, આ આમ'. 'આમ કરશે, આમ નહીં કરે.'

હવે ઉકાર પણ એ જ અર્થમાં પાછલા સાથે (પ્રયોજાય છે). 'આ લોકો ખોટું બોલે છે, પણ તેઓ સાચું કહે છે.' વળી પાદપૂરક પણ છે.

આ, તે.

હિ-અનેક અર્થોવાળો છે. 'તેથી આમ કરશે' એમાં કારણ દર્શાવવા. 'કરશે શી રીતે?' એમાં વળતો પ્રશ્ન કરવા. 'શી રીતે પૂરું કરવાનો?' એમાં ઉપાધિ દર્શાવવા.

કિલ-જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ બતાવવા (પ્રયોજાય છે). જેમ કે 'આમ જ છે'. વળી વળતો પ્રશ્ન કરવામાં પણ નુ, નનુ-એમની સાથે પ્રયોજાય છે. 'આમ નહોતું શું?' 'આમ જ હતું કે?'

મા-નિષેધના અર્થમાં. જેમ કે 'કરીશ મા.' અને 'લઈશ મા.'

હલુ પણ (નિષેધના અર્થમાં). 'ખસ કર.' 'બહુ ક્યું.' વગી પાદપૂરક તરીકે પણ. 'તે આમ બન્યું.'

શશ્વત્-(પ્રશિષ્ટ) ભાષામાં અનિશ્ચિતતાના અર્થમાં. 'એમ હતું કે?' એમ વળતા પ્રશ્નના અર્થમાં. 'એમ હશે ખરું?' એમ પોતાને ન પૂછ્યું હોય ત્યારે.

નૂનમ્-(પ્રશિષ્ટ) ભાષામાં અનિશ્ચિતતાના અર્થમાં. વેદોમાં અનિશ્ચયાત્મક અને પાદપૂરક બંને અર્થમાં.

અગસ્યે ઈન્દ્રને માટે હવિષ નક્કી કરીને (પછી તે) મરુતોને આપવાની ઈચ્છા કરી. એવો (= ત્યારે) ઈન્દ્ર આવીને શોક કરવા લાગ્યો. (૫)

ન તો આજ છે, ન કાલ. જે થયું જ નથી તેને કોણ જાણે? અન્યનું ચિત્ત તો અસ્થિર જ હોવાનું. વળી જે અપેક્ષિત તે નાશ પામ્યું છે.

ન તો આજ છે, (એટલે) અત્યાર કે નથી તો આવતી કાલ. અહ્ય-આ જ દિવસે. યું તે દિવસનો પર્યાય છે. ✓ હૃત્ એ (ધાતુ)માંથી. ધ્વઃ શબ્દ જોવા યોગ્ય કાળ. હ્યઃ પૂરો ધર્ષ ગયેલો કાળ. કોણ તેને જાણે, જે અહ્યુત છે? કોણ તેને જાણે જે નથી થયું? આ બીજું જે 'અહ્યુત' તે પણ જાણે (પૂર્વે) નથી જ થયું. 'અન્યનું' ચિત્ત તો હોવાનું જ અસ્થિર'-(લુડી લુડી વસ્તુઓ) પ્રત્યે આકર્ષાતું. અન્ય-(ઘેર) ન આણવા યોગ્ય ચિત્તમ્-✓ ચિત્ માંથી. હતાધીતં વિવનર્હ્યાત-વળી વિચારી રાખેલું તે પશુ નાશ પામે છે. વિચારી રાખેલું-અભિપ્રેત.

હવે (નૂનમ્) પદપૂરણ તરીકે પણ (વપરાય છે.) (૬)

હે ઈન્દ્ર ! (ખરે જ) તારી તે પુષ્કળ દક્ષિણા પ્રશંસકને સામું પરદાનનું દોહન કરો. સ્વતિપાઠકેને આપ. (એમને) મૂઢી ન દે. આગ્ય અમને (પ્રાપ્ત થાઓ). વીરો સાથે અમે સભામાં મદાન શબ્દ ઉચ્ચારીએ.

તે તારો (પુરસ્કાર) પ્રશંસકને વરદાનનું પ્રદાન કરો. વર પસંદ કરવા યોગ્ય હોય છે. જરિતા-વખાણ કરનાર. દક્ષિણા. પુષ્કળ-મધ-(ધન)વગી. મધ એ

ધનનો પર્યાય છે. દાનના અર્થવાળાં ✓મંહુ માંથી. દક્ષિણા 'સમૃદ્ધ કરવું' એ અર્થવાળાં ✓દક્ષ માંથી, સમૃદ્ધિ વિનાનાને 'સમૃદ્ધ કરે છે, તેથી. અથવા, દિશાને ઉદ્દેશીને, જમણી તરફ જવાથી. દિશાનું ઉત્પત્તિકારણ હાય છે. દક્ષિણ (= જમણો) હાય, 'ઉત્સાહ' અર્થવાળાં ✓દક્ષ માંથી. અથવા દાનના અર્થવાળાં ✓દાક્ષ માંથી ચે હોય. હસ્ત, ✓હન્ માંથી. પ્રહારમાં વેગીયો છે. સ્તુતિપાઠકોને ઇચ્છિત પદાર્થો આપ. અમને પસાર કરી ન જઈશ. અમને મૂકી દહને ન આપીશ. ભાગ્ય અમને (પ્રાપ્ત) યાઓ. અમારી સમિતિઓમાં (અમે) મહાન્ શબ્દ કરીએ. મગઃ, ✓મજ માંથી. વૃદ્ધ એ મહાનનો પર્યાય છે, બધી બાબતુ વધેલું હોય છે. વીરોવાળાં કે ક્ષયાણુકારક પુત્રોવાળાં. વીર અભિત્રાને વિખેરી નાખે છે (વિ + ફર), કે અતિઅર્થક ✓વી માંથી, કે. ✓વીર્ય માંથી.

‘સીમ’ સમગ્રતાના અર્થમાં કે પદપૂરણ તરીકે.

આદિત્યે તેમને મોકલી.

મોકલી, કે બધી દિશામાં મોકલી. અને

સૂર્યે પાતાનાં કિરણો. બધી તરફ પ્રગટ કર્યાં.

સૂર્યે બધી બાબતોથી પ્રગટ કર્યાં. સુરુચઃ—સૂર્યના કિરણો. પૂજ. તેજસ્વી હોવાને કારણે. અથવા તે ‘સીમ’ એ (શબ્દ) પંચમીના અર્થનો પ્રત્યય (ત્ત્વ) નિર્ણયક લે છે. સીમ્નઃ — સીમતઃ — સીમાતઃ — મર્પદાથી.. સીમા એટલે છેડો, એ દેશને બોડે છે તેથી.

‘સ્વ’ મર્પદિત કરવાના અર્થવાળું. અનુદાત સર્વનામ છે. ‘અધ’ નો પર્યાય છે એમ કેટલાક (માને છે.) (૭)

એક પાપક ઋત્યાઓને પુષ્ટ કરતો બેસે છે. એક શક્યરી છંદમાં ગાયત્ર સૂકત ગાય છે. એક પ્રજ્ઞા પ્રસંગે પ્રસંગે વિદ્યા ઓચરે છે. જ્યારે એક યજ્ઞની ક્રિયાઓ આચરે છે.

એમાં ઋત્વિજોનાં કર્મોના વિનિયોગ આદેશો છે. એક ઋત્યાઓને પુષ્ટ કરતો બેસે છે—પુષ્ટવાન્ (પોષણ કરનાર)—હોતા. ઋક્-પૂજાનું સાધન. એક

શકવરીમાં ગાયત્રી છંદ ગાય છે-તે હિંગાતા. ગાયત્રમ્-સ્તુતિ 'ના' અર્થવાળા
 ✓ ને માંથી. શકવરી ત્રયાઓ-✓ શક્ માંથી. જાણવા મળે તેમ-
 “તેથી જન્મના વડે જન્મે હણવા શક્તિમાન થયો તે શકવરીઓની વિશેષતા.”
 એક બ્રહ્મા પ્રસંગે પ્રસંગે શાસ્ત્ર રહ્યું છે. બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યાઓ ધરાવે છે, બધું
 જાણવા શક્તિમાન છે. વ્રહ્મા-ત્રુતિઓમાં બધી રીતે સમૃદ્ધ હોય છે. વ્રહ્મા-બધાથી
 બધી રીતે મોટું. એક અધ્વર્યુ-યજ્ઞનાં પરિભાષુને માપે છે. અધ્વર્યુ-યજ્ઞને જોડે
 છે. યજ્ઞને દોરી જનારો. અથવા યજ્ઞને ચાહે છે. કે પછી, અધિ + ✓ દે ને યુઃ
 અનુગ (લાગ્યો હોય). અધ્વર એ યજ્ઞનો પર્ચાય. ✓ દ્વૃ હિસાના અર્થવાળું
 છે, તેનાથી વિરુદ્ધ અર્થ.

કેટલાકને મતે (ત્વ) નિપાત છે. પણ તો પછી નામ અતુલાત પ્રકૃતિવાળું-
 શી રીતે હોઈ શકે? વળી આમાં તો વિકારો દેખાય છે.

પરંતુ તેઓએ તને મિત્રતામાં સ્થિર દહ્યો છે. એમાં દ્વિતીયામાં.

વળી, કેટલાકને તેણે દેહ સમર્પ્યો. એમાં ચતુર્થીમાં.

અને વળી પ્રથમા બહુવચનમાં-(૮)

(સમાન) આંખવાળા (=દષ્ટિવાળા) અને જ્ઞાનવાળા (=જ્ઞાનવાળા)
 મિત્રો મનના વેગમાં સમાન બન્યા નહિ. કેટલાક સહેજ જ પહોંચતા,
 તો કેટલાક બગલ સુધીના (પહોંચતા પાણીવાળા), (તો કેટલાક)
 જ્ઞાન કરી શકાય એવા તળાવો જેવા દેખાયા (=જણાયા).

આંખવાળા અને જ્ઞાનવાળા મિત્રો. અક્ષિ ✓ ચિષ્ માંથી. આઆયણુને મતે
 ✓ સઙ્ઙ્ માંથી. જાણવા મળે તેમ - “તેથી તે જણે (ખીજ બધાં અંગે કરતાં)
 વધુ વ્યજ હોય છે.” કર્ણ ✓ કૃત્ માંથી. એનું દાર દાપેણું હોય છે. આઆયણુને
 મતે ✓ ક્ષ્ઙ્ માંથી. જાણીતું છે તેમ - “(સખે) જણે આકાશમાં વિસ્તરતા
 (જ્ઞાન) તરફ જાય છે.” મનના પ્રવેગમાં અસમાન બન્યા. ખીજ કેટલાક મુખ સુધી
 પહોંચતા (પાણીવાળા) છે. અન્ય દાખ સુધી પહોંચનાગ. આસ્યમ્ - ✓ અસ્ માંથી.
 અથવા એના તરફ જન વહે છે એથી. દદ્ન - વહેવાના અર્થવાળા ✓ દિષ્ માંથી.
 અથવા ✓ દસ્ માંથી હોય. વધુ ને વધુ દીણ થતું જાય છે. તળાવો જેવા

કેટલાક પ્રત્યેય દેખાયા. પ્રત્યેય - સ્નાન-માટે. ચોથા - હૃદય - 'અવાજ' ના
અર્થવાળાં ✓ હ્રાદ માંથી કે શીતળ કરવાના અર્થવાળાં ✓ હ્રાદ માંથી થે હોય.

વળી (ત્વ) સમુચ્ચયના અર્થમાં પણ હોય છે.

પર્યાયો અને અધિનોને સમજાવું.

એટલે કે અધિનો સાથે સંબંધિત અને પર્યાયો.

હવે જ્યારે અર્થ પ્રવૃત્ત થાય (= પૂરો સમગ્ર) ત્યારે પણ અનિયત
અક્ષરોવાળા (ગદ્ય) અર્થોમાં જે વાક્ય-પૂરકો આવે છે તે નિયત અક્ષરોવાળા
(પદ્ય-અર્થો)માં પદપૂરણ હોય છે. નિરર્થક હોય છે. કમ્, ઈમ્, ઇવ્ અને જ. (૯)

ત્વચાના રક્ષણ (= વસ્ત્રો) વિનાના પુષ્કળ સંતાનોવાળા મનુષ્યોએ જાણે
વરુણેથી હરીને આઠંદ કયુ" : સિસિર જીવન માટે (આવે).

સિસિર જીવન માટે. સિસિર - ✓ સ્ત્ર માંથી કે ✓ સમ્ માંથી.

નિંચોવાયેલા આ (સોમરસ) ને વહેવા દો.

નીચવેલા એને છોડી દો.

તેને અમારી ઉક્તિઓ સમૃદ્ધ કરો.

તેને સમૃદ્ધ કરો-અમારી ઉક્તિઓ-સુલિઓ. ગિરઃ - ✓ ગૃ માંથી.

આ, (જેના પ્રત્યે) તું જૂકે છે તે, તારે માટે જ છે.

(જેના પ્રત્યે) તું જાય છે (તે) આ તારે માટે જ છે.

હવે પણ (પદપૂરણ તરીકે વપરાયેલું) દેખાય છે. "(તેઓએ) સારી
રીતે જાણેલું." "તે જાને સારી રીતે જાણખાય છે"

અને વળી ન એ (શબ્દ) ઇવ્ ની સાથે સતત (કે અત્યંત) ભય (ના
અર્થમાં) પ્રયોજાય છે. (૧૦)

કેટલાક હવિર વડે આ (જનન) માંથી સ્વર્ગ શોધે છે, કેટલાક યજ્ઞોમાં સોમને
નિર્ધોષતા (સ્વર્ગ) શોધે છે. (કેટલાક) સુરેશ્વરને પૂજા કરેલા. (કેટલાક) હસ્તિનાઓ
વડે. (સ્વર્ગ) શોધે છે. કુટિલ આચરણ કરતી અમે ક્યાંક નરકમાં ન પડીએ.

નરકમ્-નીચે જવું તે. અવોગમન અથવા એનાં આનંદકાયક સ્થાન આપ
પણ નથી તેથી.

વળી નામ પણ હતુની સાથે અનુપ્રસંગમાં પ્રયોજ્ય છે. જેમકે “સુરા ન પીએ તો ને?” સુરા—√ સુ માંથી. આમ વિવિધ અર્થોમાં પ્રયોજ્ય છે. તેમના તરફ ધ્યાન આપવું. (૧૧)

આમ આ ચાર પદસમૂહો અનુક્રમે પૂરા થયા : નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાતો. તેમાં શાક્ટાચનને મતે અને નૈટુકતોની પરંપરા અનુસાર (બધાં) નામો આખ્યાતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. ગ્રાહ્ય અને કેટલાક વૈયાકરણો માને છે—બધાં નહિ. (પણ) જેમાં સ્વર અને (વ્યાકરણના પ્રત્યયાદિ સંસ્કારો અર્થસૂચક હોય અને પ્રાદેશિક (= વિશિષ્ટ ક્રિયાસૂચક) ગુણ (= ધાતુ) સાથે સંબંધ હોય તેવાં જ (નામો આખ્યાતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે) (ત્યારે, સ્વર સંસ્કાર અર્થસૂચક હોય પણ ક્રિયાસૂચક ધાતુ સાથે સંબંધ ન હોય એવાં જે નામો) તે રૂઢ હોય છે : જેવાં કે બગદ, અથ, પુરુષ, હાથી વગેરે. હવે જો બધાં જ નામો ધાતુપન્ન હોય તો, જે કોઈ પણ તે કર્મ કરે તે (દરેક) પદાર્થ (સ્વર-વ્યક્તિ) તે પ્રમાણે (= તે નામથી) ઓળખાય. જે કોઈ પણ (વ્યક્તિ) માર્ગને સેવે (પાર કરે) તેને અથ કહેવા જોઈએ. જે કોઈ પણ વીધે તે તૃણ. અને વળી જો બધાં જ નામો ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તો (કોઈ પણ પદાર્થ) જેટલી ક્રિયાઓ સાથે પ્રયુક્ત (= સંબંધ) હોય તેટલી (અધી ધાતુઓ) પાસેથી નામ પામી શકે. તો તો આ પ્રમાણે ચાંબડાઓને દરણ્યા (દરમાં-હેમાં સૂનાર) અને આસમ્બળી (મોઝને ટેકવનાર) પણ કહેવાય. (૧૨)

ઉપરાંત જે એમના ન્યાય (= વ્યાકરણના નિયમો) અનુસારના કર્મનામના (પ્રત્યયાદિ) સંસ્કારો હોય, અને જે રીતે સ્પષ્ટ અર્થવાળા થાય, તે રીતે એમને (= એ નામોને) ઉચ્ચારવાં (પ્રયોજવાં) જોઈએ ‘પુરુષ’ ને ‘પુરિશ્વ’ એમ ઉચ્ચારવો જોઈએ ‘અથ’ ને ‘અટ્ટા’ એમ. ‘તૃણ’ ને ‘તર્દન’. વળી પ્રયોગો પ્રચલિત બને ત્યારે (સોડો) વિચારે છે—√ પ્રષ્ (વિસ્તારવું) માંથી પૃથિવી એમ કહે છે. એને કોણ વિસ્તારી હશે ! શાનો આધાર હશે (એને) ?

હવે અર્થ અસંબંધ હોય, (પ્રત્યયાદિ) વિકારો અપ્રાદેશિક (= ક્રિયાપ્રદેશ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર) હોય, તેમ છતાં શાક્ટાચનને પદ્ધતિ વિવિધ ખડોને (આખ્યાત)પદોમાંથી નિષ્પન્ન કર્યા છે. દા. ત. (મદ્યમાં) √ દૈના પ્રેરિનારપના યશરમાંથી (રાજ્ઞનો) અંત (ભાગ) સાધ્યો, અને √ ઝવ્ (થડું)ના શુદ્ધ રૂપના સકારમાંથી આદિ (ભાગ).

અને વળી, જાવ. (= ક્રિયા)ની પહેલાં સંત્વ (= પદાર્થ) હોય છે એમઃ
 હજું છે. પાછળની ક્રિયામાંથી (તેની) પહેલાંના પ્રદેશ સંલગ્ન નથી. તેથી, આઃ
 (આખ્યાતજ નામોનો સિદ્ધાંત) યોગ્ય નથી. (૧૩)

હવે આ જે "જેમાં સ્વર અને સંસ્કારો અર્થસૂચક હોય અને પ્રાદેશિક
 ગુણ સાથે સંબંધ હોય (તે જ) બધાં પ્રાદેશિક (= ધાતુપન્ન) છે" એમ.
 (હજું તેમાં) એમ જ હોય તો તો એ વાંધાજનક નથી જ.

આ જે "જે કોઈ પણ તે કર્મ કરે તે બધાં સર્વો તે ગ્રમાણે ઓળખાય"
 એમ (હજું તેમાં) આપણે જોઈએ છીએ કે સમાન કર્મવાળાંમાંથી કેટલાંકને
 નામ મળે છે, કેટલાંકને નથી મળતું. જેમકે તક્ષા, પરિગ્રાજક, જીવન, ભૂમિજ
 વગેરે. આનાથી જ પછીનો (તર્ક) નિસ્સત થયો.

આ જે "અને વળી જે રીતે તેમાંના અર્થ સમગ્રપણે તે રીતે તેમને
 ઓળખાવવા જોઈએ" એમ (હજું તેમાં) ઐક્યપદ્ધિ(કાણ્ડમાં) અલ્પપ્રયુક્ત
 કૃદન્તો છે પણ ખરાં. જેમ કે વ્રતતિઃ, દમૂનાઃ, જાટચઃ, આટ્ઠારઃ, જાગરૂકઃ,
 વૈવિહોમી વગેરે

આ જે "પ્રયોગો પ્રચલિત અને ત્યારે વિચારે છે" એમ (હજું તેમાં)
 પ્રયોગો જ્યારે પ્રચલિત અને ત્યારે જ તે (શબ્દ)ની પ્રક્રિયાની તપાસ થાય છે.
 ✓ પ્રથ્ માંથી પૃથિવી એમ કહે છે ત્યારે કોણે એને વિસ્તારી અને રીતે આધાર
 (એમ વિચારાય છે). વળી જોવામાં તે વિશાળ છે જ, ભલેને પછી તે બીજાઓએ
 વિસ્તારી ન હોય ! અને વળી આ રીતે (તો) બધા જ (શબ્દો)માં હોય જોઈને.
 વાધો કાઢી શકાય.

આ જે "(અમુક) પદોમાંથી બીજાં પદોના અંશોને નિષ્પન્ન કરે છે" એમ
 (હજું તેમાં) તો જે અસંબંધ અર્થમાંથી નિષ્પન્ન કરે તેની તે માટે નિન્દા કરવી.
 જોઈએ. એ તો (ખોટી નિષ્પત્તિ આપનાર) પુરુષની નિન્દા યર્થ, નહિ કે શાસ્ત્રની.

આ જે "પાછળની ક્રિયામાંથી પહેલાનો પ્રદેશ ન સંલગ્ની શકે" એમ
 (હજું તેમાં) આપણે જોઈએ છીએ કે પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલાં કેટલાંક સર્વોનો
 પછીની ક્રિયામાંથી નામ મળતું હોય છે, કેટલાંકને નથી મળતું. જેમ કે ચિત્વાદઃ,

સમ્પ્રદાયઃ વગેરે. 'ચિત્વ - ✓ મૃ માંથી. કે ✓ મિદ માંથી. (૧૪)

અને વળી આના (=આ શાસ્ત્ર) સિવાય મન્ત્રોનો અર્થ સમજતો નથી. અર્થ માટે પ્રયત્ન ન કરનાર સ્વર અને સંસ્કાર (=વ્યાકરણનું રૂપ)ને પૂરેપૂરું સમજી શકતો નથી. તેથી આ વિદ્યાશાસ્ત્ર વ્યાકરણનું પૂરક પણ છે અને પોતાનો હેતુ સાધનારું પણ છે.

કૌતસને મતે, જો (આ શાસ્ત્ર) મન્ત્રોના અર્થની પ્રતીતિ માટે હોય તો 'તો એ નકામું' છે. કેમ કે મન્ત્રો અર્થહીન છે, તે આ (=નીચેનાં કારણો)થી જોઈ શકાય છે. એમની (=મન્ત્રોની) શબ્દયોજના નિશ્ચિત છે, આનુપૂર્વી (=ક્રમ) પણ નિશ્ચિત હોય છે. બ્રાહ્મણ(મંથો) દ્વારા એમનું રૂપ (=ક્રિયા) સંપન્ન કરવાનો આદેશ અપાય છે. "સર્વત્ર વિસ્તારો" તો એ ફેલાવે છે. "હું છાકું" અને એ છાંટે છે. વળી અસંગત અર્થવાળા પણ હોય છે. "હે એપમિ, આને રક્ષ" પ્રહાર કરતાં હશે છે, "હે કૃહાડી, આને હણીશ નહિ." વળી વિરુદ્ધ અર્થવાળા પણ હોય છે. "એક જ રુદ્ર રહેલો હતો, બીજો નહિ" - "ભૂમિ ઉપર જે અગણિત હજારો રુદ્રો..." "હે ઈન્દ્ર, તું શત્રુ વિનાનો જન્મ્યો છે." "ઈન્દ્રે સેંકડો સેનાઆને એક સાથે હતી લીધી." અને વળી જાણતાને આદેશ આપે છે. "સંગ્રાતા ઋષિને ઋષ્યા સંજ્ઞાયો." અને વળી; અદિતિ જ બધું છે એમ કહે છે: "અદિતિ સ્વર્ગ છે, આદિતિ અંતરિક્ષ છે." એની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર આપીશું. વળી અસ્મદ-અર્થવાળા હોય છે. દા ત. અમ્યક્, યાદૈશ્મન્, જારયામિ, કાણુવા. (૧૫)

(મન્ત્રો,) તેમાંના શબ્દો લોકોએલીના શબ્દો સાથે સમાન હોવાથી, અર્થપૂર્ણ હોય છે. "જે યજ્ઞની રૂપરૂપિણે, જે કશાના ક્રમને ઋષ્યવેદ) કે યજુર(વેદ) આદેશો છે, તે ખરેખર ઋષ્યની સમૃદ્ધિ (=પૂર્ણતા) છે." એવું (એક) બ્રાહ્મણ(મંથનું વિધાન) છે, "પુત્રો-પૌત્રો સાથે કીડા કરતા...." આ જે "શબ્દયોજના નિશ્ચિત છે, ક્રમ પણ નિશ્ચિત હોય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) લૌકિક (ભાષા)માં પણ એવું હોય છે, જેમકે ઈન્દ્ર અને અગ્નિ, પિતાપુત્ર. આ જે "બ્રાહ્મણો દ્વારા એમનું રૂપ સંપન્ન કરવાનો આદેશ અપાય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) તે તો માત્ર) કહેવાયેલાની પુનરુક્તિ છે. આ જે "અસંગત અર્થવાળા હોય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) વેદના વચનથી અદિસા સમજવી. આ જે "વિરુદ્ધ અર્થવાળા હોય છે" એમ (કહ્યું તેમાં) લૌકિક (બ્યવહાર)માં પણ એવું હોય છે. જેમ કે, આ બ્રાહ્મણ દરીદ્ર વિનાનો છે, આ રાગને અભિત્રો નથી વગેરે. આ જે "જાણતાને આદેશો છે" એમ. (કહ્યું તેમાં) ઝાઝખતો હોય તેને (પણ) અગ્નિવાદન કરાય છે. જાણતાની સમક્ષ 'મંથુપક' ઉચ્ચારાય છે. આ જે "અદિતિ સર્વ છે" એમ (કહ્યું તેમાં)

લૌકિક (ભાષા) માં એ તેવું છે, જેમ કે, પાણીમાં બધા રસ : સમાર્પિત થય છે. આ ને “અસ્પષ્ટ અર્થવાળા છે” એમ (કહ્યું તેમાં) આંધળો એને ન જુએ તો થાંભલાનો દોષ નથી. એ તો પુરુષનો જ અપરાધ હોય છે. જેમ, જનપદ પ્રજામાં વિદ્યાથી પુરુષ વિશિષ્ટ બને છે, તેમ જ પરંપરાપ્રાપ્ત વેદવિદ્યા જાણનારાઓમાં અત્યંત વિદ્યાવાન પ્રશંસનીય થાય છે. (૧૬)

વળી, આ (શાસ્ત્ર) સિવાય પદોનું વિભાજન ન થઈ શકે, જેમ કે “પગવાળાં ગતિશીલ (પ્રાણી) પર, હે રુદ્ર, કૃપા કરે.” પગવાળું ગતિશીલ (પ્રાણી), ગાયો, બાગે બોજન (= ભાયું, દૂધ પૂરું પાડે) છે. ગતિના અર્થવાળા ✓ અર્થ માંથી, ઘસઃ એ નામવાચક પ્રત્યય છે. તેથી તેને (પદપાઠમાં) જુદું ગણતા નથી. “અચોને છાડી મૂડીને...” (ઝવ) ઉપસર્ગવાળો ✓ સૌ ‘છાડી મૂડી’ એ અર્થમાં છે, તેથી જુદું ગણે છે.

“નિર્ઝતિનો દૂન આ આવી પડેાંચો” એમાં પંચમી કે પડીના અર્થનો નિર્દેશક આકારાંત છે “દૂર ધર્મ નિર્ઝતિને કહે,” એમાં દેકારાંત ચતુર્થીના અર્થનો નિર્દેશક છે અત્યંત પાસે આવતું તે સંહિના. સંહિના પદોની પ્રકૃતિ (= સ્વાભાવિક સ્વરૂપ) છે. સર્વ શાખાઓનાં પ્રાતિશાખ્યોનાં મૂળ (વેદોનાં) પદોમાં જ છે.

વળી યજ્ઞની (ક્રિયાઓ)માં દેવતાઓ સંબંધી ઘણાં વિધાનો (= અંશો, ખંડો) હોય છે. તે પણ આ (શાસ્ત્ર) દ્વારા જાણી શકાય. તેઓ (= વિદેહીઓ) કદાચ કહેશે, “એમાં તો એમે સૂચનોને ઓળખનારા છીએ.” તો, “દેવતાઓ તને ઇન્દ્રની જેમ, વાયુની જેમ શક્તિથી પૂર્ણ કરે છે.” એમાં અગ્નિને ઉદ્દિષ્ટ મંત્રમાં વાયુનું ચિહ્ન તેમ જ ઇન્દ્રનું ચિહ્ન છે. તે જ પ્રમાણે “હે મન્યુ ! અગ્નિની જેમ પ્રજનજેલો તું વિજયી થા.” તેમાં મન્યુને ઉદ્દિષ્ટ મંત્રમાં અગ્નિ છે. ત્વિવિતઃ એટલે સજગેસે. તેવું ‘ત્વિવિ’ એ (૩૫) પણ ‘દીપ્તિ’ નો પર્વાય છે. વળી જ્ઞાનની પ્રશંસા થાય છે અને અજ્ઞાનની નિન્દા. (૧૭)

એ ખરેખર સ્તંભ છે, બરવાટી છે, જે વેદને શીખીને અર્થ નથી નાંખતો. જે અર્થજ્ઞ દોષ તે જ બધા કલ્યાણ પામે છે, તે જ્ઞાનથી થાયો મેં જ સ્વર્ગને પામે છે.

જે સમજનાં વિનો મદલું ક્યું તે દેવજ સમજથી પડયા પાડે છે. અગ્નિ ન હોય તેમાં જેમ સૂઝાં કાઢે તેમ તે ફરી પ્રજનજનું નથી.

સ્થાણુ, ✓ સ્થા માંથી. અર્ચઃ, ✓ સ્ત્ર માંથી. અથ્વા, દૂર રહે છે. (૧૮)

વળી કોઈ એક જોતો (=દષ્ટિવાળો) છતાં વાણીને નથી શકતો, બીજો કોઈ સાંભળતો (=સાંભળવા શક્તિમાન) છતાં એને સાંભળી નથી શકતો, બ્યારે કોઈકની પાસે (એ) પોતાના દેહને પ્રગટ કરે છે, પતિની પાસે સુંદર વસ્ત્રોનાળી કામનાપૂર્ણ પત્નીની જેમ.

વળી એક જોઈ શકનારો વાણીને જોતો નથી. એને વળી સાંભળનારો એને સાંભળતો નથી. એમ (જોડનો) અર્થ અવિદ્વાનની પાત કરે છે. બ્યારે કોઈકની પાસે દેહ પ્રગટ કરે છે એટલે કે જ્ઞાન પોતાની જાતને પ્રગટ કરે છે. આ વાણી દ્વારા અર્થતું પ્રાકૃત્ય કલું. ઉત્તમ વાણીમાં (=અંતિમ વાક્ય-ચરણમાં) ઉપમા (કહી). ઋતુકાળમાં જેમ કામનાવાળી સુવસ્ત્રા પત્ની પતિ પાસે (દેહ પ્રગટ કરે તેમ), જેમ તે એને જુએ છે, તે સાંભળે છે તેમ. એ પ્રમાણે અર્થગતી પ્રશંસા (થઈ). તેના વધારે સ્પષ્ટીકરણ માટે હવે પછીની (કડિકા). (૧૯)

વળી કોઈકને (વાણીની) મિત્રતામાં સ્થિર (રીતે) રમમાણુ કહ્યો છે. એને સભાઓમાં કોઈ (પણ) હણી (=હરાવી) શક્તા નથી. (પણ) અકૂળ કે અપુષ્પા વાણીને સાંભળનારો આ, ગાય નહિ (છતાં ગાય છે એવું સમજાય તેવી) ભ્રમણાથી ફરે છે.

વળી એકને વાણીના સમ્પર્કમાં સ્થિર પાન કરનારો, રમમાણુ રહેતો, વિશેષે કરીને અર્થોત્તે પી જનારો કહ્યો છે. અથવા તો રમણીય સ્થાનમાં દેવોનાં સમ્પર્કમાં (રહેનારો), કે જે અર્થગતને પ્રખર અર્થસભાઓમાં પણ (કોઈ) પહોંચી શકતા નથી. પણ આ તો વાણીના જેવી, ધેતુ નહિ એવી ભ્રમણાથી જ ફરે છે, એને માટે વાણી દેવો અને મનુષ્યોનાં સ્થાનોમાં દોહવા યોગ્ય કામોને નથી દોહતી, જે અક્ષલા અપુષ્પા વાણીને સાંભળતો હોય છે. અથવા એને માટે વાણી અક્ષા અપુષ્પા બને છે, અથવા અક્ષ કૂલ-કૂળ આપનારી. વાણીના અર્થને કૂલ-કૂળ કહ્યાં. યસસંબંધી અને દેવતાસંબંધી (મત્રો તે વાણીનાં અનુક્રમે) કૂલ અને કૂળ. અથવા દેવતા અને અધ્યાત્મ. (તે કૂલ અને કૂળ).

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરનારો ઋષિઓ થયા. તેઓએ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર ન કરેલા પછીનાઓને ઉપદેશથી મન્ત્રો આપ્યા. ઉપદેશથી ગ્જાનિ પામતા પછીનાઓને અર્થગ્રહણ કરવા માટે આ ગ્રંથ, વેદો અને વેદાંગોની રચના કરી. વિત્તમ = (વેદના અર્થને) બેદવું અથવા પ્રકાશવું. “આટલા સમાન કર્મવાળા ધાતુઓ.”

ધાતુ ✓ ઘાં માંથી. “આટલાં આ સત્ત્વનાં નામો.” “આટલા અર્થોનો આ

અભિધા સ્પષ્ટ” “દેવતાનું આ નામ નૈધણુક છે, મુખ્યત્વે આ છે.” આમાં બીજા દેવને ઉદ્દિષ્ટ મંત્રમાં આવેલું હોય તે (દેવતાનું નામ) નૈધણુક. “વાળવાળા અથ ૨૧ તને...” વાળવાળા અથ જેવા તને. (લાંબા, ચાલ (દંડ) દેનારી) આખીને વારવા ખાટે હોય છે. દંડઃ, ✓દંડ માંથી.

“ગિરિ પર રહેતા, ગમે ત્યાં ફરતા લવાનક પ્રાણી સમા....” પ્રાણી જેવા લખંકર, કુચર, ગિરિ પર રહેનાર, મૃગ મતિના અર્થવાળા ✓મૃજ્ માંથી. મોમ-એનાથી (માણસ) બીજે છે, મોઠમ પણ એ ધાતુમાંથી જ. કુચર-‘કુત્સિત કર્મ’ આચરે છે. જે એ દેવતાનું અભિધાન હોય તે ‘એ કર્યા નથી કરી શકતો!’ એમ (સમજવું). ગિરિષ્ઠાઃ-ગિરિ પર રહેનાર. ગિરિ એટલે પર્વત. ઊંચે નીકળેલો છે. પર્વ (= સાંધા) વાળો છે તેથી પર્વત. વળી પર્વ ✓વૃ માંથી કે ✓વ્રો માંથી. આમાં અર્ધભાસનું પર્વ દેવેને પ્રસન્ન કરે છે, તેથી સંધિઓ (હોવાની) સમાનતાને લીધે, તેમાંથી જ નીકળેલો બીજો (અર્થ) - ‘મેધ ઉપર રહેલું’. મેધ પણ ગિરિ છે તે આથી જ.

જે મુખ્ય સ્તુતિવાળા દેવતાઓનાં નામો છે તે દૈવત કહેવાય છે. તેની આખ્યા આગળ ઉપર કરીશું. નૈધણુક અને નૈમમ (નામોની આખ્યા) આ રહી, આ રહી (૨૦)

આ પહેલો અધ્યાય

અધ્યાય બીજો

૧

હવે (શબ્દોનું) નિર્વચન. તો, જે પદોમાં સ્વર અને સંસ્કારો અર્થસૂચક હોય અને પ્રાદેશિક ગુણ સાથે સંબંધ હોય, તે (પદોનું) તે મુજબ નિર્વચન કરવું. પણ જ્યારે અર્થ અસંબંધ હોય અને વિકાર પ્રાદેશિક ન હોય ત્યારે હંમેશા અર્થાનુસારી (અને નામ કે ધાતુના) રૂપની કોઈ સમાનતા (ધ્યાનમાં રાખીને) પરીક્ષણ કરવું. (આવી) સમાનતા પણ ન હોય ત્યારે અક્ષરો અને વર્ણોની સમાનતાથી વ્યુત્પત્તિ આપવી. પણ (શબ્દોનું) નિર્વચન જ ન આપવું એમ નહિ. સંસ્કાર (= વ્યાકરણનાં રૂપો) પર ધ્યાન આપવું નહિ. કેમકે (નામ કે ધાતુનાં) રૂપો (= વૃત્તિઓ) સદેહાત્મક હોય છે. અર્થ પ્રમાણે વિભક્તિઓને ફેરવવી.

પ્રત્તમ્, અવત્તમ્ માં ધાતુનો આદિ (અંસ) જ શેષ રહ્યો છે. અને વળી ✓ઞસ્ ના આદિનો (ગુણ અને વૃદ્ધિની) નિવૃત્તિનાં સ્થાનોમાં લોપ થાય છે, સ્તઃ, સન્નિ એમ. તો વળી અન્તનો પણ લોપ થાય છે, જેમકે ગત્વા, ગતમ્ ક્યારેક ઉપાન્ત્યનો પણ લોપ થાય છે જગમતુઃ, જગમુઃ જેવામાં. તો ક્યારેક ઉપાન્ત્યમાં વિકાર થાય છે—દા. ત. રાજા, વણ્ડો. ક્યાંક વર્ણનો લોપ થાય છે: સત્ત્વા, ચામિ. વળી બે વર્ણનો પણ લોપ થાય છે—તૃચઃ. કાઠકિવાર આદિનો વિકાર પણ થાય છે—જેમકે ઝયોતિઃ, ઘનઃ, વિન્દુઃ, વાટઘઃ. તો વળી આદિ-અન્ત (બંને)નો વિપર્યય થાય છે—સ્તોકકઃ, રજ્જુઃ, સિકતાઃ, તર્કુઃ. કદિક અન્તમાં પરિવર્તન પણ થાય છે. (૧)

ઔઘઃ, મેઘઃ, નાઘઃ, ગાંઘઃ, વધૂઃ, મધુઃ વગેરેમાં. ક્યારેક (નવો) વર્ણ આવી પડે છે. આસ્થત્, દ્વારઃ, મરુજાઃ વગેરે. હવે જ્યાં સ્વરથી અન્યવહિત અર્ધસ્વરો ધાતુની અંદર હોય, તે શબ્દોની બે પ્રકૃતિઓ (= પ્રકારો)નું સ્થાન છે એમ કહ્યું છે. જ્યારે (કાઠકિ) સિદ્ધ રૂપ ઉત્પન્ન ન થતું હોય ત્યારે બીજી (ધાતુ) પડે ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમાં પણ કેટલાંક (રૂપ) અલ્પ વિકારવાળાં હોય છે. તે આર્વા-ઋતિઃ, મૃદુઃ, પૃયુઃ, પૃષતઃ, કુણારુમ્.

વળી ક્યારેક ભાષાનાં ધાતુઓમાંથી વૈદિક કૃદન્તો અને છે-જેવાં કે દમૂતાઃ, ક્ષેત્રસાઘાઃ. વળી વૈદિક (ધાતુઓ)માંથી ભાષાનાં (કૃદન્તો) પણ-જેવાં કે ઉણ્, ઘૃતમ્. તો વળી એક પ્રદેશમાં પ્રકૃતિઓ જ બોલાય છે, બીજામાં વિકૃતિઓ.

ગતિના અર્થવાળો $\sqrt{\text{જાવ}}$ ક્રમોન્વેશમાં જ બોલાય છે. કમ્બોજા: - કામળા. બોગવનારા, કે કમળા (સુંદર પદાર્થો)ને બોગવનારા. કામળો સુંદર હોય છે. એ (= $\sqrt{\text{જાવ}}$ ધાતુ)નો વિધાર ઘાવ: આર્યોમાં બોલાય છે. પૂર્વના પ્રદેશોમાં $\sqrt{\text{દા}}$ કાપવાના અર્થમાં (પ્રયોગ્ય છે), ન્યારે ઉત્તરનાં પ્રદેશોમાં ઘાવ. આ પ્રમાણે એકલા (= સાદાં) પદો સમજાવવાં.

હવે એક કે અનેક પર્વો (= સંધિ) વાળા તદ્વિત કે સમાસોમાં આગલાં આગલાં અને પાછલાં પાછલાં જુદાં પાડીને વ્યાખ્યા કરવી. દંડુય પુરુષ. દંડનો લાયક છે તે અથવા દંડથી સાધી શકાય તે. દળદ ધારણ કરવાના અર્થવાળા $\sqrt{\text{દદ}}$ માંથી. (લોકો) કહે છે. અકૂર મણિને ધારણ કરે છે. ઔપમન્યવતિ મતે દળદ) દમન (= $\sqrt{\text{દમ્}}$)માંથી. નિન્દામાં-એની લાકડી ખેંચી લો. કક્ષ્યા-ધોડાનું દોરકું. કાંખમાં રહે છે. કક્ષ: $\sqrt{\text{ગાહ}}$ માંથી. વસ એ નામકારક (પ્રત્યય) છે. અથવા $\sqrt{\text{હયા}}$ માંથી. દિગુક્તિ નિરર્થક છે. એમાં શું કહેવાનું? (માંથી મન્યો હોય). અથવા $\sqrt{\text{કવ્}}$ માંથી. એની સમાનતાને લીધે માણસની કાંખ. બાહુમૂલની સમાનતા હેવાને લીધે ધોડાની (પણ કાંખ કહેવાય છે). (૨)

રાજનો પુરુષ તે રાજપુરુષ. રાજા, $\sqrt{\text{રાજ}}$ માંથી. પુરુષ: - નગરમાં બેસનાર ($\sqrt{\text{સદ}}$), નગરમાં સતાર ($\sqrt{\text{શી}}$). અથવા $\sqrt{\text{પૂરય}}$ માંથી. આંતર પુરુષને અતુલક્ષીને કહેતાં જે બીતરને ભરી દે છે તે.

જેનાથી કશું પર નથી કે અપર નથી, જેનાથી કોઈ સુમતર નથી કે મહત્તર નથી, (જે) એક સ્વર્ગમાં જક્ષની જેમ સ્થિત રહે છે, તે પુરુષ 'વડે આ-સર્વ' (કોઈ) સશર મધુ છે.

એવો વેદપ્રયોગ પણ છે.

વિશ્વકદ્રાકર્ષ: - વિ અને ચક્રદ્ર: ક્રૂતરાની ગતિ(ના અર્થ)માં પ્રયોગ્ય છે. દ્રાતિ એ ગતિની નિન્દા છે. કદ્રાતિ એ દ્રાતિની યે નિન્દા. ચક્રદ્રાતિ એટલે કદ્રાતિમાં નિરર્થક દિગુક્તિ છે. તે જેનામાં છે તે વિશ્વકદ્ર:

✓વ્વાય્ માંથી. હીરં ✓ક્ષર્ માંથી. ઠ ✓વસ માંથી. ફરં નામવાચક (પ્રત્યય) છે, હીરમ્ માં છે તેવા.

“સોમને કાઢતાં ગાય પર બેસે છે”

✓એમાં આસનનાં અર્થ માટે (ગો શબ્દ પ્રયોજાયો છે). અંશુઃ આરોગતા-

(✓ઘશ્) વેંતે આનંદદાયક બને છે. અથવા જીવનને માટે સુખદ છે. વૈમ

✓વર્ માંથી. અથવા (શરીરમાંથી) ઉતરડાયેલું (હત્ + ✓ઘૃત્) હોય છે.

✓ અને વળી આમકું અને કદ્ (ના અર્થમાં ગો શબ્દ પ્રયોજાય છે).

ગાયો(ના અર્થ-કદ્)થી સજ્જ થયો છે, દંઠ થા.

૫. એમ રચની સ્તુતિમાં. વળી શિરાતંતુઓ અને કદ્(ના અર્થમાં પશુ ગો પ્રયોજાય છે).

ગાયો(ના તંતુ-કદ્)થી સજ્જ થયેલ, પૂરતાં જ ઊંડે છે.

૪ એમ બાણના વર્ણનમાં.

✓પશુને પશુ ગો કહેવાય છે. ગાયના તંતુમાંથી બની હોય તો તદ્દિતના અર્થમાં (પ્રયોગ છે એમ સમજાવવું). અને જે ગાયના તંતુમાંથી ન બની હોય, તો જે બાણને મોકલે છે (> ✓ગમ્ પ્રેરક) (એમ સમજાવવું). (૫)

વૃક્ષવૃક્ષે બાંધેલી પશુહ ટંકાર કરે છે ત્યારે પુરુષબક્ષી પક્ષીઓ ઊંડે છે.

વૃક્ષવૃક્ષે એટલે દરેક ધનુષ્ય ઉપર. વૃક્ષઃ ✓વ્રક્ષમાંથી. અથવા પૃથ્વીને આવરીને રહે છે. ક્ષા નિવાસના અર્થવાળા ✓ક્ષિમાંથી. બાંધેલી ગાય ટંકાર કરે છે, અવાજ કરે છે. ✓મિ અવાજના અર્થવાળો છે. ત્યારે પક્ષીઓ ઊંડે છે. પુરુષોને બક્ષણ કરવા. વિઃ એ પક્ષીનો પર્વાય છે, મતિના અર્થવાળા ✓વૌમાંથી. ઉપરાંત એ બાણનો પશુ પર્વાય થાય છે, એ (ધાતુ)માંથી જ.

✓સૂર્ય. પશુ ગો: કહેવાય છે.

વળી આ સાંધાવાળા સૂર્યમાં

સંધિવાળા, એ ઔષધન્યવના મતે તેજસ્વી. હવે એનું એક કિરણ ચંદ્ર તરફ પ્રકાશે છે તે આ (નીચેના મંત્ર)થી સમજવું. સૂર્યમાંથી જ એનું તેજ (મેળવેલું) હોય છે.

સુપુષ્પ સૂર્યનું કિરણ છે, ચન્દ્રમા ચન્દ્રવર્ષ છે.

એવો વેદપ્રયોગ પણ છે. તે (=સૂર્યકિરણ) પણ ગૌઃ કહેવાય છે.

અહીં, ખરેખર, (તેઓએ) કિરણનો વિચાર કર્યો.

આને આગળ ઉપર સમજાવીશું, બધા જ કિરણો ગાવઃ કહેવાય છે. (૬)

તમારા (એના) તે નિવાસોમાં જવા ઈચ્છીએ છીએ ત્યાં ઘણાં શીંગડાંવાળી તથા ચપળ ગાયો હોય છે. ત્યાં, ખરેખર, વિશાળ ગતિવાળા વિષ્ણુનું તે પરમ સ્થાન ખૂબ પ્રકાશે છે.

તે તમારા (એના) નિવાસોની કામના કરીએ છીએ જવા માટે, ત્યાં ગાયો અનેક શીંગડાંવાળી-ઘણાં શીંગડાંવાળી હોય છે. મૂરિ એ 'બહુ'નો પર્યાય છે, ઘણું ઉત્પન્ન કરે છે (પ્ર + √મૂ) તેથી. શૃંગમ્ √શ્રિ માંથી, કે √શ્રુ માંથી. કે √શમ્ માંથી. અથવા શરણ (રક્ષણ)ને માટે ઊભેલું છે, કે પછી માયામાંથી નીકળેલું છે. અયાસઃ ચપળ. ત્યાં વિશાળ ગતિવાળા મહાન ગતિવાળા વિષ્ણુનું તે શ્રેષ્ઠ, સર્વોચ્ચ રહેલું સ્થાન અત્યંત પ્રકાશે છે. પાદઃ √પદ્ માંથી. તેને (ધૂળમાં) મૂકવાથી (જે હાથ ઊઠે તે) પદમ્. પશુના પગોની ઉપમાથી (જે ચોથો) ભાગ થાય તે (પણ) પાદ (કહેવાય છે). ચોથા ભાગની સમાનતાથી ખીખાં પદો (પણ સમજનાં).

આ પ્રમાણે ખીખાં સરવોનાં (નામો અંગે) પણ સંદેહ હોય છે. તે જો સમાન અર્થવાળાં હોય તો તેમનાં નિર્વચન પણ સમાન થશે. જો ભિન્ન અર્થોવાળાં હોય તો નિર્વચનો ભિન્ન થશે. અર્થ પ્રમાણે (શબ્દો) સમજાવવા. આમ પૃથ્વીનાં એકવીસ નામો સમજાવ્યાં.

તેમાં નિર્ઋતિઃ આનંદ આપવાને કારણે (નિ + √રમ્). √રમ્ માંથી આદત આવી પડવાના (અર્થવાળી પેલી) ખીખા (નિર્ઋતિ બને છે). તેનો પૃથ્વી સાથે મોટાભાગ થાય છે. એમનો ભેદ (ધ્યાનમાં રાખવો). આ (નીચેના શ્લોક) તેના વિશે છે. (૭)

જેણે એને ક્યો તણે એને જાણ્યો નહીં, જેણે એને જાણ્યો તેનાથી તે ધુપાયેલો જ રહ્યો. માતાની યોનિમાં અદૃશ્ય ઘેરાયેલો તે બહુ પ્રજા(= સંતાન, જન્મ કે રૂપ)વાળો પૃથ્વીમાં પ્રવેશ્યો.

બહુ પ્રજા(= સંતાન)વાળો દુઃખમાં આવી પડે છે એમાં પરિવ્રાજકો- (તું કહેવું છે). (આમાં) વરસાદની ક્રિયા(નો ઉલ્લેખ) છે એમ નરુકતો (માને છે). 'જેણે એને ક્યો' વરસાદનો અર્થ લેતાં ('વકારમાં') ✓ કૃ (કરવું) તેમ જ ✓ કૃ(વિખેરવું)નો સંદેહ થાય છે. 'તેણે એને જાણ્યો નહીં', મધ્યમે (= અંતરિક્ષે). જેણે (એને) સૂર્યથી ઢંકાયેલો જાણ્યો તે મધ્યમે જ એને જાણ્યો. 'તે માતાની યોનિમાં'. માતા અંતરિક્ષ. એમાં પ્રાણીઓ. નિર્માણ (નિર્ + ✓ મા) થાય છે. યોનિ: અંતરિક્ષ મહાન પ્રદેશ છે. વાયુથી ઘેરાયેલો. વળી આ બીજી યોનિ(નો અર્થ) થાય છે તે પણ આ (ધાતુ) માથી જ. (કેમકે માંસમજ્જાદિથી) ઘેરાયેલ હોય છે બહુ પ્રજાવાળો (= અનેક રૂપે પ્રગટતો, મેઘ) વરસાદની ક્રિયાથી પૃથ્વી પર જઈ પડે છે.

શાકપૂણિએ સંકેપ ક્યો કે '(હું) બધી દેવતાઓને જાણું છું'. તેની સમક્ષ ઉભયસિદ્ધી દેવતા પ્રકટ થઈ. તેને ન જાણી શક્યો. તેને પૂછ્યું. 'તમને જાણવા ઇચ્છું છું.' તે (દેવતાએ) આને આ ક્ષયાનો આદેશ ક્યો. 'આની દેવતા હું છું.' (૮)

આ તે ગરજે છે જેનાથી પ્રેરાયેલી, કચડી નાખતા (મેઘ)માં રહેલી વાણી ઘોર ગર્જના કરે છે. તેણે (= વાણીએ), ખરેખર, ઢડાકાઓ વડે મત્સ્યને ડરાવ્યો, વિદ્યુત બનીને (પોતાનું) રૂપ અદૃશ્ય કરી દીધું.

આ તે અવાજ કરે છે જેણે પ્રેરેલી વાણી ગરજે છે. ઢડાકા-અવાજ કરે છે. અથવા માયુ એટલે કે સૂર્યની જ્વ (પ્રકાશ છે- મિમાતિ). આ વાણી માધ્યમિકા છે. ઘ્વંસન એટલે કે મેઘમાં રહેલી. તે (પોતાના) ઢડાકાઓ-ક્રિયાઓ વડે મનુષ્યને અત્યંત નીચો કરી મૂકે છે. વિદ્યુત બનીને તે પોતાનું રૂપ સંતાડે છે. વગ્નિ: રૂપનો પર્વાય છે. લોક છે (✓ વૃ) તેથી. વરસાદથી પૃથ્વીને આવરી લઈને (તે પોતાનું વિદ્યુતરૂપ) પાણું ખેંચી લે છે. (૯)

ત્યાર પછી સુવર્ણના અંદર નામ છે. હિરણ્યં શાથી? ધડાયેલું સર્પ જવાય છે (✓હૃં કર્મ ૦.), કે એકથી બીજા માણસ પાસે સર્પ જવાય છે, અથવા દિતકારક અને આનંદદાયક હોય છે, કે હૃદયને આનંદ આપનારું હોય છે. કદાચ 'પ્રમળ ઇચ્છા'ના અર્થવાળા ✓હૃં માંથી પણ હોય.

પછીનાં સોળ નામ અંતરિક્ષનાં છે. અન્તરિક્ષં શાથી? (તે આદાશ-ધરતીની) વચ્ચે છે અને પૃથ્વીનો અંત છે, અથવા આ બંનેની વચ્ચે છે, કે પછી શરીરની અંદર અક્ષય છે.

તેમાં 'સમુદ્ર'નો પાર્થિવ સમુદ્ર સાથે ગોટાળો થાય છે. સમુદ્ર: શાથી? એમાંથી જળો મોટા જગ્યામાં (સમુ) ઉપર વહે છે, અથવા (નદીઓનાં) પાણી એના તરફ દહે છે. એમાં પ્રાણીઓ આનંદે છે, કે (એ) પાણીનો મોટો જગ્યા છે, કે (એ) બીજવે છે. એમનો ભેદ (ધ્યાનમાં રાખવો).

તેમાં એક ઇતિહાસ કહેવાય છે- ઋષિવેણુનો પુત્ર દેવાપિ અને શંતનુ, કુડવંશમાં બે બાઈઓ થઈ ગયા. તે નાના બાઈ શંતનુએ (પોતાનો) અભિષેક કરાવ્યો દેવાપિએ તપ આદ્યું. પછી શંતનુના રાજ્યમાં બાર વર્ષ વરસાદ ન થયો. તેને કહ્યું બ્રાહ્મણોએ- "તેં અધર્મ આચર્યો છે. મોટા બાઈની આડે આવીને (તેં પોતાનો) અભિષેક કરાવ્યો છે. તેથી તારે માટે વરસાદ થતો નથી." તે શંતનુએ દેવાપિને રાજ્ય વડે (એવા) વારંવાર સમજાવ્યો. તેને કહ્યું દેવાપિએ - "તારો પુરોહિત થઈશ, અને તને યજ્ઞ કરાવીશ." તેણે આ વરસાદની ઇચ્છાનું સૂક્ત છે, તેમાંનો આ (નીચેનો શ્લોક) છે. (૧૦)

હોતૃસ્થાને બેઠેલા, દેવોની સદ્ભાવના (કેમ મેળવવી તે) જાણનાર ઋષિવેણુના તે પુત્ર ઋષિ દેવાપિએ ઉપરના (સમુદ્ર)માંથી નીચેના સમુદ્ર તરફ વર્ષારૂપી દિવ્ય જળો મુક્ત કર્યાં.

ઘાઈટવેણ:- ઋષિવેણુનો પુત્ર અથવા જેણે સેનાને પ્રેરેલી છે તેનો (પુત્ર). સેના- ઈશ્વર(નાયક)વાળી અથવા સમાન ગતિવાળી. પુત્ર:- અત્યંત રક્ષણ કરે છે. (પિયડ)દાનથી અથવા 'પુત્ર' (નામનું) નરક, તેમાંથી બચાવે છે. "હોતૃસ્થાને બેઠેલા ઋષિ." ઋષિ: 'દર્શનને કારણે. ઔપમન્યવં (કહે છે)- ' (એમણે) સ્તોમોને દીઠા."

'તેથી આ તપ કરતા (ઋષિઓ)ને સ્વર્ગમાં જઈને પ્રગટ થયું, તે ઋષિઓ થયા, તે ઋષિઓનું ઋષિત્વ'. એમ (પણ બ્રાહ્મણોમાં) જાણીતું છે. દેવાપિ:- સ્તુતિ

એને દાન-પડે દેવોની (પ્રીતિની) પ્રાપ્તિ દ્વારા; દેવસુમતિ-દેવોની કૃપાથી મતિને, ચિકિત્વાન્-(કેમ સિદ્ધ કરવી તે) જાણનાર. 'તેણે ઉપલામાંથી નીચેના સંમુદ્ર તરફ.' સ્ત્રાવ્ય:-વધારે બીજે હોય છે. અઘર:-નીચે જ મતિ કરનાર. અંધ:- નયી દોડતું, એમ બિર્ધ્યમતિનો નિષેધ થયો છે. તેના પછીની અગ્રા વધારે સ્પષ્ટતા માટે. (૧૧)

જ્યારે હોતુ સ્થાને વસાયેલા શંતનુના પુરોહિત દેવાપિત્રો (યજ્ઞનો અગ્નિ) યેતાવતાં પ્રાર્થના કરી ત્યારે હ્રદાર (રાણ:) જુહસ્વપિત્રો એને દેવો સાંભળે એવી વૃદ્ધિયાચક વાણી અર્પી.

શંતનુ:-હે દેહ, (તાડું) કૃપાથી થાઓ! અથવા એને દેહથી કૃપાથી થાઓ. પુરોહિત:-આગળ એને મુકે છે. હોતુસ્થાને વસાયેલાઓ (યજ્ઞનો અગ્નિ) યેતાવતાં અનુધ્યાન કર્યું. દેવશ્રુતમ્-દેવો એને સાંભળે છે. વૃદ્ધિવાનમ્-વરસાદની યાચના કરતી. રાણ-૨૪૦ (આપણું નાં દિગ્ગત. જુહસ્વપિત્ર બ્રહ્મા હતા. તેણે એને વાણી અર્પી. 'જુહત્'ની વ્યાખ્યા (આગળ) અપાર્થ મર્ષ. (૧૨)

પછીનાં છ નામ આકાશનાં અને સૂર્યનાં સમાન છે. જે (નામ) મુખ્યત્વે સૂર્યનાં છે તેમની હવે પછી વ્યાખ્યા કરીશું. આદિત્યઃ શાથી? રસો મહાત્મ્ય કરે છે, નક્ષત્રોનું તેજ મૂકી લે છે કે તેજથી ચોમેર (આ) ઝળહળે છે. કે પછી અદિતિનો પુત્ર. પરંતુ એના આ (હેલા વિશેષણ)નો પ્રયોગ અગ્રાઓની સંહિતા(=મન્વેદ)માં અદ્ય જ થયો છે, (કેવળ એક જ) સ્વક્રાન્તુ બાજન છે—

સૂર્યને, આદિતેયને.

અદિતિના પુત્રને. આમ બીજી દેવતાઓની પણ (એમને) આદિત્ય તરીકે સંબોધતી શત્રુતિઓ થાય છે. જેમ કે મિત્રની, વરુણની, અર્યમોની, દક્ષની, ભગની, અંશની.

આ મિત્ર અને વરુણની—

આદિત્યો, દાનક્રિયાના સ્વામીઓ.

દાનના સ્વામીઓ. વળી આ મિત્રની એકલાની—

જે, હે આદિત્ય, મત દ્વારા તને (ચરુ-હવિ) અર્પે છે તે મત્ય, હે મિત્ર, અન્નપાન થાઓ.

એવો વેદપ્રયોગ છે. વળી વરુણની એકલાની—

હવે, હે આદિત્ય, અમે તારા મતમાં (રહીએ).

વ્રત એ કર્મનો પર્યાય છે. પસંદ કરે છે ($\sqrt{વ}$) તથા. (નિષિદ્ધ કર્મમાંથી) પાછા વળવાનો અર્થમાં, વારે છે ($\sqrt{વ}$ પ્રેરક) તથા. અનને પશુ વ્રત કહેવાય છે. જે શરીરને આવરે છે (ગા + વૃ). ૧૩૦

સ્વર્ એટલે આદિત્ય. સારી રીતે જનાર. સારી રીતે (અધકારનો) નાશ કરનાર. રસો તરફ (= પ્રદક્ષ કરવા) સારી રીતે ગયેલો, નક્ષત્રોના તેજ તરફ સારી રીતે ગયેલો, અથવા તેજ વડે સારી રીતે વ્યાપ્ત. આ સાથે આકાશ (ના અર્થ)ની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. પૃથ્વી એટલે આદિત્ય. “પ્રખળ વ્યાપી વળે છે એને (ઉજ્જવલ) વર્ણ” એમ નૈરુકતો (કહે છે). રસોને સંરંપશ કરનાર, નક્ષત્રોના તેજને સંરંપશ કરનાર, અથવા તેજ વડે સંરંપશ કરાયેલો. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). પ્રકાશ વડે અને પુણ્યશાળીઓ વડે સંરંપશ કરાયેલું.

નાક એટલે આદિત્ય. રસોને લઈ જનાર. કિરણોને લઈ જનાર (= ફેલાવનાર). નક્ષત્રોના નેતા. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). કમ્ એ સુખનો પર્યાય છે. તેના વિરુદ્ધાર્થ (=અ-કમ્) નો જેમાં વિરોધ થાય છે તે.

એ લોકમાં ગયેલાને દ્યું દુઃખ નથી.

એ લોકમાં ગયેલાને દ્યું અસુખ નથી. કેમકે પુણ્યશાળીઓ જ ત્યાં જાય છે.

ગૌ: એટલે આદિત્ય. રસોને મોકલે છે ($\sqrt{ગમ્}$ પ્રેર). અંતરિક્ષમાં જાય છે. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). જે પૃથ્વીની ઉપર દૂર સુધી ગયેલું છે. અને વળી એમાં નક્ષત્રો જાય છે. વિષ્ટપ્ એટલે આદિત્ય. રસોમાં પ્રવેશેલો છે. નક્ષત્રોના તેજમાં પ્રવેશેલો છે. અથવા તેજ વડે વ્યાપ્ત છે. હવે આકાશ (ના અર્થમાં). નક્ષત્રો વડે અને પુણ્યશાળીઓ વડે વ્યાપ્ત છે. નમ્: એટલે આદિત્ય. રસોને લઈ જનાર. તેજને લઈ જનાર, નક્ષત્રોના નેતા. અથવા તે વળી, મન:નો જ (વર્ણ) વિપર્યાય થયો હોય. અથવા, નહીં કે ‘નથી પ્રકાશતો.’ આ સાથે આકાશ (ના અર્થ)ની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. (૧૪)

પછીના પંદર કિરણના પર્યાય છે. રવિમઃ નિચંત્રણને કારણે. તેમાંના પહેલા પાંચ ઘોડાની લગામના પણ સમાન (પર્યાય) છે.

પછીના આઠ દિશાના પર્યાય છે. દિશઃ શામાંથી? $\sqrt{દિશ્}$ માંથી. પાસે હોવાને કારણે. અથવા તે વ્યાપેલી હોવાને કારણે.

તેમાં કાઠા તે અનેક સરવોનો પર્વાય છે. કાઠાઃ એટલે દિશાઓ.
 ફેલાઈને (= આસીને, $\sqrt{\text{ક્રમ્}}$) સ્થિર થઈ છે. કાઠાઃ એટલે ઉપદિશાઓ
 (= ખૂણાઓ). પરસ્પરને ઓળંગીને (= સ્પર્શીને) સ્થિર રહેલી છે. આદિત્ય
 પણ કાઠા કહેવાય છે. (આકાશને) ઓળંગી જઈને સ્થિર થાય છે. બાણ-
 (ના માર્ગ)નો છેડો (માર્ગ + મન્તઃ) પણ કાઠા કહેવાય છે. અંતર
 કાપીને સ્થિર થાય છે. જળો પણ કાઠાઃ કહેવાય છે. વહીને સ્થિર થાય છે,
 એટલે કે સ્થાવર જળો. (૧૫)

ન થોભતાં, ન બેસતાં જળોની વચ્ચે શરીર મૂકેલું હતું.
 વૃત્તના (સ્થાન) તરફ જળો (વિચરે છે). ઇન્દ્રનો શત્રુ દીર્ઘ તમમાં
 સૂતેલો હતો.

ન થોભતાં, ન બેસતાં, એટલે કે અસ્થાવર જળોની મધ્યમાં મૂકેલું હતું
 શરીર (એટલે કે) મેન, શરીર $\sqrt{\text{દૃષ્ટિ}}$ માંથી. અથવા $\sqrt{\text{શમ્}}$ માંથી. વૃત્તના ગુપ્ત
 (સ્થાન)-નામરહિત (= સંતાર્થ રહેવાના) સ્થાન તરફ વિચરે છે એટલે કે
 (સ્થાનને) જાણે છે જળો. દીર્ઘ $\sqrt{\text{દ્રાક્ષ}}$ માંથી. તમઃ $\sqrt{\text{સન્}}$ માંથી. આશયદ્વ
 આ + $\sqrt{\text{શી}}$ તું (૩૫ છે). ઇન્દ્રશત્રુ-ઈન્દ્ર આનો નાશ કરનાર કે ચીરી
 નાખનાર છે. તેથી ઇન્દ્રશત્રુ.

તો વૃત્ત કોણ? 'મેઘ', એમ નેરુકતો (કહે છે). 'ત્વષ્ટાનો પુત્ર, અસુર' એમ
 ઐતિહાસિકો. જળો અને પ્રકાશનું મિશ્રણ થવાની ઘટનામાંથી વર્ષાની ઘટના જન્મે
 છે. એમાં અક્ષરો અર્થે મુદનાં વર્ણનો હોય છે. અલખત, મન્ત્રો(અવેદો)નાં
 વર્ણનો અને બ્રાહ્મણોની કથાઓ (તેને) સર્પની જેમ (વર્ણવે છે.) શરીરની
 અત્યંત વૃદ્ધિ (તેણે જળના) પ્રવાહોને નિવાર્યા (= રોક્યા). તેના હણતાર
 વહેવા લાગ્યાં જળ. તેને સમજાવતી આ ઝગ્યા છે. (૧૬)

અહિ વડે રક્ષાયેલાં દાસપત્નીઓ-જળો, પશ્ચિ વડે (રોકાયેલી)
 ગાયોની જેમ, રુંધાયેલાં પક્ષાં હતાં. જળોનું છિદ્ર જે દંડાયેલું હતું
 તેને વૃત્તના હણનારે ખોલી નાખ્યું.

દાસપત્નીઃ-દાસ જેમનો અધિપતિ છે. દાસઃ $\sqrt{\text{દસ}}$ માંથી. તે કામ
 પૂરાં કરે છે (વપ + $\sqrt{\text{દસ}}$ પ્રે.) 'અહિ વડે રક્ષાયેલાં પક્ષાં હતાં.' સર્પ વડે
 મંતાડાયેલાં. અહિઃ મતિને કારણે. જળ છે અંતરિક્ષમાં.

‘આ ખીજે સર્પ’ (= સાપ) : પશુ આ (રૂઢાણ) માંથી જ. ઉપસર્ગ હ્રસ્વ
 યયો છે, ‘હજો છે’ (જા + √હજ) તે. ‘રૂઢાયેલાં જળો. પશુ વડે (રૂઢાયેલી)
 ગાયોની જેમ.’ પણ તે જ વણિક હોય છે. વણિક:— વ્યાપારને કારણે, વણિક-
 માલને સાફ કરે છે. ‘જળોતું હિંદુ જે દંડાયેલું હતું.’ વિલં (ખરેખર તે)
 મરં છે, √મૂ માંથી. ‘વૃત્તના હણનારે ખોલી નાખ્યું તેને.’ વૃત્ત: √વૂ માંથી.
 ઠે √વૂઠ માંથી. ઠે √વૂઘ માંથી.

‘જે (એણે) હાંધું તે જ વૃત્તનું વૃત્તવ’ એમ (ખાહણોમાં) જણીતું છે.
 ‘(જળને) વહાળ્યાં તે જ વૃત્તનું વૃત્તવ’ એમ જણીતું છે. ‘જે (તે) વધ્યો તે જ
 વૃત્તનું વૃત્તવ’ એમ (પશુ) જણીતું છે. (૧૭)

પછીના ત્રેવીસ રાત્રિના પર્વાય છે. રાત્રિ: સાથી? આનંદ આપે છે
 નિશાચર પ્રાણીઓને. શાંત કરે છે ખીજાં (પ્રાણી)ઓને, સ્થિર કરે છે. કે દાનના
 અર્થદાણા √રા માંથી. એમાં (=રાત્રિમાં) ઝાઝળ અપાય છે.

પછીના સોળ ઉપાના પર્વાય છે. ઉપા: સાથી? પ્રકાશે છે (√વસ) તેથી.
 રાતના પાછલા વખત. તેની આ (ઋચા) છે. (૧૮)

પ્રકાશોમાં શ્રેષ્ઠ આ પ્રકાશ આવી પહોંચ્યો. જળહળતા અને
 વિશાળ (અગ્નિ)દવજ જન્મ્યો. જેમ (પોતે ઉપાને) પ્રસવી, તેમ
 સૂર્યના પ્રસવ માટે રાત્રિએ ઉપાને માટે સ્થાન ખાલી કર્યું.

‘પ્રકાશોમાં શ્રેષ્ઠ આ પ્રકાશ આવ્યો.’ સુંદર, પ્રકેતન-શ્રેષ્ઠ રીતે જણેલું
 જન્મ્યું, સૌથી વધુ વ્યાપેલું. જેમ (ઉપાને) પ્રસવેલી રાત્રિ સવિતાના-આદિત્યના
 જન્મ માટે. આમ રાત્રિએ ઉપાને માટે આકાશ ખાલી કર્યું-સ્થાન. છોયોતિ:-
 એની સાથે ગર્ભ જોડાય છે.

તેની (=ઉપાની) આ ખીજા (ઋચા) છે. (૧૯)

જળહળતા વાહરડાંવાળી પ્રકાશમાન શ્વેતી આવી. અને એના
 નિવાસોને કૃષ્ણાએ ખાલી કર્યા. સમાન સ્વમ્બનોવાળી, અમર,
 (=એકખીજાને) અનુસસ્તી અને પ્રકાશમાન (એકખીજાનો) રંગ
 બદલતી ફરે છે.

અળહળતા વાછરડાવાળી, સૈયંરૂપી વાછરડાવાળી, રુદાંત વર્ણનો પર્વાય છે. અળહળવાના અર્થવાળા $\sqrt{\text{રુચ્}}$ માંથી સર્વને એનો વાછરડો દર્શો. સદચારને કારણે, કે રસ હરી લેવાને કારણે. 'પ્રકાશમાન સ્વેતી આવી.' શ્વેત્યા $\sqrt{\text{શ્વિત્}}$ માંથી. ખાલી ઠયાં એના સદનો કૃષ્ણાએ, સ્યામવર્ણની રાત્રિએ. કૃષ્ણ $\sqrt{\text{કૃષ્}}$ માંથી. નિકૃષ્ટ વર્ણ છે. પછી એ બનેલી રતુતિ દરે છે. સમાન સ્વજનોવાળી-સમાન બંધનોવાળી. છમૃતે-અમરતાના લક્ષણવાળી. અનૂચી. એકબીજાને અનુસરતી. એકબીજાને અનુલક્ષીને બંને પ્રકાશમાન રંગ (બદલતા) ફરે છે. તે જ બંને પ્રકાશમાન છે. પ્રકાશવાને કારણે. અથવા તો ઘૌસ (સાથે) ફરે છે, તેની સાથે ફરે એમ પણ હોય. સામિનાને-સર્જનારી, અન્યો-ન્યના આત્માને રચતી.

પછીના બાર દિવસના પર્વાય છે. મહઃ શાથી ? એમાં (લોકો) ઠેર પાર પાડે છે, તેનો આ વૈશ્વાનરને લગતી ઋત્યામાં આકર્ષિત લક્ષ્ય છે. (૨૦)

કાળો દિવસ અને ધોળો દિવસ (બંને) પ્રદેશા જાણવાયોગ્યઃ (પ્રવૃત્તિઓ) સાથે પલટાયા ફરે છે. જન્મ પામતાં(વેંત જ) વૈશ્વાનર અગ્નિએ, રાજાની જેમ, પ્રકાશ વડે તિમિરોને છતી લીધાં.

'કાળો દિવસ' (તે) રાત્રિ. 'અને ધોળો દિવસ' જિજ્ઞો. વારાફરતી બદલાયા ફરે છે (બંને) પ્રદેશા વૈદ્યામિઃ જાણવાયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે. વૈશ્વાનર જન્મ પામતા-જિગતા આશ્લિયની જેમ. બધા નક્ષત્રોનો રાજા. અગ્નિએ પ્રકાશથી-તિમિરોને દૂર કર્યાં.

પછીના ત્રીસ મેધના પર્વાય છે. મેઘઃ શાથી ? (જળ) સીંચે છે તેથી. ઉપર, ઉપલઃ ત્યાં સુધીના પર્વતના નામ સાથે સમાન છે. ઉપરઃ ઉપલઃ થી (દેવળ) મેધ(ના પર્વાય) છે. એમાં વાહનો અટકી જાય છે. અથવા જળો અટકાવી રખાય છે. તેમની આ (ઋત્યા) છે. (૨૧)

દેવોના નિર્માણમાં (મેઘો) પહેલા(=મુખ્ય) બની રહ્યાં એમના દાર(=છિદ્ર)માંથી જળો. પ્રગટ થયાં. કુમશઃ કૃપા કરતા દણ (દેવો), પૃથ્વીને તપાવે છે, બે (દેવો) આનંદદાયક જળોને લઈ આવે છે.

દેવોના નિર્માણમાં પ્રથમ હતા-માધ્યમિક દેવજો. પ્રથમઃ તે 'મુખ્ય' નો પર્વાય છે. પ્રકટતમ હોય છે. કૃત્તવ્રમ્ એટલે અંતરિક્ષ. મેઘોને ચીરી નાખવાનું

(સ્થાન), મેઘોને સીરવાથી જળ પેદા થાય છે. ત્રણ તપાવે છે પૃથ્વીને. કમથઃ કૃપાઃ કરતાઃ. પર્જન્મ, વાયુ, આદિત્ય ઠંડી, ગરમી અને વર્ષા વડે વનસ્પતિઓને પરિપકવ કરે છે. અનૂપાઃ. કમથઃ (અનુ) વાવે છે લોકોને પોતપોતાના કર્મથી. 'અનૂપ'નો આ બીજો અર્થ (= નદીનો કાંઠો, ભેજવાળો પ્રદેશ) પણ આઃ (ધાતુ) માંથી જ. સંતૃપ્ત રહે છે પાણીથી. કે પછી અન્વાપ્ (પાણીની બાબતમાં રહેલું) એમ પણ હોય. જેમ પ્રાક્ (છે તેમ). તેનું અનૂપઃ બન્યું હોય. જેમ પ્રાચીન (બન્યું છે તેમ). બે (દેવો) આનંદદાયક જળને સર્જી આપે છે. વાયુ અને આદિત્ય ઉદકને (લાવે છે). વૃષ્ણકમ્ એ જળનો પર્યાય છે, અવાજના અર્થવાળા ✓ વ્મ્ માંથી કે ✓ અશ્ માંથી. પુરોષં ✓ પ્ માંથી અથવા ✓ પ્ના પ્રેરકમાંથી. (૨૨)

પછીના સત્તાવન વાણીના પર્યાય છે. વાક્ શામાંથી? ✓ વચ્ માંથી. તેમાં સરસ્વતી. તેના નદીની જેમ અને દેવતાની જેમ વેદપ્રયોગ છે, તેમાં જે દેવતાની જેમ (પ્રયોગ) છે, તેની આજળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું અહીં આ (ઋચા) નદીની જેમ (પ્રયોગ કરે છે). (૨૩)

(કમળ)નાળને ચૂંદનારીની જેમ આણે બળ(=વેગ)થી. (અને) બળવાન મોજાંઓથી ગિરિઓના શિખરને તોડી નાખ્યું છે. (તેથી આરમ્)રક્ષણાર્થ સુયોજિત સ્તુતિઓ વડે બને કાંઠાઓને હજુતી સરસ્વતીને પૂજાએ.

આણે બળથી- શોધી લે તેવા (બળ)થી. શુભ્રમ એ બળનો પર્યાય છે. (શત્રુઓને) શોષે છે તેથી. વિસં, તોડવાના અર્થવાળા કે વૃદ્ધિના અર્થવાળા ✓ વિમ્ માંથી. સાનુ ખૂબ ઊંચે રહેલું છે, અથવા ખૂબ ઊંચું મૂકેલું છે. 'મોટાં મોજાંઓથી.' પારાવત્તઘ્ની - પારાવારને હણનારીને. પારં - ફરતું હોય છે, ઇંવારમ્ - પાસેનું. રક્ષણ માટે સારી રીતે આરંભેલી સુંદર સ્તુતિઓ વડે સરસ્વતી નદીને, (પૂજનાં) કર્મો વડે સેવીએ.

પછીનાં સો નામ જળના પર્યાય છે. સદકં શાથી? હાંજવે છે. (✓ઉદ્) તેથી.

પછીનાં સાડત્રીસ નદીના પર્યાય છે. નદઃ શાથી? નાદ કરનારી તેઓ હોય છે. અવાજવાળી. ધણુંખરું (ઋચાઓમાં) એમનું ગૌણ સ્થાન હોય છે. મુખ્યત્વા (હોય તે તો) આશ્વર્જ્યે જ.

તેમાં ઇતિહાસ કહે છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિ સુદાસ પૈજવનનો પુરોહિત બન્યા. વિશ્વામિત્ર - સર્વના મિત્ર. સર્વ - સાથે સરતું. સુદાસ - કપ્પાણકારક દાન કરનાર. પૈજવન:- પિજવનનો પુત્ર. તે વળી વિ-જવન:- સ્પર્ધા કરવા થોડા વેગવાળો. કે મિત્ર ન થઈ શકે એવી (= અજોડ) ગતિવાળો. તે ધન લઈને વિપાક અને શુભ્રીના સંગમ આગળ આવ્યો. અનુસરતા આવ્યા ખીખ. તે વિશ્વામિત્રે નદીઓની સ્તુતિ કરી "છીઝી (= જિતરી સકાય તેવી) થાઓ." (સ્તુતિ) એ (નદીઓ) હોય તેવી પણ અને ઘણીની જેમ પણ (કરી) (= દ્વિવચન-બહુવચનમાં). તેમાં જે એની જેમ (કરેલી સ્તુતિ) છે, તેની વ્યાખ્યા આગળ ઉપર કરીશું. અહીં આ (ઋચાઓ) બહુની જેમ.

હે જલવતીઓ ! મારાં સૌમ્ય વચનને ખાતર મુહૂર્ત(માત્ર) પ્રવાહોમાંથી થ'લી જાઓ. રક્ષણ ઈચ્છતા (હું) કુશિકનો પુત્ર મોટી મનીષાથી નદી પ્રત્યે આવાહન કરું છું.

અહીં જાઓ મારા વચનને ખાતર. સૌમ્ય-સૌમ સંપાદન કરનારાં. ક્રતાવરી:-જળવતીઓ. ક્રતમ્ જળનો પર્થાય છે. બધે બ્યાસ હોય છે. મુહૂર્ત- (માત્ર) એવ:-પ્રવાહોથી, રક્ષણથી. મુહૂર્ત:-વારંવાર (આવતી) ઋતુ. ક્રતુઃ ગતિના અર્થવાળા ✓ક્રત્માંથી. મુહુઃ-મુહ જેવો કાળ. અને જ્યાં સુધી અબીક્ષ્ય હોય (ત્યાં સુધી). અમોક્ષં તે અમિક્ષણમ્ જ છે. ક્ષણઃ ✓ક્ષણમાંથી. અંગિશે (= કપાયેલો) કાળ છે. કાલઃ-ગતિના અર્થવાળા ✓કલ્માંથી. નદી પ્રત્યે આવાહન કરું છું. વૃહસ્પા-મોટી મનીષયા-મનની ઈચ્છા વડે, સ્તુતિ વડે, કે પ્રદા વડે રક્ષણાર્થે. કુશિકનો પુત્ર. કુશિક રાજા થઈ ગયો. અસાજના અર્થવાળા ✓ક્રુક્માંથી. કે પંજી પ્રકાશિત કરવાના અર્થવાળા ✓ક્રન્માંથી થે હોય. અથવા અર્થોને સારી રીતે પ્રકટ કરનાર. નદીઓએ જવાબ આપ્યો. (૨૫)

હાથમાં વજ્રાળા ઇન્દ્રે અમને ખોદી, નદીઓના ધરનાર વૃત્તને હણ્યો. સુંદર હાથવાળા દેવ સવિતાએ અમને દોરી. તેની પ્રેરણામાં (= થી) અમે વિશાળ (બનીને) જઈએ છીએ.

‘ઇન્દ્રે અમને ખોદી વજ્રાણુએ’. ✓રદ્ ખોદવાના અર્થવાળો છે. હણ્યો વૃત્તને-નદીઓના ધરનારને - એની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. ‘દેવ સવિતાએ દોરી’.

‘સુપાણિઃ-દેહમાંથી પ્રદેહાયવાળો. પાણિઃ-પૂર્ણના અર્થવાળો. √ પણ માંથી. (મનુષ્યો).
 એ હાય જોડીને દેવાને પૂજે છે. તેની પ્રેરણાથી અમે વિશાળ (બનીને) જઈએ.
 છીએ.’ ઋત્યઃ √ ઋત્યુ માંથી. ઔર્ણવાણને મતે √ વૃ માંથી. (આમ) જવાબઃ
 આપીને અતિ સંભતિ આપી. (૨૬)

હે ચારણ, તારાં વચનો (અમે) સાંભળીશું. (૭). દરથી ગાડાં.
 સાથે રથ સાથે આવે છે. ધવડાવતી સ્ત્રીની જેમ (હું) તારે માટે,
 પ્રયત્નમને આલિંગવા માટે (નમતી) કન્યાની જેમ (હું) તારે માટે
 નીચી નમીશ.

‘સાંભળીશું’ હે ચારણ, તારાં વચનો. ‘જ, દર સુધી ગાડાં સાથે અને
 રથ સાથે’ નીચી નમીએ છીએ તારે માટે પુત્રને ધવડાવતી સ્ત્રીની જેમ.
 ‘પ્રેમીને માટે જેમ કન્યા આલિંગન માટે’. અથવા (હું) નીચી નમીશ.

પછીના છવ્વીસ અક્ષરના પર્વાય છે. તેમાંના છેલ્લા આઠ (હમેશા) બહુની
 જેમ (= બહુવચનમાં જ પ્રયોજન્ય છે). અશ્વઃ શાયી ? કાપે છે રત્નને અથવા
 ખૂબ ખાનારો હોય છે તેમાં દાષિત્રાઃ - એ (સવારને) ધારણ કરતો ચાલે છે
 (તેથી) અથવા ધારણ કરતો હલ્કલે છે (તેથી). અથવા તે ધારણ કરતો
 (સુંદર) આકારવાળો મને છે (તેથી). તેના અક્ષની જેમ અને દેવતાની
 જેમ વેદપ્રયોગો હોય છે. તેમાં જે દેવતાની જેમ (પ્રયોગો છે) તેની આગળ
 ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું. અહીં આ (અથવા) અક્ષની જેમ (પ્રયોગ કરે છે). (૨૭)

વળી તે (અધારોહીને) ધારણ કરીને જતો, અશ્વ, ડોકે, પડખા
 વચ્ચે, મુખે બંધાયેલો, (પોતાની) શક્તિને સતત અને પૂરેપૂરી
 સંકેારતો, માર્ગના વળાંકને બાબુએથી (મનુ) ઠેકી જતો, ચાખૂદ
 વીંઝાતાં ઉતાવળો દાડે છે.

અને તે વાજી વેગવાન વીંઝાયા પછી ત્વરાથી કાપે છે માર્ગને. ડોકમાં
 બંધાયેલો. ગ્રીવા √ યૃ (૬) માંથી. કે √ યૃ (૬) માંથી. કે √ પ્રેહ માંથી
 ‘પડખા વચ્ચે, મુખે’—તેની વ્યાખ્યા ધર્ષ ધર્ષ. ક્ષતુને (= અધારોહીને) ધારણ
 કરી જનાર-ક્રિયાને કે જુદિને. મનુ સંતવીત્વત્ - √ ત્વ ની પૂર્વ પ્રકૃતિ વડે.

(= ધાતુના મૂળ રૂપ વડે જ થયેલો) વેદ્યપ્રયોગ છે. માર્ગોના વળાંકોને, - માર્ગના વળાંકોને. વન્યાઃ √પત્માંથી. કે √વદ્માંથી. કે √વન્ધમાંથી. મઙ્કઃ √મઙ્ચ્માંથી. આપનીર્ફણત્ તે √ફળ્ તુ અર્કરીત રૂપ (તીવ્રતાદર્શક દ્વિરુક્તિ) છે.

પછીનાં દસ (નામ) ઉપયોગનાં આદેશવાળા છે એમ (૨૫૪ જ) કહે છે. સાહચર્યના જ્ઞાન માટે.

√જ્વલ્ ના અર્થવાળા છે પછીના અગિયાર ધાતુઓ.

એટલી જ (સંખ્યામાં) પછીના, જ્વલત્ના નામધેયો (= પયધેયો) છે, નામધેયો છે. (૨૮)

આ બીજો અધ્યાય

અધ્યાય ચોથો -

એક અર્થવાળા અનેક શબ્દો(ના સંગ્રહ)ને આ કહ્યો. હવે જે અનેક અર્થવાળા એક શબ્દો તેમને અદ્યથી ક્રમશઃ સમજાવીશું. અને જેના સંસ્કાર(=રૂપસિદ્ધિ) ન ઓળખાતા હોય તેવા વેદપ્રયોગો (સમજાવીશું). તેને એકપદિકમ્ કહે છે.

જહા નો અર્થ છે '(મેં) માર્યો'. (૧)

ખરે જ, હું મનુષ્યો, કયા મિત્રે કહ્યું છે, 'વણુડરકેયાં (મેં) મિત્રને માર્યો'? કેણુ અમારાથી (દૂર) ભાય છે?

મર્યા તે મનુષ્યનો પર્યાય. કે મર્યાદાનો પર્યાય પણ હોય. મર્યાદા-મનુષ્યો વડે નહીં કરાય છે. મર્યાદા-(મેં) મર્યાદિત પ્રદેશોની વિભાગરેખા). ✓મેયુ ઉદ્દેશદના અર્થવાળું છે. કયા નિષ્પાપને મેં ક્યારેય માર્યો? કેણુ અમારાથી ખીધેલો ભાગે છે?

તિથા-ભળ છે. જે મુકાય છે તે. વાક્યા-પાસનો સમૂહ. વાક્ય:-✓વશ્માંથી દદ બાંધવાને કારણે. (૨)

સુંદર પાંખવાળાં પક્ષીઓ (જેવા) યજ્ઞગ્રમી ઋષિઓ યાચના કરતા ઈન્દ્ર પાસે પહોંચ્યા. 'હંકાચેલાને ખોલી નાખ, મનુષ્યો ભરી દે, ભળેખાંધ્યા સમા અમને મુક્ત કર.'

વયઃ-વિઃ તું બહુવચન. સુંદર પાંખવાળાં, સુંદર ફેલાતાં સૂર્યનાં કિરણો પહોંચ્યા ઈન્દ્ર પાસે યાચના કરતાં. ખોલી નાખ તિમિરધેયાં યજ્ઞ. જસુઃ ✓હયામાંથી. કે ✓ચક્ષુ માંથી. પૂર્વિ-પૂરી દે કે આપ. છોડ અમને પાસ વડે બધાયા જેવાને.

પડખેથી, નિતંખેથી, હાથેથી

પાર્શ્વ-સાંધાવાળું અંગ હોય છે. પર્શુઃ ✓સ્પૃશ્માંથી. પીકના ભાગને સ્પર્શનાર. પૃષ્ઠં ✓સ્પૃશ્માંથી. અંગે વડે સ્પર્શવિલ. અજ્ઞમ્-ચિહ્નિત થવાને કારણે. કે વળવાને કારણે. શ્રોણિઃ-ગતિ નિમિત્તે સ્થળના અર્થવાળા ✓શ્રોણ-માંથી. જતા (માણસ)નો નિતંખ બળે કે હાથે છે. સિતામ્-તે હાથ (=પ્રાણીના

આગલા પગ) છે. દોઃ ✓દ્વિર્માંથી. 'ગર્ભોર્મય તે સિતામ', એમ શાકપૂર્ણિ
(માને છે), '૬૬ બધાયેલું હોય છે.' 'સ્વામર્માંથી (એટલે) મૃતર્માંથી,' એમ.
તૈમ્નીઃ. ક્યામં ✓સ્વીર્માંથી. મૃત્-એમ-તેમ (કરતાં) કપાય છે. 'સર્વે.
ર્માંમાંથી (એટલે) મેદર્માંથી' એમ ગાલવ. ચિત્તિ: ✓સ્ત્રીર્માંથી. મંત્રસમ-
માનનીય કે મનને ગમે એવું. અથવા તો મન એમાં બેસી જાય છે. મેદસ્
✓મિદર્માંથી. (૩)

હે ઇન્દ્ર, જે દર્શનીય પ્રશંસનીય ધન તારે આપવા યોગ્ય છે તે,
હે વજ્રધારી, ધનને જાણનાર, બંને હાથોએ અમને આણી આપ.

જે, હે ઇન્દ્ર, સુંદર પ્રશંસનીય ધન છે. અથવા જે મારી પાસે અહીં નથી.
તે. (એમ) તથા મધ્યમ પદો (ગણતાં). તારે અમને તે આપવા યોગ્ય છે.
વજ્રધારી. અદ્વિઃ- ચીરે છે આનાથી. કે વળી ✓અદર્માંથી થે હોય.

‘તે. સોમબલ્લકો...’ એમ પણ જણાવે છે.

રાઘ: તે ધનનો પર્યાય. સિદ્ધિ મેળવે છે એનાથી. તે અમને તું, હે ધનના
શાતા, બંને હાથોએ આણી આપ. ઉમ્મો-મયાદિત હોય છે.

‘દમૂતા:’- દયાળુ મનવાળો, કે દાનની વૃત્તિવાળો, કે દમેલા મનવાળો.
અથવા તો, દમઃ એ ગૃહનો પર્યાય છે, તેમાં ચિત્તવાળો (પણ) હોય.
મમઃ ✓મમ્માંથી. (૪)

ગૃહસંબંધી, ઘરમાં આનંદ પામતો અતિથિ, વિદ્વાન (એવો તું)
આ અમારા યજ્ઞની પાસે આવ. (અમારા) બંધા આંકમકોને હણીને,
હે અગ્નિ, શત્રુઓના ભોગો (અમને) આણી આપ.

અતિથિઃ-ગૃહો તરફ ગયેલો હોય છે. અથવા જીજ્ઞાસુઓના કુળમાં કે
જીજ્ઞાસુઓના ગૃહોમાં (નિશ્ચિત) તિથિઓએ જાય છે. દુરોણઃ એ ધરનો પર્યાય.
મુરઠેલીએ સંતોષાય એવાં હોય છે, મુરઠેલીથી તૃપ્ત થાય એવાં. આ અમારા મમ
પાસે આવ વિદ્વાન. બધા, હે અગ્નિ, આંકમકોને હણીને શત્રુઓના આણી આપ
ભોગો. હણીને પારકાઓના સૈન્યોને શત્રુઓના જાવનમાંથી આણી આપ
ભોજનો. કે ધનો.

મૂષ: નો અર્થ છે 'ઉદર'. વળી મૂષિકા: મૂષ ભાંધી. મૂષ: પણ એમથી જ. (૫)

સપત્નીઓ જેવી ઈંટા મને બધી બાબુએ સંતાપે છે. ઉદર: જેમ સૂતરને, (તેમ) મને, હે ઈન્દ્ર, તારા રતોતાને આધિઓ ખાઈ જાય છે. હે સ્વર્ગ-પૃથિવી, મારી આ (અવસ્થા)ને જાણો.

સંતાપે છે મને બધી તરફ સપત્નીઓ જેવી આ ઈંટા-કૂવાની ઈંટા. ઉદર: જેમ ચીકણા દોરા ખાઈ જાય છે. અથવા પોતાના અંગનું નામ પણ હોય. પોતાના અંગો ખાય છે. સંતાપે છે મને આધિઓ-કામનાઓ. રતોતાને તારા, હે શતકંઠુ, જાણો મારી આ (દશા), હે ઘાવાપૃથિવી. સમજો મારી આ (અવસ્થા) હે ઘાવાપૃથિવી, એમ.

કૂવામાં પડેલા ત્રિતને આ સુક્ત પ્રત્યક્ષ થયું. તત્સંબંધી શ્લુતિ ઇતિહાસ-સુક્ત, ઋચાવાળી, ગાથાસમેત છે. ત્રિત:- બુદ્ધિથી દૂર સુધી તરનારો (= શ્રેષ્ઠ) થયો. અથવા તો સંખ્યાનો પર્યાય જ અભિપ્રેત હોય. એકંત: , દ્વિત: , ત્રિત: એ ત્રણ થઈ ગયા. (૬)

ગતિશીલ મનથી અમે તારે માટે કાઢેલા (રસ)નું, પૈતૃક સંપત્તિની જેમ, ભક્ષણ કરીએ. હે સોમ રાજન, સૂર્ય જેમ ઉનાળાના દિવસોને (તેમ તું) અમારાં આયુષ્યોને વધાર.

ગતિશીલ કે પ્રેરિત કે ધસી જતા. મન વડે તારે માટે નિયોવેલાનું ભક્ષણ કરીએ જેમ પૈતૃક ધનનું. અને વધાર અમારાં આયુષ્યો, હે સોમ રાજન, દિવસોને જેમ સૂર્ય ઉનાળાના. વાસરાણ- વિવિધ ગતિવાળાં, કે અત્યંત પ્રદાશમાન, કે પસાર થઈ જનાર.

કુરુતન- એ(માં નનો) આગમ નિરર્થક હોય છે. (એમ જ) કર્તન, હનન, માતન વગેરે.

જઠરં તે પેટ હોય છે. ખાધેનું એમાં ધારણ કરાય છે, કે મુકાય છે. (૭)

હે ઈન્દ્ર, મરુતોવાળો, વૃષભ (એવો તું) રજૂ માટે ઉત્તેજના અર્ધ ભોજન પછી સોમ પી. તારા ઉદરમાં મધુની ઊર્મિ સીંચ. પહેલાના દિવસોથી તું કાઢેલા (સોમરસો)નો રાગ છે.

મરુતોવાળો, હે ઇન્દ્ર ! મરુતો વડે, તેમનાવાળો. વ્યુમઃ—જળોને વરસાવનાર.
 રણુ માટે—રમણીય સંગ્રામ માટે. પી સોમ. ભોજન પછી—અન પછી, ઉત્તેજના
 માટે, ઉન્માદક વિજયને માટે. સીચ તારા જઠરમાં મધુની ઊર્મિને. મધુ એટલે
 સોમ, ઉપમાર્થક છે, √મદ્માંથી. આ બીજું મધુ(=મદિરા) પણ એમાંથી જ.
 તું રાજા છે પૂર્વેનામે દિવસોમાં નિઓવાપેલાઓનો. (૮)

તિત્તલ ચાળણી હોય છે. ચામડા(ના લાંકણ)વાળું. અથવા છિદ્રોવાળું.
 અથવા તલ જેવડાં છિદ્રોવાળું. (૯)

સાથવાને જેમ ચાળણીથી પવિત્ર કરતા (હોય તેમ) જ્યાં
 ધીરોએ મનથી વાણીને (પવિત્ર) કરી, ત્યાં મિત્રો મૈત્રીઓને
 ઓળખે છે. એમની વાણીમાં કલ્યાણી લક્ષ્મી રહેલી છે.

સાથવાને જેમ ચાળણીથી પવિત્ર કરતા. સક્તુઃ √સક્ત્માંથી. (એને)
 ધોવો મુરકેલ હોય છે. અથવા વિપર્યય પામેલા √કસ્માંથી થે હોય. વિકસિત
 હોય છે. જ્યાં ધીરોઓએ મનથી વાણીને એડેલ છે, જાનને ધીરોઓ—પ્રખર
 જ્ઞાનવાળા, ધ્યાનવાળા. ત્યાં મિત્રો મૈત્રીઓને પારખે છે. કલ્યાણી લક્ષ્મી મુકાપેથી
 છે એમની વાણીમાં એમ. મદ્દની બાપ્પા મગ દ્વારા યર્ષ મર્ષ. ભજવા જેવું,
 ગ્રાણીઓએ એના તરફ દોડવા જેવું. અથવા અસ્તિત્વ ધારતું (એ) આનંદ
 આપે છે. અથવા (યોગ્ય) પાત્રવાળું (= પાત્ર પાસે જનારું). લક્ષ્મીઃ મળવાને
 કારણે, કે સૂચવવાને કારણે, કે મેળવવાની ઇચ્છામાંથી. કે ચિદ્માંથી, કે પછી પ્રમળ
 ઇચ્છાના અર્થવાળા √લગ્માંથી થે હોય. કે વળમવાના અર્થવાળા √લગ્માંથી
 હોય. કે અપ્રશંસાના અર્થવાળા √લગ્માંથી થે હોય.

શિષ્ટે—એની આમળ ઉપર બાપ્પા કરીશું. (૧૦)

એ (જ) સૂર્યનું દેવત્વ, એ જ મહિમા, કે કર્મોની વચ્ચેથી જ
 (તે) ફેલાયેલાને સંકેલી લે છે. જ્યારે એણે અધરાણામાંથી
 ઘોડાઓને જોડ્યા ત્યારે રાત્રી આને માટે વસ્ત્ર ફેલાવે છે.

તે સૂર્યનું દેવત્વ, તે મહિમા, જે કર્મો કરાનાની વચ્ચે ફેલાયેલાને સંકેલી
 લેવાય છે. જ્યારે એણે યોજ્યાં હરણોને, સર્પકિરણોને. કે હસ્તિ અશ્વોને. હવે
 રાત્રિ વસ્ત્ર ફેલાવે છે એને માટે. પ્રકાશમાન દિવસને વિયોજતી સર્વથી, કે વળી
 ઉપમાના અર્થમાં થે હોય. રાત્રિ જેમ વસ્ત્ર ફેલાવે છે. એવો પણ વેદપ્રયોગ છે—

ફેલાયેલાને વણતીએ પાછું સંકેદ્યું. સમેટી લીધું. (૧૧)

ખરે જ, ઇન્દ્રની સાથે, ન ડરતા (ગણ)ની સાથે જતો (તું)
દેખાય છે. (ખને) આનંદિત, સમાન બળવાળા છે.

ઇન્દ્રની, ખરેખર, દેખાય છે સાથે જતો નીડર ગણની, મન્દૂ-હર્ષિત.
તમે બને છો. અથવા “હર્ષિત તે (ગણ)ની સાથે” એમ પણ હોય. “સમાન
બળવાળા”ની પણ આથી વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. (૧૨)

સુનિર્મિત પૂઠવાળા, સુઢ મધ્યભાગવાળા, શૂરા, દિવ્ય, દોડનારા
અથો જ્યારે દિવ્ય માર્ગ પર પહોંચે છે (ત્યારે) હારબંધ હંસોની
જેમ પ્રયત્ન કરે છે.

ઈર્ષાંતા: - સુપુષ્ટ પૂઠવાળા, અત્યંત પુષ્ટ પૂઠવાળા કે વિશાળ પૂઠવાળા.
સિલિકમઘ્યમા: - સુમઠિત મધ્યભાગવાળા કે મધ્યભાગમાં મસ્તકવાળા. અથવા
તો શિર:—સૂર્ય(નો ઉલ્લેખ) હોય છે. જે (નિદ્રા સુધી) અતુસરે છે બધાં
પ્રાણીઓને, અને મધ્યમાં એમની રહે છે. આ બીજું શિર પણ એમાંથી જ.
આશ્રિત એને (બધી) ઇન્દ્રિયો હોય છે. સાથે શૂરાઓ દિવ્યે દોડનારા. શૂરા:
ગતિના અર્થવાળા ✓સર્વ માંથી. દિશ્યા: - આકાશમાં જન્મેલા. મર્યા: -
દોડનારા. ‘હંસોની જેમ હારબંધ પ્રયત્ન કરે છે.’ હંસા: ✓ હમ્ માંથી, હણે
જી રસ્તાને. ‘હારબંધ’ - તેમાં શ્રેણિ: ✓શ્રિ માંથી. સાથે રહેલા હોય છે.
જ્યારે પહોંચે છે, જ્યારે પામે છે. દિવ્ય માર્ગને, પથને, રસ્તાને અશ્વો.

આદિયની રતુતિ (તે) અશ્વની (રતુનિ) છે. આદિત્યમાંથી અશ્વ નિમયિ
તેથી.

સૂર્યમાંથી અશ્વને દેવોએ નિર્મેયો. એમ વેદપ્રયોગ પણ છે. (૧૩)

વનોને નિરખતો, જે તું માતાઓ-જળો પાસે ગયો તે તારું
પાછા ફરતું, હે અગ્નિ, જીલાવાનું નથી, જ્યારે દૂર હોવા (જતાં છું)
અહીં થયો (=પ્રગટ્યો) છે.

કાવમાન: - નિરખતો કે કામના કરતો. વનોને. તું જે માતાઓ-જળો
(પાસે) રાખી જતો. નથી તે તારું, હે અગ્નિ, જીલાવું પાછા ફરતું. દૂર જે હોવા
(જતાં) અહીં થાય છે જન્મતો (=પ્રગટ્યો).

લોહીને પશુ માનતા લઈ જાય છે.

લોહી ઋષિને લઈ જાય છે પશુ માનતા.

વ્યારત, પાવનકારી જગાળાઓવાળા (અગ્નિ)ને.

પાવક દીપ્તિવાળાને. (શોરમ્) બધે પ્રવેશીને રહેવાને. કે બધે વ્યાપેલાને. (૧૪)

(બે) હિરોવાળા નવા આસન પર (રહેલી બે) નાની ઢોંગડીઓ જેવા,
(બે) બદામી (રંગના ઘોડા) રસ્તાઓ પર શોભે છે.

કનીનકે - બે કન્યાઓ. કન્યા - ઇચ્છીયા હોય છે. અથવા કયાં આને લઈ
જવી (=વરાવવી) એમ. અથવા પ્રેમી વડે અણાય છે તેથી. અથવા પ્રકાશવાના અર્થવાળા

✓ કન્ત માંથી ચે હોય. કન્યાઓના અધિષ્ઠાન (= સ્થાન સંબંધી બધા) શબ્દો
સમમીનાં એકવચનો છે એમ શાક્યૂણિ (માને છે). વીધાયેલા, લાકડાના પાયા-

(વાળાં આસનો) પર. દારુ: ✓ દ્વ માંથી કે ✓ દ્વુ માંથી. તેમાંથી જ 'દ્વ'
(= લાકડું). નવે-નવા બનાવેલા, અમંકે- વૃદ્ધ નહીં એવી. તેઓ જેમ તે

આસનો પર શોભે એમ (બે) પિંગળા (ઘોડા) રસ્તાઓ પર શોભે છે. (બે)
બદામી અશ્વોની આ સદસ્તુતિ છે.

'આ પશુ મને આપ્યું,' 'તે પશુ મને આપ્યું,' એમ ઋષિઓ
મણવાની કથું:

સુવાસ્તુના કાંઠા ઉપર.

સુવાસ્તુ તે નદી. તુમ્વ ઘાટ હોય છે. (લોકો) ત્વરાથી એના તરફ આવે છે.

શુ' મરુતો ફરી અમારે માટે નમશે કે?

ફરીથી અમારે માટે નમશે મરુતો? 'નસન્ત'ની આગળ ઉપર.

આપ્યા ફરીશું.

જે તારા ઉન્માદક, ફીણોટાતા, મહાન (સોમખિંદુઓ) છે,
તેમનાથી ઈન્દ્રને ધન આપવા પ્રેર.

જે તારા ઉન્માદક, ફીણવાળા, હેતરામણા (= મોહક ખિંદુઓ છે), તેમનાથી
ઈન્દ્રને પ્રેર ધન આપવા. (૧૫)

વિશુદ્ધતા વક્ષઃપ્રદેશ સમી (આ) પાસે રેખાધ. ગાયકની જેમ
(એણે) પ્રિય પ્રગટ કર્યાં. આવનારીઓમાં સોથી વધુ નિયમિત,
અન્નપૂર્ણા સમી (આ), સૂતેલાંને જગાડતી ફરી આવી.

પાસે દેખાઈ વિશુદ્ધના. શુન્ધ્યુઃ સૂર્ય હોય છે. શુદ્ધીકરણને કારણે. 'તેનો જ પક્ષઃપ્રદેશ તેજથી જ્વાલેલો, આ બીજું વક્ષઃ (= છાતી) પણ એમાંથી જ. ઊંચું આવેલું' છે શરીર પર. પક્ષી પણ શુન્ધ્યુ કહેવાય છે. શુદ્ધ કરવાને કારણે જ. જળચર હોય છે. જળો પણ શુન્ધ્યુ કહેવાય છે. શુદ્ધ કરવાને કારણે જ. નોંઘા ઝડપિ હોય છે. સ્તોત્ર રમે છે. તે જે રીતે સ્તુતિ વડે ઈચ્છાઓને આલિષ્ટ કરે છે એમ ઉપા રૂપો પ્રગટ કરે છે. અદ્યસત્. અદ્ય અન્ન હોય છે. અન્ન પાસે એસનારી કે અન્ન મેળવનારી. 'સૂતેલાને જગાડતી.' સૌથી વધુ નિયમિત આવી ફરી આવનારીઓમાં સૂનારાઓને જગાડતી રાત્રિઓમાં એક આવી પાછી આવનારીઓમાં.

વાણીવંતા અપજ તેઓ

(દક્ષિણ:-) ગતિશીલ કે ઈચ્છાઓવાળા કે દષ્ટિવાળા. વાણી તે વાણીનો પર્વાય. ખોજાય છે તેથી.

(અપમે બે) પ્રશંસીએ, હે અધ્યયુ, મારે માટે પ્રતિગાન કર, ઈન્દ્રને મારે (આપણે બંને) આનંદદાયક સ્તુતિ કરીએ.

(આને) આવાહનની સ્તુતિ (કે) સોમ નિચોવતી વખતે ખોલાતી સ્તુતિ માને છે. પરંતુ (અહીં) ઈન્દ્રસંબંધે જ સમજાવી છે.

પરિતક્ષ્મદા એની આગળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું. (૧૬)

સુવિતે-સુ હિતે કે સૂતે સારી ગતિ(ના અર્થ)માં કે જન્મ આપવા(ના અર્થ)માં.

'સારી ગતિમાં મને મૂક.' એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

દયતિઃ અનેક અર્થોવાળું છે.

'નવાથી જૂનાને રક્ષનારા યદ્યપિ,' એમાં રક્ષણના અર્થમાં.

જે એકલો અહીં ધન વડે છે એમાં દાનના અર્થમાં કે વિનાશનના અર્થમાં.

દુર્વાર્ય, ભયાનક (એવો એ) વનોને બાળે છે. એમાં બાળવાના અર્થમાં. દુર્વર્તુઃ-ન વારી શકાય એવો.

ધનને જાણનારો, શત્રુઓને રહેંસી નાખતો. એમાં હિંસાના અર્થમાં.

આ સોમરસો નિચોબ્યા છે. માતા કાલે આવનારા, સમાન બળવાળા અધિનો તેમને પામે. હું તો તમારી સદાય માટે કે વંદન કરવા છું જ. મને પ્રભાતે એડતા કામગાએ જગાઓ.

‘ઊડતો’ એ (અર્થમાં):

નૂં ચિત્ નિપાત છે. જૂના અને નવાના (અર્થમાં). વળી નૂં જ પશુ: (એ અર્થમાં).

ત્યારે હતાં તેવાં જ નદીઓનાં પાણી આળે છે.

આળે અને પહેલાં પશુ તે જ કર્મ નદીઓનું (હવું).

આજનું અને પહેલાનું સંપત્તિઓનું સદન.

આળે અને પહેલાં પશુ ધનનું સદન. રવિ: તે ધનનો પર્યાય. દાનનાં અર્થવાળા ✓ રા માંથી. (૧૭)

તારા તે અસીમ દાનને અમે જાણીએ.

જાણીએ તે તારા અમે અમાપ દાનને. આદિત્ય પશુ અકૂપાર હહેવાય છે. અકૂપાર હોય છે-દૂર સુધી (વિસ્તરતી) સીમાવાળો. સમુદ્ર પશુ અકૂપાર હહેવાય છે. અકૂપાર હોય છે-વિશાળ કાંઠાવાળો. કાચો પશુ અકૂપાર હહેવાય છે. છકૂપાર:-નથી કૂવામાં જતો. કચ્છપ.-મેને રક્ષે છે. અથવા પાંકવડે (જાતને) રક્ષે છે. અથવા મુખેથી પીએ છે. વચ્છ. > સ્વચ્છ:-અવકાશને ઢાંકે છે. આ બીજો નદીનો દમ્બ (= કાંઠો) પશુ એમાંથી જ. વમ્ એટલે જળ તે (કાંઠો) વડે ઢાંકાય છે.

રાક્ષસોના વિનાશ માટે શીંગડાં અણીદાર કરે છે.

ધારદાર કરે છે (એ) શીંગડાં રાક્ષસનો વિનાશ કરવા માટે. રક્ષ; રક્ષણ. કરવું (ખચવું) એનાથી. અથવા એકાંતમાં ત્રાટકે છે. અથવા રાત્રે આવી પહોંચે છે.

અંબળા અંધો સાથે અંબળા અગ્નિ

હિતાવળો, હિતાવળા (ધોડાઓ) સાથે. અથવા સારા જન્મવાળો, સારા જન્મવાળાઓ સાથે.

અત્યંત પ્રખળ ગતિવાળા આ યજ્ઞમાં વિગ્રામ કરે.

અત્યંત પ્રખર ગમનવાળા. (૧૮)

જેથી દેવો હંમેશા, રોજરોજ, અમારી વૃદ્ધિ માટે અપ્રમાદી: રક્ષકો બની રહે.

દેવો અમારી જે રીતે હંમેશા વૃદ્ધિ માટે હોય. અપ્રાયુષ:- અપ્રમાદી. અને રક્ષકો. રોજરોજ.

અવન ઋષિ છે. પ્રમદાવનાર સ્તોત્રોના અધ્યાન એમ પણ એના વેદપ્રયોગ હોય છે.

તમે (બનેએ) પુરાણા અધ્યાનને, જેમ રચને, ચાલવા માટે ફરીથી યુવાન કર્યા.

તમે અવનને. સનય-પુરાણા. જેમ રચને, ફરીથી યુવાન ચાલવા માટે કર્યા. યુવા-પ્રયોગે ૩ મોતે. √તસ્ કરવાના અર્થવાળું.

રજઃ √રજ્ઞ માંથી. એ તેજો(=સંધ્યાઓ) રજસ હહેવાય છે. જળ રજસ હહેવાય છે. ભુવનો રજસ હહેવાય છે. લોહી અને દિવસ રજસ હહેવાય છે.

વિવિધરંગી અને ગર્જતાં ભુવનો જુદાં જુદાં ફરે છે. એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

હરઃ √હૃ માંથી. પ્રકાશ હરઃ હહેવાય છે જળ હરઃ હહેવાય છે. ભુવનો હરઃ હહેવાય છે. લોહી અને દિવસ હરઃ હહેવાય છે.

હે અમ્ર, તેજ સાથે તેજને મેળવ. એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

દૃષ્ટિવંતોએ આહુતિ આપી. યજ્ઞ કર્યો વિચારશીલોએ.

વ્યન્તઃ એ અનેક અર્થવાળો (શબ્દ) છે.

દેવના ચરણને નમસ્કાર વડે જોતા એમાં જોવાના અર્થવાળો.

હે શૂર, પુરોહાસને ખા. એમાં ખાવાના અર્થવાળો.

ગાયના દૂધને (તમે એ) ખાવ, પીઓ. ભોગવો પીઓ દૂધ ગાયનું સ્ત્રિયા એ ગાયનો પર્વાય છે. સ્ત્રવે છે એનામાંથી ભોગો. દસા એ પણ.

હુષ્કિ વડે (સોમ) નિચોવાઈ રહેતાં, ધનના ઉચ્છ્રા રગુતિારોએ, ટે દન્દ્ર, તને વાણીએ મીને સ્તબ્ધો છે.

વાણીનો (પ્રયોગ) દરતાં રગુતિ કરી છે.

લાકડાના ખોળામાં સુવંસ્પંદસ ફેડા. પરચરના વાટજિયા પર (એને) બનાવો.

સીમે પંજા (રસ)ને લાકડાના ખોળામાં-લાકડામાંથી બનેલાના. હરિઃ-સોમ, પંજા રંગનો. આ બીજો દન્દ્ર(=વાંદરો) પણ એમાંથી જ. વાટજિયાથી રમે પરચરના. વાણીમિઃ-પરચરના બનેલા વડે, અથવા વાણી(=સ્તુતિઓ) વડે.

તે અર્થે વિષમજન્તુનો સામનો કરે. શિશુપૂજકો અમારા યજ્ઞમાં ન પ્રવેશો.

તે જીતી લે જે (અર્થ છે) વિભિન્ન(=કુષ્ટ) જન્તુને-વિષમને. આ શિશુપૂજકો, અગ્રહચારીઓ-શિશુનં ✓ સ્વયં માંથી-પ્રવેશો સ્વનમાં અમારા. (એટલે) સત્યમાં કે યજ્ઞમાં. (૧૯)

ભવિષ્યના તે(=એવા) યુગો આવશે જ્યાં ભગિનીઓ ભગિનીને (યોગ્ય) નહીં એવું કરશે. (તારા) હાથને પતિને માટે ફેલાવ. મારાથી અન્ય પતિની, હે સુભગે, ઈચ્છા કર.

આવશે તે ભવિષ્યના યુગો. જ્યાં સ્વજનો કરશે સ્વજનોને અયોગ્ય એવાં કર્મો. જામિ પુનરુક્તિનો પર્યાય. અથવા બાલિશનો. અથવા સમાન જાતિનાનો. (મિ:) પ્રત્યક્ષ છે. ઉદાહરણ કર પતિને માટે (તારા) હાથનું. બીજાની ઈચ્છા કર, હે સુભગે, પતિની મારાથી એમ (સહેલાઈથી) સમજવાય છે. (૨૦)

અહીં સ્વર્ગ મારા પિતા, જન્મદાતા છે, નાભિ (= મુખ્ય સ્વજન) છે. મારી બંધુ (= બીજી સ્વજન) માતા, આ વિશાળ પૃથ્વી છે. બે વિશાળ પાત્રોની વચ્ચે (મારું) ગર્ભસ્થાન છે. અહીં પિતાએ પુત્રીમાં ગર્ભ મૂક્યો.

સ્વર્ગ મારા પિતા-રક્ષક કે પાલક કે જન્મદાતા છે. અહીં નાભિ-સ્વજન મારી માતા, આ વિશાળ પૃથ્વી છે. સંયુગ્મ-સમાન બંધનને કારણે. નાભિ-સાથે બંધાવાને કારણે.

નાભિ વડે બંધાયેલા કર્મો જન્મે છે.

એમ કહેવાય છે. એમાંથી જ જાતિજનોને સનામિ (સમાન નાભિવાળા) કહેવાય છે. અને સંયુગ્મ (સમાન બંધનવાળા) પણ. જ્ઞાતિ-સારી રીતે જાણવાને કારણે. વિશાળ પાત્રોની વચ્ચે ગર્ભસ્થાન. ઉત્તાન-વિશાળ ફેલાતો. અથવા જાણે ફેલાયેલો. તેમાં પિતા પુત્રીમાં ગર્ભ મૂકે છે, પર્જન્ય પૃથ્વીમાં.

સંયુગ્મ-સુખને ઇચ્છનાર.

હવે અમને પાપરહિત સુખશાંતિ આપો.

સ્વઃ દિવમ્ એ પાપના પર્યાય છે. યમન રોગોનું અને દૂર થવું ભયોનું. અને વળી સંયુગ્મ બદ્ધપતિનો વંશજ પણ કહેવાય છે.

ચક્ષુ માટે જવા, ચક્ષુષતિ માટે જવા (અગ્ને) સંયુતી તે પસંદગી કરીએ છીએ.
એમ પણ વેદપ્રયોગ છે. જવાનું મરાર્થે, જવાનું [ચક્ષુષત્યર્થે]. (૨૧)

અદિતિ:-જે દીન નથી, દેવાની માતા. (૨૨)

અદિતિ આકાશ છે, અદિતિ અનરિક્ષ છે. અદિતિ માતા છે, તે પિતા છે, તે પુત્ર છે બધા દેવો આદિતિ છે, (તે જ) પંચજનો છે. અદિતિ જન્મેહુ(માત્ર) છે, અદિતિ (જ હવે પછી) જન્મનારું (સર્વ કર્મ) છે.

એમ અદિતિની વિભૂતિ વર્ણવે છે. અથવા આ જ્યાં અદીત છે.

જેને બ્રુમુઓએ ઊંચો કર્યો.

‘અરિરે-તે’ √ઈર્ છે, (મા) ઉપસર્ગવાળો, અને અભ્યસ્ત (દિગ્વિસ્તારવાળો). (૨૩)

અને જેમ નીચા ઊડતા થાકેલા બાજની પાછળ, અને વળી સમૃદ્ધ તેમજ પશુઓવાળા જૂથની પાછળ, જેમ વઘો ચોરનાર ચોરની પાછળ (તેમ) આ(=ઈન્દ્ર)ની પાછળ આજ્ઞાથી પુદ્ગોમાં પોષક કરે છે.

અને વળી આની (પાછળ) જેમ વઘોચોરની-વઘો ચોરનારની. વસ્ત્ર √વસ્ ભાંધી, તામુ: એ ચોરનો પર્વાય. ‘સમૃદ્ધ છે એનામાં પાપોનો’ એમ નેરુઓ (માને છે). અથવા √તસ્ ભાંધી હોય. ‘પાછળ પોષક કરે છું મનુષ્યો સંત્રામોમાં’. ઇન્દ્ર એ સંત્રામનો પર્વાય છે. √ન્તુ ભાંધી અથવા √હુ ભાંધી. નોવાયમાનમ્-નીચે જતાને. નોવં:-નીચું હોય છે. ઉચ્ચ:-ઊંચું હોય છે. જેમ આકેશ બાજ પાછળ. દયેન:-પ્રશંસનીય રીતે જાય છે. ‘અને વળી સમૃદ્ધ અને પશુમાન જૂથની (પાછળ)’. અને વળી પ્રશંસનીય અને પશુઓવાળા સમૃદ્ધની પાછળ. પ્રશંસાની અને ધૂયની (પાછળ) અથવા ધન અને ધૂયની (પાછળ). પ્રૂયં √યુ ભાંધી. સાથે જોડાયેલ હોય છે.

(અગ્નિને) પ્રકટાવતો મુખ્યદિ એને રાત્રે છે. વખાણે છે.

મન્દો-સ્તુતિના અર્ચવાળા √મન્દ ભાંધી.

સ્તુત્યને માટે અગ્રયુક્ત વાણી પ્રકાશો. પ્રકટાવો સ્તુતિયોગ્યને માટે અગ્રયુક્ત વચન.

ગો:ની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. (૨૪)

અહીં ખરેખર, (તેઓએ) સૂર્યમંડળના કિરણને, ટહે છે કે, છૂટું પડેલું માન્યું, અહીં ચન્દ્રમાના શુદ્ધે.

અહીં, સાચે જ, કિરણને માન્યું સૂર્યકિરણોએ પોતાની મેળે, એમ કહેવાય છે. જપીચ્યમ્-છૂટું પડેલું. દૂર ગયેલું. દંઘામ્ ગયેલું. કે અદશ્ય થયેલું. ત્યાં, ચન્દ્રમાને ધેર.

ગાતુની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

ઉપાઓ માણસને માટે માર્ગ કરે, એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

દંસયઃ-કર્મો. (મનુષ્યો) પૂરાં કરે છે એમને.

અને ખેડૂત માટે કર્મો (સફળ કરવાનું) વિચારતાં મેઘનિવાસી (જળો) એમ પણ વેદપ્રયોગ છે.

તે બળવાન બન્યો. એને દુઃખ નથી પહોંચતું.

તે દદ બન્યો. નથી એને હાનિ પહોંચતી. અંહાંતઃ અને અંહસ્ અને અંહુઃ હ્રિત્ માંથી. ઉપાન્ય કાઢવાથી (અને આગળ મૂકવાથી). (પછી વર્ણોના) વિપર્યયથી.

હે બૃહસ્પતિ, (તું) નિન્દકને નષ્ટ કરે જ છે.

હે બૃહસ્પતિ, જ્યારે (તું) સંતાડે છે દેવનિન્દકને. વીયતિઃ હિંસાના અર્થવાળું.

વિયુતે-સ્વર્ગ અને પૃથિવી. વિખૂટાં રહેવાને કારણે.

સ્વર્ગ અને પૃથિવી, સરખાં જ, દૂર અંત પામનારાં છે.

સમાર્ત - સરખા માપવાળું હોય છે. માત્રા - માપવાને કારણે. દૂરની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ. અન્તઃ હ્રિત્ માંથી.

ઋષક્ તે પૃથક્ભાવનો સચક શબ્દ છે. અને વળી સમૃદ્ધિના અર્થમાં પણ દેખાય છે.

સમૃદ્ધ (એવા તે). યજ્ઞ કર્યો. સમૃદ્ધ (એવા તે) ખરે જ, (દાષોને) શાંત કર્યાં.

સમૃદ્ધિવંતે તે યજ્ઞ કર્યો, અને સમૃદ્ધિવંતે તે શાંતિ કરી.

અસ્યાઃ એનો અને અસ્ય એનો ઉદાત્ત હોય પ્રથમ આદેશમાં, અનુદાત્ત હોય પછીના આદેશમાં. તીવ્ર (= ભારપૂર્વકનો) અર્થ હોય તો ઉદાત્ત. ઊતરતક મહત્વનો અર્થ હોય તો અનુદાત્ત.

‘હે અંગતથ, ન ખિન્નતો, દાનપાન (એવો તું) આની સુખાંશિ-
માટે અમારી પાસે રહે.’

સમૃદ્ધ થા, હે અંગતથ !

આની, અમારી, પ્રાપ્તિ માટે પાસે રહે. બહેલમાનો- ન ખિન્નતો,
રરિવાન. ✓રો દ્વિરૂપિતવાળો. બજાશ્વ એમ પૂપ્પને દ્યુ. બજાશ્વ. બકરાં (એતું),
વાહન છે.

હવે અનુદાત.

આનો દીર્ઘાયુ પતિ શત શરદો જીવો.

દીર્ઘાયુ આનો જે પતિ, જીવો તે શરદો શત. શરદ- પરિપક્વ આર્ષ
વનસ્પતિઓ થાય છે. અથવા ક્ષીણ જળો (બને છે.)

અસ્ય તેની વ્યાખ્યા અસ્યાઃ તેના વડે ચર્ધ ગર્ધ. (૨૫)

આ દંઙ્ઙનીય પાલક હોતાનો વચ્ચે ભાર્ધ છે વિદ્યુત. એનો.
ત્રીજો ભાર્ધ ઘી(ચોપડેલી) પીઠવાળો છે. અહીં (મેં) સાત પુત્રોવાળા
રાજાને જોયો.

આનો વામસ્ય-ધંઙ્ઙનીયનો. પલિતસ્ય-પાલકનો. હોતુઃ-આવાહન કરવા
યોગ્ય છે તેનો. તેનો વચ્ચે ભાર્ધ છે વિદ્યુત જ્ઞાતા-લર્ધ લેવાના અર્થવાળા.
✓જુમાંથી. લર્ધ લે છે ભાગ, અથવા ભરણુપોષણ કરવા યોગ્ય હોય છે. ત્રીજો
ભાર્ધ ઘી(ચોપડેલી) પીઠવાળો એનો, આ અગ્નિ. ત્યાં (મેં) જોયો સર્વના
રક્ષકને કે પાલકને. રાજાને સાત પુત્રવાળાને, સાતમા પુત્રવાળાને અથવા (બધે)
જતા પુત્રોવાળાને. સ્વત્ત-લંબાવેલી સખ્યા છે. સાત સૂર્યદિગ્ગણો છે એમ કહે છે.
(૨૬)

એક ચક્રવાળા રથને સાત જોતરાય છે, સાત નામોવાળો એક
અથ (તેને) લર્ધ જાય છે. ત્રણ નાભિઓવાળું ચક્ર અંગરે અને
સ્વતંત્ર છે. જેમાં આ બધાં વિધો રહેલાં છે.

સાંતે જોડેલાં છે રથને. એક ચક્રવાળા, એક (ચક્ર પર) ચાલતાને. ચક્ર.
✓ચક્રમાંથી. કે ✓ચર્માંથી. કે ✓જમ્માંથી. એક અથ લર્ધ જાય છે.
સાત નામોવાળો આદિત્ય. સાત એને માટે દિગ્ગણો રસોને વાળે છે. અથવા સાત
એને ઋષિઓ રતવે છે. આ ખીલું ‘નામ’ પણ એમાંથી જ. (પદાર્થ) તરફ
વાળવાને દારણે. વર્ષપ્રધાન છે રહીતી અર્ધી ઋત્યા. ત્રણ નાભિવાળું ચક્ર. ત્રણ

ઋતુઓવાળું વર્ષ. ગ્રીષ્મ, વર્ષા, હેમન્ત. સંવત્સર:-સાથે વસે છે એમાં પ્રાણીઓ. ગ્રીષ્મ:-ગ્રસાય છે એમાં રસો. વર્ષા-વરસે છે આમાં પર્જન્ય. હેમન્ત:-હિમવાળો. હિમં વળી ✓હવ્માંથી. કે ✓હિમાંથી. 'અજરમ્-છર્જ ધનના લક્ષણ વિનાનું. અનર્વમ્-અન્ય પ્રતિ ન ગયેલું. જેમાં આ બધાં પ્રાણીઓ સાથે રહે છે, તે સંવત્સરની (ઋષિ) સર્વપ્રકારે સ્તુતિ કરે છે.

પાંચ આરાવાળું ચક્ર ફરી રહ્યું છે ત્યારે

એમ પાંચ ઋતુઓ હોવાથી. અને

પાંચ ઋતુઓ વર્ષની (હોય છે).

એવું બ્રાહ્મણ (માં વિધાન પણ) છે, હેમન્ત અને સિશિરને સાથે મૂકવાથી
(= ગણવાથી).

■ આરા મુકાયા હોવાય છે.

એમ છ ઋતુઓ હોવાથી, ઝરા:-ગયેલી છે નાભિમાં. વળી વટ્ ✓ સહ્માંથી.

બાર આરાવાળું તે છર્જ ધનનું નથી.

બાર પરિઘાંશો છે, ચક્ર એક.

એમ મહિનાઓનો (ઉત્તેજ) છે. માસા: માપવાને કારણે. પ્રથિ: - ૬૬ રીતે મૂકેલા હોય છે.

તેમાં જાણે કે ત્રણસો સાઠ ચલ-અચલ શંકુઓ(=આરા) ભેગા મૂકેલા છે.

સાઠ, અને, અલગત, ત્રણ સો છે વર્ષનાં દિવસરાત.

એમ વળી બ્રાહ્મણ (વિધાન) છે (દિવસ-રાતને) ભેગાં મૂકીને (ઉત્તેજવત્).

સાતસો અને વીસ ઊભાં રહ્યાં.

સાત સો અને વીસ, અલગત છે વર્ષનાં દિવસ અને રાત.

એમ પણ બ્રાહ્મણ છે (દિવસ-રાતને) જુદા જુદા (ઉત્તેજવત્), જુદા જુદા. (૨૭)

અધ્યાય સાતમો

હવે અહીંથી દેવંત (કાંડડ). જે (અણ્ડમાંનાં) નામો પ્રધાનપણે સ્તુતિ(તુ-
ભાજન બનનાર) દેવતાઓનાં હોય તેને દેવંત(=દેવતાસંબંધી) કહે છે. તે
દેવતાની યોગ્ય પરીક્ષા આ (પ્રમાણે) જાણવી. જે ઈન્દ્રવાળો ત્રણ જે દેવતામાં.
(=પાસેથી) હેતુપ્રાપ્તિ ઇચ્છતો સ્તુતિને પ્રથમે જે તે દેવતાનો તે મન્ત્ર હોય છે,
તે ત્રણમાં ત્રણ પ્રકારની: પરીક્ષ (સંબોધન) કરાયેલી, પ્રત્યક્ષ (સંબોધન) કરાયેલી.
અને આધ્યાત્મિકી. તેમાં પરીક્ષકૃત નામની બધી વિશક્તિઓ સાથે યોગ્ય છે.
અને ક્રિયાના ત્રીજા પુરુષ(ના રૂપ) સાથે. (૧)

ઈન્દ્ર સ્વર્ગનું, ઈન્દ્ર પૃથ્વીનું શાસન કરે છે.

ઈન્દ્રને જ ગાયકો. પુષ્કળ (સ્તવે છે.)

ઈન્દ્ર સાથે આ તૃણો કમરેત...

ઈન્દ્ર મારે સામ ગાઓ.

ઈન્દ્ર વિના કોઈ ધામ પવિત્ર બનતું નથી.

ઈન્દ્રનાં, અહો, પરાક્રમો (હું) ગાકરા.

ઈન્દ્રમાં (અમારી) કામનાઓ વિસ્તરેલી છે. વગેરે.

હવે પ્રત્યક્ષકૃત મધ્યમ(=બીજા) પુરુષના પ્રયોગવાળી. અને 'તુ' એ
સર્વનામ સાથે (યોગ્યેલી).

તુ, હું ઈન્દ્ર, બળમાંથી (જન્મે છે).

હું ઈન્દ્ર, શત્રુઓને હણ. વગેરે.

અને વળી સ્તુતિકારો પ્રત્યક્ષ (સંબોધન) કરાયેલા બને છે, સ્તુતિપાત્રો
પરીક્ષ (સંબોધન) કરાય છે.

અન્ય કોઈની પણ પ્રશંસા કરશો મા.

હું કહ્યો ! (દેવ) પ્રત્યે ઉત્સાહભરે ગાઓ.

નજીક જાવ, હું કુશિકે, જાણી લ્યો.

હવે આધ્યાત્મિકી ઉત્તમ(=ચહેલા) પુરુષના પ્રયોગવાળી. અને 'હું' એ
સર્વનામ સાથે (યોગ્યેલી). જેમકે આ 'ઈન્દ્રવૈકુણ્ઠ' .તું' (સક્રી). સવસક્રી,
આમ્બુણી વાક્યું સક્રી વગેરે. (૨)

પરીક્ષકૃત અને પ્રત્યક્ષકૃત મન્ત્રો જ ધણાખરા હોય છે, આધ્યાત્મિક તો
અદ્ય પ્રમાણમાં જ.

હવે વળી (મંત્રોમાં ક્યારેક) સ્તુતિ જાહેર છે, આશીર્વાદ નહીં. જેમકે ઈન્દ્રનાં, અહો, પરાક્રમો (હું) ગાર્ગશ. એ સૂક્તમાં. ક્યારેક વળી આશીર્વાદ જાહેર, સ્તુતિ નહીં.

હું આંખો વડે સુંદર જોનારો થાઉં. મુખે સુંદર કાન્તિવાળો. કાનો વડે સુંદર સ્વાંભજનારો થાઉં. વગેરે.

તે આ અર્ધવર્ણના (વેદ = યજુર્વેદ)માં અને યજ્ઞાર્થક મંત્રોમાં બહુ ત (જોવા મળે છે). ક્યારેક શપથ અને અભિશાપ પણ હોય છે.

આજે જ મરું, જો (હું) પાતુધાન હોઉં તો.

ખરે જ, તે દશ વીરોથી વિયુક્ત થાઓ. વગેરે.

ક્યારેક વળી કોઈક અવસ્થાને કહેવા (= વર્ણવવા)ની ઈચ્છા હોય છે.

ત્યારે મૃત્યુ નહોતું, નહોતું અમૃત.

પહેલાં તો હતો અંધકારે ઢાંક્યો અંધકાર.

ક્યારેક કોઈક અવસ્થાથી (જીવજતો) ખેદ પણ હોય છે.

સુંદર દેવ આજે ઊઠી ચે જાય, પાછા ન ચે ફરે.

નથી જાણતો, (કે હું) આ છું કે કેમ. વગેરે.

અને વળી નિન્દા અને પ્રશંસા પણ હોય.

દેવજા પાપી હોય છે એકલપેટા.

ભોજનું આ કમળતજાવડી સમું છે ભવન.

આમ જ અક્ષમૂક્તમાં છૂતની નિન્દા અને કૃપિની પ્રશંસા છે. આમ વિવિધ અભિપ્રાયો (= હેતુઓ)વાળી ઋષિઓની મન્ત્રદષ્ટિઓ હોય છે. (૩)

તેમાં જે દેવતાઓના આદેશ વિનાના મન્ત્રો છે તેમાં દેવતાની યોગ્ય પરીક્ષા (આ પ્રમાણે). જે દેવતાનો તે યજ્ઞ કે યજ્ઞનો અંશ હોય તે દેવતાઓના (તે મન્ત્રો) બને છે. હવે યજ્ઞથી અન્યત્ર (એવા મન્ત્રો) પ્રભાવતિતા હોય છે એમ યાજ્ઞિકો (માને છે), નરાચંસના, એમ નૈરુક્તો (માને છે). અથવા તે (ઋષી)ની દેવતા ઈચ્છા પ્રમાણે (કષ્ટી) શકાય; અથવા ધણી (= સમૃદ્ધ) દેવતાઓવાળી (ચે હોય). કેમકે દુનિયામાં (એવા) બહુવિધ આચારો હોય છે : દેવાને અર્પિત, અતિથિઓને અર્પેલું, પિતૃઓને અર્પણ (વગેરે).

યજ્ઞની દેવતાનો મન્ત્ર હોય છે એમ (કર્ણ). પણ (તેમાં તો) અ-દેવતાઓ પણ દેવતાની જેમ સ્તવાય છે! જેમ કે અથથી માંડીને ઓષધિ સુધીના (પદાર્થો). અને આઠ જોડાંઓ પણ. તેણે (= શંકાકારે) દેવતાઓના અર્થોને આગળુક

જેવા ન માનવા. એ તો પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય છે: દેવતાની મહાભાગતાને કારણે એક આત્મા અનેક પ્રકારે સ્તવાય છે. એક આત્માનાં અન્ય દેવો પ્રત્યંગો બને છે. અને વળી ઋષિઓ પદ્મથોતે (તેમની) પ્રકૃતિના વૈવિધ્યો (= ભૂમા)ને લઈને સ્તવે છે એમ પણ કહ્યું છે. વળી (તેમની) પ્રકૃતિની સર્વવ્યાપકતાને કારણે તેઓ એકબીજામાંથી જન્મતાં હોય છે, એકબીજાની પ્રકૃતિ છે. કર્મમાંથી જન્મે છે, આત્મામાંથી સરળાય છે. આત્મા જ એમનો રથ બને છે. આત્મા જ અન્ન, આત્મા આયુધ, આત્મા બાહ્યો, આત્મા જ દેવોનું સર્વકર્મ છે. (૪)

ત્રણ જ દેવતા છે એમ નૈરુક્તો. અગ્નિ પૃથિવીના ક્ષેત્રવાળો. વાયુ અથવા ઇન્દ્ર અંતરિક્ષસ્થાનનો. સૂર્ય સ્વર્ગસ્થાનનો. તેમની મહાભાગતાને કારણે એકએકનાં યે ધણાં નામો હોય છે. અથવા કાર્યોની અસ્રગતાને કારણે (પણ નામો જુદાં હોય). જેમકે હોતા, અધ્વર્યુ, બ્રહ્મા, ઉદ્દગાતા એમ (નામ જુદાં, વ્યક્તિ) એક જ હોવા છતાં. અથવા તો જુદા જ હોય. કેમકે અસ્રગ સ્તુતિઓ હોય છે, તેમજ (અસ્રગ) નામો પણ. આ જે કહ્યું કે કાર્યોની અસ્રગતાને કારણે (નામો જુદાં, પરંતુ) ધણા (માણસો) પણ વહેંચીને કર્મો કરી શકે! તો તેમાં સ્થાન (= અધિકારક્ષેત્ર)ની સમાનતા અને ભોગની સમાનતા જોવી જોઈએ. જેમ કે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યો, પશુઓ, દેવો તે સ્થાનની સમાનતા. ભોગની સમાનતા પણ દેખાય છે. જેમકે પૃથ્વીનો પર્જન્ય વડે અને વાયુ તેમજ આદિત્ય વડે ભોગ, વળી અગ્નિ વડે બીજા લોકનો. તેમાં આ (બાબત) મનુષ્યોના રાષ્ટ્ર જોવી છે. (૫)

હવે દેવતાઓના આકારનો વિચાર. (તેઓ) મનુષ્યાકાર હોય છે એવા એક (મત) છે. કારણ કે સચેતનોની જેમ જ (તેમની) સ્તુતિઓ થાય છે, તેમ જ નામો (પણ હોય છે).

અને વળી માનુષી અંગોને લઈને (તેઓની) સ્તુતિ કરાય છે.

લઘ્ય છે, હે ઇન્દ્ર, તારા સ્થવિરના બાહુઓ.

(તે) જે ૬૬ પદ્મયુગ્મ, હે ઇન્દ્ર, તે તારી મુઠ્ઠી છે.

વળી માનુષી દ્રવ્યો સાથે સંયોજીને પણ (એમની સ્તુતિ કરાય છે)

બે અશ્વો સાથે, હે ઇન્દ્ર, આવ.

કલ્યાણી પત્ની (અને) રમણીય (પદાર્થ) છે તારાં શુદ્ધ.

તેમ જ વળી માનુષી કર્મો વડે.

આ, હે ઈન્દ્ર, અને પી સાંભે મૂકેલા (સોમ)ના (તારા અંશને)-
હે અવણશીલ કષ્ટવાળા, (અમારા) આહ્વાનને સાંભળાં. (૬)

મનુષ્યાકાર નહીં હોય એવો જીભે (મત) છે. કંમકે જે દેખાય છે તે મનુષ્યાકાર નથી. જેમકે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, પૃથિવી, ચન્દ્રમા વગેરે. આ જે કહ્યું કે 'સચેતનોની જેમ (તેમની) સ્તુતિઓ થાય છે' (પરંતુ) અચેતનો પણ એ જ પ્રમાણે સ્તવાય છે. જેમકે પાસાથી માંડીને ઓપધિ સુધીના (પદાર્થો). આ જે કહ્યું કે 'માનુષી અંગેને લઈને (એમની) સ્તુતિ કરાય છે' (પરંતુ) અચેતનોમાં પણ એમ થાય છે.

લીલાં મુખોએ આકંઠે છે. એમ પથ્થરની સ્તુતિ છે.

આ જે કહ્યું કે 'માનુષી દ્રવ્ય સાથે જોડાઈને (એમની સ્તુતિ કરાય છે)' (પરંતુ) એનું પણ તેમ જ (સમજવું).

સિન્ધુએ અધોવાળા સરળ રથને બોલ્યો. એમ નદીની સ્તુતિ છે.

આ જે કહ્યું કે 'માનુષી કર્મો વડે (એમની સ્તુતિ કરાય છે)' (પરંતુ) એનું પણ તેમ જ (સમજવું).

હોતાની ચે પહેલાં, સ્વાદુ હવિને લોગવે છે. એ પણ પથ્થરની જ સ્તુતિ છે.

અથવા તો (દેવતાઓ) અને પ્રકારની હશે. અથવા તો મનુષ્યાકાર જ હોવા છતાં આ (બધા તેમના) કર્મોત્તમાઓ હશે. જેમકે યજ્ઞ યજ્ઞમાનનો (કર્મોત્તમા) છે. અને આ આખ્યાનિકોનો પરંપરાગત મત છે. (૭)

ત્રણ જ દેવતા છે એમ આગળ કહ્યું. તેમનાં લાગ અને સાહચર્યની વ્યાખ્યા કરીએ. હવે આ અગ્નિના લાગ. આ લોક. પ્રાતઃકાળનું સવન. વસન્ત (ઋતુ). ગાયત્રી (છંદ). ત્રિષ્ટુ (ત્રણ વારનો) સ્તોત્ર. રથન્તર સામ. અને જે દેવગણ પહેલા રથાનમાં સંગૃહીત થયા છે તે. અગ્નાયી, પૃથિવી, ઈર્ણા એ સ્ત્રીઓ. પછી એનું કર્મ: હવિષોને લઈ જવા અને દેવતાઓને બોલાવવી. અને જે કંઈ દષ્ટિવિષયક છે તે અગ્નિનું જ કર્મ. પછી એની સાથે સ્તવાતા દેવો. ઈન્દ્ર. સોમ. વરુણ. પર્ણ. ઋતુઓ. અગ્નિ અને વિષ્ણુનો (સંયુક્ત) હવિષ છે, પરંતુ (બંનેની) બેગી સ્તુતિ કરતી ઋત્યા દશતપી(=ઋગ્વેદ)માં છે નહિ. તેમ જ વળી અગ્નિ અને પૂષ્પનો (સંયુક્ત) હવિષ છે, પણ બેગી સ્તુતિ નથી. તેમાં આ અલગ સ્તુતિવાળી ઋત્યાનું ઉદાહરણ આપે છે. (૮)

જેનાં પશુ નાશ પામતાં નથી એવો જીવનનો રક્ષક વિદ્વાન પૂષા તને અહીંથી (=આ લોકમાંથી) સ્થળ જાવ, તે તને આ પિતૃઓને સોંપી દે, અગ્નિ (તને) ઉત્તમ દાન કરનાર દેવોને (સોંપે).

પૂષા તને અહીંથી જવા પ્રેરે. જાણનાર. નાશ ન પામનાર પશુવાળો. જીવનનો રક્ષક એટલે તે જ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર છે સૂર્ય. 'તે તને આમને સોંપી દે પિતૃઓને' એ ત્રીજું ચરણ શંકારપદ છે. પૂષા પહેલાં (ઉલ્લેખાર્થ ગયો) તેનો (આ) પાછો આદેશ (=ઉલ્લેખ) છે એમ એક (મત) છે. અગ્નિ હવે પછી (આવે છે) તેની (આ) પ્રશંસા છે એવો ખીજો (મત) છે. 'અગ્નિ દેવોને ઉત્તમ દાન કરનારને'. સુવિદ્ય તે ધન હોય છે. એક ઉપસર્ગવાળા ✓વિદ્માંથી. કે બે ઉપસર્ગવાળા ✓દામાંથી હશે. (૯)

હવે આ ઈન્દ્રના ભાગ. અન્તરિક્ષ લોક. અપેરનું સવન. ત્રીજમ (ઋતુ). ત્રિષ્ટુભ (૭૬). પંચદશ (=પંદર વારનો) સ્તોમ. બૃહત્ સામ. અને જે દેવગણો અને જે સ્ત્રીઓ વચ્ચે સ્થાનમાં સંગૃહીત છે તે. પછી એનું કર્મ : જળોને મુક્ત કરવાં, વૃત્તનો વધ. અને જે કંઈ બ્રહ્માનું કાર્ય હોય તે ઈન્દ્રનું જ કર્મ. પછી એની સાથે સ્તવાતા દેવો. અગ્નિ. સોમ. વરુણ. પૂષન્ બૃહસ્પતિ. અશ્વિનૃપતિ પર્વત. કુત્સ. વિષ્ણુ. વાયુ. તેમ જ વળી મિત્ર વરુણની સાથે સ્તવાય છે પૂષન્ અને રુદ્ર સાથે સોમ (સ્તવાય છે). અને વાયુ સાથે પૂષન્ અને વાત સાથે પર્જન્ય. (૧૦)

હવે આદિત્યના ભાગ. તે લોક. ત્રીજું સવન. વર્ષા (ઋતુ). જગતી (૭૬). સપ્તદશ (=સત્તર વારનો) સ્તોમ. વૈશ્વ સામ. અને જે દેવગણો અને જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમ સ્થાનમાં સંગૃહીત થયાં છે તે. પછી એનું કર્મ : કિરણો વડે રસો બ્રહ્મ કરવા અને ધારણ કરવા. અને જે કંઈ પ્રકાશિત છે તે આદિત્યનું જ કર્મ છે. મન્દ્રમા, વાયુ, સંવત્સર : એમની સાથે સ્તુતિ.

આ જ સ્થાનના વિભાગોમાં ઋતુઓ, જન્દો, તેમજ સ્તોમોના શેષ ભાગો વહેંચી નાખવા. શરદ, અનુષ્ટુભ, એકવિંશ (=એકવીસ વારનો) સ્તોમ, વૈરાજ સામ-એ પૃથ્વીસ્થાનના. હેમન્ત, પંકિત, ત્રિષ્ટુવ (=સત્તાવીસ વારનો) સ્તોમ, શાકવર સામ-એ અન્તરિક્ષસ્થાનના. શિશિર, અતિગ્રહસ્ત, ત્રયઋશિશત (તેત્રીસ વારનો) સ્તોમ, રૈવત સામ-એ સ્વર્ગના ભાગ. (૧૧)

મન્ત્રો મનનને કારણે (√મન્ત્રમાંથી). હ્રદો ઢાંકવાને કારણે (√હ્રદમાંથી).
સ્તોમ સ્તવનને કારણે (√સ્તુમાંથી). યજુષ્ √યજ્ (પૂજયું) માંથી. સામ-ઋચા
વડે મપાયેલું. કે √અસ્ (૪) માંથી. 'ઋચાના સંગાન માન્યુ' (તેથી સામ)
એમ નૈદાનિકો(નો મત) છે. ગાયત્રી સ્તુતિના અર્થવાળા √તૈમાંથી.
અથવા 'ત્રણ વાર જનાર' (ત્રિ + √ગમ્) વ્યત્પન્ન સાથે. 'જાનાર (બ્રહ્મા) ના
મુખમાંથી ઉત્પન્ન થઈ' એમ બ્રાહ્મણ પશ્ય છે. ઉષ્ણિન્-નાહી નીકળેલી હોય છે.
કે કાન્તિના અર્થવાળા √સ્નિહ્ માંથી હોય. અથવા 'શિરોવસ્ત્રવાળી એમ
ઉપમાર્થક. ઉષ્ણીયં √સ્ને માંથી. કકૂષ્ ખૂંધવાળી (વચ્ચે શિખરવાળી)
હોય છે. કકુષ્ અને કુબ્જ (બને) √કુજ્ માંથી કે √ઉબ્જ માંથી. અનુષ્ટુપ્
અનુસ્તુતિ કરવાને કારણે (અનુ + √સ્તુમ્ માંથી). 'ત્રણ ચરણવાળી માધત્રીનું જ
ચોથા ચરણ વડે અનુસ્તવન કરે છે' એમ બ્રાહ્મણ પશ્ય છે. વૃહત્તી અત્યંત વધવાને
કારણે (√વૃહ્ માંથી). પંક્તિ: પાંચ ચરણોવાળી. ત્રિષ્ટુપ્ √સ્તુમ્
એ પાછલા પદવાળી. પશ્ય ત્રિવ શું હશે? સૌથી વેગીલો હંદ છે. અથવા
ત્રેવકું વજ્ર, તેની સ્તુતિ કરનાર. 'જે ત્રણ વાર સ્તુતિ કરી તે ત્રિષ્ટુપ્ ત્રિષ્ટુપ્ત્વ.'
એમ ભણીતું છે. (૧૨)

જગત્તી સૌથી દૂર ગયેલો હંદ. અથવા જલચરના જેવી ગતિવાળો.
'કંઠાલેલા (બ્રહ્મા)એ સન્ધ્યા' એમ બ્રાહ્મણ પશ્ય છે. વિરાજ્-વિરાજવાને કારણે
(વિ + √રાજ્). કે જુદી તરી આવવાને કારણે (વિ + √રાઘ્). કે સંખાવાને
કારણે (વિ + પ્ર + આપ્). વિરાજવાને કારણે (કેમકે) સંપૂર્ણ અક્ષરોવાળી
છે. જુદી તરી આવવાને કારણે (કેમકે) બ્રાહ્મ અક્ષરોવાળી છે. સંખાવાને કારણે
(કેમકે) અધિક અક્ષરોવાળી છે. 'કાઠી જેવી કેડવાળી' એ ઉપમાર્થક છે.
વિપોલિકા ગતિના અર્થવાળા √વેલ્ માંથી

આમ અનુક્રમે આ દેવતાઓ વર્ણવી. મોટા ભાગની (દેવતાઓ) સૂક્તાની
અધિકારિણી, હવિષ્ની અધિકારિણી અને ઋચાની અધિકારિણી હોય છે. કેટલીક
નિપાત(આકરિમક ઉલ્લેખ)ની અધિકારિણી હોય છે. હવે વિશેષણો સાથે
સંયોજને પણ હવિષ્ અર્પે છે. ઈન્દ્રને વરદન્તાને. ઈન્દ્રને વરતા હણનારને.
ઈન્દ્રને, 'દુઃખમોચાને એમ. તેને પણ કેટલાક સંગ્રહે છે. પરંતુ સંગ્રહ (યર્થ શકે

તેના) કરતાં ઘણાં છે. પણ (હું) જે સારી રીતે જાણીતું (=૩૬) અનેહું અને પ્રધાનપણે સ્તુતિ પામેહું હોય તે જ. સંગ્રહું છું. વળી કર્મો વડે પણ ઋષિ દેવતાઓને સ્તવે છે. 'વૃત્તદન્તા'. 'નગરનારાક' વગેરે. તેનો પણ કેટલાક સંગ્રહ કરે છે. પણ ગણી શકાય તે કરતાં ઘણાં છે. વળી તે (વિશેષણ તો) પેઝા (મુખ્ય) નામનું સૂચક માત્ર હોય છે. જેમકે બ્રાહ્મણને બ્રૂખ્યાને બાત આપેા. નાહેલાને અનુભેપ. તરરયાને પાણી. વગેરે. (૧૩)

હવે અહીંથી અનુક્રમે (દેવતાઓને) લઈશું. અગ્નિ પૃથ્વીના ક્ષેત્રવાળો. તેની પહેલી વ્યાખ્યા કરીશું. અગ્નિ: શાથી? અગ્રણી હોય છે. આગળ ધજોમાં લઈ જવાય છે. (કોઈ પણ પદાર્થ તરફ) નમતો (તેને) અંગ બનાવે છે. 'સુકવનાર હોય છે' એમ (સમજાવે છે) સ્થૌલાષ્ઠીવિ, 'નથી ભીંજવતો, નથી સ્નિગ્ધ કરતો.' 'ત્રણ ધાતુઓમાંથી બને છે,' એમ (માને છે) શાકપૂણિ, '√ હ માંથી; √ અજ્ઞ માંથી કે √ દહ માંથી; √ ની માંથી. તે ખરેખર √ હ માંથી અકાર લે છે, √ અજ્ઞ માંથી કે √ દહ માંથી ગકાર, ની છેલ્લો. તેની આ (ઋચા) છે. (૧૪)

અગ્નિને, પુરોહિતને, યજ્ઞના દેવને, ઋત્વિજને, હોતાને, ધનના શ્રેષ્ઠ દાતાને (હું) પ્રશંસું છું.

અગ્નિને પ્રશંસું છું, અગ્નિને યાચું છું. √ ફેલ્ યાચનાના અર્થવાળો કે પૂજના અર્થવાળો. પુરોહિતની વ્યાખ્યા ધર્ષ ગર્ષ અને યગની. દેવ: દાનને કારણે. કે દીપવાને કારણે. કે પ્રકાશવાને કારણે. કે સ્વર્ગના ક્ષેત્રવાળો હોય છે. જે દેવ તે (જ) દેવતા. હોતાને, આવાહન કરનારને. '√ ફેલ્ માંથી હોતા' એમ ઔર્ણવાલ (માને છે). રત્નઘાત્તમં રમણીય ધનોના શ્રેષ્ઠ દાતાને.

તેની આ ખીજ (ઋચા) છે. (૧૫)

અગ્નિ ધૂર્વેના અને નૂતન ઋષિઓ વડે પ્રશંસનીય છે. તે દેવોને અહીં લાવશે.

અગ્નિ જે પ્રાચીન ઋષિઓ વડે પ્રશંસાને યોગ્ય વંદનને યોગ્ય છે અને તે અમે નવતરો વડે. તે દેવોને અહીં આણો. તેણે (= વિધાર્થીઓ) એમ ન માનવું કે (માત્ર) આ જ અગ્નિ છે. આ બે ઉચ્ચતર જ્યોતિ પણ અગ્નિ કહેવાય છે.

તેથી જ મધ્યમ (અગ્નિની આ ઋચા). (૧૬)

સમાન ચિત્તવાણી, કલ્યાણી, સ્મિત કરતી યુવતીઓની જેમ (તેઓ) અગ્નિને પ્રગટાવે. ઘીની ધારાઓ સમિધોને પામે. તેમને માણ્ણતો જાતવેદસ્ સંતૃપ્ત થાય છે.

પ્રગટાવે સમાન ચિત્તવાણી સ્ત્રીઓની જેમ. સમન-સાથે શ્વસવાને કારણે કે સમાન વિચારવાને કારણે. કલ્યાણીઓ. સ્મિત કરતી. 'અગ્નિને' એ ઉપમાર્થક છે. ઘીની ધારાઓ, જળની ધારાઓ સમિધોને પામે. ✓નૈસ્ પ્રાપ્ત થવાના અર્થમાં કે નમવાના અર્થમાં. તેમને ભોગવતો વૃષ્ટ બને છે જાતવેદસ્. ✓હૈય્ મેળવવાની ઇચ્છાના અર્થવાળો. ફરી ફરીને કામના કરે છે.

સમુદ્રમાંથી મધુમાન ઊર્મિ ઊઠી આવી. એમ આદિત્યને ઉદ્દેશ્યાયેલો માને છે.

'સમુદ્રમાંથી જળોમાંથી આ જામે છે.' એમ આદિત્ય પશુ છે.

ઉપરાંત, (ખીણું) આદિત્ય પશુ છે.

'અગ્નિ (જ) બધી દેવતાઓ છે' એમ. હવે પછીની (ઋચા) તેની વધારે સ્પષ્ટતા માટે. (૧૭)

અગ્નિને જ ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ કહ્યો છે. અને તે દિવ્ય છે, સુન્દર પાંખોવાળો ગરુડમાન છે. એક જ સત્તને વિષ્ટો અનેક રીતે વહે છે. (જેમકે) અગ્નિને (એમણે) યમ, માતરિશ્યન્ કહ્યો.

આ જ અગ્નિને મહાન અને આત્માને અનેક પ્રકારે મેધાવીઓ વહે છે. ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ અને દિવ્ય ગરુડમાન. દિવ્ય-સ્વર્ગમાં જન્મેલા ગરુડમાન-પ્રદ્યંસા પામેલો, સક્રિયશાળી આત્માવાળો, કે મહાન આત્માવાળો.

પરંતુ જે સૂક્તનો અધિકારી છે, જેને માટે હવિષ્ નિરૂપાય છે તે તો આ જ અગ્નિ. પેલાં બે ઉચ્ચતર જ્યોતિ (તો) આ નામથી નિપાતના જ અધિકારી છે. (૧૮)

જાતવેદાઃ શાથી? જન્મેલાંને જાણે છે. કે જન્મેલાં એને જાણે છે. કે પ્રત્યેક જન્મેલામાં રહે છે. કે જન્મેલું(માત્ર) જેનું વિત્ત છે, જન્મેલું(માત્ર) જેનું ધન છે. કે જન્મેલું(માત્ર) જેની વિદ્યા છે, જન્મેલું(માત્ર) જેનું પ્રજ્ઞાન છે.

'તે તે જન્મેલાઓ પશુઓને ખોળમાં એમ તે જાતવેદસ્નું જાતવેદસ્ત્વ.' એમ આદિત્ય છે.

‘તેથી બધા ઋતુઓમાં પણ્લો અગ્નિની પાસે જાય છે’ એમ પણ્લ (બ્રાહ્મણ છે.)
તેની આ (ઋત્યા) છે. (૧૯)

જાતવેદસૂત્રે, શક્તિશાળી અશ્વને આ આપણા ઘાસ પર બેસવા,
સાથે જ, પ્રેરે.

મોકલો જાતવેદસૂત્રે ક્રમો વડે સુચાપકને. કે ઉપમાના અર્થમાં પણ્લ હોય.
અશ્વ જેવા જાતવેદસૂત્રે એમ. આ આપણા ઘાસ પર બેમે તે માટે. તે આ
એક જ જાતવેદસૂત્રી ગાયત્રી છંદમાં તૃત્યા દશતથી(=ઋગ્વેદ)માં છે. પરંતુ જે
કંઈ અગ્નિસંબંધી છે તે જાતવેદસૂ(ના મંત્રો)ના સ્થાને વિનિયોજ્ય છે. તેણે
(=વિધાર્થીએ) એમ ન માનવું કે આ જ અગ્નિ (જાતવેદસૂ હેવાય) છે.
પેલાં બે ઉચ્ચતર જ્યોતિષ પણ્લ જાતવેદસૂ હેવાય છે. હવે પછી(ની ઋત્યામાં)
મધ્યમનો જ (ઉલ્લેખ છે).

સમાનચિત્તવાળી સ્ત્રીઓની જેમ પ્રગટાવે....તેની આગળ વ્યાખ્યા
-ચર્ચા ગર્ભ.

હવે પેલો આદિત્ય.

તે જાતવેદસૂત્રે ઊંચે (આણે છે)....તેની આગળ ઉપર વ્યાખ્યા કરીશું.

પરંતુ જે સૂક્તનો અધિકારી છે, જેને માટે હવિષ્ નિરૂપાય છે તે તો
આ જ અગ્નિ જાતવેદસૂ. પેલાં બે ઉચ્ચતર જ્યોતિષ તો આ નામ વડે
:નિપાતનાં જ અધિકારી છે. (૨૦)

વૈશ્વાનર: શાથી? બધા નરોને લઈ જાય છે. કે બધા નરો એને લઈ
જાય છે. કે વળી વિશ્વાનુ-ઋ: (બધા તરફ જનાર) જ હોય. બધાં પ્રાણીઓ
પ્રતિ ગયેલો હોય છે. તેનું વૈશ્વાનર.

તેની આ (ઋત્યા) છે. (૨૧)

વૈશ્વાનરના સદ્ભાવમાં (અમે) રહીએ, કેમકે (તે) રાજા છે,
‘હ્રુવનોને આશ્રય આપનાર છે. અહોંથી જન્મેલો આ બધું’ (વિશ્વ)
નિરજે છે. વૈશ્વાનર સૂર્ય સાથે સંયોજ્ય છે.

અહોંથી જન્મેલો આ બધાં પ્રત્યે વિલોકે છે. વૈશ્વાનર સંયોજ્ય છે સૂર્ય
સાથે. રાજા છે જે સર્વ જૂતોનો આશ્રય પામવા યોગ્ય છે તેની અમે વૈશ્વાનરની
ક્રિયાણી ભાવનામાં રહીએ.

તો વૈશ્વાનર કાણુ ? 'મધ્યમ (અંતરિક્ષનો અગ્નિ).' એમ આચાર્યો (માને છે), 'કેમકે વરસાદના કર્મ વડે એને સ્તવે છે.'

ખરે (હું) વૃષભનો મહિમા ગાદશ, જે વૃત્તહન્તાને મનુષ્યો સેવે છે. વૈશ્વાનર અગ્નિએ, દરયુને હણનારે જળો ખાખેર્યા, શમ્યરને ચીરી નાખ્યા..

(હું) ગાર્ધશ તે મહિમાને મહાભાગતાને. વૃષભનો જળોના વરસાવનારનો. જેને પૂરવઃ પૂરવાયોગ્ય મનુષ્યો. વૃત્તહન્તાને મેધના હણનારને. સચન્તે સેવે છે વરસાદની ધનવાળા. દરયુઃ ક્ષીણ થવાના અર્થવાળા $\sqrt{\text{દસ}}$ માંથી. ક્ષીણ ધાય છે એનામાં રસો. ક્ષીણ કરે છે કર્મોને. તેને અગ્નિ વૈશ્વાનરે હણનારે. ખાખેર્યા. પાણી, જળો. મેઘો શમ્યરને મેધને.

'હવે પેલા આદિત્ય(નો આમાં ઉલ્લેખ છે).' એમ પૂર્વના યાજ્ઞિકો(નો મત છે). આ બ્રુવનોના આરોહ (= ચરતો કર્મ) પ્રમાણે સવનોનો આરોહ વેદવિદિત છે. આરોહ પછી અવરોહ (= ઊતરતો કર્મ) યોજેલો છે. તે અનુકૃતિ- (= ઊતરતા કર્મ)ને હોતા અગ્નિ-મરુતોના આવાહનમાં વૈશ્વાનરીય સૂક્ત વડે સિદ્ધ કરે છે. પણ તેણે રતોત્તસ બધી (દેવતા) પ્રાયે ધ્યાન ન આગવું, કારણકે (તે તો) અગ્નિનું જ હોય છે. ત્યાંથી (હોતા) મધ્યમ રચાનની દેવતાઓ-રુદ્ર. અને મરુતો પ્રતિ આવે છે, ત્યાંથી આ ન્યાનના અગ્નિ પ્રતિ. અહીં જ (તે). રતોત્તિયને ઉચ્ચારે છે.

અને વૈશ્વાનરનો (પુરોહિત) પણ બાર કપાલનાળો હોય છે, કેમકે એનું બાર પ્રકારનું કર્મ છે.

વળી બ્રાહ્મણ પણ છે—

'ચેલો આદિત્ય જ, ખરે, અગ્નિ વૈશ્વાનર છે'. એમ.

અને નિવિદ્ધ પણ સૂર્ય વૈશ્વાનરની હોય છે—

'જે સ્વર્ગને, પૃથિવીને પ્રકાશિત કરે છે' એમ. પેલો (સૂર્ય) જ સ્વર્ગ-પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે.

વળી હાન્દોમિક સૂક્ત પણ સૂર્ય વૈશ્વાનરનું છે—

'સ્વર્ગમાં રહેલો પ્રકાશ્યો' એમ. પેલો (સૂર્ય) જ સ્વર્ગમાં રહેલો પ્રકાશ્યો.

વળી હવિષ્માન્તીય સૂક્ત પણ સૂર્ય વૈશ્વાનરનું છે.

'આ જ (પાર્થિવ) અગ્નિ વૈશ્વાનર છે' એવો શાકપૂર્ણિ નો મત છે. આ બે ઉચ્ચતર જ્યોતિ પણ વૈશ્વાનર (કહેવાય) છે. આ વૈશ્વાનર છે કેમકે તે (જે)માંથી જન્મે છે. પરંતુ શી રીતે આ એ બેમાંથી જન્મે છે ?

જ્યાં વિદ્યુત્-અગ્નિ શરણુસ્થાનં પર ત્રાટકે છે (ત્યાં) જ્યાં સુધી ઝલાયેલો નથી હોતો ત્યાં સુધી મધ્યમ(=અંતરિક્ષ સ્થાન)નાં લક્ષણોવાળો જ હોય છે—જળમાં પ્રકાશનારો અને શરીર(=ધન પદાર્થ)માં શમી જનારો. ઝલાય ત્યારે જ જળમાં શમી જનાર, શરીરમાં પ્રકાશનાર આ (અગ્નિ) સંપન્ન (=પ્રાપ્ત) થાય છે.

હવે આદિત્યમાંથી (આ અગ્નિ શી રીતે જન્મે છે તે). જ્યારે ઉત્તરમાં આદિત્ય પહેલી વાર વળે ત્યારે, કાંસાને કે મણિને બરાબર ધસીને પ્રતિબિંબ—કેન્દ્રમાં જ્યાં સૂકું ગાયતું છાણુ (હોય તે તરફ છાણુને) સ્પર્શ્યા વિના ધરી રાખે તો તે સળગી ઊઠે છે. તે આ જ (અગ્નિ) સિદ્ધ થાય છે.

અને કહ્યું પણ છે—

વૈશ્વાનર સૂર્ય સાથે સંયોજાય છે. અને કર્મ પોતાની જાત સાથે પોતે ન સંયોજાય. અન્યની સાથે અન્ય સંયોજાય છે. અહીંથી આને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યાંથી તેનાં કિરણો પ્રગટ થાય છે અહીંથી આની જ્વાળાનો (અને) તે (બંને)નાં તેજનો સંગમ જોઈને (ઋષિએ) આ પ્રમાણે કહ્યું.

હવે (જો વૈશ્વાનર સૂર્ય હોત તો) જે આ ઉચ્ચતર (જ્યોતિ) સંબંધી સક્રિય કે ભાગો-શું સવિતાના કે શું સૂર્યના કે પૂષ્પના કે વિષ્ણુના કે વિશ્વેદેવોના—છે તેમાં વૈશ્વાનરસંબંધી ઉલ્લેખો હોત. અને આદિત્યનાં કર્મ વડે એની શુભિ કરી હોત. ‘ (તું) જીવે છે’, ‘આયમે છે’, ‘ફરે છે’ એમ. પણ અગ્નિસંબંધી સક્રિયોમાં જ વૈશ્વાનરના ઉલ્લેખો હોય છે. અને અગ્નિના કર્મવડે એને સ્તવે છે. ‘ (તું) લઈ જાય છે’, ‘રહે છે’, ‘બાળે છે’ વગેરે.

આ જે કહ્યું કે વરસાદના કર્મવડે એને સ્તવે છે (પણ) આ (અગ્નિ)માં પણ એ તો બંધ બેસે છે.

દિવસોના સમાન આ ઉદક (પણ) ઊંચે જાય જ અને નીચે. ભૂમિને પર્જાઓ જવાડે છે, સ્વર્ગને જવાડે છે અગ્નિઓ.

એ (ઋષા) પઠન સાથે જ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. (૨૩)

જળ ઓઢેલા સુંદર પાંખવાળા રાતા (અશ્વો) શ્યામ માર્ગે સ્વર્ગ તરફ ઊડે છે. તેઓ ઋતના સદનેથી પાછા ફર્યા. અને તરત જળથી પૃથ્વી ભીંજાય છે.

શ્યામ માર્ગે, રાત્રિ. આદિત્યના રાતા (અશ્વો) સુંદર પાંખવાળા, (રસ) હરનાર સૂર્યકિરણો. તેઓ જ્યારે ત્યાંથી નીચાં પાછા ફરે છે. સહસ્થાનમાંથી

ઉદકના, આદિત્યમધી. ત્યારે ધૃતથી, જળથી પૃથ્વી ભીંજાય છે. ઘૃત એ જળનો પર્યાય. સીંચવાના અર્થવાળા ✓ ઘૃત મધી.

વળી બ્રાહ્મણ પણ છે—

‘અગ્નિ, ખરે, અહીંથી વૃષ્ટિને મોકલે છે. આકાશને ટાંકનાર (=વાદળ) સ્વર્ગમાં ખરે જ બનીને વરસે છે. મરુતો ઉત્પન્ન થયેલ વૃષ્ટિને લઈ નથ છે. જ્યારે ખરેખર તે આદિત્ય અગ્નિની કિરણો વડે ફરતે ફરે છે ત્યારે વર્ષા યાચ છે’ એમ.

આ જે કહ્યું કે આરોહ પછી અવરોહ યોજ્યો છે (પરંતુ) તે તો વેદવચનથી જ હોય છે.

આ જે કહ્યું કે વૈશ્વાનરનો (પુરોહાર) બાર કપાલવાળો હોય છે (પરંતુ) કપાલો એ કંઈ (કર્મોની) સમજૂતી નથી. કેમકે સૂર્યનો (પુરોહાર) એક કપાલવાળો અને પાંચ કપાલવાળો પણ હોય છે.

આ જે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ હોય છે (પરંતુ) બ્રાહ્મણો તો અનેક ભાગોની વાત કરતાં હોય છે. ‘પૃથ્વી વૈશ્વાનર છે. સંવત્સર વૈશ્વાનર છે. બ્રાહ્મણ વૈશ્વાનર છે.’ વગેરે.

આ જે કહ્યું કે નિવિદ્ સૂર્ય વૈશ્વાનરની હોય છે (પરંતુ) તે તો આ (પાર્થિવ અગ્નિ)ની જ હોય છે

‘જે માનુષી ભતિઓને માટે પ્રકાશ્યો.’ વગેરે. આ જ માનુષી ટોળાઓ માટે પ્રકાશ્યો.

આ જે કહ્યું કે ઔન્દોમિક સુક્ત સૂર્યવૈશ્વાનરનું હોય છે (પરંતુ) તે તો આતુ જ હોય છે.

‘જમદગ્નિઓ વડે આદુતિ અપાયેલો’. જમદગ્નયઃ—અગ્નિને વશ કરનાર. અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનાર. તેમના વડે આદુતિ અપાયેલો હોય છે.

આ જે કહ્યું કે હવિષ્પાન્તીય સુક્ત સૂર્યવૈશ્વાનરનું હોય છે (પરંતુ) તે તો આતુ જ હોય છે. (૨૪)

પીવા યોગ્ય, અજર, આનંદદાયક હવિષ્ સૂર્યને જાણનાર સ્વર્ગને સ્પર્શનાર અગ્નિમાં હોમાયો છે. તેના પોપણ માટે, અસ્તિત્વને માટે, ધારણ માટે દેવોએ (તેને) અન્ન વડે પ્રસાર્યો છે.

હવિષ્ જે પીવા યોગ્ય. હર્ષ ન થનાર. સૂર્યને જાણનારમાં. સ્વર્ગને સ્પર્શનારમાં. હોમાયો છે આનંદદાયક અગ્નિમાં. તેના પોપણ માટે અને અસ્તિત્વ માટે અને ધારણ માટે. આ બધાં કર્મો માટે દેવોએ આ અગ્નિને અન્ન વડે ફેલાવ્યો. આગળ પણ કહે છે. (૨૫)

જળોના ખોળામાં મહાનોએ ઝાલ્યો. જાતિઓ માનનીય રામની (સેવામાં) ઉપસ્થિત થઇ. દૂતે અગ્નિને સૂર્ય પાસેથી, વૈશ્વાનરને માતરિશ્વાએ દૂરનાની પાસેથી આપ્યો.

જળોના ખોળામાં, ઉપસ્થાનમાં, મહાન અન્તરિક્ષ લોકમાં બેઠેલાઓએ કે મહાનોએ ઝાલ્યો માધ્યમિક દેવગણોએ. (તેઓ) ટોળીઓની જેમ રાજ પાસે ઊભા રહ્યા. ઋગ્મિયમ્-ઋચાઓવાળો. કે અર્ચનીય કે પૂજનીય. આપ્યો જેને દેવોના દૂતે વિશ્વવાન્ પાસેથી, આદિત્ય પાસેથી. વિશ્વસ્વાન્-(અધિકારને) હડસેલનાર. ટ્રેરનારની કે દૂર રહેલાની પાસેથી. અથવા તે આ અગ્નિને વૈશ્વાનરનો માતરિશ્વાને લાવનાર કહ્યો માતરિશ્વા તે વાયુ. માતામાં અન્તરિક્ષમાં શ્વસે છે. કે માતામાં ઝડપથી ગતિ કરે છે.

હવે આ બે (ઋચાઓ) વડે એને બધાં સ્થાનોમાં વ્યાપેલાને સ્તવે છે. (૨૬)
રાત્રે અગ્નિ પૃથ્વીનું મસ્તક બને છે. પછી પ્રાતઃકાળે ઊગતો સૂર્ય (બનીને) જન્મે છે. યજ્ઞકારોની આ માયા છે જેથી ત્વરાશીલ દૃઢ જાણુતો કર્મ આવ્યરે છે.

મૂર્ધા-મૂર્ત (આકાર=દેહ) એના પર દૃઢ છે. મસ્તક જે બધાં પ્રાણીઓનું બને છે રાત્રે અગ્નિ. પછી સૂર્ય જન્મે છે પ્રાતઃકાળે ઊગતો તે જ. બુદ્ધિ ખરેખર આને માને છે યજ્ઞિયોની દેવોની યત્નસંપાદકોની. અપઃ-જે કર્મ આવ્યરે દૃઢ જાણુતો, બધાં સ્થાનોમાં સંચરે છે ત્વરા કરતો.

પછીની (ઋચા) તેની વધારે સમજાણુ માટે. (૨૭)

સ્તોમ વડે જ દેવોએ સ્વર્ગમાં સ્વર્ગ-પૃથ્વીને ભરી દેનાર અગ્નિને શક્તિઓ વડે જન્માવ્યો. તેને, ખરેખર, ત્રિવિધ અસ્તિત્વ માટે ક્યોર્. તે બધી જાતની આધારિઓને પકવે છે.

સ્તોમ વડે જ જેને સ્વર્ગમાં દેવોએ અગ્નિને જન્મ આપ્યો શક્તિઓ વડે કર્મો વડે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ભરી દેનારને, તેને ક્યોર્ ત્રિવિધ અસ્તિત્વ માટે. પૃથ્વી પરના, અન્તરિક્ષમાંના, સ્વર્ગમાંના (અસ્તિત્વ માટે) એમ સાક્ષપૂણ્ણિ (કહે છે).

‘ જે આનો સ્વર્ગમાં ત્રીજો (અંશ) તે ચેલો આદિત્ય ’ એવું બ્રાહ્મણ છે. તેની અગ્નિ તરીકે સ્તુતિ કરે છે.

હવે એને આ (ઋચા) વડે આદિત્ય તરીકે સ્તવે છે. (૨૮)

જ્યારે યજ્ઞકાર દેવોએ સ્વર્ગમાં અદિતિ-પુત્ર આ સૂર્યને મૂક્યો, જ્યારે (સતત) ચાલનાર મિથુન બન્યું ત્યારે (તે બંનેએ), ખરે, બધાં ભુવનોને નિહાળ્યાં.

જ્યારે આને મૂક્યો યજ્ઞકાર બધાંએ સ્વર્ગમાં દેવોએ સૂર્યને આદિત્યને અદિતિના પુત્રને. જ્યારે-ફરંદો યુગલો પ્રગટ થયાં હશે સાથે ફરનારાં. ઉપા અને આદિત્ય. મિથુનો શાથી ? આશ્રયના અર્થવાળો ✓મિ. નામકારક પ્રત્યય તે યુ. કે ઘકાર. હેલો ✓નો. અથવા ✓વન્. (પરસ્પરના) આશ્રિત બની અન્યોન્યને દોરે છે, અથવા આડે છે. માનવીય મિથુનો પણ આ(વ્યુત્પત્તિ)માંથી જ. અથવા જોડાતાં અન્યોન્યને ઝંખે છે.

હવે તેને આ (ઋચા) વડે અગ્નિ તરીકે સ્તવે છે. (૨૯)

જ્યાં નીચલો અને ઉપલો વિવાહ કરે છે, 'આપણુ બે યજ્ઞનેતાઓમાં કોણુ વિશેષ જાણે છે?' યજ્ઞને સિદ્ધ કરતા, સાથે માણુતા મિત્રો, ખરે, શક્તિમાન હતા. કોણુ આનો નિર્ણય કરશે ?

જ્યારે દેવોના દોતાઓ વિવાહ કરે છે. આ (પાર્થિવ) અગ્નિ અને પેલો મધ્યમ. 'કોણુ આપણા બેમાંથી વધારે જાણે છે?' એમ. શક્તિમાન છે તે જોગા આનંદ માણુનાર સમાન (હયા) હોનાર ઋત્વિજો. તે યજ્ઞને સિદ્ધ કરનારાઓમાંનો કોણુ અમને આનો નિર્ણય કરી આપશે ?

પછીની (ઋચા) તેની વધારે સમજણ માટે. (૩૦)

હે માતરિશ્યન્, જ્યાં હજી ઉપાના પ્રકાશનં સુંદરપાં ખવાળીઓ જાણે પહેરે છે, તેટલામાં તો આવતો બ્રાહ્મણ, હોતાથી નીચો બેસતો યજ્ઞને થોજે છે.

જ્યાં માત્ર ઉપાનો ઝળહળાટ થાય છે કે પ્રતિદર્શનનો. ઉપમાનંનો 'તરત'ના અર્થમાં પ્રયોગ છે. જેમ 'અહીં જ મૂકે' એમાં. સુંદર પાંખોવાળીઓ, સુંદર જોડનારીઓ. આ શત્રિઓ પહેરે છે, હે માતરિશ્યન્, પ્રકાશ રંગોનો, તેટલામાં તો થોજી કાઢે છે યજ્ઞ તરફ આવતો બ્રાહ્મણ હોતા, આ અગ્નિરૂપી હોતાથી નીચો બેસતો.

પરંતુ હોતાનો જપ અગ્નિ નહીં એવા વૈશ્વાનરનો હોય છે. 'હે દેવ સવિતા, આ તમને અગ્નિને પસંદ કરે છે યજ્ઞ માટે પિતા વૈશ્વાનર સાથે.' આ જ (પાર્થિવ) અગ્નિને સવિતા દહ્યો છે. બધાને ઉત્પન્ન કરનાર. કે મધ્યમને. કે ઉચ્ચતમ પિતાને.

પરંતુ જે સૂઝતનો અધિકારી છે, જેને માટે હવિષ નિરૂપાય છે તે તો આ જ (પાર્થિવ) અગ્નિ વૈશ્વાનર છે. પેડાં બે ઉચ્ચતર ન્યોતિ તો આ નામ વડે '(દેવજ) નિપાતનાં જ અધિકારી છે, અધિકારી છે. (૩૧)

આ સાતમો અધ્યાય

નિરુક્ત

ટિપ્પણ

અધ્યાય-૧

✓ સમામ્નાયઃ-શબ્દસંગ્રહ. દુર્ગાચાર્ય આ શબ્દ સમજાવતાં કહે છે-સમમ્યસ્યતે મર્યાદિયાડયમ્ । અહીં સમામ્નાય શબ્દ નિર્ધારુને માટે વપરાયો છે- ગવાદિદેવપત્ન્યન્તઃ શબ્દસમુદાયઃ સમામ્નાય ઉચ્યતે । સમામ્નાય શબ્દ સમ્ + ક્ષા + √મ્ના ધાતુ પરથી આવેલો છે. √મ્ના પરંપરાથી પ્રાપ્ત થવાના અર્થમાં છે. મૂર સમામ્નાય નો અર્થ 'Sacred Record' કહે છે તે યોગ્ય નથી, પણ 'પરંપરાપ્રાપ્ત સંગ્રહ' અર્થ કરવો જોઈએ એમ સરૂપ માને છે. સ વ્યાખ્યાતવ્યઃ- સ ચ યોડસમામ્નાતઃ છન્દસ્યેવાવસ્થિતો ગવાદિરગ્યૈર્વા નિર્હક્તયઃ સમામ્નાતઃ, કયં ચંતસ્મિન્નિરક્ત સ એવ ઉભયલક્ષણોડપિ વ્યાખ્યાતવ્યઃ । -દુર્ગ. નિરુક્તમાં નિર્ધારુના શબ્દો ઉપરાંત ખીજા પણ શબ્દોનું નિર્વચન છે એ જોતાં દુર્ગનો અર્થ સમગ્ર શકાય એમ છે, પણ ચારક અહીં 'ખીજા શબ્દો પણ સમજાવવાના છે' એમ કહેવા માગતા હોય એ સાચું ધ્યાનનું નથી. સરળ રીતે જોતાં તો અહીં સમામ્નાયની વ્યાખ્યાની જ વાત છે. તે નિગન્તવ્ય એવ સન્તો...દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે શબ્દવ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે-પ્રત્યક્ષવૃત્તિ, પરોક્ષવૃત્તિ અને અતિપરોક્ષવૃત્તિ. અતિપરોક્ષવૃત્તિવાળા શબ્દોને પરોક્ષવૃત્તિવાળા બનાવીને પછી પ્રત્યક્ષવૃત્તિની મદદથી સમજાવી શકાય. નિઘન્ટવ. > નિગન્તવઃ > નિગમયિતારઃ । સરૂપને મતે ચારક આવી પ્રક્રિયાથી નિર્વચનો આપતા નથી. 'This fact alone is sufficient to indicate that Yāska does not subscribe to the view of the commentator.' ખરેખર તો ચારક દુર્ગાચાર્યના મતને મળતા નથી આવતા એમ કહેવું બરાબર નથી. દુર્ગ ઔપમન્યવંના નિર્વચન પાછળ કયો સિદ્ધાંત કામ કરે છે તે જ બતાવે છે, એટલે ચારક એના મતને મળતા આવે છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન જોખો નથી ચતો. ઔપમન્યવઃ-ઉપરતમન્યુઃ ઉપમન્યુઃ । તસ્યાપત્યમૌપમન્યવઃ ।

✓ પદજાતાનિ...પદસમૂહો. ચાર પ્રકારના પદસમૂહો ચારકે ગણાવેલા છે, નામ, માહ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત. પશ્ચિમના પ્રાચીન વિચારકોએ પણ ચાર પદસમૂહો સ્વીકાર્યા હતા એમ સરૂપ નોંધે છે-Dionysius of

Halicarnassus : Literary Composition Ch. iii. Robert's Ed. p. 71- 'Composition is...a certain arrangement of the parts of speech...These were reckoned as three only by Theodorus and Aristotle and the philosopher of those times who regarded nouns, verbs and connectives as primary parts of speech. Their successors, particularly the leaders of the Stoic school, raised the number to four, separating the article from the connectives". અહીં નામાદ્યાતે અને ઉપસર્ગનિવાતાને સાથે સાથે લીધાં છે. દુર્ગાચાર્ય એનું કારણ આપતાં જણાવે છે કે નામ અને શબ્દાત એકબીજાની આકાંક્ષા રાખતા હોવાથી એ બેનો સમાસ કરેલો છે. ઉપસર્ગો અને નિવાતો અર્થવિશેષના ઘોતકે હોવાથી એમનું કાર્ય સમાન છે એટલે એ બેનો સમાસ કરેલો છે.

ભાવપ્રધાનમાદ્યાત...અહીં આખ્યાત અને નામનું લક્ષણ આપેલું છે. જેમાં 'ભાવ' પ્રધાન હોય તે આખ્યાત અથવા ક્રિયાપદ અને 'સત્ત્વ' મુખ્ય હોય તે નામ. અંગ્રેજીમાં માવ માટે becoming અને સત્ત્વ માટે being એવો અનુવાદ સરખે કરેલો છે. માવ શબ્દ √મૂ પરથી આવેલો છે. √મૂ-બનવું, ચવું. અર્થાત્ જ્યાં કંઈક બનવું કે ચવું હોય તે ક્રિયાવાચક શબ્દથી કહેવાય છે. સત્ત્વ શબ્દ √અસ્ માંથી આવ્યો છે, અને અસ્તિત્વ, સત્તા બતાવે છે, અર્થાત્ નામવાચક શબ્દ અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થનો ઘોતક છે. દુર્ગાચાર્ય ભાવપ્રધાનમાદ્યાત ત્રણ રીતે સમજાવે છે—(૧) નામપદવાચ્યાર્થશ્રવણઃ ક્રિયાવ્યંગ્યો ભાવઃ પાકરાગત્યાગાર્થઃ । સ યત્ર પ્રધાનં ગુણભૂતા ક્રિયા તદિદં ભાવપ્રધાનમ્ । જેને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પૂર્વાપર ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હોય તે ભાવ. દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિમાં દેવદત્ત એખા રાંધવાને માટે સમગ્રી સળભાવવાથી આરંભીને અનેક ક્રિયાઓ કરે છે, અને એને પરિણામે પાક થાય છે. અહીં પાક પ્રધાન છે, તે માટેની ક્રિયા ગૌણ છે. (૨) ભાવઃ ક્રિયા કર્મ ધાત્વર્થે હત્પર્યાન્તરમ્ ભાવઃ ક્રિયા યત્ર પ્રધાનં ગુણભૂતાનિ સાધનાનિ તદ્ ભાવપ્રધાનમ્ । ભાવ એટલે કર્મ, અને તે જેમાં પ્રધાન છે તે આખ્યાત. એ કર્મ કરવાનાં સાધનો ગૌણ ગણેલાં છે. (૩) માવકાલપુરુષસંખ્યા ચત્વારોઽર્થા શાહ્યાતસ્ય । તેષુ ભાવઃ પ્રધાનં ગુણભૂતાં દત્તરે દત્તિ માવપ્રધાનમ્ । વાક્યમાં વપરાતું ક્રિયાપદ ભાવ, કાલ, પુરુષ અને વચન એ ચાર અર્થો આપે છે. ગચ્છામિમાં ગમનક્રિયા, વર્તમાન કાળ, ઉત્તમ પુરુષ અને એકવચન એમ ચાર

અર્થો ઘોષિત થાય છે. એ ચારમાં ક્રિયા મુખ્ય છે, ખીન્ન ત્રણ ગૌણ છે. સત્ત્વપ્રધાનાનિ નામાનિ માટે પણ દુર્ગાચાર્ય એ સમજૂતી આપે છે—(૧) લિંગસંખ્યાન્વિતં દ્રવ્યં સત્ત્વમ્ અથવા લિંગસંખ્યયોરથ સદ્ભાવ इति सत्त्वम् । સત્ત્વં યેષુ પ્રધાનં ગુણભૂતા કાચિદ્ બોધ્યમાના ક્રિયા इति । સત્ત્વ ઉપરાંત કેટલાંક નામોમાં ભાવ પણ આવી શકે, જેમ કે પાચક, પાઠક વગેરે. સત્ત્વ જ જેમાં મુખ્ય છે અને ક્રિયા ગૌણ છે તે સત્ત્વપ્રધાન. (૨) સત્ત્વં દ્રવ્યં યેષુ પ્રધાનં, ગુણભૂતાનિ સત્તાસંખ્યાલિંગાનિ તાનિ સત્ત્વપ્રધાનાનિ । સત્ત્વ એટલે દ્રવ્ય; તે જેમાં પ્રધાન છે અને સત્તા, સંખ્યા તથા લિંગ ગૌણ છે તે સત્ત્વપ્રધાન. ઉપરના અર્થોનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે ભાવપ્રધાન માટે દુર્ગાચાર્યે આપેલો ત્રીજો અર્થ વધારે ઉચિત છે પ્રથમ અર્થની વાત તો પાછળથી આવે જ છે. ચારકને મતે ભાવ શબ્દ ક્રિયા—actionના અર્થમાં જ અભિપ્રેત છે. સત્ત્વ શબ્દ દ્રવ્યના અર્થમાં હોય એ સંભવિત છે, પાછળથી પણ મૂર્ત સત્ત્વભૂત—એમના મૂર્ત શબ્દ આ અર્થ તરફ નિર્દેશ કરે છે. ખરેખર તો ભાવ અને સત્ત્વ બન્નેનું પ્રાધાન્ય બતાવીને ચારક એમ તો કહેવા માગે જ છે કે આખ્યાત અને નામમાં ખીલું પણ કાંઈકે ગૌણ છે. એ ગૌણ શું છે તે વિચારણીય મુદ્દો છે. ભાવપ્રધાન પણ મૂર્ત—સત્ત્વભૂત બનેલાને સત્ત્વ કહેવાય એમ પણ એ પછી કહે છે.

સરૂપ એરિસ્ટોટલનું કથન દાંકે છે : “A noun or a name is a composite significant sound not involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it... A verb is a composite significant sound involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it.” આમ એરિસ્ટોટલને મતે ક્રિયાપદમાં કાલનો અર્થ હોય તો નામમાં હોતો નથી. એ દૃષ્ટિએ જેતા ચારકનું લક્ષણ વધારે શાસ્ત્રીય છે કારણ કે એ ક્રિયા અને દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.

તદ્યત્રોમે...ઘજ્યા પક્તિરિતિ ।—આ વાક્યખંડના અર્થઘટનમાં મંતભેદ છે. દુર્ગાચાર્ય પ્રમાણે અહીં ત્રણ વાક્યો છે—(૧) તદ્યત્રોમે માવપ્રધાને ભવતઃ । (૨) પૂર્વાપરીમૂતં...પચંતમ્ । (૩) મૂર્તં...પક્તિરિતિ । દુર્ગાચાર્યને મતે પ્રથમ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય. તદ્ યત્ર (ચયસ્મિન્વાક્યે) ઉમે (નામાહ્યાતે ભવતા તત્ર) માવપ્રધાને ભવતઃ । અર્થાત્ જે વાક્યમાં નામ અને ક્રિયાપદ બન્ને હોય ત્યાં ભાવ પ્રધાન છે. એટલે કે ક્રિયાપદ મહત્વનું છે અને નામ-

ગૌણ છે. રીકાકાર દહે છે તેમ નામ એ ભાવનિષ્પત્તિમાં અંગમૂળ હોવાથી વાક્યમાં ક્રિયાપદ મહત્વનું છે. પંછીનાં એ વાક્યો ભાવની જે જુદી અવસ્થાઓ દર્શાવે છે. જે ભાવને પૂર્વાપર એવી અનેક ક્રિયાઓમાં આશ્રિત અવસ્થાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો આખ્યાતનો ઉપયોગ થાય છે. જેમકે જનનાર વ્યક્તિ જોડા પહેરવાથી માંડીને પોતાને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવા સુધી અનેક ક્રિયાઓ એક પછી એક કરે છે અને છતાં એ બધી ક્રિયાઓ માટે વ્રજતિ શબ્દ વપરાય છે. પણ જે ભાવને સમગ્ર દૃષ્ટિએ મૂર્ત સ્વરૂપે જોવામાં આવે તો એ દ્રવ્ય સમાન ગણીને એને માટે સત્ત્વવાચક નામ વપરાય છે. દુર્ગાચાર્ય અહીં જે પદો દર્શિ છે—ત્રિયાસુ સ્વહિત્વભિસંશ્રિતો યઃ પૂર્વાપરીભૂત ઇવંકં એવ । ક્રિયા-ભિનિર્વૃત્તિવશેત સિદ્ધ આરૂપાતશબ્દેન તમયંમાહુઃ ॥ અને ક્રિયાંભિનિવૃત્તિ-વશેપજાતઃ કૃદન્તશબ્દાભિહિતો યદા સ્યાત્ । સંઘ્યાવિભક્તિવ્યયલિંગમુક્તો માવસ્તવા દ્રવ્યમિવોપલક્ષ્યઃ ॥ રોથ દુર્ગાચાર્યને અનુસરે છે. આ અર્થધટનમાં પહેલા વાક્યમાં શબ્દો ઉમેરી દબને વાક્યની યોજના કરવી પડે છે. બીજું શબ્દોને સમગ્રવર્તા વચ્ચે એકદમ જ યારક વાક્યમાં નામ-આખ્યાતના પ્રાધાન્યની વાત કરે એ માનવા જોગ નથી. સરખને મતે અહીં જે જ વાક્યો છે—

(૧) તદ્યત્રોમે....પચતીતિ । (૨) ઉપક્રમ...પક્તિરિતિ । આમ જે નામ અને આખ્યાત બન્ને ભાવપ્રધાન હોય તો એ બે પ્રત્યેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરેલો છે. સરખ આનો અનુવાદ અને સમજુતી આપતાં કહે છે: “Where both are dominated by a becoming, a becoming arising from a former to a latter state is denoted by a verb, as he goes, he cooks &c, the embodiment (of the whole process) from the beginning to the end, which has assumed the character of being, by a noun as going, cooking &c.” The difference is this: a becoming in the course of a process or state of flux is denoted by a verb, but the embodiment of the complete process is denoted by a noun.”

અર્થ: જ્ઞાતિ...તિષ્ઠતીતિ—યારક અહીં નામ-આખ્યાતનો નિર્દેશ કરી રીતે થાય છે તે બતાવે છે. સામાન્ય રીતે નામ માટે દર્શક સર્વનામ વપરાય છે. ગાય, ઘોડા વગેરે એનાં વિશેષ દષ્ટાન્તો છે. તે જ રીતે ‘ગાય છે’ એ ક્રિયાપદનો સામાન્ય નિર્દેશ છે તો બેસે છે, સુએ છે, વગેરે એનાં વિશેષ દષ્ટાન્તો છે. સરખ એમ માને છે કે અહીં યારક નામ-આખ્યાતના ભેદનો ખીજો મુદ્દો બતાવે છે,

કારણ કે ક્રિયાપદ માટે દર્શક સર્વનામનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. અહીં વારકને આવે. અર્થ ખરેખર અભિપ્રેત હોય એમ અમને લાગતું નથી.

અનુચ્છયજન:

✓ **इन्द्रियनित्यं...** આ વાક્ય પ્રથમ ખંડમાં છેલ્લું છે, પણ એને પછીના ખંડ સાથે સંબંધ છે. આ પરથી નિરુક્તનાં પ્રકરણોમાં જે રીતે ખંડોનું વિભાજન થયું છે એનો મુદ્દો જિઓ થાય છે. ગુણે એમ માને છે કે જે ખંડોનું વિભાજન વિચારપૂર્વક થયેલું લાગતું ન હોય તો એની ફર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એઓ કહે છે—“Faithfulness is indeed a merit, but it should not be overdone, at least not where reason says otherwise.” સરૂપ જણાવે છે કે અધુન મળીને ૪૦૦ ખંડો (૧૨ પ્રકરણ) માંથી ૭૨ ને ખાદ કરતાં બીજા બધામાં વૈદિક ઋચાઓથી આરંભ થાય છે. આ ૭૨ માં પણ માત્ર ૮ ખંડો માટે જ આવે પ્રશ્ન રહે છે. વૈદિક ઋચાઓમાં પણ આગલા ખંડને અંતે તે તે ઋચાનો પ્રવેશ કરાવતાં વાક્યો છે તે અનુસાર અહીં પણ આગલા ખંડના વાક્યને સંગતિદર્શક ગણવાં જોઈએ. ગમે તે હોય, પણ આપણે સમજવા માટે આ વાક્યને પછીના ખંડ સાથે જોડીશું.

✓ (૧-૨) **इन्द्रियनित्यं....व्यवहारार्थं लोके....** આ વાક્યસમૂહને સમજવામાં ધણો મતભેદ છે. દુર્ગાચાર્ય એને જે રીતે સમજાવે છે. (૧) **इन्द्रियनित्यं....** શાસ્ત્રકૃતો યોગશ્ચ । એ પૂર્વપક્ષ છે, અને વ્યાપ્તિમત્વાત્ત શબ્દસ્ય । સિદ્ધાન્ત છે. અણીયસ્ત્વાદ...લોકે । એ વાક્ય આગલાની સાથે કાંઈક જોડાયેલો પણ જુદો મુદ્દો છે. (૨) **इन्द्रियनित्यं....नोपपद्यते ।** પૂર્વપક્ષ છે. યુગપદ્મત્વનાના... શબ્દસ્ય । સિદ્ધાન્ત છે. અણીયસ્ત્વાદ...લોકે ઉપર મુજબ જ સમજવાનું છે. દુર્ગાચાર્યે આપેલો પહેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ઔદુમ્બરાયણ એમ માને છે કે વચનવાણી ઇન્દ્રિયનિત્ય છે એટલે કે અનિત્ય છે. શબ્દો ન્યારે ખોલાય ત્યારે તરત જ નાશ પામે છે. ન્યાં સુધી વક્તાની વાગિન્દ્રિયમાં કે શ્રોતાની શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં વચન હોય ત્યાં સુધી જ એનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાંથી દૂર થતાં એનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આને શબ્દાનિત્યત્વવાદ કહેવાય છે. શબ્દો અનિત્ય છે એવી માન્યતા તે. શબ્દાનિત્યત્વવાદ. આપણા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ શબ્દાર્થસંબંધની દૃષ્ટિએ શબ્દની નિત્યતા-અનિત્યતાનો વિચાર કર્યો છે અને શ્રુતિપ્રામાણ્યને માનવામાં આવતું હોવાથી આ પ્રશ્ન મહત્વનો પણ બની ગય છે. આને લીધે પાછળથી શબ્દની આદૃતિ કે રક્ષાટ જેવી માન્યતાઓ પ્રવર્તી છે. પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે જે શબ્દને અનિત્ય માનવામાં આવે તો શબ્દોના જે ચાર પ્રકાર-નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત-જણાવ્યા છે તે બરાબર નથી. વાક્ય આખું જ ન્યારે

એક સાથે ઉત્પન્ન થતું હોય ત્યારે જ એના અવયવમૂલ શબ્દોના નામાંબ્યાત્ વગેરે પ્રકારો પાડી શકાય. ઉપરાંત (વા = સમુચ્ચય) વારાફરતી ઉત્પન્ન થયેલા (અયુગપદુત્પન્ન) શબ્દોનો ગુણપ્રધાન ભાવ પણ દહી શકાય નહિ. ક્રિયાપદ મુખ્ય છે અને નામ, ગૌણ છે એમ આપણે ત્યારે જ દહી શકીએ કે જો એ બન્ને શબ્દો એક સાથે અસ્તિત્વમાં હોય. વળી શાસ્ત્રમાં એક શબ્દનો બીજા શબ્દ સાથેનો સંબંધ બતાવેલો છે, જેમકે હિંસર્ગ અને ધાતુ, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય. વગેરે. હવે જો શબ્દો વારાફરતી ઉત્પન્ન થતા હોય અને અનિત્ય હોય તો એમનો શાસ્ત્રાનુસારી સંયોગ ઘટાવી શકાય નહિ. આમ પૂર્વપક્ષીને મતે ત્રણ દોષ દર્શાવેલા છે—(૧) પદ્યતુટ્ટવ-અનુપપત્તિ (૨) ધર્તરેતરોપદેશ-અનુપપત્તિ અને (૩) શાસ્ત્રકૃતયોગ-અનુપપત્તિ.

તત્ર ચતુષ્ટવં નોપપચતે યુગપદુત્પન્નનાં...। પ્રથના આ પાકને બે રીતે સમજી શકાય. પ્રાચીન ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં અવગ્રહ મૂકવા અંગે ઠાકર ચોક્કસ નિયમ ન હોવાથી કેટલીક વખત લલિયાઓ અવગ્રહ મૂકે છે તો ઘણી વખત નથી મૂકતા—અર્થાત્ અવગ્રહને અભાવે સંધિ સમજી પણ શકાય અને ન પણ સમજી શકાય. ઉપર જે અર્થ આપ્યો છે તેમાં સંધિ છે એમ માનીને અયુગપદુત્પન્નનાં શબ્દાનુસારી અર્થ આપેલો છે. એને બદલે સંધિ નથી એમ ગણીને દુર્ગ વૈકલ્પિક અર્થ આપે છે. પ્રલયકાળ પછી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દો પણ બધા એક સાથે જ (યુગપદ્) ઉત્પન્ન થયા. આથી સાથે ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોનું ચતુષ્ટવ નાંબવી શકે છે, પણ એમનો ગુણપ્રધાન ભાવ સંબંધી શકે નહિ. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—ન હિ યુગપદુત્પન્નયોર્ગોઽવિવચાણયોરિતરેતર-ગુણપ્રધાનભાવોઽસ્તિ । ઉપરાંત એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોડાએલા જ હોય, અને જે યુક્ત હોય તેનો ફરીથી યોગ કેવી રીતે થાય ? દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—અયુક્તો હિ યુજ્યતે । અર્થાત્ શબ્દોને એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા માનીએ તો પદ્યતુટ્ટવ ભલે થાય પણ ધર્તરેતરોપદેશ અને શાસ્ત્રકૃત યોગ બની શકે નહિ. આમ પૂર્વપક્ષીને મતે દોષ આપ્યો છે : (૧) જો શબ્દોને અનિત્ય માનવામાં આવે તો પદ્યતુટ્ટવ ન સંભવે. (૨) જો શબ્દોને નિત્ય ગણવામાં આવે તો ધર્તરેતરોપદેશ અને (૩) શાસ્ત્રકૃત યોગ ન સંભવે.

✓ આ બધા દોષોહલાવનનો સિદ્ધાન્તી એક જ જવાબ આપે છે—ઘ્યાપ્તિમત્વાત્તુ શબ્દસ્ય । શબ્દો વ્યાપ્તિમાન છે, અર્થાત્ પુરુષની જુદીને વ્યાપી રહે છે, અને તેથી પદ્યતુટ્ટવ, ધર્તરેતરોપદેશ અને શાસ્ત્રકૃત યોગ ત્રણે સંભવે છે. દુર્ગાચાર્ય શબ્દોની વ્યાપ્તિમાતા વિસ્તારથી સમજાવતાં કહે છે—ધારીરે

હ્યમિધાનામિધ્યેયરૂપાઃ બુદ્ધિર્હૃદયાન્તર્ગતાકાણપ્રતિષ્ઠિતા તયોરમિધાનરૂપા-
મિધેયંરૂપયોર્બુદ્ધધોમધ્યેઽમિધાનરૂપયા શાસ્ત્રામિમતપ્રયોજનવિજિજ્ઞાપયિપયા
બુદ્ધયા પુરુષેણ તદમિવ્યક્તિસમર્થેન સ્વગુણભૂતેન પ્રયત્નેનોદીયમાણઃ શબ્દઃ
હરઃ કઠાદિવર્ણસ્થાનેષુ નિષ્પદ્યમાનસ્તયા પુરુષાર્થામિધાનસમર્થવર્ણાદિભાવ-
માપદ્યમાનઃ પુરુષપ્રયત્નેન બહિર્વિનિક્ષિપ્તોઽવિનાશિનિ વ્યક્તિભાવમાપન્નઃ
ઓત્રદ્વારેણાનુપ્રવિશ્ય પ્રત્યાય્યસ્ય બુદ્ધિ સર્વાર્થરૂપાં સર્વામિધાનરૂપાં વ્યાપ્નો-
તીત્યેવં ઠવાપ્તિમાન્ શબ્દઃ । ઉપર આપેલા વૈકલ્પિક અર્થમાં ગોવિપાણવત્
એવું જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેના જવાબમાં દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે—દૃષ્ટો હિ
યુગપદુત્પન્નયોઃ એકકાલે રાજપુત્રામૈર્યપુત્રયોર્ગુણપ્રધાનભાવઃ ।

દુર્ગાચાર્યે કહેલા ખીજ અર્થ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી વચનના ઇન્દ્રિયનિત્યત્વને
આધારે પદ્યતુષ્ટ્યની અનુપપત્તિનો દોષ બતાવે છે. એના જવાબમાં સિદ્ધાન્તી
કહે છે કે યુગપદ્ ઉત્પન્ન થયા હોય કે અયુગપદ્ ઉત્પન્ન થયા હોય, અર્થાત્
નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોય પણ એમનો પરસ્પરનો મુખ્યપ્રધાનભાવ તથા
શાસ્ત્રાનુસારી યોગ ઉપદેશવામાં આવે છે કારણ કે શબ્દ વ્યાપ્તિમાન્ છે. આ
પ્રમાણેના અર્થમાં યુગપદુત્પન્નાનાં શબ્દ આગળની સંધિનો હોર્ધ પ્રશ્ન નથી તથા
વા શબ્દ સાર્થક બને છે. અહીં વાક્ય આમ સમજવાનું છે—યુગપદુત્પન્નાનાં
વા અયુગપદુત્પન્નાના વા... ।

પછીનું વાક્ય આની સાથે જ કાંઈક અંશે જોડાએલું છે. પૂર્વપક્ષી
એવી શંકા વ્યક્ત કરી શકે કે શબ્દોના વ્યાપ્તિભરત્વ પર જો તમે ભાર મૂકતા
હો તો એટલા અભિનય વગેરે પણ વ્યાપ્તિમાન છે જ; અને એ જોતાં
શબ્દોને બદલે એટલોનો ઉપયોગ વધારે સરળ થાય. એના જવાબ આપતાં
સિદ્ધાન્ત કહે છે કે શબ્દો વ્યાપ્તિમાન હોવા ઉપરાંત ચોક્કસ અર્થો આપે છે—
સૂક્ષ્મ છે, એટલાદિ વ્યાપ્તિમાન હોઈ શકે પણ નિઃસન્દિગ્ધ અર્થ આપી શકતા
નથી એટલે વ્યવહારમાં શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે.

શ્રી સરપ માને છે કે દુર્ગાચાર્યની 'વ્યાખ્યા બરાબર નથી. એમને મતે
ઇન્દ્રિયનિરત્યં...ઔદુમ્બરાયણઃ । એ વાક્ય પૂર્વપક્ષનું છે. તત્ર ચતુષ્ટવં...યોગશ્ચ ।
સિદ્ધાન્તપક્ષ-છે અને વ્યાપ્તિમત્ત્વાત્...લોકે । એ આપું વાક્ય નવે જ મુદ્દો
આપે છે. એમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—“According to Audum-
barāyana's speech is permanent in the organs only. In that
case the fourfold division (of words) will not hold good
nor the grammatical connexion, nor the mutual reference

of sounds which are not produced simultaneously. Words are used to designate objects with regard to everyday affairs in the world on account of their comprehensiveness and minuteness." શ્રી સરપ માને છે કે અયુગપદ્વત્પન્ન એ જ સાચો પાઠ છે કારણ કે શબ્દો એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી. સંદર્ભ અનુસાર પણ અયુગપદ્વ જ સાચું છે કારણ કે સરપને મતે-એ વાક્ય-ઔદુમ્બરાયણના મતની અધિગતતા દર્શાવે છે. દુર્ગાચાર્ય પણ યુગપદને માત્ર પાઠાન્તર તરીકે જ આપે છે. ઉપરાંત શબ્દોને જો યુગપદ ઉત્પન્ન ગણવામાં આવે તો વ્યાકરણ નિરર્થક થઈ જાય. આ ઉપરાંત સરપ જણાવે છે કે દુર્ગાચાર્ય અહીં ત્રણ પક્ષકારોના મત આપે છે—According to Durga's interpretation, the controversy would be divided into three parts as follows : (1) Audumbarāyana—Words are permanent in the organs only. (2) Pūrogapakṣa—In that case, the fourfold classification &c. of words cannot be maintained. (3) Yāska's Rejoinder—On account of the pervasiveness and minuteness of words, the fourfold classification can be maintained. Durga thus introduces a third party into the discussion and tends to make out Yāska as supporting the view of Audumbarāyana by refuting his critic. I think there are only two parties i. e. Audumbarāyana and Yāska; No. 1 gives the view of the former, no. 2 the rejoinder of the latter; while no. 3 does not relate to this controversy at all but deals with an altogether new topic, i. e. the superiority of speech over gestures &c."

ઉપર સરપનો, મત એના જ શબ્દોમાં ઉતાર્યો છે. એની સાથે સર્વાંશે સંમત થવું મુશ્કેલ છે. દુર્ગાચાર્યે જે અર્થો આપ્યા છે તેની યોગ્યતાઓત્પત્તિના વિચાર બાજુએ મૂકતાં પણ સરપ એને જે રીતે સમજ્યા છે તેને સાચું કહી શકાય એમ નથી. અહીં ત્રણ પક્ષકારો છે અને ચારક ઔદુમ્બરાયણના મતનું સમર્થનકર છે એમ કહેવું એ દુર્ગાચાર્યનો અર્થ તો નથી જ. ઉપર દુર્ગાચાર્યના અમે જે અર્થો આપ્યા છે તેમાંથી આણું કોઈ સ્પષ્ટ નીકળતું નથી. આમ સરપની કોઈ એરસમજ થઈ છે. બીજું સરપે જે રીતે અર્થઘટન કર્યું છે તે

પણ ખરેખર નથી. તત્ત્વ ચતુષ્ટવં...એ ખરેખર તો ધન્વિનિત્યત્વવાદનું ખંડન નથી પણ મંડન છે. જો શબ્દ અનિત્ય હોય તો ચતુષ્ટવ સ્વીકારી ન શકાય એમ કહેવું એ ઔદુમ્બરાયણને માટે અનિષ્ટાપત્તિ નથી પણ ઇષ્ટાપત્તિ છે; કારણ કે એને મતે તો અનિત્ય શબ્દોને માટે કાંઈ જ કહી ન શકાય. વળી આ રીતે જો યાચકનો અભિપ્રાય હોય તો સપ્પદ્યત્તે ને બદલે સપ્પદ્યત્ત એવો વધારે ઉચિત પ્રયોગ વપરાયો હોત. ત્રીજું એમ પણ કહી શકાય કે ક્યાપ્તિમત્ત્વાત્તુ શબ્દસ્યમાનો તુ શબ્દ પક્ષવ્યાવૃત્તિ બતાવે છે તેનો સરૂપે ખ્યાલ રાખ્યો નથી.

સમગ્ર રીતે જોતાં દુર્ગાચાર્યે આપેલો પ્રથમ અર્થ વધારે સરળ છે. અહીં કેટલાક શબ્દોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે—વચન, શબ્દ, વા, તુ અને ચ. ઔદુમ્બરાયણના મતમાં વચન શબ્દ વાપરેલો છે અને એ ‘ઉચ્ચારણ’ના અર્થમાં છે. વા શબ્દ સાધારણ રીતે વિભાષા—વિકલ્પના અર્થમાં વપરાય છે. તુ પક્ષવ્યાવૃત્તિના અને ચ સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. ઔદુમ્બરાયણનો મત આખા પછી વચન શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી પણ ‘શબ્દ’નો પ્રયોગ થયો છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે વચન શબ્દ ઉચ્ચારણતા શબ્દ માટે હોય તો ‘શબ્દ’ એ વેદ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી નિર્ણય એવી શબ્દાકૃતિનો દ્યોતક હોય. આમ ઔદુમ્બરાયણ શબ્દની અનિત્યતા સ્વીકારીને કહે છે કે વચન માત્ર ધન્વિનિત્ય છે, અને તેથી પદનું ચતુષ્ટવ સ્વીકાર્ય નથી. અથવા શબ્દોને યુગપદ્મ ઉત્પન્ન ગણો તો પણ ઇતરેતરોપદેશ અને યોગ ઉત્પન્ન ન થાય. આ બધાનો જવાબ એક જ છે કે શબ્દો વ્યાપ્તિમત્ હોવાથી બધું જ ઉત્પન્ન છે. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી અહીં બે કહીલો કરે છે—(૧) જો શબ્દો અનિત્ય ગણો તો પદ ચતુષ્ટવનો સિદ્ધાંત ખોટો પડે અને (૨) નિત્ય માનો તો પરસ્પર સંબંધ ન થાય. આ બંને વિકલ્પોની સામે યાચકનો જવાબ એ જ છે કે શબ્દ વક્તાની તથા શ્રોતાની બુદ્ધિને વ્યાપે છે એટલે તમે જણાવેલી અનુપપત્તિઓ ઉદ્ભવતી નથી. ચ. સમુચ્ચયના અર્થમાં છે તે એમ બતાવે છે કે શબ્દોના વ્યાપ્તિમત્ત્વને લીધે તમે કરેલું ખંડન ખોટું છે. એટલું જ નહિ પણ અર્ણવીયસ્ત્વને લીધે શબ્દોથી જ વ્યવહારમાં સંજ્ઞા અપાય છે. અહીં વ્યવહારાર્થમાં પણ વચન પ્રયોગ ઇશારો છે એમ કહી શકાય. સર્વહરિરચિત વાક્યપદીયમાં ઔદુમ્બરાયણનો ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

વાક્યસ્ય-વુદ્ધો નિત્યત્વમયંયોગં ચ લૌકિકમ્ ।

દૃષ્ટ્વા ચતુષ્ટવં નાસ્તીતિ વાર્તાક્ષીદુમ્બરાયણી ॥

વર્તિક અને ઔદુમ્બરાયણ વાક્યનું બુદ્ધિમાં નિત્યત્વ અને લૌકિક અર્થયોગને જોઈને એમ માને છે કે ચતુષ્ટય નથી. આમ વાક્ય બુદ્ધિસ્થ રૂપમાં નિત્ય છે. ઔદુમ્બરાયણને વાક્યનિત્યત્વવાદી કહી શકાય. ઉપર વચનને ઇન્દ્રિયનિત્ય કહ્યું છે. તે એનો અર્થ એ થાય કે વચન ઇન્દ્રિયનિત્ય છે. પણ વાક્ય બુદ્ધિનિત્ય છે? અહીં આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતા નથી. અહીં બીજો વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન 'નિત્ય' અંગેનો છે. બીજા અધ્યાયમાં 'ઐર્વાનિત્યઃ શબ્દ આવે છે. અને ત્યાં નિત્ય શબ્દનો અર્થ 'eternal' નહિ પણ, 'with regard to' કે 'depending upon' કરવામાં આવ્યો છે. તે પ્રમાણે અહીં પણ 'વચન ઇન્દ્રિય પર આધાર રાખે છે' એવો અર્થ કરી શકાય. શ્રી રાજવાડે આ જ અર્થ આપે છે. આ અર્થ કરવા છતાં મૂળ મુદ્દો તો નિત્યતાનો જ રહે છે.

તેવાં મનુષ્યદેવનાભિચાનમ્....અહીં ચારક જણાવે છે તે શબ્દો માત્ર મનુષ્યને માટે નથી દેવો માટે પણ છે, અર્થાત્ મનુષ્યો જેમ ભાષા દ્વારા વ્યવહાર કરે છે તેવી જ રીતે દેવો પણ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. અહીં વત્ પ્રત્યય તુલ્ય ના અર્થમાં છે અને સપ્તમીનિર્દિષ્ટ અર્થમાં તથા પદ્મીનિર્દિષ્ટ અર્થમાં સંમજી શકાય. મનુષ્યોમાં જેમ ચતુર્વિધપદો દ્વારા અવબોધ થાય છે તેમ જ દેવોમાં પણ થાય છે આથી જ સંસ્કૃતને દેવભાષા પણ કહેવાય છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે જેમ મનુષ્યોનું અભિધાન શબ્દો દ્વારા થાય છે તેમ દેવોનું પણ થાય છે. જ્યં દેવદત્તઃ એમ કહેતાં દેવદત્તનું જ્ઞાન થાય છે તેમ આગ્નમીઢે કહેતાં અગ્નિદેવતાનો અવબોધ થાય છે.

✓ પુરુષવિદ્યાનિત્યત્વાત્...જો દેવોને માટે પણ ભાષાનો જ ઉપયોગ થતો હોય તો પછી વેદમંત્રોનો આગ્રહ રાખવાની શી જરૂર છે? આ શંકાના સમાધાનમાં ચારક આ વાક્ય જણાવે છે. વેદમંત્રો કર્મફળના પ્રદાયક છે કારણ કે પુરુષોની વિદ્યા અનિત્ય છે. પુરુષો અસિક્ષિત હોય, અસ્પશિક્ષિત હોય કે વિશ્વરૂપશીલ હોય; એટલે શબ્દોનો યથોચિત ઉપયોગ ન કરી શકે અને તેથી દેવોનો અપરાધ કરે. આથી એમનું કર્મ ફળ ન આપી શકે એટલું જ નહિ પણ કર્મ દોષયુક્ત પણ બને. આથી કર્મસંપત્તિને માટે વેદમંત્રો છે.

✓ પદ્મમાયવિકારા...આચાર્ય વાખ્યાયણિ માને છે કે ભાવના જ વિકારો છે. દુર્ગાચાર્ય માને છે કે ભાવ બે પ્રકારનો છે—કારણરૂપ અને કાર્યરૂપ. કારણરૂપ ભાવ અવિકૃત અને અભિન્ન છે, તે કાર્યરૂપ ભાવના જ વિકારો છે. વાખ્યાયણિ આ રીતે કાર્યકારણવિભાગ અભિપ્રેત હોય એમ લાગતું નથી. એ તો એટલું જ

કહેવા માગે છે કે ભાવ (જે આખ્યાતમાં પ્રધાન છે) વ્યાપક દષ્ટિએ જ પ્રકારનો ગણી શકાય. પૂર્વભાષ્યસ્ય—જન્મ એ અસ્તિત્વનો પૂર્વભાવ છે. અપ્રચયવમાનસ્ય સરૂપ કહે છે—“The word...is used by Yāska in order to show that alteration—which may be for better or for worse is to be interpreted denoting the former only and not the latter.” અમને લાગે છે કે આ મત બરાબર નથી. વિપરિણમતે, વર્ધતે અને અપક્ષીયતે એ અસ્તિત્વ દરમ્યાનના વિકારો છે. એમાં વર્ધતે અને અપક્ષીયતેમાં તે તે સત્ત્વમાં વધારો કે ઘટાડો થાય છે, જ્યારે વિપરિણમતેમાં ઉપચય કે અપચય વગર જ વિકાર સમજવો નો છે. અપરમાયસ્ય—વિનાશ એ અસ્તિત્વનો અપરભાવ છે.

✓ (૩) ન નિર્ઘણા ઉપસર્ગા...શાકટાયન અને ગાર્ગ્ય વચ્ચેનો ઉપસર્ગના અર્થો વિશેનો મતભેદ અહીં દર્શાવ્યો છે. શાકટાયન માને છે કે ઉપસર્ગો છૂટા હોય તો અર્થના વાચક થતા નથી પણ નામ અને ક્રિયાપદની સાથે જોડાઈને એના અર્થવિશેષના માત્ર દ્યોતક બને છે. ગાર્ગ્ય એથી વિરુદ્ધ મત દર્શાવે છે કે ઉપસર્ગોના વિવિધ અર્થો છે અને તે અર્થો જ નામ અને આખ્યાતના અર્થોમાં વિકાર લાવે છે અહીં પ્રથમ માત્ર એ જ છે કે ઉપસર્ગો ખરેખર અર્થના માત્ર દ્યોતક એટલે કે સૂચક (suggestive) છે કે પછી વાચક (expressive) છે? શાકટાયનને મતે એ માત્ર દ્યોતક છે, એટલે કે નામ કે ધાતુના જ અર્થ-વિશેષને વ્યક્ત કરે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—યથા પ્રદીપસંવોગે દ્રવ્યસ્ય નુણવિગ્નેવોડ્મિથ્યજ્યમાનો દ્રવ્યાશ્રય એવ મવતિ ન પ્રદીપાશ્રયઃ । ગાર્ગ્યને મતે ઉપસર્ગો અર્થવાચક જ છે. ખરેખર તો આખ્યાત એ માત્ર ક્રિયા સામાન્ય છે તો ઉપસર્ગ એ ક્રિયાવિશેષના વાચક છે. આ મતભેદ પાછાના લેખકોમાં પણ ઊતરી આવેલો છે. પતંજલિ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે ઉપસર્ગો ક્રિયાને વિશિષ્ટ કરે છે—ક્રિયાવિશેષક ઉપસર્ગઃ । ભર્તૃહરિના વાક્યપદીયમાં ત્રણ મતોની ચર્ચા કરેલી છે—સ વાચકો વિશેષાણાં સંભવાદ્ દ્યોતકોડપિ વા । શક્ત્યાધાનાય ધાતોર્વા સહકારી પ્રયુજ્યતે ॥ આમ ઉપસર્ગો વાચક, કે દ્યોતક કે સહકારી ગણી શકાય. પણ ભર્તૃહરિ સંપૂર્ણ ચર્ચા કરીને કહે છે—સ્થાદિભિઃ કેવલંવચ્ચં ગમનાદિ તુ ગમ્યતે । તત્રાનુમાનાત્ દિવિઘાત્તદર્મા પ્રાદિશ્ચ્યતે ॥ અવયવ અને વ્યતિરેકથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે ઉપસર્ગો માત્ર દ્યોતક છે. પુણ્યરાજ કહે છે, તેમ—ઘાતુરનેકાર્ય ઉપસર્ગશ્ચ દ્યોતક इत्यनुमानेन, વ્યવસ્થાપ્યતે ॥ અતઃ ઘાતુશ્ચ સામાન્યતો દૃષ્ટેનાનુમાનેનાનેકાર્યઃ ।

શ્રી સરપે શાકટાયનનો મત દર્શાવતા વાક્યનો અનુવાદ આમ કર્યો છે—
 'Unconnected prepositions', says Śākṣāyana, 'have no meaning, but only express a subordinate sense of nouns and verbs.' અહીં 'express' શબ્દ ઉચિત લાગતો નથી. શાકટાયનને મતે ઉપસર્ગો માત્ર ઘોતક છે, વાચક નથી.

આ સંદર્ભમાં એક બીજો પણ મુદ્દો વિચારવાયોગ્ય છે. શાકટાયનનો તથા ગોર્ગનેનો મત આપતાં અનુક્રમે આ મુજબ કહ્યું છે—નામાઘ્યાતયોસ્તુ કર્મોપસંયોગઘોતકા ભવન્તિ । અને તદ્દ એવું પદાર્થઃ પ્રાહુરિમે તં નામાઘ્યાતયોરયંચિકરણમ્ । અહીં ઉપસર્ગ ઘોતક છે કે વાચક એ વાત બાબુએ મૂકીએ તો બન્નેને મતે ઉપસર્ગોને લીધે નામ-આખ્યાતના અર્થો બદલાય છે. ઉપસર્ગો સામાન્ય રીતે ક્રિયાપદોને લાગે છે એ વાત વ્યાકરણમાં પ્રસિદ્ધ છે. પતંજલિનું કથન—ક્રિયાવિશેષક ઉપસર્ગઃ । આપણે ઉપર નોંધ્યું જ છે. પાણિનિના સૂત્ર—ઉપસર્ગોઃ ક્રિયાયોગે । ૧ । ૪ । ૫૮ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પ્રાદિ નિપાતો ક્રિયાના યોગમાં ઉપસર્ગો કહેવાય છે. શૌનકના ઋક્પ્રાતિશાખ્યામાં જણાવ્યું છે—ઉપસર્ગો વિઘતિરથંવાચકા. સહેતરામ્યામ્ । ૧૨ । ૨૦ ॥ અહીં ક્ષતરામ્યામ્ = નામાઘ્યાતામ્યામ્ એવો અર્થ ઉત્પન્ન આપે છે. આમ શૌનકને મતે ઉપસર્ગો નામ અને ક્રિયાપદની સાથે અર્થના વાચક બને છે. આ પરથી એક મહત્વનો મુદ્દો ફક્ત પ્રાય છે. પાણિનિની પહેલાંના સમયમાં ઉપસર્ગો માત્ર ક્રિયાપદોને જ નહિ પણ નામોને પણ લાગે છે એમ માનવામાં આવતું. દુર્ગાચાર્ય ઉપસર્ગોનાં જે દષ્ટાન્તો આપે છે તેમાં આ પર્વતાત્, અતિઘનઃ, મુગ્રાહ્વાણઃ, નિઘનઃ, દુર્ગાહ્વાણઃ, સપિષોડપિ સ્યાત્ અને અધિયતિઃ એટલાં નોંધવા જેવાં છે. ઋક્પ્રાતિશાખ્યા પરની ટીકામાં ઉત્પટે આપેલા દષ્ટાન્તોમાં પણ સુપાણિઃ જેવા દાખલા મળે છે. આ દષ્ટાન્તોમાં આ પર્વતાત્ અને સપિષોડપિ સ્યાત્ જેવામાં આ અને અપિને પાણિનિ કર્મપ્રવચનીય ગણે છે. આઙ્ મર્યાદાવચને । ૧ । ૪ । ૮૯ ॥ તથા અપિઃ પદાર્થસમ્ભાવનાન્વચસર્ગર્હસમુચ્ચયેપુ । ૧ । ૪ । ૯૬ ॥ મુજબ આ અને અપિ અનુક્રમે મર્યાદા તથા પદાર્થોદિ અર્થોમાં કર્મપ્રવચનીયો છે. આ પર્વતાત્ અને સપિષોડપિ સ્યાત્માં એ જ અર્થો છે; એટલું જ નહિ પણ અપિનું દષ્ટાન્ત આપતાં પાણિનિના ટીકાકારો તે સપિષોડપિ સ્યાત્નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. અતિઘનઃ, નિઘનઃ, આદિમાં પાણિનીય વ્યાકરણના અનુસારકે એને સમાસ ગણે છે; અને એનો વિગ્રહ પણ આપે છે. કુંગતિપ્રાદાયઃ ।

૨ । ૨ । ૧૪ । ॥ જેવાં સૂત્રો એ સંદર્ભમાં જેવાં જોઈએ. જે પ્રાદિ તે શબ્દથી જુદો લખવામાં આવે તો કર્મપ્રવચનીય ગણાય પણ સાથે લખવામાં આવે તો સમાસ બને એ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ઉપર આજ્ઞને કર્મપ્રવચનીય ગણતું સૂત્ર આપણે જોયું. આ જ અર્થમાં આજ્ઞનો સમાસ પણ બને છે. સૂત્ર આજ્ઞ મર્યાદામિવિધ્યોઃ ॥ ૨ । ૧ । ૧૩ ॥ મુજબ આપાટલિપુત્રાત્ કે આપાટલિપુત્રં વૃષ્ટો દેવઃ એમ સમાસ થઈ શકે છે. આ બંધી ચર્ચા એટલું સ્પષ્ટ કરે છે કે પાણિનીય વ્યાકરણમાં ઉપસર્ગોને માત્ર ક્રિયા સાથે સંબંધ છે તો પૂર્વપાણિનીય શાસ્ત્રકારો ઉપસર્ગોને નામ સાથે પણ જોડતાં. ખરેખર તો પાણિનિ મુજબ પ્રાદિ પણ નિપાતો જ છે—જુઓ સૂત્ર પ્રાદયઃ ॥ ૧ । ૪ । ૫ ॥ આ સૂત્ર પ્રમાણે અદ્યવાચક પ્રાદિ પણ આદિની માફક નિપાતો ગણાય, અને જે ક્રિયા સાથે સંબંધ હોય તો જ ઉપસર્ગ કહેવાય.

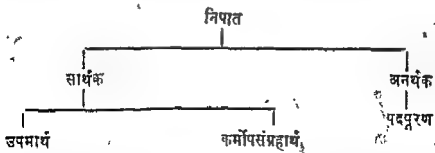
વિદ્વાનોની સાધારણ માન્યતા અનુસાર શાક્ટાયન નૈરુક્ત હતા, તો ગાર્ગ્ય વૈયાકરણ હતા. અહીં ઉપસર્ગના દ્યોતકત્વ અંગે શાક્ટાયનનો અભિપ્રાય પાછળના વૈયાકરણોએ સ્વીકાર્યો છે તે આપણે ઉપર જોયું. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે યારક પણ શાક્ટાયનનો અભિપ્રાય સાચો માને છે શ્રી ચક્રવર્તી એમના *Philosophy of Sanskrit Grammar* નામક પુસ્તકમાં જણાવે છે—
 “The indicativeness ... of Upasargas as opposed to their direct expressiveness ... is clearly pointed out by Yāska, when he lays down in agreement with the grammarians that Upasargas are far from being expressive of sense, but serve only to qualify or specialise the meaning of Dhātus.” (p. 150). અમને આ અભિપ્રાય સાચો લાગતો નથી. યારક શાક્ટાયન પછી ગાર્ગ્યનો મત આપે છે એટલું જ નહિ, પણ વિવિધ ઉપસર્ગોના જુદા જુદા છૂટા અર્થો પણ આપે છે. જે યારક શાક્ટાયનની માફક ઉપસર્ગોના દ્યોતકત્વમાં જ માનતા હોત તો એણે ઉપસર્ગોના વિવિધ અર્થો આપ્યા હોત નહિ. આમ અમને તો એમ લાગે છે કે શાક્ટાયન સહે નૈરુક્ત હોય, પણ અહીં યારક ગાર્ગ્યનો મત સ્વીકારે છે આગળ જૂમિકામાં જણાવ્યું છે તેમ યારક નૈરુક્તપરંપરાનો અન્ય લખે એ ખરું, પણ એ જાતે નૈરુક્ત છે એમ માનવાની આવશ્યકતા નથી.

યારકે જણાવેલા મળીને આ, પ્ર, પરા, અમિ, પ્રતિ, અતિ, સુ, નિર્, કુર્, નિ, અવ, ઉત્, સમ્, વિ, અપ, અન્, અપિ, ઉપ, પરિ, અને અધિ એમ ૨૦

ઉપસર્ગોના અર્થો આપ્યા છે. ઋક્ષપ્રાતિશાખ્ય(૧૨-૨૦)માં શૌનકે પણ આટલા જ ઉપસર્ગો ગુદા ક્રમમાં ગણાવ્યા છે. પાણિનીય વ્યાકરણમાં આવતા પ્રાદિ ૨૨ છે. એમાં ઉપરની જ યાદીમાં નિસ્ અને દુસ્ ઉમેરેલાં છે. ખરેખર તો એ બે અનુક્રમે નિર્ અને દુર્ના જ ગુદાં રૂપો છે.

✓ (૪) નિપાતાઃ । उच्चावचेष्टार्थेषु निपतन्ति—યારક અહીં નિપાત સમજાવે છે. નિપાત શબ્દ નિ + પત્ આપેલો છે. નિપાતો વિવિધ અર્થોમાં પડે છે, વપરાય છે. ઋક્ષપ્રાતિશાખ્યમાં નામ, આખ્યાત અને ઉપસર્ગો સમજાવ્યા પછી કહ્યું છે કે હતરે નિપાતાઃ । ૧૨-૨૧. એ પછી શૌનકે કહે છે— નિપાતાનામયં વશાન્નિપાતનાત્ । ૧૨-૨૪. આમ નામ, આખ્યાત અને ઉપસર્ગો સિવાયના જે શબ્દો વ્યવહારમાં અર્થવશાત્ પ્રયોજાય તે નિપાત. પાણિનિ પ્રાગ્બીજરાત્રિપાતાઃ ।। ચાદયોઽસત્ત્વે ।। અને પ્રાદયઃ ।। ૧, ૪, ૫૬-૫૮ ।। વગેરે સૂત્રો દ્વારા નિપાતનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. જો આદિ અને પ્રાદિ જે દ્રવ્યવાચક ન હોય તો નિપાત કહેવાય છે. આમ પાણિનિ તથા યારકની વ્યવસ્થામાં એક મહત્વનો ભેદ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. યારક તથા શૌનકે અનુસાર ઉપસર્ગ અને નિપાત એકબીજાથી ભિન્ન છે, તો પાણિનિ પ્રમાણે ઉપસર્ગો એ નિપાતોનો જ પૈટાવિભાગ છે. નિપાતો ત્યારે ક્રિયાતા યોગમાં હોય ત્યારે ઉપસર્ગો કહેવાય છે.

✓ મપ્યુપમાર્થે...યારક અનુસાર નિપાતના ત્રણ પ્રકારો છે-ઉપમાર્થ, કર્મોપ-સમ્પ્રદાયર્થ અને પદપૂરણ. જે આ વર્ગીકરણને વધારે વ્યવસ્થિત રીતે સમજાવું હોય તો આ પ્રમાણે સમજી શકાય :

યારક જણાવે છે કે હવ, ન, ચિત્ અને મુ ઉપમાર્થ છે. અહીં યારક ઉપમા વિશે કોઈ કહેતા નથી પણ '૩-૧૩ માં' ઉપમા સમજાવતાં જણાવે છે— અયાત ઉપમાઃ । યદતત્તત્સદ્દશમિતિ માર્ગઃ । તદાસાં કર્મં જ્યાયસી વા

ગુણેન પ્રહ્યાતતમેન વા કનોયાસં વાપ્રહ્યાતં ઘોષમિમીતે । અથાપિ
કનોયસા જ્યારાસમ્ ॥

✓ નેતિ પ્રતિપેદાર્થોયો....ન પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાં પ્રતિપેદના અર્થમાં છે તો
તેદમાં ઉપમા અને પ્રતિપેદ બન્ને અર્થમાં. અહીં ચારક ન ના ઉપયોગ અંગે એક
મહત્વની વાત કહે છે કે પ્રતિપેદના અર્થમાં ન જેનો નિષેધ કરવાનો હોય તેની
પહેલાં વપરાય ॥ તો ઉપમાના અર્થમાં જેની સાથે સરખામણી થઈ હોય
તેની પછી વપરાય છે. નેત્રં દેવમમંસત । અને દુર્મદાસ્તે ન સુરાયમ્ ।
એનાં ઉદાહરણો છે.

✓ અથ યસ્યાગમાદયંપૃથક્ત્વમહ...કર્મોપસંગ્રહ નિપાતની વ્યાખ્યા આપતું
આ વાક્ય સમજાવવામાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. દુર્ગાચાર્યને મતે આ વાક્ય નીચે
સુખ્ય સમજાવી શકાય : યસ્ય આગમાત્ (= અધ્યાહારાત્) અયંપૃથક્ત્વમ્
(પૃથગ્ભાવઃ) અહ વિજ્ઞાયતે । ન તુ (તયોઃ) બીદેશિકમ્ હવ
(પ્રત્યેકમુદ્દિશ્યમાનાનામ્ પૃથગ્ભાવઃ ।) (હહ તુ) વિગ્રહેણ પૃથક્ત્વાત્
(શબ્દાગમાત્ પૃથગ્ભાવઃ ગૃહ્યતે ।) દુર્ગાચાર્યનાં વ્યાખ્યાનનો અર્થ આમ
થાય—દેવદત્તયજ્ઞદત્તો એવો સમાસ વાપરવામાં આવે તો દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્ત
જુદા છે એવું ગ્રંથો તો થાય જ છે. પણ દેવદત્તશ્ચ યજ્ઞદત્તશ્ચ એમ જ નો
અપોગ કરીએ ત્યારે અર્થનું પાર્યંક્ય જેટલું સ્પષ્ટ બને છે તેટલું સમાસમાં
નથી થતું. અહીં આગમ શબ્દનો અર્થ અધ્યાહાર એવો લેવાય છે.
એટલે કે નિપાતનો અધ્યાહાર હોય ત્યારે અને નિપાતનો ઉપયોગ થાય ત્યારે
એ એ પ્રસંગોમાં નિપાતનો ઉપયોગ અર્થનું પાર્યંક્ય વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે
છે. દુર્ગાચાર્યનું આ વ્યાખ્યાન ક્લિષ્ટ છે એ. તો-જેઈ શકાય એવું છે. ઉપરાંત
આગમ = અધ્યાહાર એ યોગ્ય નથી. વળી આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે તો માત્ર
સમુચ્ચયબોધક નિપાતોને જ કર્મોપસંગ્રહ કહેવાય; જ્યારે ચારકે કર્મોપસંગ્રહ
નિપાતોની જે યાદી આપી ॥ તેમાં સમુચ્ચય ઉપરાંત બીજા પણ અર્થો છે.

શ્રી ગુણે આ વાક્યનું ભાષાન્તર આમ કરે છે : “Owing to whose
advent (i. e. use) separateness of the અર્થ (senses or
ideas) is, indeed known, but not as in simple enumeration
owing to separate position or independent mention, that
is કર્મોપસંગ્રહ, i. e. adding or putting together of the senses
or ideas.” શ્રી સરપ કહે છે—One must admit that the meaning
of the terms is not quite clear. One does not know what

is, the precise difference between 'simple enumeration' and 'putting together.' શ્રી સરપનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : "That by whose addition separateness of notion is indeed recognized but not as an enumerative one, i. e. an account of a separateness by isolation is a conjunction." સરપ એનો અર્થ 'દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે—હજારાં પૃથિવીમિમાં નિદધાનીહુ વેહ વા । માં એ રથાને માટી મૂકવાનો વિદ્યુષ્ દર્શાવો છે. અહીં એ એ રથાનેતુ જુદાપણું વા થી સમજાય છે, પણ આ પાર્થક્ય ગાય, ઘોડો, દાથી-આમ જુદા શબ્દોના જેવું નથી. સરપનો આ અર્થ પણ સરળ નથી. અમને લાગે છે કે આ વાક્યમાં કર્મોપસંગ્રહ ઔદેશિકમ્ અને વિગ્રહેણ પૃથક્ત્વાત્ એ શબ્દો અપર સમજવા જોઈએ. કર્મોપસંગ્રહ શબ્દ કર્મણામ્ (=અર્થાનામ્) કર્મણોઃ (અર્થયોઃ) વા ઉપસંગ્રહઃ (સંયોગઃ) એમ સમજી શકાય. અર્થાત્ અહીં અથેતિ સંયોગ થાય છે. હવે એ સંયોગ સમુચ્ચયના અર્થમાં હોઈ શકે, વિદ્યપના અર્થમાં કે પછી ખીજા કોઈ અર્થમાં પણ હોઈ શકે. ઔદેશિકમ્ = ઉદ્દેશો નામ્ના એવ વસ્તુસંકીર્તનમ્ । અને વિગ્રહેણ પૃથક્ત્વાત્ = વિદોષેણ ગ્રહઃ વિગ્રહઃ તેન ઉપલક્ષિતાત્ પૃથક્ત્વાત્ । આ ઉપરાંત અહીં અર્થપૃથક્ત્વ એટલે દેવદત્ત, યદદત્ત, સગેરેતુ જુદાપણું સમજવાને બદલે જ, વા આદિ નિપાતોનો સ્વતંત્ર અર્થ સમજવો જોઈએ. આમ આખું જ વાક્ય સરળતાથી સમજી શકાય—“જેના ઉપયોગથી અર્થનું પાર્થક્ય જરૂર સમજાય છે, પણ એવી રીતે નહિ કે જેવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કે વિશેષ (અર્થના) મહત્ત્વ દ્વારા જુદું સમજાય, તે કર્મોપસંગ્રહ.” દૃષ્ટાન્તથી આ મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ થશે. રામઃ કૃષ્ણઃ ગચ્છતઃ । એ વાક્યમાં જ સમુચ્ચય બોધક છે પણ અહીં જ દ્વારા પ્રાપ્ત અર્થ અને રામકૃષ્ણો સમુચ્ચિતો એમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત સમુચ્ચયનો અર્થ એ એમાં પાછલો વધારે સ્પષ્ટ છે, અભિહિત છે. તે જ રીતે રામો વા કૃષ્ણો વા ને બદલે રામકૃષ્ણયોરવિકલ્પઃ એમ બોલીએ તો વિદ્યપનો અર્થ શબ્દોમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવાયો છે.

ચારકે આપેલા કર્મોપસંગ્રહ નિપાતોની યાદીઃ જ, જા, વા, જહ, હ, ડ, હિ, કિલ્, (ન અને જનુ સાથે કિલ્,) સ, જનુ, કાશ્વદ, જૂનમ્, સીમ્ અને રવત્.

(૫) વિનિગ્રહાર્થીયઃ—વિનિગ્રહો નામ વિમાનેતાવસ્થિતયોચ્ચદત્ત-દેવદત્તયોરકસ્મિન્ચદત્તોઽભિમત્તગોપાયનસ્ય નિયમેન ગ્રહણં, તદયોઃ વિનિગ્રહાર્થઃ, વિનિગ્રહાર્થં એવ વિનિગ્રહાર્થીયઃ ।—દુર્ગાચાર્ય.

(૬) ન નૂનમસ્ત્યદત્તનમ્—રોથ એમ માને છે કે અહીં નૂનમ્ = અદત્તનમ્ એવો યારકનો અર્થ છે. સરખ જણાવે છે કે આ મત યોગ્ય નથી—

“According to Yāska, the particle nūnam is used (1) to signify ‘uncertainty’ and (2) as an expletive...The word adyatānam is not intended to paraphrase nūnam, but is added for the sake of amplifying Indra’s brief statement.”

દુર્ગાચાર્ય સ્પષ્ટ જણાવે છે કે—નકારં દૃષ્ટ્વાદત્તનશબ્દોઽધ્યાહૃત સાચાયેળ । પ્રતિપેદ્યે હિ સતિ પ્રતિપેદ્યેનાપ્યવશ્યં ભવિતવ્યમિતિ । એતે ચ મન્ત્રેકદેશા એવ સન્તોઽધ્યાહારાઃ પદાતિરેકાદધ્યયનકાલે નાઘીયન્તે । તે ત્વર્થનિર્વચન-કાલે પ્રકાશયિતવ્યાઃ ॥

(૭-૮) ત્વ इति विनिग्रहार्थीयं...—અહીં યારક ત્વની ચર્ચા કરે છે. એને કેટલાક નિપાત તરીકે ગણે છે તેથી એ સંદેહ દૂર કરવા માટે યારક અહીં જુદા જુદા મતો આપે છે. ત્વ એ વિનિગ્રહના અર્થમાં સર્વનામ છે અને અનુદાત છે. કેટલાક એને અર્ધનામ તરીકે (ત્વ = અર્ધ; અર્ધસ્યૈતન્નામ ૧-દુર્ગ) ગણે છે. શ્રગ્ધાં ત્વઃ પોષમાસ્તે....એ મંત્રમાં ત્વઃ શબ્દ સર્વનામના અર્થમાં વાપર્યો છે. કેટલાક વિદ્વાનો એને નિપાત માને છે, કારણ કે એ અનુદાત છે, પણ યારક જણાવે છે કે અનુદાત હોવા છતાં એ નામ છે કારણ કે એ અવ્યય નથી, અર્થાત્ એને વિભક્તિપ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. उत त्वं सस्ये..., તથા उतो त्वस्मै....વગેરે એનાં ઉદાહરણો છે. આમ છતાં અથાપિ સમુદયાર્થે ભવતિ અને એના ઉદાહરણ—पर्याया इव त्वदाश्नम् तथा तेना परनी दुर्गाचार्यनी. વૃત્તિ પરથી લાગે છે કે ત્વત્ સમુદયના અર્થમાં નિપાત છે.

(૯) अथ ये प्रवृत्तेऽर्थ...અહીં યારકે પદ્યૂરણ નિપાતની વ્યાખ્યા આપી છે. આ વ્યાખ્યા સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પદ્યૂરણ નિપાતો ચાર છે—કમ્, ફમ્, હત્ અને ડ

✓ (૧૧) अथापि न चेत्येष इदित्येतेन....—ન અને ચની સાથે હત્ પ્રશ્નના જવાબમાં વપરાય છે. એનું ઉદાહરણ—न चेत् सुरां पिबन्ति । છે. દુર્ગાચાર્ય અહીં સરસ સંવાદ રજૂ કરે છે; તે આપણે આમ બતાવી શકીએ. ઁ—तिष्ठन्ति वृषलाः ? व—तिष्ठन्ति । अ—यदि तिष्ठन्ति किमर्थं नागच्छन्ति ? व—न चेत् सुरां पिबन्ति । અહીં વ એમ કહેવા માગે છે કે નો શ્વેરો સુરા પીતા નહિ હોય તો આવશે.

(૧૨) તદ્યત્ર સ્વરસંસ્કારી...આ વાક્ય સમજાવવાની ધર્મી મુશ્કેલી છે અને વિદ્વાનો એના જુદા જુદા અર્થો આવે છે શાક્ટાચન તથા નૈરુક્તો માને છે કે બધા જ નામો આખ્યાતોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયા છે તો ગાઝ્ય અને વૈયાકરણને મતે બધા નામો માટે આવો નિયમ યોગ્ય નથી. આ વાક્યમાં પૂર્વપક્ષ એટલે કે ગાઝ્યના મતની પહેલી દલીલ આપેલી છે.

દુર્ગાચાર્યને મતે આ વાક્ય એ રીતે સમજાવી શકાય : (૧) તદ્યત્ર (યેષુ નામસુ) સ્વરસંસ્કારી (સ્વર = ઉદાત્તાદિ, સંસ્કાર = પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિ) સમયો (= ઉપપન્નો; લક્ષણશાસ્ત્રવિહિતયા ઉપપન્નયા યુક્તો), (યત્ર ચ) પ્રાદેશિકેન ગુણેન (પ્રદેશઃ = ક્રિયા, તદાભિધાયકો ઘાતુઃ પ્રાદેશિકો ગુણઃ) અન્વિતો (= અનુગતો) સ્યાતામ્, સંવિજ્ઞાતાનિ (સમ્ = એકમત્યેન, વિજ્ઞાતાનિ = મતાનિ) તાનિ (નામાનિ આસ્વાતજાનિ) । (ન પુનઃ) ગૌઃ અથઃ પુરુષો હસ્તોતિ (એતે રૂઢિશબ્દાઃ) અર્થાત્ જે નામોમાં ઉદાત્તાદિ સ્વર તથા પ્રકૃતિ પ્રત્યાદિ વ્યાકરણ સંસ્કારો ઉત્પન્ન હોય તથા જેમાં ઘાતુ અનુગત હોય તે નામો સર્વસંભવિતો આખ્યાતમાંથી વ્યુત્પન્ન ગણાયાં છે, પણ ગૌઃ, અથઃ જેવાં ૩૬ શબ્દો આખ્યાતજ નથી. કેટલાક પ્રાદેશિક ગુણનો અર્થ જુદો કરે છે. પ્રદેશઃ = દયાકરણમ્, તરુક્તઃ કશ્ચિદ્જ્ઞાનુપ્રહઃ લક્ષણાવયવો ગુણઃ એમ સંભવે છે. (૨) તદ્યત્ર (યેષુ નામસુ) સ્વરસંસ્કારી સમયો પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતો સ્યાતામ્ (તાનિ આસ્વાતજાનિ) । સંવિજ્ઞાતાનિ (= રૂઢાંતિ) તાનિ યથા ગૌરથઃ પુરુષો હસ્તોતિ । અર્થાત્ જે નામોમાં સ્વરસંસ્કારો સમર્થ હોય અને પ્રાદેશિક ગુણથી અન્વિત હોય તે આખ્યાતજ છે, પણ ગાય, ઘોડો વગેરે નામો ૩૬ છે. અહીં સંવિજ્ઞાતાનિનો અર્થ '૩૬' એવો લીધો છે અને દુર્ગાચાર્ય આધુનિક વિદ્વાનની માફક નિરુક્તમાં જ અન્યત્ર (તાન્યપ્યેકે સમામનન્તિ....સંવિજ્ઞાનમૂતં સ્યાત્ ૬-૧૩) આ શબ્દ આ અર્થમાં વપરાયો છે તે બતાવે છે.

મેકસમૂહર આ વાક્યનો અનુવાદ નીચે મુજબ કરે છે : For first, if the accent and formation were regular in all nouns and agreed entirely with the appellative power (of the root), nouns such as go (cow), arya (horse), puruṣa (man) would be in themselves intelligible. અહીં 'યત્ર = if અને સંવિજ્ઞાતાનિ = intelligible એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તથા તાનિનો અર્થ ક્યો જ નથી.

ડો. ગુણે એમ માને છે કે અહીં પાઠ ત્રુટિ છે. યાસ્કે જ્યારે જ્યારે આવી રીતે વાદ કર્યો છે ત્યારે પૂર્વપક્ષનાં વાક્યો સિદ્ધાન્તપક્ષમાં પાછાં દીકરાં છે અને અવતરણ ચિહ્નો જેવાં યથો હિ નુ વા એતત્ કે યથો એતત્ અને ઇતિ આપેલાં છે. આ દલીલના જવાબમાં યાસ્કે દીકે છે—યથો હિ નુ વા એતત્તચ્ચ સ્વર-સંસ્કારો સમયો પ્રાદેશિકેન ગુણેનાન્વિતો સ્યાતાં સર્વે પ્રાદેશિકમિતિ । અહીં સર્વે પ્રાદેશિકમ્ એટલા શબ્દો વધારાના છે જે પૂર્વપક્ષની દલીલમાં નથી. આ બે શબ્દો જે અહીં ઉમેરવામાં આવે તો આ વાક્ય નીચે મુજબ બને—યદ્ (નામ્નિ) સ્વરસંસ્કારો સમયો પ્રાદેશિકેન ગુણેન અન્વિતો સ્યાતામ્ સર્વે પ્રાદેશિકમ્ (સર્વે = નામ, પ્રાદેશિકમ્ = આસ્વાતજમ્) ।

શ્રી સરપ એમ માને છે કે પાઠને ત્રુટિ માનવાની કે સર્વે પ્રાદેશિકમ્ શબ્દો ઉમેરવાની કોઈ જરૂર નથી. આ પ્રકારના વાદની સરખામણી કરીને સરપ માને છે કે યાસ્કે પૂર્વપક્ષની દલીલનાં વાક્યો આખાં જ પાછાં ઉતારતા નથી—
“A closer examination however does not support this theory, for a comparison of the statements of the critic with those assigned to him by Yāska, in his rejoinder shows that Yāska repeats and puts between yatho etad and iti, only so many words of his opponents as are necessary for the controversy. He does not repeat them in toto...Gune's assertion is therefore unfounded; hence his suggestion as regards the adoption of a supplementary clause cannot be accepted.”

સરપ એમ માને છે કે સ્યાતામ્ આગળ પૂર્ણવિરામ મૂકીને ન સર્વાણિ... સ્યાતામ્ । એક વાક્ય મળ્યું. એનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે છે : ‘Not all the words’ say Gārgya and some other grammarians, ‘but only those, the accent and grammatical form of which are regular and which are accompanied by an explanatory redical element. These such as “cow”, “horse”, “man”, “elephant” &c. are conventional terms.

બધાં જ અર્થઘટનોનો વિચાર કરતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે, કે અહીં પૂર્વપક્ષી એમ કહેવા માગે છે કે જે નામોના સ્વરસંસ્કારાદિ સમર્થ હોય તેને આસ્વાતજ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી, પણ તેમ ન હોય અને માત્ર શ્દ હોય

એવા શબ્દોને આખ્યાતજ્ઞ માનવા યોગ્ય નથી. ગૌઃ સ્વઃ વગેરે ખીજ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે. આમ આ બે પ્રકારે વચ્ચે જે સ્પષ્ટ ભેદ છે તે દર્શાવતો કોઈ શબ્દ આ વાક્યમાં નથી; અને તેને અંભાવે આ મુશ્કેલી જન્મી થઈ છે. મેકસમૂલર અને દુર્ગાચાર્યનાં આખ્યાનો સ્પષ્ટ રીતે જ સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે મેકસમૂલરના અનુવાદમાં યજ્ઞ = ઈ કરીને તાનિ છોડી દીધું છે તો દુર્ગાચાર્યનાં બંને અર્થઘટનોમાં પણ બેદવાચક શબ્દ ઉમેરવો પડે છે. એ જ રીતિ સરપના અનુવાદમાં પણ છે. એમણે 'but only' ક્યા શબ્દોનું અંગ્રેજી ક્યું છે તે કહેવું આપણે માટે મુશ્કેલ છે. બધી રીતે વિચારતાં પ્રો. શુભેનું સૂચન વધારે યોગ્ય લાગે છે. સરપ એનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે યાસ્કે આખી જ દ્વીલ ઉતારતા નથી એ વાત સાચી છે પણ એ તો એક રીતે ઈષ્ટાપતિ છે. યાસ્કે પૂર્વપક્ષીના વાક્યમાંથી આવશ્યક હોય એટલું જ ઉતારે છે, પણ એમાં ઉમેરો તો નથી જ કરતા. અહીં સર્વ પ્રાદેશિકમ્ શબ્દો વધારેના છે અને સરપને જ જમતે આવશ્યક પણ બને છે; એટલે મૂળ પાઠમાં આ શબ્દો હોવા જોઈએ એમ માનવાને કારણ મળે છે. ઉપરાંત આ શબ્દો ઉમેરવાથી વાક્યનું અર્થઘટન સરળતાથી થઈ શકે છે તે આપણે ઉપર જોયું છે.

દુર્ગાચાર્ય આ મુદ્દા પર ચર્ચા કરતાં કહે છે કે નામની વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે—પ્રત્યક્ષક્રિયાવાળા જેમ કે કારક, હારક વગેરે, પ્રકરપ્રક્રિયાવાળા જેમ કે ગૌઃ, સ્વઃ વગેરે તથા અવિગ્રહમાનક્રિયાવાળા જેમ કે કિત્ય, કિવિત્ય, અરવિન્દ વગેરે. સરપ કહે છે—“If is quite evident that Yāska, a follower of the school of etymologists—whose fundamental doctrine is that all nouns are derived from roots—could not have recognized the third category of his commentator, who thus appears to be a follower of the school of Gārgya.” આગળ ઉપોદ્ધાતમાં અમે જણાવ્યું છે કે યાસ્કે નિરુક્ત પર ગ્રન્થ લખ્યો છે એ ખરું પણ એ જાતે નેરુક્તમતના અનુસારક છે એમ માનવું સંદેહ્યુક્ત છે. ખરેખર તો સરપે કૌશી દુર્ગની ટીકામાં સરપનો પોતાનો પૂર્વગ્રહ જ કારણભૂત છે એમ કહી શકાય.

વરશયા—વરે જેતે હિતિ । સઙ્ગની—સઙ્ગતે ઘસ્યાં વંશ હિતિ ।

✓ (૧૩) ન્યાયવાન્—લક્ષણન્યાયેન યુક્તઃ । કાર્મનામિકઃ સંસ્કારઃ—કર્મકૃતં નામ 'કર્મનામ', તત્પુનઃ પાચકલાવંકાદિ, તસ્મિન્ ભવઃ—કાર્મનામિકઃ સંસ્કારઃ ।

પંતેઃ કારિતેઃ...—અહીં પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે જો શબ્દને આતુમાંથી વ્યુત્પન્ન ન જ કરી શકાતો હોય તો જરૂર પડે એ શક્યતાને એના અવયવો બુદ્ધ કરીને પણ ધાતુ સાથે સંકળેલા છે. સત્ય શબ્દના સત્ અને ય એમ બે અવયવો પાયા છે. સત્ એ અસત્ ધાતુનું વર્તમાનકૃદન્ત છે અને ય એ હ ધાતુના પ્રેરક રૂપમાંથી લીધેલો છે. દુર્ગાચાર્ય એનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે—
સન્તમયમાયયતિ પ્રત્યાયયતિ ગમયતીતિ સત્યમ્ ।

(૧૪) ક્રોધનઃ—હસુરસઃ શાકજાતિર્વા । ભૂમિન્નઃ—અક્ષારકઃ વૃક્ષો યા । પ્રતતિઃ—વૃક્ષી, ✓ વૃમાંથી । દમૂનાઃ—દમમનાઃ । જાટયઃ—જટાવાન્ । આદ્નારઃ—અટનશીલઃ । જાગરુકઃ—જાગરણશીલઃ । ચિલ્વાદઃ લમ્બ-
ચૂડકઃ—પક્ષીથી આવતા ભાવને આધારે પણ નામ અપાય છે એનાં આ દૃષ્ટાન્તો છે. ચિલ્વાદ એટલે ખીતું ખાનાર અને લમ્બચૂડક એટલે લાંબા વાગીરાળો. આ બન્ને વિશેષણો તરતના જન્મેલા બાળકને લાગુ પાડી શકાતા નથી, છતાં નામો રાખવામાં આવે છે.

✓(૧૫) સધાવીદમન્તરેણ...—આ ખંડથી નિરુક્તનાં પ્રયોજનોની ચર્ચા શરૂ થાય છે. અહીં યારક પ્રસંગ આવ્યે વ્યાકરણ અને નિરુક્તનો સંબંધ પણ દર્શાવે છે. નિરુક્તના જ્ઞાન વિના મંત્રોમાં અર્થની પ્રતીતિ ન થાય અને તે વિના સ્વરસંસ્કારની સ્પષ્ટ સમજ ન પડે એથી આ શાસ્ત્ર વ્યાકરણનું પૂરક છે. અહીં યારક વ્યાકરણ માટે એક મહત્ત્વની વાત કહે છે. આપણે સાધારણ રીતે એમ માનીએ છીએ કે વ્યાકરણને શબ્દના સ્વરૂપ સાથે જ સંબંધ છે, અર્થ સાથે નહિ. પણ ખરેખર એવું નથી. જે તે સંદર્ભમાં શબ્દનો જે ચોક્કસ અર્થ થાય તે મુજબ જ એના સ્વર તથા પ્રકૃતિપ્રત્યયો સંસ્કાર સમજવાના છે. આમ વ્યાકરણ શબ્દના બાહ્ય રૂપને જ નહિ પણ અર્થને પણ અનુસરે છે.

✓ અનર્થકા દિ મન્ત્રાઃ—સામણાચાર્યના ઋગ્વેદભાષ્યની ભૂમિકામાં આવે મળતી ચર્ચા આવે છે. તે જિજ્ઞાસુએ જોવી.

✓ નિયતવાચોયુક્તયો નિયતાનુપૂર્વા—વૈદિક મંત્રોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થઈ શકે નહિ, કારણ કે એ અપૌરુષેય છે. એમાં પર્યાય શબ્દો મૂકી શકાય નહિ તેમ શબ્દોનો ક્રમ પણ બદલી શકાય નહિ. અગ્ન આ યાહિ વીતયે । ને બદલે વિમાવસો આગચ્છ પાનાય । કે આયાહિ અગ્ને વીતયે । એવાં વાક્યો વાપરી ન શકાય. કૌતસનો મુદ્દો એ છે કે ભાષામાં પર્વાયો વાપરી શકાય છે તથા ક્રમ પણ બદલી શકાય છે, કારણ કે શબ્દો અર્થવાળા છે. મંત્રોમાં

રાખ્તો. અર્થવાળા હોય તો એમાં ફેરફાર સંભવિત થવો જોઈએ. પણ એ નથી થતું. એ જ દર્શાવે છે કે મત્રો અનર્થક છે.

અથાપિ બ્રાહ્મણેન રૂપસંપન્ના....—રૂપં નામ લિંગ, તેન સંપન્ના લિંગસંયુક્તાં इत्यर्थः । પ્રકટલિંગા અપિ સન્તસ્તદવિવક્ષિતં કૃત્વા કર્મસુ વિધીયન્ત એવ । -દુર્ગાચાર્ય.

ઓવધે પ્રાયસ્વેનમ્—ન ચોષધિરાત્માનમપિ જ્ઞાતું સમર્થા, કિં પુનર્વૃક્ષમ્ । -દુર્ગાચાર્ય.

અગત્યે સમિષ્યમાનાયાનુદ્વિહિ—હોતા હિ વિધિજ એવ ભવતિ । ન હ્યવિદ્વાન્ વિહિતોઽસ્તીતિ સ વિજાનાત્યેવામુષ્મિન્નવધાવિદં મયાનુષ્ઠાત્તદ્યમિતિ । તદેતદ્વિજ્ઞાતાથંમ્ય સતઃ સમ્પ્રેષણમનર્થકમેવ ભવતિ । યથૈતદનર્થકમેવમગ્યેઽપિ મગ્નાઃ । -દુર્ગાચાર્ય.

(૧૬) અર્થવન્તઃ શબ્દમામાન્યાત્—સરખાવેઃ અવિશિષ્ટસ્તુ વાક્યાર્થઃ ।

(પૂ. મી. સૂત્ર ૧. ૧. ૩૧.)

ઉદિતાનુવાદઃ—ન સમર્થા આત્માનમેવ સ્વેન રૂપેણ વિદ્યાતુમિત્યતો બ્રાહ્મણેન વિધીયન્તે । કિં તર્હિ ? આત્મનિયોગાશ્રયમુક્તમેવ સન્તં મન્ત્રેણાર્યં બ્રાહ્મણમનુવક્તિ વિસ્તરેણ પ્રકૃતાર્યસન્તુદ્ભૂપયા । ન હ્યાનુક્તં સ્તોતુ શક્યતે, સોઽપમુદિતાનુવાદ એવ ભવતિ, ઉક્તાનુવાદ इत्यर्थः । -દુર્ગાચાર્ય.

✓ (૧૭) પદવિભાગો ન વિચલે...નિરુક્તના જ્ઞાન વિના ૫૬૫ાઠ દરેકો મુશ્કેલ છે. અવસાય પદ્ધતેમાં અવસાય એ અવસ નું સંપ્રદાન એકવચન હોવાથી. ૫૬૫ાઠમાં અવચ્છેદ આવતો નથી. અવસાયાશ્વાત્ માં અવ ઉપસર્ગ હોવાથી અવસાય એવો ૫૬૫ાઠ થાય. તે જ રીતે દૂતો નિર્ઋત્યા દ્વદમાજગામમાં નિર્ઋત્યાઃ એ પાંચમી અથવા છઠી એકવચન છે તો પરી નિર્ઋત્યાં બા પદ્ધતે માં નિર્ઋત્યં એ ચતુર્થી એકવચન છે. આ રીતે સમજવા માટે મન્ત્રનો ચોક્કસ અર્થ જાણવો આવશ્યક છે અને અર્થજ્ઞાન એ જ નિરુક્તનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

✓ સ્વરઃ સંધિકર્પઃ સંહિતા—સૃષ્ટિ માને છે કે સંહિતાની આ વ્યાખ્યા પાસે પોતે આપેલી છે, અને પાણિનિ એનું અવતરણ આપે છે.

✓ પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા—અશ્રુપ્રાતિશાખ્ય ૨-૧માં સંહિતા પદપ્રકૃતિઃ । એમ આવે છે. સૃષ્ટિ માને છે કે શૌનકે નિરુક્તમાંથી આ વાક્ય લીધું હશે. આ વાક્યના બે અર્થો થઈ શકે એમ ટીકાકાર કહે છે—(૧). પદાનાં પ્રકૃતિઃ—

પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા । અર્થોત્ સંહિતા એ પદોનું મૂળ છે. (૨) પદાનિ પ્રકૃતિર્યસ્યાઃ પદપ્રકૃતિઃ સંહિતા । અર્થોત્ પદો એ સંહિતાનું મૂળ છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે મંત્રોનું દર્શન ઋષિઓને સંહિતાના રૂપમાં જ થયેલું. ઉપરાંત અધ્યાપન-અધ્યયન પણ સંહિતાનું જ પ્રથમ યાવ છે. વળી યજ્ઞમાં વિનિયોગ પણ સંહિતામંત્રોનો જ યાવ છે, પદોનો નહિ; એટલે પ્રથમ અર્થ વધારે ઉચિત છે. પછીના વાક્યમાં પણ દીક્ષાગર પદપ્રકૃતીનિ નો અર્થ પદં યેષુ સંહિતાયાઃ પ્રકૃતિત્વેન ચિન્ત્યસે તાનોમાનિ પદપ્રકૃતીનિ એવા અર્થ કરે છે.

તે ચેદ્ દ્યુલિંગ્મઃ અથ સ્મૃતિ—સરૂપ કહે છે : The sentence is incomplete, corrupt and obscure, very unlike the style of Yāska. The meaning has to be completed by an additional clause put within brackets. એમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : Should some people say, "We here know the characteristic marks (of deities we need not therefore study etymology, set before them the following stanza.)" મને નથી લાગતું કે આમ શબ્દો ઉમેરવાની જરૂર હોય. આ તો આપોઆપ સમજાય એવું છે અહીં યાસ્કનો મુદ્દો માત્ર એટલો જ છે કે યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે મન્ત્રનો વિનિયોગ આવશ્યક છે. એથી મન્ત્રના દેવતાનું જ્ઞાન ચોક્કસ હોવું જોઈએ. એમાં લિંગજ્ઞાન માત્ર હોય તે ન ચાલે, પણ મન્ત્રના અર્થઘટન પ્રમાણે દેવતા નક્કી થવા જોઈએ. ઉપોદ્ધાતમાં જે જણાવ્યું છે કે નિરુક્ત એ વેદ મંત્રોના અર્થઘટનનું સાત્ત્વ છે તેને આ દ્વારા સમર્થન મળે છે.

(૧૮) સ્થાણુરયં મારદ્વાર ૨ રોથ માને છે કે ૧૮ મો ખંડ આખો જ પાછળથી ઉમેરેલો છે પત્રજલિ મહાભાષ્યમાં બીજું પદ ઉતારે છે. સરૂપ કહે છે.

If Roth is right, the interpolation is an old one. દુર્ગા-ચાર્ય અહીં સ્થાણુરયં...સમજાવનાં કહે છે—અથવા સ્થાણુર્ગદંભઃ । સ યથા ચન્દનમારં વહત્યેવ ન તદુપભોગેનામિસમ્વદ્યતે एवं किलासौ यो ग्रन्थ-मात्राध्येता. नायंजः ।

(૨૦) ग्रन्थं समाम्नांसिपुर्वं च : દુર્ગાચાર્યને મતે વેદનું સમાન્નાન કર્યું એટલે એનો શાખાઓમાં વ્યાસ કર્યો. સરૂપ માને છે કે અહીં સંહિતાની રચના સમજવી જોઈએ.

पतावन्तः समानकर्माणो : અહીંથી અધ્યાયના અંત સુધી યાસ્ક નિઘણુનું સામાન્ય વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય : ૨

૪ (૧) તથેષુ વદેષુ સ્વરસંસ્કારી : આ વાક્ય પ્રથમ અધ્યાયમાં નામાનિ આહ્યાતજાનિ ની ચર્ચામાં આવતા વાક્ય સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. અહીં સરખ પ્રાદેશિકેન વિકારેણ એવો પાઠ વધારે સાચો માને છે. એઓ જણાવે છે.

The variant *vikāreṇa*, however, gives a better meaning. If we adopt the reading *guṇena*, the translation of the sentence would be the following. '*which are accompanied by an explanatory radical element.*' To a follower of the school of etymologists, the phrase underlined would be meaningless, for according to their fundamental doctrine every word is accompanied by a radical element. Yāska in this case would be placed on the horns of a dilemma: either he must give up the fundamental doctrine of his school or recognise the absurdity of his sentence. The meaning is considerably improved by adopting the reading *Vikāra*; the translation of the sentence in this case is the following...which are accompanied by an explanatory radical modification...Yāska in this case is saved from the above dilemma. Further, in the immediately following sentence *vikāra* actually makes its appearance and is coupled with *prādeśika* also. In my opinion, *vikāreṇa* is therefore the original reading. ફર્માચાર્ય ગુણેન એવો પાઠ સ્વીકારે છે. તથા વિકારેણ નોધતા નથી. રાચ પશુ અહીં પાઠભેદ હોય એવી ઠાઠ નોંધ કરતા નથી. સામગ્રિ પાઠાન્તરની નોંધ કરવા છતાં વિકારેણ માટે પરં વૃત્તિવિરુદ્ધમ્ એટલું જ માત્ર કહે છે. મને લાગે છે કે ગુણેન પાઠ વધારે યોગ્ય છે. સરખનો અંભિપ્રાય યાસ્ક નેસ્કત હોવાની એમની દૃઢ માન્યતા પર આધાર રાખે છે. સરખનો આવો આગ્રહ લગભગ બંધ જ દેખાય છે. ઉપરાંત પછીના વાક્યમાં આવતા અપ્રાદેશિકે વિકારે અને આ વાક્યમાંના પ્રાદેશિકેન ગુણેન વચ્ચેનો વિરોધ ખ્યાનમાં લેવા બોધાયે.

✓ **અક્ષરવર્ણસામાન્યાત્—અક્ષર** અને વર્ણની સમાનતાથી. દુર્ગાચાર્ય અહીં અક્ષરનો અર્થ સ્વર કરે છે. ઋગ્વપ્રાતિશાહ્ય અનુસાર સ્વરોઽક્ષરમ્ અર્થાત્ સ્વરને અક્ષર કહ્યો છે. તે પછી વર્ણનો અર્થ વ્યંજન કરવો જોઈએ, શ્રી રાજવાડે કહે છે—Yaska has used the word વર્ણ throughout this section and not અક્ષર which word seems to be interpolated; વર્ણ means a letter which may be a vowel or a consonant. The મહાભાષ્ય states two views; according to the first અક્ષર means a vowel; according to the second અક્ષર is the same as વર્ણ.

✓ **ન ત્યેષ જ નિર્ઘૂયાત્—**યારક જણાવે છે કે ગમે તે રીતે પણ નિર્વચન કરવું; નિર્વચન કરવાનું જોડી દેવું નહિ, અહીં યારકનો નિર્વચન માટેનો ઉક્તિ કે ધગથ જણાય છે અને એની એ મર્યાદા પણ મળી શકાય. આમ છતાં પછીથી નૈકપદાનિ નિર્ઘૂયાત્ કહેનાર યારકની ટીકા કરવી કેટલે અંશે યોગ્ય છે એ પ્રશ્ન છે.

✓ **યથાર્થ વિમત્કોઃ સંગ્રમયેત્—**વિભક્તિઓને અર્થાનુસાર સમજવી. ખાસ તો વેદમંત્રોના અર્થઘટન માટે આ નિયમ હોય એમ લાગે છે. દુર્ગાચાર્ય હ્રસ્વ ઘોર્કઃ (મગ્વેદ ૧૦. ૧૦૩. ૧૨)માં હ્રસ્વ ને હ્રસ્વાનિ તરીકે સમજવું એમ જણાવે છે. શ્રી રાજવાડે આ વાક્ય માટે કહે છે—The injunction is out of place here as it is an interruption between વિશયવર્ત્યો હિ વૃત્તયો ભવન્તિ and પ્રત્તમ્, અવત્તમ્, etc. which illustrates this statement; it is difficult to suggest its location in the Nirukta. નિરુક્તિ, એ નિર્વચન દ્વારા વેદમંત્રોના અર્થઘટનનો એક સંપ્રદાય હતો એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો આ વાક્ય અહીં અસ્થાને કહી ન શકાય.

✓ **પ્રત્તમવત્તમિતિ....—**શબ્દોનાં વિપરિણામોમાં કઈ રીતે ફેરફાર થાય છે તેનાં ઉદાહરણો યારક અહીંથી શરૂ કરે છે. પ્રત્તમ્ અને અવત્તમ્ માં ધાતુનો આદિ ભાગ જ બાકી રહે છે. પ્ર + દા માં દા ને કર્મણિ ભૂત કૃદન્તો ત્ લાગતાં દા નું દદ્ થાય છે (દો દદ્ ઘોઃ । પા. ૭. ૪. ૪૬), દદ્ + ત્ = દત્ત પણ પાણિનિના મૂળ અર્ચ ઉપસર્ગત્ તઃ । ૭. ૪. ૪૭ મુજબ જો દા ની પહેલાં સ્વરાન્ત ઉપસર્ગ આવે તો દાનો ત્ થાય. આમ પ્ર + દા + ત્ = પ્ર + ત્ + ત્ =

પ્રત્ત. અવત્તમ્ માં દો (અવલ્પજ્ઞને-કાપવું) ધાતુ છે અને ત પહેલાં એનો દા અધિ નાય છે. આમ અવ + દા + ત = અવ + ત્ + ત = અવત્ત. અહીં ધાતુનો આદિભાગ એટલે માત્ર દ + ત ના સ્વરૂપે રહે છે, સ્વર જતો રહે છે.

✓ નિવૃત્તિસ્થાનેષુ—ગુણવૃદ્ધિનિવૃત્તિસ્થાનેષુ અર્થાત્ જેમાં ધાતુની ગુણ કે વૃદ્ધિ નથી થતી એવા પ્રત્યયોમાં. અંગ્રેજીમાં એને weak terminations કહે છે. જમના રૂપો સ્તઃ અને સન્તિમાં આદિ જનો લોપ થાય છે. ગમ્ પરથી બનતાં ગત્વા અને ગતમ્ માં અન્સ મ્ નો લોપ થાય છે, તથા જગમતુઃ અને જગમુઃ માં ઉપાન્ત્ય જનો લોપ થાય છે.

ઉપઘાચિકારઃ—ઉપાન્ત્યનો વિકાર. રાજન્ અને દણ્ડન્ના પ્રથમા એકવચનમાં રાજા તથા દણ્ડો થાય છે. નોપઘાયાઃ એ પાણિનિના સૂત્ર ૧.૪.૭. પ્રમાણે સ્વર (અ અને ઇ)નો દીર્ઘ થાય છે. રાજન્ + સ્ = રાજા; દણ્ડન્ + સ્ = દણ્ડો.

✓ ઘર્ણલોપઃ—વર્ણલોપના ઉદાહરણ તરીકે ચારક તત્ત્વા યામિ રાકે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે અત્ર ચક્રારલોપઃ । યાચામીત્યેવમેતદ્ દ્રષ્ટવ્યમ્ । શ્રી રાજવાડે માને છે કે આ બરાબર નથી 'But this is not correct because the root યા in RV does mean to beg.' મહેશ્વર નામે દીક્ષાકાર માને છે કે અહીં સમિત્વા ને સ્થાને તત્ત્વા ગયો છે. રાજવાડે કહે છે— 'but this too is not correct as નિ consists of ૧૦૦ letters instead of one.' અને લાગે છે કે દુર્ગાચાર્યને સમજ સાચી હશે કારણ કે વર્ણલોપના ઉદાહરણમાં વર્ણલોપ તો થયો જ હશે. જે યા ધાતુ યાચનાના અર્થમાં હોય અને ચારકને તે જ અભિપ્રેત હોય તો એમણે વર્ણલોપનું આ ઉદાહરણ આપ્યું જ ન હોત.

✓ તૂચ-તૂચ દ્વિવર્ણલોપનું ઉદાહરણ છે. પતંગસિ જણાવે છે—ઋચિ વૈઃ સંપ્રસારણં વક્તવ્યમ્ । ઉત્તરપદાદિલોપઃ છન્દસિ વક્તવ્યઃ । તૂચં સૂક્તમ્ । તૂચં મામ્ । છન્દસિ ઇતિ કિમ્ । ઋચાનિ । ઋ + ઋચ. ઋ માં સંપ્રસારણ થતાં ર્ નો ઋ થાય છે અને ઇ જતો રહે છે ઋ પછી આવતો ઋચઃ નો ઋ પ્રભુ હુમ થતાં ત્ + ઋ + ચઃ એટલા જ વર્ણો રહે છે અને તૂચઃ બને છે. અહીં ઇ અને ઋ બેનો લોપ થતાં દ્વિવર્ણલોપ થાય છે. દુર્ગાચાર્યને મત ર્ અને ઋ બેનો લોપ થાય છે—અત્ર ઋવર્ણરેફયોઃ લોપઃ । રેફઃ એકઃ ઋવર્ણોદરં કૃમિવત્ અનુપ્રવિષ્ટઃ દ્રષ્ટવ્યઃ । સ સુપ્યતે ઋવર્ણેન સાકમ્ । મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ અહીં ઇ અને ઋ નો લોપ છે, ર્ નું તો સંપ્રસારણ થાય છે.

આદિવિપર્યયો ભવતિ—અહીં દેખાન્તો જોતાં આદિવર્ણોમાં વિકાર અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે. આ પછી આવતા આદ્યન્તવિપર્યયમાં વિપર્યયનો જે અર્થ છે તે અહીં નથી. ઘૃત્ = ઘ + યુત્ = જ્ + યુત્ = જ્યુત્ એમાંથી જ્યોતિઃ શબ્દ બન્યો છે. હન્ = હ + અન્ = ઘ્ + અન્ = ઘન્ એમાંથી ઘનઃ. મિદ્ = મિન્દ્ = મ્ + ઇન્દ્ = વ્ + ઇન્દ્ = વિન્દ્ માંથી વિન્દુઃ. મટ્ (મૃતૌ) = મ્ + ષટ્ = વ્ + ષટ્ = વ્ + ષટ્ = વટ્ માંથી વાટચ.

આદ્યન્તવિપર્યયો ભવતિ—અહીં ચારક વર્ણોના વ્યત્યયનો નિયમ આપે છે. ઋત્ (ક્ષરણે) = ઈ + ઋ + ણ + ણ્ = સ્ + ક્ + ણ + ણ્ = સ્ + ણ્ + ણ + ક્ = સ્તુક્ માંથી સ્તોકાઃ એટલે પાણીનાં ટીપાં. સૃજ્ (વિસર્ગે) = સ્ + ઋ + જ્ = ઋ + જ્ + સ્ = ર + જ્ + સ્ એમાં ણ ઉમેરતાં ર + જ્ + સ્ + ણ = રજ્જુઃ. રાજ્યાડે કહે છે—*a rope is so called because it is uncoiled and let go in deep water.* કસ્ (વિકસને) = ક્ + ષ + સ્ = સ્ + ષ + ક્ = સ્ + ઇ + ક્ = સિક્ એમાં તા ઉમેરતાં સિક્તા. કૃત્ (છેદને) = ક્ + ઋ + ણ્ = ણ્ + ઋ + ક્ = તૃક્ માં ણ ઉમેરતાં તર્કુ.

(૨) અન્તઘ્યાપત્તિઃ—આપત્તિ એટલે આદેશ ફેરફાર substitution. વહ્ + ઝ = ણહ્ + ઝ = ણઘ્ + ઝ = ણોઘઃ એ જ રીતે મિહ્ માંથી મૈઘ, તઙ્ માંથી નાઘ, ગાહ્ માંથી ગાઘ, વહ્ માંથી વઘૂ અને મહ્ માંથી મઘૂ. ઉણાદિ સૂત્રો પ્રમાણે ણોઘ ✓ ણહ્ માંથી વઘૂ ✓ વઘ્ માંથી બને છે.

ઉપજનઃ—ઉમેરો, આધિક્ય. શબ્દોમાં વર્ણોનો ઉમેરો તે ઉપજન. આસ્થત્ માં ✓ અમ (ક્ષેપણે) માં દ ઉમેરાય છે. તે જ રીતે ✓ વૃ (સમ્મત્કૌ કે સંવરણે) માં દ ઉમેરતાં દ્વાર અને ઘ્રસ્જ (પાકે) માંથી મઝ્જાઃ બને છે. રાજ્યાડે કહે છે—*'Durga has મઝ્જાઃ which means a jackal'* મેં જોયેલી દુર્ગાચાર્યની ટીકામાં મઝ્જાઃ જ છે મઝ્જાઃ નથી.

મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ આ બધા જ નિયમો આપતાં કહ્યું છે—
વર્ણવ્યત્યયાપાયોપજનવિકારેષુ અર્થદર્શનાત્ । વર્ણવ્યત્યયે કૃત્તેઃ તર્કુઃ । કસેઃ સિક્તાઃ । હિસેઃ સિહઃ । અપાયઃ લોષઃ । ઘ્નન્તિ, ઘ્નન્તુ, અઘ્નન્ । ઉપજનઃ આગમઃ । લવિતા, લવિતુમ્ । વિકારઃ આદેશઃ ઘાતયતિ ઘાતકઃ ।

✓ તદ્યત્ સ્વરાદ્યન્તરા...અહીં ચારક સપ્રસારણનો નિયમ જણાવે છે. જે ધાતુમાં સ્વર અને અન્તર્યવર્ણ વચ્ચે વ્યવધાન ન હોય તેવા ધાતુઓને એ રીતે

સમજાવવા. યજ્ઞ ધાતુનું યજ્ઞવા, યજ્ઞમ્, યજ્ઞવ્યમ્ વગેરે તથા સંપ્રસારણ પદ્ધતિ. ઇજ્ઞવાન, ઇજ્ઞિઃ, ઇજ્ઞવા વગેરે બને છે, યાસ્ક એમ કહે છે કે જો એમાંથી એક પ્રકારે અર્થસિદ્ધિ ન થાય તો બીજા પ્રકારે નિર્વચન કરવું. આ વાક્ય તદ્યત્ર...ના અર્થઘટનમાં થોડીક ગૂંચ છે. દુર્ગાચાર્યને મતે. યજ્ઞ = યસ્મિન્ધાતૌ; સ્વરાદનન્તરા = અકારાદેઃ અનન્તરિહિતાઃ અન્યેન વ્યજ્ઞજતેન, યજ્ઞ માં ય્ અને ઝની વચ્ચે કે ઝય્ માં ઝ અને વ્ ની વચ્ચે બીજા કોઈ વ્યંજનનું વ્યવધાન નથી. અન્તસ્થા = ઘરલવાનામન્યતમો ઘર્ણઃ; અન્તર્ધાતુ = ધાતુમધ્યે; તત્ = ધાતુરુપ; દ્વિપ્રકૃતીનાં = દ્વિસ્વભાવાનાં શબ્દાનામ્; સ્થાનમ્ = આશ્રયઃ; પ્રદિશન્તિ = આચાર્યાઃ પ્રવિભાગેન સપદિશન્તિ. રાજવાડે માને છે કે અહીં યજ્ઞ = યસ્મિન્ધાતૌ અર્થ ક્યાં પછી અન્તર્ધાતુ શબ્દ પુનરુક્તિ જ બની જાય છે ઉપરાંત તત્ = ધાતુરુપમ્ પણ યસ્મિન્ ધાતૌ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. રાજવાડેને મતે આ વાક્યમાં યાસ્ક સંપ્રસારણની વ્યાખ્યા આપે છે. સાધારણ રીતે યાસ્ક યજ્ઞ ને યજ્ઞના અર્થમાં વાપરે છે. તત્તો સંબંધ અન્તસ્થા સાથે છે; એટલે ખરેખર તો સા સર્વનામ જોઈ એ પણ સ્થાનમ્ની અસરથી તત્ નપુંસકલિંગમાં વપરાયું છે. અન્તસ્થા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે; સ્ત્રીપ્રાતિશાખ્યમાં ચત્ત્વઃ અન્તસ્થાઃ એમ જણાવ્યું છે. પ્રકૃતિ શબ્દ યાસ્ક 'root' મળ ધાતુના અર્થમાં વાપરે છે (જુઓ-અથાપિ પ્રકૃતય એવ એકેષુ ભાષ્યન્તે । વિકૃતય એકેષુ ।) આમ દ્વે પ્રકૃતિ યેષાં તે દ્વિપ્રકૃતયઃ શબ્દાઃ તેષાં દ્વિપ્રકૃતીનામ્ એવો સમાસવિગ્રહ થાય. પ્રદિશન્તિ ના કર્મ તરીકે સંપ્રસારણ લક્ષણમ્ અધ્યાહત છે આમ આ વાક્યમાં સંપ્રસારણની વ્યાખ્યા સમજીને રાજવાડે એની ટીકા પણ કરે છે કે યાજ્ઞ, યજ્ઞ, રમ્ જેવા અનેક ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ થતું નથી મને લાગે છે કે શ્રી રાજવાડેના અભિપ્રાયો ઘણી વાર વિશિષ્ટ હોય છે તેનું જ આ દાખાન્ત છે. અહીં ખરેખર સંપ્રસારણની વ્યાખ્યા નથી. ઉપરાંત દ્વિપ્રકૃતીનામ્ ને જો એમના અર્થઘટન પ્રમાણે સમજીએ તો યજ્ઞ-ઇજ્ઞ; ઘજ્ઞ-ટજ્ઞ વગેરે બીજા ધાતુઓ છે એમ માનવું પડે. દુર્ગાચાર્યનું અર્થઘટન વધારે સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

અલ્પનિર્ણયત્વઃ યોજા વપરાશધાના અવ્ + તિઃ = ઋતિઃ, પ્રદ્ + ણ = મૃદુઃ, પ્રય્ + ણ = પૃયુઃ, પ્રુપ્ + અત્ = પૃપત્; કણ્ + આહ્. = કુણારુઃ કુણારુમ્ શબ્દ ઝગ્ગેદમાં એક જ વખત (૩-૩૦૬) વપરાયો છે.

✓ અથાપિ માપિકેઝ્યો.....યાસ્ક કહે છે કે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ધાતુઓમાંથી વૈદિક કૃદન્તો અને વૈદિક ધાતુઓમાંથી પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના કૃદન્તો.

નિષ્પન્ન થાય છે. આ વિષયમાં સરૂપ અર્થા કરીને જણાવે છે કે એનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય કે, કેટલાક ધાતુ પ્રયોગો માત્ર ભાષામાં વપરાય છે, જ્યારે કૃદન્તો માત્ર વેદમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ રીતે એનાથી વિપરીત પણ બને છે. “the statement that Vedic nouns are derived from classical roots means that the roots from which those particular words are derived do not occur in verbal form, in the veda but survive in the classical language only...Similarly when He says that classical words ...are derived from Vedic roots, all that he means is that the roots...are used in their respective meanings...in the Vedic language only and that they have lost these meanings in the classical language.”—સરૂપ દમૂતાઃ — દમ્ ઉપશમે માંધી ક્ષેત્રસાઘસ્ — સાઘ્ માંધી રાજવાડે કહે છે—

Yāska and Durga think that દમૂનસ્ which is a Vedic word comes from દમ્ which root does not exist according to them in RV...but we have such forms of દમ્ ॥ દમિતા, દમયન્ત and દમન્યત્ સાઘ્ માટે પણ રાજવાડે આવું જ કહે છે. એમાં દીકા કરવા યોગ્ય શું છે એ સમજાય એવું નથી કારણ કે દમિતા વગેરે કૃદન્તો ॥ અને દમ્ ધાતુનાં રૂપો નથી. યાસ્કનું કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે કે વેદમાં ધાતુનાં રૂપો વપરાતાં નથી.

ઉદાહરણ — ઉપ્ દાહે માંધી અને છૂત = છૂ કારણદીપ્ત્યોઃ માંધી અથાપિ પ્રકૃતય ઈવકેષુ....વેદ તથા લોકભાષાનો ભેદ દર્શાવ્યા પછી યાસ્ક ભાષામાં પ્રદેશાનુસાર જે ભેદ પડે છે તે બતાવે છે કુઓજમાં શવ્ ધાતુ ગતિના અર્થમાં વપરાય છે, તો આર્યોમાં માત્ર એનો વિકાર શવ શબ્દ પ્રયોગ્ય છે. તેવી જ રીતે પૂર્વના પ્રદેશોમાં દા ધાતુનો ઉપયોગ થાય છે. ત્યારે ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એનો વિકાર દાત્ર વપરાય છે, રોચ યાસ્કના કથનની સત્યતા વિશે શંકા ઉઠાવે છે અને સૂચવે છે કે શવતિર્ગતિ.....શવ્ इति ને પ્રક્ષિપ્ત માનવું જોઈએ. પાતંજલ મહાભાષ્યમાં જણાવ્યું છે : શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષ્વેવ માપિતો ભવતિ વિકાર એનમાર્યા માપન્તે શવ્ इति । આ પરથી લાગે છે કે યાસ્કના કથન વિશે શંકા ઉઠાવવી યોગ્ય નથી. સરૂપ માને છે કે કમ્બોજ અને કમ્બલ નાં નિર્વાચનો વચ્ચે આવી જવાથી શંકારૂપદ છે અને

પાછળથી ઉમેરાયા હશે. યાસ્કના ગ્રન્થમાં આ રીતે નિર્વાચનો આપી દેવામાં આવે છે એટલે મને લાગે છે કે આટલા જ માત્ર કારણથી એને પ્રક્ષિપ્ત માનવાં યોગ્ય નથી.

एकपर्यसु-एकं पर्वं येषु ते एकपर्याणिः । ने मात्र એક જ તદ્દિત પ્રત્યય હોય તો એકપર્વ કહેવાય અને એકથી વધારે હોય તો અનેકપર્વ કહેવાય. તે જ રીતે ને બે શબ્દોનો સમાસ હોય તો એકપર્વ અને બેથી વધુ શબ્દોનો સમાસ હોય તો અનેકપર્વ કહેવાય.

पूर्वं पूर्वमपरमपरं...અહીં પૂર્વ અને અપરં કોને લાગુ પડી શકે તે અંગે શંકા કરી શકાય. પૂર્વ એકપર્વ માટે અને અપરં અનેકપર્વ માટે એમ સમજી શકાય. એમ પણ માની શકાય કે પૂર્વ તદ્દિતને તો [અપરં સમાસને લાગુ પડે છે. દુર્ગાચાર્યને મતે—પૂર્વં પૂર્વમેव निर्वृणात् । अपरं अपरमेव प्रविभज्य विगृह्य निर्वृणात् । પૂર્વ તદ્દિતાર્યં નિર્વૂણાત્પદાર્થમ્ । समासेष्वपि पूर्वं समासार्यं पश्चात्पदार्थम् । અર્થાત્ પહેલાં આખા શબ્દનો અર્થ અને પછી એના ઘટકોનો અર્થ આપવો. ખરેખર તો આ વાક્યનો સરળ અર્થ જ લેવાનો છે. અહીં યાસ્કે એટલું જ કહે છે કે તદ્દિત અને સમસ્ત શબ્દોને જુદા પાડીને (પ્રવિભજ્ય) ક્રમાનુસાર (પૂર્વં પૂર્વમપરમપર-એક પછી એક) સમજાવવા.

दण्डो ददत्तेर्घोरयतिकर्मणः...—અહીં યાસ્કે દણ્ડય શબ્દમાંનું પદ દણ્ડ દદ્ (ધારણ કરવું) માંથી સમજાવે છે અને દદ્નું બીજું ઉદાહરણ આપતાં ઝકૂરો દદતે મણિમ્ એવું વાક્ય કહે છે. વૃષ્ણિ—અન્ધકના રાજા અકૂર અને સ્થમન્તક મણિની કથા લાગવતપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ અને મહાભારતમાં આવે છે. દુર્ગાચાર્ય વિશ્વે દેવા પુલ્કરે ત્વાદદન્ત એવું વૈદિક ઉદાહરણ (ઋ. ૭. ૩૩. ૧૧) આપે છે. રાધ માને છે કે અકૂરનો ઉલ્લેખ કરવું વાક્ય પ્રક્ષિપ્ત છે, કારણ કે મહાભારત આદિમાં આવતો આ ઉલ્લેખ પશ્ચાત્કાલીન છે. આ મત યોગ્ય નથી કારણ કે યાસ્કે માત્ર વૈદિક ઉદાહરણ જ આપે છે એમ માનવું જરાખર નથી. શ્રી રાજવાડે કહે છે : Roth perhaps was led to the above strange conclusion by the prejudice european scholars generally have about the 'antiquity of modern sanskrit literature; they seem inclined to think that the મહાભારત, હરિવંશ etc. belong to a period far posterior to Yāska. But we..... think that the story of ઝકૂર wearing the સ્થમન્તક jewel is anterior to Yāska and that कृष्ण and some other characters

of the મહાભારત such as भीम and भीष्म (..) belong to very ancient times. The present tense of ददते might incline some to conclude that the event...was a recent one and that Yāska quoted an instance which being fresh was known to all; but मकूरो ददते मणिम् is part of a श्लोक 'belonging to a work like the हरिवंश which may belong to a period far anterior to Yāska. આ અભિપ્રાય વિશે પણ કોઈ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી, માત્ર રસપ્રદ હોવાથી જ લાંબું અવતરણ આપ્યું છે.

दण्डमस्याकर्षत इति गर्हायाम्...दुर्गाचार्य प्रभाषे दण्डमस्य आकर्षत हे सभासदः । तेन संपद्यतामयम् । ततः दान्तो भविष्यति । 'हे सભાસદો, એને લાઠીથી મારો, જેથી એ ઢીલો થાય'—સાદી ભાષામાં 'એને ખોખરો કરો' એવો અર્થ થાય. રાજવાડે આનો અર્થ કરતાં કહે છે—“This raffion is armed with a club, snatch it lest he strike us with it, says one of the crowd.” ખરેખર તો આ તે વખતે પ્રચલિત એવી કોઈ દહેવત હોવી જોઈએ અને આપણે એનો સંદર્ભ બરાબર સમજી શકતા નથી.

✓ कक्षया रज्जुरश्चस्य...—ધોડાને બાંધવાના દોરડાને કક્ષયા કહેવાય છે. એનાં ઠારણીમાં યાસક જણાવે છે કે કક્ષાં સેવતે । આમ કક્ષને તદ્વિત પ્રત્યય લાગવાથી કક્ષયા શબ્દ બન્યો છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ સા હિ કક્ષ સેવતે કક્ષસયુતા મ્ભવતિ । કક્ષે ભવા વા કક્ષયા । અહીં પાછળું વાક્ય દુર્ગાચાર્ય જાતે ઉમેરે છે કે નિરુક્તના એના પાઠમાં હતું એ વિશે આપણે જાણતા નથી. પાણિનીય સૂત્રો તત્ર મ્ભવઃ અને શરોરાવયવાણ (૪.૩.૫૩ અને ૪.૩.૫૫) અનુસાર આ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. અમરકોષ પ્રમાણે—કક્ષાયાં મધ્યદેશે મ્ભવા કક્ષયા । રાજવાડે કહે છે : I do not know what rope it is that comes into close contact with one of the armpits of a horse...કક્ષ is a rope that passes round the middle part of a horse's body યાસ્ક કક્ષનું નિર્વચન ગાહુ (વિલોડને)માંથી પણ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—કક્ષયોરેવ હિ વલેન વિલોડયતિ જ્ઞા દઘ્યાદિ । દહીં વલોવવામાં બમણ મજબુત હોવી જોઈએ એવો એનો અર્થ થાય. ગાહુનો અર્થ 'તરણું' પણ થાય છે અને બાહુમૂલ્ય મજબુત હોય તો જ માણસ તરીકે રહે. ક્યા નો અનર્થક અભ્યાસ સમજવાથી પણ કક્ષ નું નિર્વચન આપી શકાય. ક્યા →

કર્યા → કલા. કિમ્ + ર્યા માંથી પણ સમજાવી શકાય. કિમ્ અસ્મિન્-
 ર્યાનમ્—એમાં જાહેર કરવા જેવું શું છે? બાહુમૂલ ગોપનીય છે. દુર્ગાચાર્ય
 કહે છે તેમ—एवं किमस्मिन् स्थापनीयमस्ति न किञ्चिदप्यदर्शनीयत्वात्
 गृहणीयोऽयमित्यर्थः । कष्—ધસતું, અજ્ઞવાળતું એમાંથી પણ વક્ષ સમજાવી
 શકાય. બાહુના હલનયનને લીધે જે ખૂબ ધસાય છે તે અથવા તેા સ્વેદને લીધે.
 જ્યાં ખજ્જાળ આવે છે તે, દુર્ગ કહે છે તેમ—नित्यकालं ह्यसौ स्वेदशील-
 र्वात्કण्डूं ददाति, ततो नखैः कष्यते, यतस्तस्मात्कषणक्रियायोगात्कक्ष
 इत्युच्यते ।

✓ સરસામાન્યાત્ મનુષ્યકક્ષઃ...અહીં તત્ નો અર્થ શું કરવો એ પ્રશ્ન.
 છે. દુર્ગાચાર્યને મતે સ્ત્રીકક્ષસ્ય સામાન્યાત્ એવો અર્થ થાય છે, પણ સ્ત્રીઓના
 કક્ષની સમાનતાથી મનુષ્યોની જગતને પણ કક્ષ કહે છે એનો અર્થ શું કરવો?
 સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય જ છે ને! રાજવાડે કહે છે—મનુષ્ય here means પુરુષ;
 otherwise woman would be excluded from the human
 race which would certainly be denied by Durga himself.
 કદાચ આગમાં નિર્વચનોમાં સ્ત્રીઓની જ વાત દુર્ગાચાર્યે કરી હોવાથી એજે આવે.
 અર્થ આપ્યો હોય એ બની શકે. સરૂપ માને છે કે અહીં સરસામાન્યાત્ ને
 કષતૈર્વા સાથે સંબંધ છે. Yāska's meaning seems to be the
 following. The word Kakṣa is derived from the root kaṣ
 (to rub). From this similarity (of being rubbed) the
 human armpit is so called. આમ માનવામાં પણ મુશ્કેલી તો છે જ.
 આના પછીનું વાક્ય બતાવે છે કે ઘોડાના બાહુમૂલને પણ કક્ષ કહેવાય. સરૂપનો
 અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : And on account of the analogy of the
 arms and their root the word (signifies armpit) of a
 horse. તો પછી એક પ્રશ્ન પૂછી શકાય કે ઉપર જે બધાં નિર્વચનો આપ્યા છે.
 તે કયા કક્ષનાં છે? અને લાગે છે કે વાહુમૂલસામાન્યાદશ્ચસ્ય એ વાક્ય
 સરસામાન્યાત્ ને જ સમજાવે છે. આમ સરસામાન્યાન્મનુષ્યકક્ષઃ નો અર્થ
 એવો થાય કે ઘોડાના બાહુમૂલની સમાનતાને લીધે મનુષ્યની જગતને પણ કક્ષ
 કહેવાય છે. અહીં આરંભ જ અથવા કક્ષથી થાય છે અને બધાં નિર્વચનો પણ
 એ રીતે સમજવા જોઈએ એમ હું માનું છું.

✓ (૩) વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । યૌતિ....દુર્ગાચાર્યની ટીકા ધણી મહત્વની હોવાથી
 એહી ઉતારું છું : विश्वकद्राकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः । वि इति चकद्र इति

શબ્દ દ્વયં શ્રગતૌ ભાષ્યતે । શ્રમિઃ સાકં યો ગચ્છતિ મનુષ્યઃ તસ્મિન્
 ભાષ્યતે । દ્રાતિ ઇતિ ગતિકુત્સના । इदं हि तस्य कुत्सितगतिर्यं यदस्य
 श्रमिः सह गमनम् । इदानीं कद्राति इति द्रातिकुत्सना । कुत्सितकुत्सना
 इत्यर्थः । इदमेव तावत्तस्य कुत्सितत्वं यदसौ श्रमिः सह गच्छति ।
 इदमपरं कुत्सिततरं यद् गत्वा श्रमिः सत्त्वानि हन्ति । तस्मात् कद्राति
 इति कुत्सितकुत्सना इति उपपद्यते । अथ कद्राति इति एवमेव सतः
 शब्दस्वरूपस्य अनर्थक एवाभ्यासः । यदेव उक्तं भवति कद्राति इति
 तदेव चકદ્રાતિ इति । तदस्मिन् द्वितयमप्यस्ति कुगतित्वं कुत्सिततरगतिर्यं
 च नानાપ્રકારમિતિ વિશ્વકદ્રઃશ્રજીવનઃ પુરુષઃ । તમપરાધે કસ્મિશ્ચિદ્વત્તમાન-
 મન્યો ય આકર્ષંતિ સ વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । અન્યે નુ પ્રવૃતે । શ્વા એવ વિશ્વચકદ્રઃ ।
 તસ્યૈવ હિ સ્વભાવતઃ એવ હિંસરતાત્ ગતિઃ કુત્સિતા । સ ચ પુનઃ પાદવિકલઃ ।
 અતઃતસ્ય કુત્સિતકુત્સિતત્વમ્ । વિ દ્રયુમયોરયંયોર્મત્સર્થઃ । તમ્ આકર્ષંતિ
 યઃ પુરુષઃ સ વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । આ શબ્દને સમજવામાં કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા
 ઊભા થાય છે. પાણિનીય સૂત્ર કુત્સિતે (૫.૩.૭૪) અનુસાર ક પ્રત્યય નામની
 પાછળ લાગે છે, આગળ નહિ; જેમકે કુત્સિતઃ અશ્વઃ અશ્વકઃ । સૂત્ર કો કત્ તરપુરુષે
 અર્ધિ (૬.૩.૧૦૧) મુજબ સ્વરાદિ નામની આગળ કત્ લાગે છે, જેમ કે કદશ્વઃ,
 કદન્નમ્ વગેરે. કદાચ કદ્રાતિ માં પણ ક નહિ પણ કત્ સમજી શકાય
 કત્ + દ્રાતિ = કદ્ દ્રાતિ = કદ્રાતિ । આમ છતાં ચારકે આપેલા પ્રત્યયોને
 પાણિનિ પ્રમાણે ધટાવવા થોડા નથી એટલે આપણે ક ને પૂર્વમ તરીકે માનીએ
 તો પણ વાધો નથી. બીજો પ્રશ્ન વિ અગેનો છે ચારકે કહે છે—વીતિ ચકદ્ર
 ઇતિ શ્રગતૌ ભાષ્યતે । દુર્ગાચાર્ય અહીં શબ્દદ્વય એટલું ઉમેરે છે. આમ વિ
 અને ચકદ્ર બંને શબ્દો શ્રગતિના વાચક છે, જે આ બે શબ્દો પર્યાયવાચક
 હોય તો બંને પર્યાયો એક જ અર્થમાં વાપરવાનો શો અર્થ ? કે પછી બંને
 શબ્દોનો કોઈ અર્થબેદ સમજવાનો છે ? રાજવાડે કહે છે : One who
 hunts with hounds and makes his living with their
 assistance is called વિશ્વકદ્ર because he has in him both
 the smaller and the greater evil. પણ અહીં એવો કોઈ અર્થનો
 બેદ પડતો નથી. વિ ને જો મત્સર્થ ગણીએ તો એ શ્રગતિવાચક છે એમ પણ
 ન કહેવાય. ઉપરાંત વિશ્વકદ્ર માં શ્ દર્શાવી આવ્યો ? પાણિનીય સૂત્ર ૬.૧.૧૫૩
 પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ સિદ્ધ થાય છે, પણ ત્યાં માત્ર હરિશ્ચન્દ્રને માટેનું જ
 સૂત્ર છે. જો વિઃ એમ વિસર્ગ સમજીએ તો શ્ સમજાવી શકાય; પણ એ
 ઉચિત નથી. રાજવાડે કહે છે—

One may therefore conclude that વિશ્વકદ્ર has gone out of use long before પાણિનિ's time. શ્રી રાજવાડે આગળ ચાલના જણાવે છે : I learn on authority that વિ is not mentioned by Pāṇini as a Taddhita prefix or affix. વિશ્વકદ્ર does not occur in Amara but વિશ્વકદ્રુ does; વિશ્વકદ્રુઃ મૃગયાકુશલઃ (અમર. ૨-૧૦-૨૩); may not વિશ્વકદ્રુ be a corruption of વિશ્વકદ્ર ? ક્ષીરસ્વામી derives, વિશ્વકદ્રુ thus : વિશ્વં કન્દતિ આહ્વયતે વિશ્વદ્રઃ । વિગતં શ્વકદનમસ્ય હત્યેકે । વિશ્વકં દ્રવતિ વા । શ્રી રાજવાડેનું વિશ્વકદ્ર અંગેનું સ્તવન યોગ્ય નથી, કારણ કે વ, અને ચ વચ્ચેનો ભેદ રપષ્ટ છે. વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ માં આપતા આકર્ષઃ ને ચારક સમજવના નથી એ પણ વિચાર્યું છે. સંદર્ભ જોતાં આ શબ્દને અનેકપર્વ તદ્દિતના ઉદાહરણ તરીકે જ સમજી શકાય પણ અહીં એનો પ્રત્યેક અવયવ સમજાવવામાં આવ્યો નથી, માત્ર વ્વકદ્ર ની જ સમજૂતી આપી છે. આ પરથી લાગે છે કે મૂળ પાઠમાં જ ક્ષર્ધક મરખડ હોવી જોઈએ; કદાચ દુર્ગાચાર્ય પાસે સાચો પાઠ હોય અને તે અનુસાર એમણે અર્થ આપ્યો હોય. કદાચ એમણે માત્ર કંપના કરીને અર્થ આપ્યો હોય એમ પણ બને.

नैकपदानि निर्घृणात्... २९५ આ વાક્યને પછીનાં વાક્યોના સંદર્ભમાં સમજાવે છે એમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :—

“But even simple (...) words one should explain neither to a non-grammarian, nor to a stranger, nor to anyone else (...) who is unfit (...) for this science. ૨૯૫ જણાવે છે કે By एकपदानि yāska evidently means primary (nominal) derivatives, the explanation of which in Nirukta 2.2 he contrasts with that of secondary derivatives (taddhitas) and compounds (samāsas) while in this passage he states to what kind of people (secondary derivatives and compounds as well as) even simple words (i. e. primary derivatives) should not be explained. દુર્ગાચાર્ય માને છે— પ્રકરણોપપદસહિતાનિ યાનિ સન્તિ તાનિ કેવલાન્યેષ જ નિર્ઘૃયાત્... । તેવાં પ્રકરણાદુપપદાદ્યર્થં શક્યતઃસ્વધારયિતુમ્ । સોઽસૌ પ્રકરણાનમિજોઽન્યથૈવ નિર્ઘૃયાત્.... । આ માટે દીકાકાર જહા શબ્દનો લખ્યો આપે છે. આ શબ્દ

હનુ અને હા બન્નેમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. તે જ રીતે મા સર્વનામ પણ છે અને નકારવાચક અગ્રય પણ છે. આથી સંદર્ભનું 'ધ્યાન રાખ્યા વગર નિર્વચન આપવું' યોગ્ય નથી. મને લાગે છે કે અર્વાચીન વિદ્વાનોએ કરેલાં અર્થઘટન કરતાં દુર્ગાચાર્યનો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. ખરેખર તો નિર્વચન કઈ રીતે કરવું એ સમગ્રવ્યાપક પછી ક્યારે અને કેની આગળ ન કરવું એની વાત કરે છે. શિષ્યને પહેલે શિષ્ય યોગ્ય હોવો જોઈએ તેની સાથે જ જો વિષય પણ સંદિગ્ધ હોય તો નિર્વચન કરવાનું ટાળવું જોઈએ.

ન અનિદંવિદે—દુર્ગાચાર્ય હૃદમ્ના ત્રણ અર્થો આપે છે—(૧) હૃદમ્ નિવૃત્તશાસ્ત્રમ્ (૨) હૃદમ્—આત્મા (૩) હૃદમ્—યત્કિંચિત્ શાસ્ત્રમ્ અહીં ખરે અર્થ એ લાગે છે કે જોને નિરુક્તના મહત્વનો ખ્યાલ હોય તેને જ અધિકારી ગણવો. ઐતરેય આરણ્યકમાં મહાવ્રતના અનધિકાર માટે કહ્યું છે—ન અનિદંવિદા સમુદ્દિશેત્ । તદિદં ન અનન્તેવાસિને પ્રદ્રવ્યાત્ । ન અસવરસરવાસિને । ન અવ્રહ્મચારિણે । ન અનમિપ્રાપ્તામ્ એતં દેશમ્ । (૫. ૩. ૩. ૧૪)

✓ (૪) વિદ્યા હૃદયૈ.. —રોય માને છે કે આ પદો પ્રક્ષિપ્ત છે. સૃષ્ટ કહે છે : The fourth section has no connexion whatsoever with the preceding or the following section and interrupts the otherwise logically harmonious order of the text. મને આ મત યોગ્ય લાગતો નથી. આગલા ખંડ સાથેનો આ પદોનો સંબંધ સ્પષ્ટ જ છે. શાસ્ત્રના અધિકારીની ચર્ચા કર્યા પછી એ વિશેનાં પ્રચલિત પદો ચારકે ટીક્યાં હોય એમ જાનવામાં કોઈ દોષ નથી. પછીના ખંડથી તો નિર્વચનો જ શરૂ થતાં હોવાથી એની સાથે સંબંધ ન હોય એ પણ સ્વીકાર્ય છે.

(૫) અથાત્તોઽનુક્રમિષ્યામઃ—દુર્ગાચાર્ય ચારકે અપનાવેલી નિર્વચનપદ્ધતિનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે : આહ કિલસળા પુનરસો વ્યારુપા ? इति । उच्यते तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धसंदिग्धोदाहरणतन्निवंचनविभागेन यदारूपानं ध्यास्या नैषण्टુके प्रकरणे । आभ नैषण्टुक प्रकरणे व्याख्यामां आचार्यो नीये भुजभना भुदाओ पर आर भुकेयो છે : (૧) તત્ત્વ-ગોરિતિ પૃથિવ્યાઃ નામધેયમ્ । (૨) પર્વાય-પ્રસિદ્ધ શબ્દથી અપ્રસિદ્ધ અર્થ સમગ્રવ્યો-પૃથિવ્યા નામધેયં ગોઃ । (૩) ભેદ-વ્યુત્પત્તિ. યદ્દરં ગતા ભવતિ । (૪) સંખ્યા-પૃથિવીનામધેયાન્યેકવિશતિઃ । (૫) સેદેહ તત્ર નિર્જાતિનિરમણાદ્દહતેઃ કૃચ્છ્રાપત્તિરિતરા સા પૃથિવ્યા સન્દિહ્યતે । (૬) સંદિગ્ધનું ઉદાહરણ યદ્દિં ચકાર. (૭) તેનું નિર્વચન-વહુ પ્રજાઃ કૃચ્છ્રમાપદ્યતે इति परिव्राजकाः

ર્ષિત્યાદિ. સરૂપ ણીજ અને ત્રીજા મુદાને જુદી રીતે સમજે છે (૨) Synonyms the declaration of an obscure by a well-known substantive, as the word *garh* means the sun (૩) Analysis the word *garh* means the sun because it moves (*gacchati*) in the atmosphere." દુર્ગાચાર્યના જ મુદાઓ આખા પછી સરૂપ જુદો અર્થ શું કરવા આપે છે તે સમજાતું નથી.

✓ અથાપિ પશુનામેહ ભવતિ : દુર્ગાચાર્યને મતે હજી શબ્દ કારકલ્પના અર્થમાં છે. દૂરંગતા અર્થાત્ત માં ગોઃ કર્તૃકારક છે તો અસ્યાં ભૂતાનિ ગચ્છન્તિમાં અધિકરણકારક છે ગાય પશુ દૂર સુધી જાય છે અને એના પર સંવારી કરીને સોઠા જઈ શકે છે. હજી શબ્દનો સાદો અર્થ 'અહીં' એટલે કે વૈદિક અને લૌકિક ભાષામાં એ વધારે થોડા લાગે છે. પતસ્માદેવ—ગમ્ અથવા ગા ધાતુમાંથી.

તાદ્રિત્તેન કૃતસ્તવચ્ચિગમા ભવન્તિ : તદ્વિતસ્ય અયં તાદ્રિતઃ અર્થઃ ગોઃ ના તદ્વિત રૂપનો અર્થ, ગદ્ય, ગોમય વગેરે તદ્વિત રૂપો છે. કૃતસ્તવત્ કૃતસ્તાવામ્ રાજવાડે કહે છે—“વત્ has a peculiar sense in the Nirukta.” એવી અર્થની કોઈ વિશિષ્ટતા મને લાગતી નથી. ચારકનો આશય એ છે કે ગોઃ માંથી બનતા પદાર્થો કે એના અવયવોનો પશુ ગોઃ તરીકે જ ઉલ્લેખ આવે છે. 'ગોમિઃ શ્રોણોત મસ્તરમ્'માં જો શબ્દ દૂધના અર્થમાં છે.

ઘસેર્વેરો નામકરણ : પયસનું નિર્વચન આપીને તેનો પર્વાય શબ્દ ક્ષોર આદિ આચવાથી (૧) સમજાવ્યો છે. ઘમ્ + ઈર પરથી ક્ષોર બન્યું હોય. અદ્વનો આદેશ ઘસ્ હોઈ શકે અથવા તો સ્વતંત્ર ધાતુ પશુ હોય. ધાતુપાઠમાં ઘસૃ ભવને (૧-૬૧૬) એવો ઉલ્લેખ છે. ઈર પ્રત્યયના ઉપયોગ માટે ચારક ઉદાહરણ આપે છે. હશીરમિતિ યથા । અહીં વશ (વ્કાન્તો) + ઈર સમજવાનું છે. 'હશીર એક પ્રકારનું સુગન્ધિ દ્રવ્ય છે, વાળો.

અંશુ દુહન્તો....આ ઉદાહરણમાં ગો શબ્દ ગાયના આમડાના અર્થમાં વપરાયો છે. અધિવવનાર્થ—અધિવવનાર્થ ચર્મ । સોમ વાટવાના પદ્યરો ગાયના આમડા પર મુકેલા છે. ચર્મનું શબ્દ ચર માંથી સમજાવતાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—ચરિતં હિ તત્સર્વસ્મિન્શરોરે ચૂતમિત્યર્થઃ । રાજવાડે કહે છે—

“But one may say that a hide is called ચર્મન્ because men turn it into shoes and then walk by wearing shoes.” અહીં શ્રી રાજવાડેની દ્રષ્ટનાસક્તિ જોઈ સમજાય છે.

અથાપિ ચર્મ ચ શ્લેષ્મા ચ :—ગોમિઃ સન્નદો...માં ગો શબ્દ ગાયના આમડા અને ચરખીને માટે વપરાયો છે. રચની આ સ્તુતિ છે. ॥ હિ ચર્મણા અવનદો ભવતિ, શ્લેષ્મણા ચ તસ્ય અરાદયઃ સંશ્લેપિતા ભવન્તિ । દુર્ગં.

અથાપિ સ્નાવ ચ :—અહીં ગોમિઃ સન્નદો...એ ઇધુ સ્તુતિ છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—સા હિ સ્નાવ્ના વેષ્ટિતા ભવતિ, શ્લેષ્મણા ચ સંશ્લેપિતા ।

(૬) ડ્યાપિ ગૌરુચ્યતે :—ધનુષ્યની દોરીને પણ ગૌ કહેવાય છે. જે દોરી ગાયના તંતુઓમાંથી મનાવેલી હોય તે અને પણ ઉપરના શબ્દોની માફક તાદ્વિત અભિધાન ગણવું જોઈએ. જે તેમ ન હોય તે ગમયતિ ઇવં એવું સ્વતંત્ર નિર્વાચન આપી શકાય.

ઉતાદઃ પરુષે ગવિઃ—પરુષે નો અર્થ યાસ્ક પર્વવતિ એવો કરે છે. પ્રતિય, પર્વન્ અને પરસ્ એ ત્રણ શબ્દો સાંધા-વાંસ કે શેરડીમાં આવે છે તેના ના અર્થમાં વપરાય છે. સૂર્ય પણ સાંધાવાળો છે. કણ, લવ, તિમેષ, વૃટિ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, અર્ધમાસ, માસ, ઋતુ, અયન અને સંવત્સર એ કાલના વિભાગો સૂર્યની મતિ પર આધાર રાખતા હોવાથી એને સૂર્યના પર્વો ગણી શકાય. સરૂપ કહે છે—“The joints are the days and nights according to Aupamanyava.” અરેખર ઔપમન્યવના મત માટે તે માસ્વતિ એવો શબ્દ વપરાયો છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે પરુષે માસ્વતિ એવો ઔપમન્યવનો અભિપ્રાય છે. માસ્વતિ એ પરુષે નું નિર્વાચન નથી પણ માત્ર પર્વાય છે અને એનો સામાન્ય અર્થ ‘તેજસ્વી’ એવો જ લેવાનો છે. સરૂપ કહે છે—“The word gauḥ occurs in the locative singular in the stanza, which according to Yāska means ‘in the sun’ But Durga explains ગવિ by ગમનશીલે મુહૂર્તમપ્યનવસ્થાયિનિ. અહીં દુર્ગાચાર્યની દીક્ષા જોતાં લાગે છે કે ગવિ શબ્દને એ પરુષના વિશેષણ તરીકે સમજે છે, એ જ અર્થમાં (૬.૫૬.૩) આવતો સૂરઃ શબ્દ સૂર્યના અર્થમાં છે. ચારક ગવિ શબ્દ આદિત્યના અર્થમાં જ લે છે. રાધ ગવિનો અનુવાદ “through the course of clouds” એવો કરે છે. રાજવાડેને મતે પરુષે ગવિ—“In the resplendant heaven or sky.”

ચન્દ્રમસં પ્રતિ—દુર્ગાચાર્ય કહે છે—અમ્મયં હિ ચન્દ્રમસો મણ્ડલં તત્તેજઃસમ્બન્ધાદ્ ભવતિ, તતઃ સર્વા દિશઃ પ્રકાશયતિ । સુપુમ્નઃ—સુપ્તુસુમ્નઃ સુપ્તુસુષ્પ દરમિયાન સર્વાણિ ભૂતાનિ નિત્યમસો હ્લાદયતિ ।—દુર્ગાચાર્ય.

✓ સોપિ ગૌઘચ્ચત્તે:—રોય માને છે કે અહીં સઃ = ચન્દ્ર. સૂર્યને માટે ગૌ: શબ્દ વપરાયો છે. સૂર્યનું કિરણ ચન્દ્રને પ્રકાશિત કરે છે એટલે એને પણ ગૌ: કહેવાય. યાસ્કે ટિકિલી ઝગ્યા ૧.૮૪.૧૫ માં પણ રોય ગૌ: નો એ જ અર્થ આપે છે. દુર્ગાચાર્યને મતે સઃ = સુપુરુષ: સૂર્યરશ્મિ: । રાજવાડે માને છે કે અહીં સઃ = એક: રશ્મિ: એવો અર્થ છે, સરૂપ રોયના અર્થ માટે કહે છે :—
This explanation is misleading and does not suit the context. The word in the sentence does not refer to the moon. This is a case of extension of meaning. The sun is called Gauḥ then each of its rays is called Gauḥ. This meaning becomes clear from the sentence which follows..., wherein Yāska says—सर्वेषां रश्मयो गाव उच्यन्ते ।

તા થાં ઘાસ્તૂનિ...એમાં આવતા ગાવઃ શબ્દનો અર્થ દુર્ગાચાર્ય રશ્મયઃ એવો કરે છે. રોય એનો અનુવાદ 'cattle' કરે છે. દુર્ગાચાર્યનો અર્થ યાસ્કના સંદર્ભ અનુસારી જ છે. ઘામ્-દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે દમ્પતીને ઉદ્દેશીને આ ઝગ્યા: લખ્યાઈ હોવાથી દિવ્યન અપાયું છે.

ગમઘ્યૈ—ગમનાય. ગમ્ + અઘ્યૈ પાણિનિ (૩.૪.૯) અનુસાર અઘ્યૈ પ્રત્યય હેતુર્થે વપરાય છે. રાજવાડે કહે છે—Just as ગત્તવે is dat. sing of ગન્તુ so ગમઘ્યૈ according to યાસ્ક is dat. sing of ગમઘી, but bases like ગમઘી are not found in RV; perhaps they existed in prevedik Sanskrit.

તન્નિઘાનાત્પદમ્ : ઋગ્વેદમાં પદ શબ્દ 'પગથું'ના અર્થમાં વપરાયો છે. પાદ = પગ શબ્દ પદ્ (ગતી)માંથી બનેલો છે પમને પાદ કહે છે કારણ કે એની મદદથી બધા જ ચાલે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—તન્નિઘાનાત્ (= તસ્ય પાદસ્ય નિઘાનાત્) યદુત્પદ્યતે તત્સરૂપમેવ પાંસી અન્યથા વા તત્પદમિત્યુચ્યતે વશોર્મનુઘ્યસ્ય વા । જ્યારે ધૂળમાં પગ મૂકવામાં આવે ત્યારે તેના જ આકારનું પડે છે એને પદ કહેવામાં આવે છે.

પશુપાદપ્રકૃતિ :-પસોઃ ચત્વારઃ પાદાઃ પ્રકૃતિઃ યસ્ય । પાદ એટલે એવો ભાગ. પશુના ચાર પગ છે તેને આધારે પાદ = એવો ભાગ તે અનુસાર દિનાર આદિના ભાગને પણ પાદ કહે છે. પ્રભાગપાદઃ = દિનારાદિપાદઃ—દુર્ગા અહીં પાદ શબ્દ 'ભાગ', 'અંશ'નો અર્થ આપે છે. તેની સમાનતાથી

ખીન પણ અર્થો છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ ગ્રન્થપદાનિ સત્રપદાનિ વા વિભાગો હિ તેદ્વપિ સમાન એવ । રાજવાડે પાદ-પદ શબ્દની ચર્ચા અંગે કહે છે—
The process by which a word comes to have more than one sense is called લક્ષણા; Yāska was aware of this process from what he says about પાદ and પદ; this process has been at the root of the enormous growth of language. The Nairuktas should have recognized this fact and made use of લક્ષણા instead of indulging in fantastic derivations. રાજવાડેના અન્ય અભિપ્રાયોની માફક આની પણ દીકા કરવાની જરૂર નથી.

✓ **एवमन्येषामपि :** ખીન નામે માટે પણ, માત્ર મો અને પદ માટે જ નહિ. આમ ચારક કહે છે કે જ્યાં સંદેહ હોય ત્યાં જેમ મો શબ્દ કે પદ શબ્દનું નિર્વચન જેવી રીતે આપ્યું છે તેવી રીતે આપવું.

✓ **इमान्येकविंशति :** अनुक्रान्तानि = स्नानुपूर्व्येण पठितानि (દુર્ગ) સ્વરૂપ એનો અર્થ 'are dealt with' કરે છે. અહીં આનુપૂર્વિકા કોઈ ખ્યાલ ચારકના મનમાં હોય એમ લાગતું નથી પણ દુર્ગાચાર્ય આ વાક્યનું તાત્પર્ય કંઈક જુદું જ સમજે છે—**एकविंशतिरन्यनुक्रान्तानि, एम्योज्ज्याम्यपि** યાનિ કાનિ ચેરસ્મ્યુઃ, તાન્યુપલમ્ય નિર્વક્તવ્યાનિ । આ પછી દીકાકાર કુ શબ્દનું ઉદાહરણ આપે છે.

✓ **तत्र निश्चिन्तति :** આ ૨૧ની યાદીમાં નિશ્ચિન્તિ શબ્દ છે, તેના બે અર્થો થાય છે પૃથ્વી અને દુઃખાપતિ. પૃથ્વીના અર્થમાં એ રમ્ ધાતુમાંથી સમજવાનું છે—**निविष्टानि रमन्तेऽस्यां भूतानि इति ।** (દુર્ગ) કુચ્છાપત્તિના અર્થમાં ક્લચ્છ ધાતુમાંથી સમજી શકાય.

(૮) **यदुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यते इति परिवाजका :** ચારક પરિવાજકોના મત અનુસારનો અર્થ આખો સ્પષ્ટ કરતા નથી, પણ દુર્ગાચાર્ય એને બે રીતે સમજાવે છે. અહીં (૧.૧૬૪.૩૨) પરિવાજકો નિશ્ચિન્તિઃ = કુચ્છાપતિઃ એવો અર્થ કરે છે. સરૂપ બન્ને અર્થો સમજાવતાં જણાવે છે :
The man who causes impregnation (गर्म करोति) does not know the reality, for he acts either in a moment of passion or with a desire to get a son. When he comes to know of it, he still does not realise his responsibility, for the foetus is hidden from him. But the child nourished in the

mother's womb is born in course of time. Thus multiplying, the poor man, unable to make adequate provision for the bringing up of his children, comes to grief... Another different interpretation of the followers of the school of ascetics is that the man who causes impregnation becomes himself involved in transmigration, and being born again and again, comes to grief. This is an admonition to lead a celibate life." આમાંનો પહેલો અર્થ સંતતિનિયમનના પ્રચારમાં આવે એવો છે, તો બીજો અર્થ પરિવારકેના મતને વધારે અનુકૂળ છે એમ લાગે છે. નૈરુક્તોને મતે નિર્ક્રિતિ = પૃથ્વી. એમના અર્થ અનુસારનો ત્રીજાનો અર્થ સરૂપ આ પ્રભાવે આવે છે : The cloud which discharges the rain water does not know anything about it, as to where it comes from. It is hidden from the atmospheric cloud which sees it falling, because in the atmospheric it exists in the form of vapours, while the rainwater, swelling in the rainclouds and increasing in various ways falls to the ground. રાધને મતે અહીં વિદ્યુતનો ઉલ્લેખ છે. વીજળી વાદળોમાં તરત જ અદૃશ્ય થઇ જાય છે અને પૃથ્વી પર પડતી અનેક ધારાઓના સ્વરૂપમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે આ પ્રકારનો અર્થભેદ બીજા મંત્રોમાં પણ દેખાય છે. દધિક્રાવ્ણો અકારિવમ્ એ મંત્ર અગ્નિહોત્ર યજ્ઞમાં દધિભક્ષણ પ્રસંગે પ્રયોજાય છે. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પણ જ્યારે અશ્વ પાસે મહિષી ઉભી થાય છે ત્યારે બીજી પત્નીઓ આ મંત્ર જપે છે. તો વિનિયોગ અનુસાર મંત્રનો અર્થ બદલાય છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—ત્વં એતે વત્સુરભિપ્રાયવણાદન્યસ્ત્વમપિ ભજન્તે મન્ત્રાઃ । ન હ્યેતેષુ અર્થસ્ય હ્યત્તાવધારણમસ્તિ । મહાર્યા હ્યેતે દુષ્પરિજ્ઞાનાશ્ચ । યયાં અશ્વારોહવંશિષ્ટઘાદશ્ચઃ સાધુઃ સાધુતરશ્ચ વહતિ, એવમેતે વત્સુવંશિ-ષ્ટઘાત્સાધૂન્ સાધુતરાંધ્યાર્યાન્ સવન્તિ ।તસ્માદેતેષુ યાવન્તોઽર્ચા ઉપપદેરન્ આધિદેવાધ્યાત્માધિયજ્ઞાશ્રયાઃ સર્વં એવ તે યોજ્યાઃ, નાત્રાપરાધોઽસ્તિ ।

√ શાકપૂર્ણિ: સંકલ્પયાંચક્રે....સરૂપ કહે છે : The legend of Śākapiṇḍi together with the whole of the ninth section,

has no bearing on the subject-matter of the chapter and is altogether out of place. It certainly produces the impression of an interpolation. રાજવાડે એમ માને છે—Yaska most probably came to remember this boast of શાકપૂર્ણ on account of the double interpretation of य ई चकार...etc., in the first interpretation the deity is निर्ऋतिः, in the second it is इन्द्र or मेघ. દુર્ગાચાર્ય એમ જણાવે છે—सा पृथिव्या सन्दिह्यते इत्यनेन सन्दिह्यसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मतं शाकपूणेः । प्रो. सङ्पन्नो अलिप्राय योऽयं છે કે શાકપૂર્ણના અતની આખી વાતને અહીં કોઈ સ્થાન નથી, પણ તેથી એ પ્રક્ષિપ્ત છે એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. નિરુક્તમાં સંદર્ભ પર ધણો જ આધાર રાખવામાં આવે તો આવા અનેક પ્રક્ષેપો મળી આવે એમ છે.

उभयलिङ्गाः—શ્લોવુંલિંગા, અથવા મધ્યસ્થાનલિંગા દ્વસ્થાનલિંગા ચ । (દુર્ગા.).

(૯) अथ न शिक्तेः—દુર્ગાચાર્યને મતે પ્રથમ પંક્તિમાં વાદળમાં પ્રવૃત્ત રહેલી માઘ્યમિકા વાક્ નું વર્ણન છે. વિદ્યુત્ત્વ સ્વરૂપ લેતાં પહેલાં એ મેઘના રૂપમાં હોય છે એટલે એ પુલ્કિતમાં છે. બીજી પંક્તિમાં એ વિદ્યુત્ત્વના સ્વરૂપમાં હોવાથી સ્ત્રીલિંગમાં છે. આમ ઉભયલિંગ દેવતા છે. જો અહીં સ્થાનની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો આ પ્રમાણે અર્થ થાય : વાદળમાં રહેલી માધ્યમિકા વાક્ રાજા કરે છે, પ્રકાશી છે અને પૃથ્વીને પાણીથી આગ્રહાદી દે છે. પછી સૂર્યના સ્વરૂપે પૃથ્વી પરથી પાણી વરાળ રૂપમાં એચી લે છે. આમ વિદ્યુત્ત્વના સ્વરૂપે એ અધ્યસ્થાનની અને સૂર્યના સ્વરૂપે દ્વસ્થાનની દેવતા છે. રાજવાડે કહે છે—The second interpretation of उभयलिङ्गा is very unnatural.

(૧૦) हिरण्यनामानिः—પૃથ્વીનાં નામો પછી હિરણ્યનાં નામો આપવા પાછળની સંગતિ સમજાવનાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—पृथिव्यामेव हिरण्यमुत्पद्यते इत्यतः पृथिव्यभिधानानन्तर हिरण्यनामानि समाम्नातानि ।

ह्रियते आयग्गमानम्—દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે—ह्रियते एव शिल्पिभिः, कटकलकस्वस्तिकादिभावेन विस्तोर्यमाणम् । અહીં સુવર્ણના અધઃકારોની વાત છે તો હ્રિયતે જનાઝ્જનમ્ માં સુવર્ણનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ નિર્દેશાયો છે. હિતરમણ ને દિનકારક તથા આનન્દદાયકના અર્થમાં સમજાવીને રીકાકાર કહે છે—तेन गृहीतेन मूपिकोऽपि रमते, किमुत ननुष्यः ।

દર્શયંતેવાં સ્યાત્:—રાજવાડે જણાવે છે—સ્યાત્ shows that Yāska does not favour this derivation.

અન્તરિક્ષં કસ્માત્...યારક અન્તરિક્ષનાં ત્રણ નિર્વચનો આપે છે. અન્તરા ક્ષાન્તમ્—ઘાવા પૃથિવીની વચ્ચે અને પૃથિવીને છેડે રહે છે ક્ષાન્તમ્ = ક્ષા + અન્તમ્. ખીજા નિર્વચનમાં દુર્ગાચાર્ય ક્ષિયતિ શબ્દ ઉમેરે છે, અન્તરા હમે ઘાવાપૃથિવ્યો ક્ષિયતિ નિવસતિ ઈતિ । સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે અન્તરિક્ષ રહે છે, ત્રીજા નિર્વચનમાં શરીરેપુ અન્તઃ—શરીરની અંદર મક્ષયમ્—વિનાશ ન પામે તે, શરીર પંચમહાભૂતનું બનેલું છે એમાંથી પૃથ્વી આદિ ચાર વિનાશ પામે છે તો આકાશ અક્ષય છે, ખરેખર તો પ્રથમ બે નિર્વચનોમાં બહુ ઓછા ફેર છે. અન્તરા બન્નેમાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ બન્નેમાં એને એક જ અર્થમાં સમજવાનું છે. ખીજા નિર્વચનમાં ક્ષિયતિ જેવો મહત્ત્વનો શબ્દ દૃષ્ટિ લેવો પડે છે કારણ કે તેને આધારે જ અન્તરિક્ષનો જ સમજ શકાય. પહેલામાં અન્તરા પછી કોઈ શબ્દ જ નથી ! રાજવાડેએ કરેલી અનેક ટીકાઓ ને નકામી ગણીએ તો પણ અહીં એનું કયન સાચું લાગે છે—What is the difference between the two derivations of અન્તરિક્ષ ? In the first હમે is not mentioned while in the second it is, the only difference is about the interpretation of ક્ષં...what prevented Yāska in placing હમે after અન્તરા in the first derivation ? રાજવાડે માને છે કે અન્તરા ક્ષાન્તં must have a different sense, but I cannot guess that sense એમને મતે અન્તરાનો અર્થ out side કે around થઈ શકે ? તો પછી ક્ષાન્તમ્ અન્તરા “it lies out side, that is beyond the end of the earth or it lies around the earth.” એમ લાગે છે કે ક્ષાન્તનો અર્થ ક્ષા + અન્ત લેવાને બદલે ક્ષમ્ ધાતુના ક. જૂ. ફ. તરીકે સમજવું જોઈએ. ક્ષમ્ ધાતુના ધણા અર્થો થાય છે. આપેલા કોશ મુજબ : (૧) To permit, allow, suffer, (૨) to pardon, forgive, (૩) to be patient or quiet, wait, (૪) to endure, put up with, suffer, (૫) to oppose, resist અને (૬) to be competent, able. આ બધા અર્થો પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતના છે. આમ જતાં એમાંનો ત્રીજો અર્થ અહીં અનુકૂળ આવે એમ છે. અન્તરિક્ષ સ્વર્ગ અને પૃથિવી બેની વચ્ચે રહે છે. મને એમ પણ લાગે છે કે અન્તરા ક્ષાન્તમ્ અને અન્તરા હમે એ બે જુદાં નિર્વચનો નથી. અન્તરા હમે એ શબ્દો અન્તરા ક્ષાન્તમ્ના અન્તરાને જ સ્પષ્ટ કરવા વપરાયા હોય એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે.

આમ છતાં આવી બધી કષ્ટનાઓ કરવી પડે છે એ જ બતાવે છે કે ગ્રન્થના મૂળ પાઠમાં જ કાંઈક ત્રુટિ છે. ત્રીજા નિર્વચન અંગે પણ કાંઈક કહી શકાય એમ છે. શરીરમાં અક્ષય રહેનાર તે અન્તરિક્ષ એમ કહેવામાં મુશ્કેલી એ છે કે અન્ય મહાભૂતો પણ ખરેખર તો નિત્ય જ છે અને મૃત્યુ પછી પોતપોતાનામાં અણી ભય છે.

સમુદ્વયમ્વસ્માદ્વાપઃ—દુર્ભ કહે છે—વીચિતરંગશીકરાદિમાવેન ।

(૧૧) તયોર્વિભાગસ્તજ્જેતિદ્વાસમ્.....યારકે આપેલી દેવાપિ અને અન્તનુની કથા બૃહદેવતા, મહાભારત તથા પુરાણોમાં જુદી જુદી મળે છે.

બૃહદેવતાની કથા નીચે મુજબ છે :

અપ્તિપેણસ્તુ દેવાપિઃ કૌરવ્યશ્રૈવ શન્તનુઃ ।

ભ્રાતરૌ કુરુપુ ત્વેતં રાજપુત્રૌ વભૂવતુઃ ॥

એષ્ઠસ્તયોસ્તુ દેવાપિઃ કનીયાશ્ચૈવ શન્તનુઃ ।

સ્વગ્દોષો રાજપુત્રસ્તુ અપ્તિપેણસુતોઽશ્વત્ ॥

રાજ્યેન હન્દયામાસુઃ પ્રજાઃ સ્વર્ગં ગતે ગુરૌ ।

સ મુહૂર્તંમિવ ધ્યાત્વા પ્રજાસ્તાઃ પ્રત્યભાપત ॥

ન રાજ્યમહમર્હામિ નૃપતિર્વોઽસ્તુ શન્તનુઃ ।

તથેત્પુત્રવામ્પ્રસિચ્ચસ્તાઃ પ્રજાઃ રાજ્યાય શન્તનુમ્ ॥

તતોઽભિપિત્તે કૌરવ્યે વનં દેવાપિરાવિશત્ ।

ન વવર્ષાય પર્જયો રાજ્યે દ્વાદશ વૈ સમાઃ ॥

તતોઽમ્યગચ્છદેવાપિ પ્રજાભિઃ સહ શન્તનુઃ ।

પ્રસાદયામાસ ચૈનં તસ્મિન્ધર્મવ્યતિક્રમે ॥

શિશિશ્વ ચૈનં રાજ્યેન પ્રજાભિઃ સહિતસ્તદા ।

તમુવાચાય દેવાપિઃ પ્રહ્નં તુ પ્રાઞ્જલિસ્થિતમ્ ।

ન રાજ્યમહમર્હામિ સ્વગ્દોષોપહતેન્દ્રિયઃ ।

યાજયિષ્યામિ તે રાજન્ વૃષ્ટિકામેજ્યયા સ્વમમ્ ॥

તતસ્તં તુ પુરોષસ્તે આત્વિજ્યાય સ શન્તનુઃ ।

સ વાસ્ય ચક્રે કર્માણિ વાર્ષિકાણિ યથાવિધિ ॥ (૭-૧૫૫-૮-૬)

પૃથ્વિદેવતાની કથા અને ચારકની કથામાં મહત્વનો ભેદ એ છે કે પૃથ્વિદેવતામંદે દેવતા, દેવને લીધે દેવાધિ જાતે રાજ્ય સ્વીકારવાની ના કહે છે. મહાભારતમંદે શાન્તનુ પ્રસિદ્ધ છે અને દેવાધિનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. આને ઇતિહાસ કહ્યો છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—નિદાનમૂત્ત ઇતિ હૃવમાસીત્ ઇતિ ય ઉચ્યતે સ ઇતિહાસઃ । નિરુદ્ધત ૭-૧૨માં નૈદાનાઃ નો ઉલ્લેખ આવે છે. ત્યાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—નિદાનમિતિ ગ્રન્થસ્તદ્વિદો નૈદાનાઃ । આ નિદાન ગ્રન્થને મહાભારતની મૂળ કથા સાથે સંબંધિત છે ?

। દેવાપિસ્તપઃ પ્રતિપેદઃ સ કિલ સીઘ્રેણ તપસા બ્રાહ્મણ્યમાપેદે-
વિશ્વામિત્રવત્ ।—દુર્ગા.

ઉત્તરસ્માદ્યરં સમુદ્રમઃ ઉપરના સમુદ્રમાંથી નીચેના સમુદ્ર તરફ. અહીં ઉત્તરસમુદ્ર અન્તરિક્ષ અને નીચેનો તે પાર્થિવ. આ રીતે સમુદ્ર શબ્દનો વિભાગ સમજવાનો છે.

પુત્રરક્તં તતઃ પુત્ર નામના નરકમાંથી તારનાર તે પુત્ર સરખાવો. પુત્રામ્નો નરકાદસ્માદ્યાવતે પિતરં સુતઃ । તસ્માસ્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયમ્ભુવા ॥ મનુસ્મૃતિ ૬.૧૩૮ ચારકના લખાણમાં પુત્ર એ નરકનો પર્થાય હોય. હોય એમ લાગે છે, એક નરકનું નામ હોય એમ લાગતું નથી.

નિપરણદ્વાઃ નિપૃણાતિ દદાતિ હ્રાસી વિષ્ણુઃ પિતૃમ્યઃ (દુર્ગા.) પિંડહાનના અર્થમાં નિ + પૃ ધાતુપાઠમાં કે આપેના ક્રાસમાં નથી એમ રાજવાડે જણાવે છે. પૃ ધાતુ (પૃણાતિ) આપેના ક્રાસમાં 'to protect' ના અર્થમાં આવ્યો છે. તે નોંધવું જોઈએ.

ઋપિર્દર્શનાત્....—સરખાવો : સાક્ષાત્કૃતઘર્માણો ઋષયો લખૂવુઃ । એઓ મંત્રનું દર્શન કરે છે. દુર્ગાચાર્ય અહીં મન્ત્રદર્શનનો અર્થ ન લેતાં કહે છે—પશ્યતિ હ્રાસી સૂક્ષ્માનપ્યર્થાન્ ।

સ્તોમાન્દર્શ....—મન્ત્રાઃ સ્તોમાઃ, જ્ઞાનસી તારકેણ જ્ઞાનેન પશ્યતિ ।
(દુર્ગા).

અઘો ન ધાવતિ.. —અઘઃ = અ + ઘઃ, અહીં અ = ન, ઘ = ધાવતિઃ ને ગતિ ન કરે તે.

(૧૨) શાન્તનુઃ શં તનો....—ચારકે શાન્તનુનાં બે નિર્વચનો આપે છે—
(૧) સ હિ કશ્ચિદ્રોગાર્તે દૃષ્ટવા ગ્રવીતિ, હે તનો શં તવ અસ્તુ ઇતિ, તતઃ અસાધ્યદો ભવતિ ।—દુર્ગા. (૨) ઘમસ્મે તન્વા અસ્તિવતિ ઇષમસાવાશાસ્તે ॥

શનુઃ 'શરીરં તદસૌ નિત્યં' શરીરાય આશાસ્તે ।—દુર્ગ. આ એમાં મહત્વનો ભેદ એ છે કે પ્રથમ અનુસાર રાજા બીજાના 'શરીરનું' સુખ વાંછે છે તો બીજા અનુસાર પોતાના શરીરના સુખની જ ઈચ્છા કરે છે. અહીં તન્વા અસ્તુ ને દુર્ગ તન્વે અસ્તુ તરીકે સમજે છે કેટલાક વિદ્વાનો તન્વા ને ત્રીજી વિલકિત માને છે. સરપનો અનુવાદ આમ છે—'peace to him in his body.' પણ અહીં અસ્મં અને તન્વે ને સામાનાધિકરણથી લેવું વધારે ચેત્ય છે. ઉપરાંત તન્વા ને તૃતીયા હોય તો તન્વાસ્તુ એવી સંધિ થવી જોઈએ, જે થતી નથી. તન્વે અસ્તુની સંધિ તન્વા અસ્તુ થાય. એમ પણ કહી શકાય કે દુર્ગાચાર્યનો અર્થ સ્વીકારતાં બંને નિર્વચનોનો અર્થભેદ થાય છે જ્યારે અન્યથા બંનેના અર્થમાં કોઈ મહત્વનો ભેદ ન રહે.

પુરોહિતઃ—શાન્તિવર્ષોઽટિકામિચારિકેષુ કર્મસુ પુરઃ એતં વદતિ રાજાનઃ પુરસ્કુર્વંતીત્યર્થઃ । (દુર્ગ). શાન્તિક—પાપશાન્તિ-દુઃખશાન્તિ માટેનું કર્મ. પોષ્ટિક-સમૃદ્ધિ મેળવવા માટેનું કર્મ. અમિચારિક-શત્રુઓની દિસા કરવા માટેનું કર્મ.

આખી યજ્ઞ સમજાવ્યા પછી દુર્ગાચાર્ય એમાંથી બોધ તારવે છે : મન્ત્રનિદાનદ્વારેણ ધર્મોઽયમત્ર દર્શિતઃ । જ્યેષ્ઠે તિષ્ઠતિ કનીયસો રાજ્ય-પ્રાપ્તિઃ ધર્માતિત્રમઃ । ધર્માતિત્રમે ચ દેવો ન વર્પંતીતિ ।

આ અર્થઘટન ઐતિહાસિકોનું કે નંદાનોનું છે. દુર્ગાચાર્ય પ્રભાણે નૈરુક્તોને મતે આનો અર્થ આમ થાય. નૈરુક્તપક્ષે-ઋષિપેળો મધ્યમઃ તદપત્યમયમગ્નિઃ પાર્થિવ ઋષિપેળો દેવાપિ સ શાન્તનવે સર્વસ્મે યજમાનાયેતિ યોગ્યમ્ । વૃહસ્પતિર્વાચસ્પતિરિતિ મધ્યમઃ । સ્તનયિત્નુલક્ષણાં વાચમિત્યર્થઃ । અહીં ટીકાકારે ધણું ઓછું લખ્યું હોવાથી જરૂરી સ્પષ્ટતા થતી નથી.

(૧૩) સાધારણાન્યુત્તરાણિ...—અહીં ચારકે કહે છે કે સ્વઃ, પૃથ્વી, નાકઃ, ગૌઃ, વિષ્ટપ્ અને નમઃ એ ૬ શબ્દો ઘૌ અને સૂર્ય બંનેને માટે સમાન છે.

અલ્પપ્રયોગં ત્યસ્યૈતત્...આ વાક્ય સમજાવવામાં કેટલીક મુશ્કેલી છે. એતત્ શબ્દ ખરેખર કોને લાગૂ પડે છે એ બાબતમાં મતભેદ છે. દુર્ગાચાર્યને મતે અહીં આદિતેય એવા સૂર્યના અભિધાનની ચર્ચા છે—તસ્મિન્ અલ્પપ્રયોગવિષય-મેતદદિતેઃ પુત્રત્વામિપ્રાયમભિધાનમાદિતેય ઇતિ । સૂક્તભાગેવ ચંતદભિધાનમ્ ।

ન હવિર્માતૃ । ન હ્યાદિતેય इत्यनेन नाम्ना हविराध्वयवे चोदितपूर्वमस्ति ।
 यथा चैतत्सूक्तमेव नैषण्डुकवृत्त्या भजते तथेदमुदाहरणं सूर्यमादितेयमिति ।
 ऋग्वेद ૧૦. ૮૮. ૧૧. માં સૂર્ય આદિતેયની સ્તુતિ છે. એ માત્ર સૂક્તભાક્ છે,
 હવિ પ્રાપ્ત કરતો નથી આધ્વયવે = યજુવેદમાં. દુર્ગાચાર્ય જાતે બીજાને મત ટાંકતાં
 કહે છે-અન્યે તુ મન્યન્તે-આદિત્ય इत्येतदेवात्प्रयोगमिति । આ મતનું ખંડન
 કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે આદિત્ય એ અલિધાન માત્ર સૂક્તભાક્ નથી અને
 એને હવિ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આમ સૂક્તભાક્નો અર્થ ન હવિર્માતૃ
 એવો કરીએ તો અહીં આદિતેય ની જ વાત છે એમ દુર્ગાનો મત સ્વીકારી
 શકાય. રાજવાડે માને છે કે આ મત બરાબર નથી-Most probably दुर्ग
 had एव after सूक्तमाक् in his Nirukta text, for न हविर्माक्
 which he explains is a natural inference from सूक्तमाक् एव...
 Durga wanted to explain the relevance of सूक्तमाक्० सूर्यमादि-
 तेयम्; but these words are an interpolation as आदितेय is not
 the deity of X. 88; the deity of that sūkta is सूर्य वैश्वानर;
 besides there is no question here of offerings being made to
 the sun under one name or another. Yāska speaks of आदित्य
 as a name that occurs in a few Ṛks only; had he आदितेय
 in his mind he would not have used the expression अल्प-
 प्रयोगम् which suggests that the name is used in more than
 one Ṛk, though the number of such Ṛks is very small;
 he was aware that the name occurs in one Ṛk only.
 Moreover the expression आदित्यप्रवादाः.....clearly shows that
 Yāska was thinking of आदित्य only. Had सूक्तमाक्० सूर्यमादितेयम्
 been genuine, Yāska would have used the expression
 तदुपरिष्ठाद्वयाख्यास्यामः after these words, for he has explained
 the Ṛk in chap. VII sec. 29. અમુક શબ્દો પ્રક્ષિપ્ત છે એવી માન્યતા
 સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. ખાસ તો, જ્યારે એમ માનવાને માટે કોઈ પણ પાઠનો
 આધાર ન હોય ત્યારે. દુર્ગાચાર્યના પાઠમાં એવ શબ્દ હોવો જોઈએ એ માન્યતા
 પણ એટલી જ ખોટી છે. ઓક્ષેય માને છે કે સૂક્તમાક્ની પહેલાં અવગ્રહ
 સમજવો જોઈએ. આમ થતાં અસૂક્તમાક્નો અર્થ એ થાય કે આ અલિધાનને
 આપ્યું સૂક્ત નહિ પણ માત્ર એક ઋચ્યા જ મળી છે. સમગ્ર રીતે જોતાં દુર્ગાચાર્યે
 આપેલો અર્થ, ખટ્ટ સંતોષકારક ન હોવા છતાં, બીજા અર્થો કરતાં સારો છે.

આર્ચામ્યામ્નાય—શ્વચઃ યસ્મિન્નામ્નાયે અભિ સ્પર્ધ્યુપરિ આમ્નાતાઃ
સોઽયમાર્ચામ્યામ્નાયઃ દાશતયઃ । દુર્ગં.

વ્રતમિતિ કર્મનામ :—અહીં વ્રત શબ્દનું નિર્વચન વૃ ધાતુમાંથી આપેલું છે. દુર્ગાચાર્ય પ્રભાણે—તદ્વિ કર્મ શુભમશુભં વા કૃતં સદાવૃણોતિ કર્તાન્મ્ । હ્રદમપીતરદ્ વ્રતમેતસ્માદેવ નિવૃત્તિકર્મ યમનિયમાહ્યં વહિર્વેદિકમાન્તર્વેદિકં વા યદગ્નિસંનિધાવુપેયતે । તત્પુનઃ વારયતીત્યેવં સતઃ । તદ્વિપયેષુ પ્રવર્તમાનં પુહ્યં સ્ત્ર્યાદિષુ વારયતિ । તદનુસ્મૃત્ય સ પુરુષો નિવર્તેતેઽવકોર્ણિ ભવિષ્યામીત્યેતસ્માદ્ ભયાત્ । આમ ટીકાકારને ખતે વ્રતનો પ્રથમ અર્થ શુભ-અશુભ કર્મ એવો થાય છે અને એ કર્તાને હરેશાં આવરે છે. વ્રત શબ્દનો બીજો અર્થ નિષેધાત્મક છે. યજ્ઞના અગ્નિની સંનિધિમાં વેદિની બહાર કે અંદરના અમનિયમ રૂપી વ્રત, જે પુરુષને સ્ત્રી વગેરે વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરે છે. આ ઉપરાંત વ્રતનો અર્થ અદ્ય પણ થાય છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે તેમ—તદ્વિપ્યાવૃણોતિ ગરીરં રસશીળિતમાંસમેદોમજ્જાસ્થિભાવેન । રાજવાડે માને છે કે બીજું નિર્વચન આપતાં યારકે વા શબ્દ લખવો જોઈએ Yaska ought to have made clear by using વા that વારયતિ is another derivation. રાજવાડે રકન્દસ્વામીની ટીકામાંથી પણ ઉતારે છે : વૃણોતિ = નિવઘ્નાતિ કર્તારન્મ્ । હ્રદમપીતરદ્ વ્રતં ગુહલવળસ્ત્ર્યાદિવિષયનિવૃત્તિરૂપં કર્મ એતસ્માદેવ । આમ રકન્દસ્વામીને ખતે માણસ જાતે પોતાને માટે જે નિયમો બનાવે છે, અમુક વિષયોમાંથી દૂર રહેવાના, તે પણ વૃ માંથી જ સમજાવી શકાય, કારણ કે એ પણ કર્તાને બાંધી લે છે. આ પછી રકન્દસ્વામી કહે છે—રૂપસામાન્યાપ્રસક્તં વ્રતં નિરુચ્યતે વારયતીતિ સતઃ । આમ અમુક યજ્ઞોમાં જે વિષયનિવૃત્તિ કરવાની છે તેને વારય માંથી સમજાવી શકાય. રકન્દસ્વામી વારયતીતિ સતઃ । ને હ્રદમવિ...એતસ્માદેવથી જુદું પાડે છે. રાજવાડે કહે છે—વ્રત has 4 senses viz. (1) a good or bad act, (2) abstention from sensual pleasures, (3) abstention from sensual pleasures as enjoined by sacrificial command and (4) good.

✓ (૧૪) સ્વરાદિત્યો ભવતિ :—દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે સુ ભરણઃ તેજ સુ ર્દરણઃ છે—કિમુક્તં ભવતિ સુ ભરણ ઇતિ ? સુ ર્દરણ ઇત્યેવ ।

પ્રા'નુત યનં ઘર્ણ :—અહીં માત્ર નૈરુક્તોનો જ ઉલ્લેખ છે, બીજા ટાઈ બનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેા સંસ્પ્રષ્ટા રસાન્ આદિ નિર્વચનો નૈરુક્તોનાં નથી ?

(૧૫) રશ્મિર્યમનાત્ :—રશ્મિર્યમનાદુદકસ્ય અશ્વાગાં વા ।—દુર્ગ-
રશ્મિ શબ્દના બે અર્થો છે. કિરણો અને લગામ. પાણીને નિયમનમાં રાખે છે-
તેથી કિરણોને રશ્મિ કહેવાય છે. આ એટલું સ્પષ્ટ નથી. રાજવાડે કહે છે—
it restrains water, that is, prevents it from going elsewhere.
કદાચ સૂર્ય કિરણો પાણીને ચોપી લે છે એથી એને નિયમનમાં રાખનાર કહી
શકાય ? લગામનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. શ્વેદયાઃ, કિરણાઃ, ગાવાઃ, રશ્મયઃ અને
અમીશવઃ એટલા યોગ્ય નામો કિરણો અને લગામ એ બન્ને અર્થવાર્તા છે.

તत्र काष्ठा इत्येतत्...काष्ठा શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. દિશાએને
કાષ્ઠા કહેવાય છે—क्रान्त्वा ह्येता तं तमर्थं प्रति गत्वा स्थिता भवति ।—
દુર્ગ. ઉપદિશાઓ પણ કાષ્ઠા કહેવાય છે—તા અપિ હતરેતરં ક્રાન્ત્વા દિગ્મિઃ
સાક સ્થિતા ભવન્તિ ।—દુર્ગ. સૂર્ય માટે પણ આ શબ્દ વપરાય છે કારણ કે
એ પણ આકાશને ઝોળાળીને સ્થિર થાય છે. કાષ્ઠા = આગ્યન્ત. દુર્ગાચાર્ય
કહે છે—आग्यन्त = शरपद्यान्तः બાણ મારવા માટે, ધનુર્વિધાના અભ્યાસ માટેનું
લક્ષ્યસ્થાન આગ્યન્ત કહેવાય. આજના Bull's eye સાથે સરખાવી શકાય.
રાજવાડે કહે છે—आग्यन्त is a narrow strip of ground used for
shooting arrows; this strip has a beginning and an end
so it seems to travel from one end to the other where it
halts. આપ્ટેના કોપમાં એનો અર્થ—the goal of a race-course એવો
આવ્યો છે. પાણીને પણ કાષ્ઠા કહેવાય છે યારકનું વાડય સમજાવનાં રીકાર
જથ્થાવે છે—क्रान्त्वा गता जलाशयमेता स्थिता भवन्ति इति स्यावराणां
કાષ્ઠાત્વમ્ । દુર્ગાચાર્યને મતે સ્થાવર અને અસ્થાવર બન્ને ને માટે કાષ્ઠા શબ્દ
વપરાય છે; પણ યારક અહીં માત્ર સ્થાવર જળ માટે જ કાષ્ઠા શબ્દ સમજાવે
છે તો પછીના ખંડમાં અતિષ્ઠન્તીનામ્ સમજાવતાં અસ્થાવરાણાં કાષ્ઠાનાં
એવા શબ્દો વાપરે છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે ક્યાં તો યારકની કોર્ષિક
મૂળ થઈ હશે અથવા મૂળ પાંડમાં અસ્થાવર જળને માટે કાષ્ઠા શબ્દનું નિર્વચન
આપતું વાડય હશે જે કાલાન્તરે લુપ્ત થયું હોય. રીકાર પછીના ખંડમાં
આવતાં અસ્થાવરાણાં શબ્દને સમજાવના નથી એ પણ નોંધવું જોઈએ. રક્ત-
સ્વામી કાષ્ઠાના માત્ર બે જ અર્થો—દિશઃ અને સર્વદિશઃ સમજાવે છે. અમરકોપ
પ્રમાણે કાષ્ઠાના ચાર અર્થો છે—(૧) દિશા; (૨) કાશ્યણનાતું એક માપ,
(૩) ઉત્કર્ષ અને (૪) દ્વરેખા. રાજવાડે માને છે કે ખેતરની આગુબાણુ જે
વાડ કરવામાં આવતી હતી તે કાષ્ઠાનો મૂળ અર્થ છે; અને ખીમ બધા અર્થો

એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાડ લાકડાનાં ખુટા મારીને કરવામાં આવતી હોય અને કાષ્ઠ = લાડડું એ પરથી પણ આ શબ્દ આવ્યો હોય એમ બને.

✓ (૧૬) इन्द्रशत्रुर्निद्रोऽस्य... इन्द्रशत्रુમાં જે હ ઉદાત્ત હોય તો બદુત્રીદિ સમાસ બને છે. એ માટે મૈત્રાયણી સંહિતા અને તૈત્તિરીય સંહિતામાં આ પ્રમાણે કથા આપેલી છે. ઈન્દ્રે કાંઈક કારણસર ત્વષ્ટાના પુત્રને હણેલો એટલે તેનું વેર લેવા માટે ત્વષ્ટાએ યજ્ઞ આરંભ્યો અને તેમાં ઈન્દ્રને આમન્ત્રણ ન આપ્યું. આમન્ત્રણ ન મળ્યા છતાં ઈન્દ્ર ત્યાં પહોંચી ગયો અને ત્વષ્ટાએ રાખેલો સોમરસ પી ગયો. આની કોવે ભરાએલા ત્વષ્ટાએ બચેલા સોમરસની અગ્નિમાં આહુતિ આપી અને કહ્યું इन्द्रशत्रुर्वधस्व । પણ દોષ અને ઉનાવળને લીધે એણે इन्द्रशत्रુ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં ભૂલ કરી તથા હ ને ઉદાત્ત ઉચ્ચાર્યો. પરિણામે इन्द्रशत्रુ બદુત્રીદિ સમાસ બની ગયો અને સોમની આહુતિ પછી યજ્ઞના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૃત્રને ઈન્દ્રે હણ્યો.

✓ તત્કો વૃત્ર :—અહીં યારક વૃત્ર અર્થે એ અભિપ્રાયો ટાંકે છે. ઐતિહાસિકોને મતે વૃત્ર ત્વષ્ટાએ ઉત્પન્ન કરેલો રાક્ષસ હતો, તો નૈરુકોને મતે વૃત્ર શબ્દનો અર્થ મેઘ છે. વેદમાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો છે તે ૩૫૬ તરીકે સમજવાનાં છે. અર્વાં ચ મેઘોદરાન્તર્ગતાના ઝ્યોતિષશ્ચ વૈદ્યુતસ્ય ઉદ્ભૂતવૃત્તે. મિથ્રીભાવકર્મણો વર્ષકર્મ જાયતે તેન હિ વૈદ્યુતેન ઝ્યોતિષાં વાચ્વાવોષ્ટતેન इन्द्रास्येनोपताडय-માના આપઃ પ્રશ્યન્દન્તે—વર્ષાભાવાય વલ્પ્યન્તે । તથૈવં સત્પુદકતેજસોરિતરે-તરપ્રતિદ્વદ્વીભૂતમોરુપમાયેન રુપકકલ્પનયા યુદ્ધવર્ણા ભવન્તીતિ યુદ્ધે રુપકાણીર્યર્થઃ । ન હ્યત્ર યથાભૂતં યુદ્ધમસ્તિ, ન હીન્દ્રસ્ય શત્રવઃ. કેચન સન્તિ । દુર્ગ. અહીં યારક નૈરુકોનો મત આપીને પછી ઐતિહાસિકોનો મત જણાવે છે અને પછી તરત નૈરુકોનો મત સમજાવે છે. આમ ઐતિહાસિકોનો મત જે રીતે વચ્ચે આવી બંધ છે તે ત્રિચિત્ર લાગે છે.

✓ અદિયત્તુ—આહ—કિ વૃત્રવદેવ યુદ્ધરૂપાણિ ભવન્તિ? નૈરુચ્યતે.... વૃત્રવદ્ગાહિવચ્ચેતિ મન્ત્રવર્ણા મન્ત્રાલિંગાનિ ભવન્તિ । દુર્ગ. રીકાકારને મતે તુ શબ્દ સમુચ્ચયના અર્થમાં છે. રાજવાડે માને છે કે તુ નો ખરો અર્થ ‘પણ’ થવો જોઈએ. રાજવાડેનો મત અહીં નોંધવા યોગ્ય છે—“The Nairukis say that Vṛtra is nothing but a cloud i. e. a mixture of water and lightning; but there is nothing in R̥V that can demonstrate the truth of their view; on the contrary (તુ),

where are descriptions in Mantras (મન્ત્રવર્ણાઃ) in which Vṛtra is spoken of as અહિ (અહિવત્); there are stories in (અર્થવાદાઃ) in the Brāhmaṇas too (ચ) in which Vṛtra is mentioned as an असुर. Even if Vṛtra meant a cloud as the Nairuktas say, અહિ can not have that meaning... There are numbers of Rcs in which Vṛtra is spoken of as abhi; but this can not be said about the Brāhmaṇas; if is doubtful if the name shi meaning Vṛtra occurs in the latter... વૃત્રઃ મેઘ इति નેહતાઃ । તુ કિન્તુ વૃત્રસ્ય અહિવત્ અહિઃ इति કૃત્વા મન્ત્રેષુ વર્ણાઃ વર્ણનાનિ લ્લનુ ભવન્તિ । ગ્રાહ્યગંપુ ચ વૃત્રઃ असुरः इति अर्थवादाઃ भवन्ति; this seems to be the real sense of the words. Neither the Mantras nor the Brāhmaṇas support the naturalistic explanation of Vṛtra given by the Nairuktas.”

સરૂપનો ભત દુર્ગાઆર્યને મળતો આવે છે. એનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—

“Indeed, the descriptions of vedic stanzas and the narratives of the Brāhmaṇas (depict him) no doubt as a serpent.”

(૧૭) દાસવત્નીર્દાસાધિપત્નયઃ...—દુર્ગાઆર્યને મતે આ તત્પુરુષ સમાસ છે. દાસઃ કર્મકરઃ, તં હિ તા અશ્વિષ્ઠાય પાન્તિ રક્ષન્તિ । સ હિ કર્મણા શ્રાન્તઃ તાસુ પોતાસુ વિશ્રાન્ત આપ્યાયિતો ભવતિ । સરૂપ જથાવે છે : Durga explains the compound as a tatpuruṣa, but the accent show that it is a possessive compound. આ ખરેખર બદુત્તરીલિ છે—દાસઃ પતિઃ માતામૃ તાઃ ।

વૃત્રો વૃણોતેર્વા, વર્તેતેર્વા...—રાજવાડે દુર્ગાઆર્યની દીકામાંથી વર્તેતેર્વા ને સમજાવતાં બે ઉતારાઓ આપે છે—ત્વષ્ટા इन्द्रशत्रुर्वर्चस्व इत्यनेन आलम्ब्यमानः सोमो यदमुररूपेणावर्तत । અને यदिद्रेण हतो वृत्रो मेघोऽपों विले अपावृतो अपो वृष्टिभावेनावर्तयत् प्रावर्तयत् । આને આધારે રાજવાડે કહે છે—Thus Durga had in his text four derivations of Vṛtra instead of three; यदवर्तयत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते was between the second and the third derivation. મારી પાસે દુર્ગાઆર્યની દીકાવાળું જે પુસ્તક છે (વેંદેશ્વર પ્રેસ, મુંબઈ) તેમાં ઉપરના બે વાક્યોમાંથી પહેલું નથી અને વર્તેતેર્વા સમજાવતાં માત્ર પીલ્લું વાક્ય જ આપેલું છે.

(૧૯) इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां...—आदित्यो हि तापकः प्रकाशकः, चन्द्रमा अव्यतिशीतः प्रकाशकश्च, इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकं च । इत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् ।—दुर्गा.

यथा प्रसूता सञ्चितुः प्रसूयाय—અહીં કહેવામાં આન્યું છે કે ઊપા એ રાત્રી પછીનો અને સૂર્યોદયની પહેલાંનો કાળ છે, આથી દર્શના કરી છે કે રાત્રી ઊપાને અને ઊપા સૂર્યને જન્મ આપે છે. સરૂપ કહે છે : The passage यथा प्रसूता...योनिमरिचत् is not clear. The sequence of the genesis of the dawn and the sun does not proceed in any order. The words.. disturb the regular succession of the birth of the dawn and the Sun. The text in this particular place seems to be corrupted. The meaning will be relevant if the word उपा...be substituted for रात्रिः । The translation in that case would be : "Just as being born she gives birth to the sun i. e. the dawn to the sun, so the night has left place for dawn." टीकाकार જણાવે છે—यद्योपा आदित्यस्य जन्मनो हेतुरित्यस्यामृचि रात्रेरेवापरः काल उपा. संज्ञित इति गम्यते ।

स्त्रीयोનिरભિયુત.. ...—આ જ અધ્યાયમાં ઉપર યોનિ શબ્દનું નિર્વચન આપેલું છે. ટીકાકાર આ બેના બેદ અતાવતાં જણાવે છે : पूर्वत्र... परिचवर्नाक्रियासामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः । इह पुनः मिश्रीभावसामान्येन । उभयलिङ्गत्वं चास्योपदर्शितम् । इह स्त्रीलिङ्गं तत्र पुल्लिङ्गम् । રાજવાડે કહે છે : But there is not the least reason why योनि being a woman's womb should be derived here; there is no difference whatever between परियुतः and अभियुतः ।

(૨૦) सूर्यमस्या घत्समाह :—સૂર્યને ઊપાનો વત્સ કહ્યો છે. એનાં બે કારણો પાસકે જણાવેલાં છે. ટીકાકારને મતે—साहचर्यात् । मातृसहचरो हि वत्सो भवति, अयमपि चानयोपसा चरतीत्येतस्मात् सामान्याद्वत्स उच्यते । रसहरणाद्वा । यथा हि मातृदूयसः क्षीरादस्यस्य रसस्याहर्ता भवति वत्सः, एवमेपोऽप्योपसिकानामवक्ष्यायाख्यानां रसानामाहर्ता भवति रश्मिभिः—
इत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठम् ।

સમાનવન્ધૂ સમાનવન્ધને :—એતે રાત્ર્યુપસી સમાનવન્ધને સમાનમન-
-યોર્વન્ધનમ્ । આદિત્યસ્યેયં હ્યસ્તમયં પ્રતિ રાત્રિવંદ્યા સંમિલિષ્ટા । ઉદયં
પ્રત્યુપાઃ । એવં સમાનવન્ધૂ ।—દુર્ગ.

દ્યાવા ચર્ણં ચરતઃ તે યઃ :—અહીં યારક દ્યાવા એ રીતે યોગે છે.
દ્યાવાને પ્રથમા દિવચન તરીકે લેતાં એ રાત્રિ અને ઉપસ બેનું વિશેષણ બને છે.
દ્યાવો દ્યોતનાત્, ડયા હિ સ્વેન પ્રકાશેન દ્યોતતે, રાત્રિરપિ સ્વેનં તમોઘીર્ણં
નક્ષત્રગણેન વા સ્વમધિકારં પ્રતિ દ્યોતતે । એવં હિ દ્યાવેતિ દ્વિવચનમ્ ।—
દુર્ગ. આના વિદ્યમા દ્યાવા ને તૃતીયા એકવચન સહના અર્થમાં લઈ શકાય.
અપિ વા તૃતીયાન્તમેકવચનમેતત્સ્યાત્-દ્યોઃ, તયા દ્યાવા સહયુક્તે (પા. ૨.
૩. ૧૬) । તયા સહ સ્પર્દમાને ચરતઃ ગચ્છતઃ । રાજવાડે કહે છે—Yāska
prefers the first explanation of દ્યાવા. એમ માનવા માટેનું કોઈ
કારણ બને જણાતું નથી.

(૨૧) અહઃ કુર્ણં :—રાત્રી સાધારણ રીતે યોગે 'દિવસ' શબ્દ રાત્રિ
અને દિવસ બન્ને માટે વાપરે છે.

વેદ્યાભિઃ વેદિતવ્યાભિઃ પ્રવૃત્તિભિઃ :—ન હિ તાસાં પ્રવૃત્તીનામન્તોઽસ્તિ,
અહનિ ચ રાત્રી ચ પ્રાણીનામ્ । અતો વેદિતવ્યા એવં ભવન્તિ બંદુત્વાત્ ।
ન હિ વિદિતા નામ તાઃ કદાચિત્ ।—દુર્ગ.

ઉદયસાદિત્ય :—Roth thinks that Yāska has wrongly
introduced the sun in his explanation of the second
hemistich of the stanza RV VI. 9. 1. At first sight it may
appear farfetched, but the simile is apt and justifiable. The
text of the veda is the following. 'Being born the
Vaiśvānara fire has overcome darkness with its light like
the king.' Yāska's explanation of the same is the following.
'Being born, i. e. being kindled, the Vaiśvānara fire has
dispelled darkness with its light like the sun who is the
king of all luminaries. 'The dispelling of darkness by
Agni could aptly be compared with that of the sun alone;
hence Yāska's explanation is far from being unduly
farfetched.'—સરપ.

સર્વેષાં જ્યોતિર્ણા રાજા—અહીં દુર્ગાચાર્ય સર્વેષાં સર્વભૂતાનાં રાજાં
આદિત્યઃ । એમ સમજાવે છે. કદાચ દુર્ગાચાર્યના પાઠમાં જ્યોતિર્ણા શબ્દ ન
હોય એમ બને.

✓ આ ઉપર ઉપલ હત્યેતામ્યાં....—મેધનાં નામોમાંથી ઉપર, ઉપલ મુધીનાં
પવંતનાં પણ વાચક છે એમ ચારક જણાવે છે. અહીં ટીકાકાર કહે છે—
તેષાં મેઘનામ્નામ્—‘આ ઉપર ઉપલ હત્યેતામ્યાં’—પ્રાક્ ઉપર ઉપલ
હત્યેતામ્યાં યાનિ નામાનિ તાનિ સાધારણાનિ પવંતનામભિઃ તદેતેષાં
પ્રકરણોપપદામ્યાં વિશેષોડ્વધાર્યઃ । આ ઉપર હત્યેતસ્માદિતિ
વક્તવ્યે આ ઉપર ઉપલ હત્યેતામ્યામિત્યુક્તમ્ ઉભાયપિ હંતૌ સમાનનિવંચનો
શબ્દો એકસ્મિન્નિરુક્તે નિરુક્તો ભવિષ્યતઃ इति રલયોશ્ચાવિશેષરૂપાપનાયંમ્ ।
આહ ઉપરઃ કસ્માત્ । ઉચ્યતે ઉપગમ્ય રમન્તેઽસ્મિન્નભ્રાણિ । અથ વા
ઉપગમ્ય રતાઃ આપઃ ભવન્તીતિ ઉપરઃ । ઉપલોઽપ્યેતસ્માદેવ રલયોરવિશેષેણ ।
અહીં પ્રશ્ન એ છે કે આ નો અર્થ મર્યાદાનો કરવો કે અભિવિધિનો. આહ બન્ને
અર્થોમાં વપરાય છે. જો મર્યાદા (exclusion) નો અર્થ કરીએ તો ઉપર,
ઉપલ પહેલાંના શબ્દો મેધ-પર્વત બન્નેના વાચક બને તથા ઉપર, ઉપલ માત્ર
મેધના વાચક બને. જો અભિવિધિ (inclusion) નો અર્થ કરીએ તો ઉપર,
ઉપલ સહિતના આગલા શબ્દો મેધ-પર્વતના વાચક બને અને પછીના માત્ર
મેધના વાચક બને. ઉપરમન્તેઽસ્મિન્ અભ્રામ્ણિ એ નિર્વચન ૨૫૦૮ રીતે પર્વતના
અર્થને અનુકૂળ છે. ૨૬-૬ સ્વામી આ મુદ્દાની ચર્ચા કરતાં કહે છે—આ ઉપરઃ
ઉપલઃ इति । આહ અભિવિધૌ । મર્યાદાયામિત્યન્યે । વિના ઉપર ઉપલ
હત્યેતામ્યાં સાધારણાનોત્તમર્થઃ । આ ઉપરાદિતિ વક્તવ્યે ઉભયોરુપાદાનં
રલયોરવિશેષત્વપ્રદર્શનાયંમ્ । તયો શ્રૈકનિવંચનત્વપ્રદર્શનાયંમ્ । એકયોગ-
પક્ષં ચાંગીકૃત્યાહ । ઉપર ઉપલો મેઘો ભવતીતિ વક્ષ્યમાણનિગમાપેક્ષયા ।
ઉપલશબ્દસ્ય ચ પાપાણે પ્રસિદ્ધત્વાત્ (તેપામુપરઃ સ્થવિષ્ઠો મધ્યમઃ) इति
સરસંઘાતશબ્દે પર્વતે ઉપલશબ્દવાચ્યત્વેન પ્રસિદ્ધ એવેતિ મેઘગ્રહણં કૃતં
મર્યાદાપક્ષસ્ય ચ મેઘગ્રહણમેવ લિગમિતિ । ઉત્તરાણિ મેઘસ્યેવેતિ । યદા
પર્વતસ્તદા ઉપેત્ય રમન્તે હાસ્મિન્નભ્રાણીતિ । [મેઘપક્ષે આપઃ इति । આમ
૨૬-૬સ્વામીને મતે ઉપર, ઉપલ શબ્દો પર્વતના અર્થમાં અતિપ્રસિદ્ધ હોવાથી
મેધના અર્થ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જો પર્વતનો અર્થ લેવો હોય તો
ઉપરમન્તેઽસ્મિન્નભ્રાણિ એ નિર્વચન, તથા અને મેધના અર્થમાં ઉપર-
મન્તેઽસ્મિન્નાપઃ એ નિર્વચન સમજવાનાં છે. અમને લાગે છે કે આહ

અવિવિધિના અર્થમાં જ લેવાનો છે અને એ રીતે બન્ને નિર્વચનો સમજવાનું છે. અહીં ખરી મુશ્કેલી પાડતી છે. સંજ્ઞાડેને મતે સાચો પાઠ આમ હોવો જોઈએ : તેષામ્ વા ઉપર....પર્વતનામભિઃ । ઉપર ઉપલઃ પર્વતો ભવતિ । ઉપરમન્તેઽસ્મિન્નગ્રાણિ । ઉપર ઉપલઃ મેઘો ભવતિ । ઉપરતા અસ્મિન્નાપ્ત્વ ઇતિ । એક બીજો નોંધવા યોગ્ય મુદ્દો એ છે કે નિરુક્ત ૬.૫. માં ઉપલપ્રક્ષિણી શબ્દ આવે છે અને તેને માટે ઋચા ૯.૧૧૨.૩ નો ઉત્તારો કરેલો છે. ત્યાં ઉપલ્લ શબ્દનો અર્થ મેઘ નહિ પણ પથ્થર થાય છે.

(૨૨) વેદાનાં નિર્માણે....યદા દેવાઃ સૃષ્ટાઃ પ્રજાપતિના તદા તે એક માધ્યમિકા દેવગણાઃ પ્રથમા અતિષ્ઠન્ । એતેઽપિ હિ દાનાદિયોગાત્ દેવા ઉચ્યન્તે ।-દુર્ગ.

કૃત્તવ્રાત્—ઉત્કૃત્તાત્ પ્રદેશાત્ ।-દુર્ગ. ચોથ એનો અનુવાદ; 'seed' અથવા 'seedland' એવો કરે છે.

વિકર્તનેન મેઘાનામુદકં જાયતે—ચારક ઉપરનો અર્થ ઉદકમ્ કરે છે એમ દીકાકાર કહે છે. એને મતે અહીં લક્ષણ છે—ઉપરશબ્દેનાત્રોદકમુક્તમ્ તારસ્થ્યસ્તચ્છદ્વો મજ્જાઃ ક્રોશન્તીતિવત્, ઉપરેષુ મેઘેષુ યા આવઃ તા ઉપચારાદુપરા ઉચ્યન્તે । ઉપરનો 'મેઘ' અર્થ દર્શાવવા માટે અપાએલી ઋચાઓમાં એનો અર્થ 'પાણી' કરવામાં આવે એ વિચિત્ર લાગે છે.

પુરીપં પૃજાતે...પુરીપમ્ પ્રીણયિતૃ પૂરવિતૃ વા સતઃ ।-દુર્ગ. આ ૫૨થી લાગે છે કે દીકાકાર પૃ નહિ પણ પ્રી (તર્પ ને) ધાતુમાંથી નિર્વચન કરે છે. દેવરાજ બધા જ અર્થો આવે છે—પૃ પાલનપૂરણયોઃ । પૂરયતિ જગત્ પ્રલયકાલે । પૂંચંતે અનેન તદાગાદિ । પાલકં વા જગતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતુત્વાત્ । પ્રીણાતિ જગત્પુરીપમ્ ।

(૨૪) વીસલા જવ—It may be pointed out that the meaning 'digger of lotus stalk' is more appropriate for the force of comparison—સરપ.

દીકાકાર આ મત્રેનો દેવતાવત્ અર્થ પણ આપે છે—દેવતાપક્ષે વિધિ-યોગાનુવિધાનામિપ્રાયેણ સરસ્વતી માધ્યમિકા વાક્, સા ગિરીનાં મેઘાનાં સાનૂનિ મઝજયસૂર્મિભિઃ સ્તનયિન્તુમિઃ પારાવારે દ્યાવાપૃથિવ્યો હન્તીતિ યોજ્યમ્ । તાવપેર્મહર્મિભિઃ મહર્દ્મિરિત્યેવમાદિ યોજ્યમ્ ।

અમિશ્રીમાશ્વગતિર્વા—ન તસ્ય મિશ્રીમૂતપૂર્વા ગતિરન્યૈવૈગવદ્મિઃ,
અતિશૈષ્ટ્યાત્ ।—દુર્ગ. એમાં અને સ્પર્ધનોયજવમાં અર્થનો કાંઈ ફેર નથી એટલે
આપ વૈકલ્પિક નિર્વચન માનવું થોડું નથી.

ક્રોશતેઃ શબ્દકર્મણઃ—સ હિ સાધ્વેવ ક્રિયતામિતિ નિત્યકાલમેવ
ક્રોશતિ—દુર્ગ.

(૨૭) મયયિષ કન્યા...—ટીકાકારનું વાક્ય નોંધવા થોડું છે—પુત્રોપમયા
કદાચ્ચિદયં ક્રોધમિયાદિતિ મન્વાનાઃ સત્યઃ પતિકન્યાસંવદ્ધામન્યાનુપમાનુ-
પપાદિરે ।

તેષામપ્રા ઉત્તરાણિ...—એનાં ઉલ્લાસ / નાભે હંમેશાં બહુવચનમાં
વપરાય છે.

• દયદાકારી ભવતીતિ ઘા—‘He seems to have an agreeable
shape (આકારી) on account of his having a rider on his
back.’—રાજવાડે.

(૨૮) અનુસન્તથીત્વત્ । તનોતેઃ પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃ ।—આ
વાક્ય અંગે વિદ્વાનોમાં ભતભેદ છે. દુર્ગાચાર્ય આ પ્રમાણે સમજાવે છે :
અનુસન્તથીત્વત્ હતિ । તનોતેઃ ઘાતોઃ પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃ । પદ્ધિઘો
હિ ઘાતુઃ । પ્રકૃત્યન્તઃ સનન્તશ્ચ યદન્તો યદ્ધુગેવ ચ । ણ્યન્તો ણ્યન્તસનન્તશ્ચ
પદ્ધિઘો ઘાતુરુચ્યતે । આસાં વણ્ણાં ઘાતુપ્રકૃતીનાં યા પૂર્વા પ્રકૃતિસ્તયૈવ
નિગમઃ, ન સપ્રકૃતીત્યાદીનામન્યતમયા । સરપતે અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—
Anusamtvitar is a word (derived) from the simple
original form of (the root) tan (to spread). અહીં પ્રશ્નો એ
છે—એક તો તન્ ધાતુમાંથી તવીત્વત્ કઈ રીતે આવે? બીજું પૂર્વયા પ્રકૃતયાનો
એકલસ્ય અર્થ શો થાય? દુર્ગાચાર્ય પહેલા પ્રશ્નો કાંઈ હિસેબ કરતા નથી અને
પૂર્વયા પ્રકૃતયાનો અર્થ સાદું ધાતુરૂપ—સનન્ત, યનન્ત આદિ નહિ તે—એવો
કરે છે. સાયણાચાર્ય આ ઋચા (૪, ૪૦, ૪) ના લાઘ્યમાં એ શબ્દનો અર્થ
પ્રવૃદ્ધવલયાન્ સન્ એવો કરે છે, તૈત્તિરીય સંહિતા ૧, ૭, ૮, ૩ માં એનો
અર્થ અનુસન્દધાનઃ આપે છે. બીજા વિદ્વાનો પણ આ શબ્દ તુ ધાતુ
(= બળવાન થવું) માંથી સમજાવે છે. આપણી પરંપરા અનુસાર તુ ગતિ,
વૃદ્ધિ અને હિંસાના અર્થમાં સૌન્દર્ય ધાતુ છે—તુ હતિ સૌન્દર્ય ધાતુઃ ગતિ-વૃદ્ધિ-
હિંસામુ । (પા. ૭. ૩. ૬૫.) વેંકટમાધવ ઋગ્વેદ પરની ટીકામાં યાચ્છને

અનુસરીને સન્તન્વન એવો અર્થ. આપે છે, અને તન્ ધાતુમાંથી આ શબ્દ સમજે છે. રાજવાડે કહે છે—“I do not understand what Yāska and Durga mean by તનોતે:....નિગમ:; I do not see any trace of તન્ in તવીત્વત્. તવીત્વત્ is a Vedic form of તન્ from the first base; this is the literal translation. Does Yāska mean that તવીત્વત્ is formed from the first letter of તન્ viz ત? Is ત the પૂર્વા પ્રકૃતિ and ન્ the ઉત્તરા પ્રકૃતિ of તન્? If so, વીત્વત્ would be a termination affixed to ત વીત્વત્ is made up of વીત્, ડ, ળ and ત્ ડ is the sign of 8th con; ત્ stands for તિ; વીત્ and ળ are meaningless augment.”

૨૩-સ્વામી દુર્ગાચાર્યથી જુદો મત આપે છે. પાણિનિ સૂત્ર ૧. ૧. ૪. માં પૂર્વોઽમ્યાસઃ માં અમ્યાસનું લક્ષણ આપેલું છે. તે મુજબ અહીં પૂર્વ શબ્દનો અર્થ અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃ = અમ્યાસ લક્ષણયા, અર્થ અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃ = અમ્યાસ લક્ષણયા, પ્રકૃતયા સહ સામ્યાસસ્ય નિગમ इत्यर्थः । શ્રી મહેન્દ્રે કહે છે—“This is no doubt an intelligent explanation, but rather far-fetched.”

ઉપરાંત શ્રી મહેન્દ્રે કહે છે તેમ આ ટીકાકાર મૂળ ધાતુ વિશેનો એનો મત તથા તત્પ્રકાશમાં બદલે છે. આરંભમાં એ જણાવે છે કે તવીત્વત્નું નિર્વચન તન્ અથવા તુ (= વૃદ્ધો)માંથી કરવું જોઈએ. આમ એનો અર્થ અનુસન્તનોતિ અથવા અનુસંવધંયતિ એવો થાય. આ પછી એ જણાવે છે કે નિર્વચન તુ ધાતુમાંથી સમજવું જોઈએ અને ચારકે આપેલું તનોતેઃ એ તો તુનો અર્થ સમજાવવા માટે છે—તનોતિનાર્થપ્રદર્શનમ્ । અનુસન્તનોતિ વેગમવિન્છન્નં સંપાદયતિ । અન્તે એ કહે છે કે તનોતેઃ એ સાચો પાઠ નથી—તનોતેરિતિ તુ પાઠે બહુપ્રેક્ષ્યમ્ । શ્રી મહેન્દ્રે પોતે આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં બે સૂચનો કરે છે. પ્રથમ તો એઓ જણાવે છે કે તન્ની બે પ્રકૃતિ હોઈ શકે. ત્ + ડ એ પૂર્વા પ્રકૃતિ અને તન્ + ડને અપરા પ્રકૃતિ ગણી શકાય. અને તવીત્વત્નું નિર્વચન તન્ની પૂર્વ પ્રકૃતિ તુ (= એત્થુ)માંથી આપવું જોઈએ. નવમા અધ્યાયમાં તવીત્વત્નું નિર્વચન તુ ધાતુમાંથી ચારકે જ આપ્યું છે, પણ અહીં તન્નો અર્થ એને વધારે ચોગ્ય લાગ્યો હોય એમ બને. ૧૦ માં અધ્યાયમાં દઘિકાનો દેવતાવત્ નિગમ આપતાં ચારકે ઋગ્વેદ ૪. ૩૮. ૧૦ ટાંક્યો છે. તેમાં આવતા તતાન શબ્દની અસરથી પણ અહીં તન્ ધાતુનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ બને. મહેન્દ્રેનું બીજું સૂચન એવું છે કે તનોતેઃ પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવો અને પૂર્વયા પ્રકૃતયા નિગમઃને સ્વતંત્ર વાક્ય માનવું. અહીં એનો અર્થ આમ સમજવો—

(૧) પદાર્થમનેકશબ્દમ્...—ટીકાકાર દુર્ગ આ અધ્યાયના આરંભમાં યારકની વ્યાખ્યાપદ્ધતિ વિષયક થોડી વાત કરે છે. એ કહે છે કે મહાન વિદ્વાનો આવશ્યકતા અનુસાર સંક્ષેપમાં તથા વિસ્તારથી સમજૂતિ આપે છે. ખીજા અને ત્રીજા અધ્યાયોમાં નૈધંદુકકાંડની વ્યાખ્યા છે. એમાં એક અર્થવાળા અનેક શબ્દો આપેલા છે અને તેમાં તત્ત્વભૂત અર્થ આપીને જરૂર હોય ત્યાં સંદેહનું નિવારણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમ છતાં દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે એમાં માત્ર સામાન્ય અર્થો જ આપ્યા છે, અર્થવિશેષનો ભેદ દર્શાવ્યો નથી. ટીકાકાર એનો દાખલો પણ આપે છે. ગત્યર્થ ૧૨૨ ક્રિયાપદો (વર્તતે થી અયુષ્યઃ સુધીનાં) માં કર્મતિ, લોઠતે અને જ્ઞોતતે આવે છે. જે દેહકાની માફક કૂદે તે કર્મતિ, આગોટે તે લોઠતે અને જે પ્રવાહી પદાર્થ ઝરે તે જ્ઞોતતે કહેવાય આ બધામાં ગતિનો અર્થ હોવા છતાં તે તે શબ્દોના અર્થમાં વિશેષતા પણ છે, જે ભાષ્યકારે બતાવી નથી. તે જ રીતે સામાન્ય શબ્દો ચોક્કસ અર્થમાં વપરાય છે. તે ચોક્કસ શબ્દો સામાન્ય અર્થોમાં વપરાય છે; એ પણ નોંધવું જોઈએ. સરખ એક વાત ઉમેરે પણ છે કે યારક બધા શબ્દોને બદલે માત્ર એક જ શબ્દ સમજાવીને બાકીનાને ગણાવી બળ્ય છે. ખરેખર આ ઉમેરવાની જરૂર પણ નથી કારણ કે અર્થ નિર્ણય પરીક્ષેત્રે નો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા પછી અર્થ જ આપવાનું મહત્ત્વ યારકે સ્વીકાર્યું છે એ બૂલવું ન જોઈએ.

અથ વાચ્યનેકાર્થાનિ.. —ચોથા અધ્યાયથી નૈગમકાંડની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે નૈધંદુકકાંડની વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ અહીં આચાર્યે વિસ્તાર કર્યો છે. એની પદ્ધતિ દર્શાવતાં દુર્ગ કહે છે—

તત્ત્વં પર્યાયશબ્દેન વ્યુત્પત્તિશ્ચ દ્વયોરપિ ।
નિગમો નિર્ણયશ્ચેતિ વ્યાખ્યૈવં નૈગમે પદે ॥

અહીં પ્રત્યેક શબ્દના જુદા જુદા અર્થો તે તે પર્યાયો આપીને સમજાવ્યા છે. ઉપરાંત તે શબ્દ અને પર્યાય બન્નેની બ્યુત્પત્તિ આપીને વેદની ઋચા ટાંકીને નિર્ણય કર્યો છે.

અનવગતસંસ્કારાંશ્ચ નિગમાન્—અવિજ્ઞાતસંસ્કારાનિર્ણયઃ । વેપાં પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિસંસ્કારો ન સાકલ્યેન જ્ઞાયતે...। દુર્ગ. આ ક્ષેત્રમાં માત્ર. અનેકાર્થક શબ્દો છે એવું નથી, એમાં એવા પણ શબ્દો છે જે વિશે બાકરણ વિષયક શબ્દસિદ્ધિ યોગ્ય રીતે બણી શકાતી નથી.

તેદેકવીદિકમિત્યાચક્ષતે—આ કાણકેને એકપદિક કહે છે. ટીકાકાર કહે છે કે આ પ્રકરણની આ રૂઢ સંગ્રા છે. આગલા પ્રકરણમાં શબ્દોના સમૂહો આપેલા છે, તે અહીં પ્રત્યેક શબ્દ જુદો જુદો જણાવેલો છે. આમ છતાં એમાં જેટલાંક અપવાદો છે, જેમ કે દેવો દેવાચ્યા કૃપા, સોમો બક્ષાઃ વગેરે. દુર્ગાચાર્ય આચક્ષતેના ક્તાં તરીકે અન્યેષ્યાચાર્યાઃ એમ સમજે છે.

((૨) મર્યાં ઇતિ—મર્યાં એટલે મનુષ્યો. એતું નિર્વાચન ચારકે ત્રીજા અધ્યાયમાં મર્યાં મનુષ્યો મરણધર્મા એમ આપ્યું છે. આ સાથે જ ચારકે મર્યાદા-ભિધાન વા ક્યાત્ કહીને મર્યાં શબ્દનો બીજો અર્થ આપતા હોય તેમ લાગે છે. સ્કંધનો અનુવાદ પણ એ મુજબ જ છે—'The word *maryā* is a synonym of *man* or it may be a synonym of *boundary*.' મર્યાદાનો અર્થ આ ઋચામાં ઈર્ષી રીતે બંધબેસતો થઈ શકે એ પ્રશ્ન સર્જાય નથી. ટીકાકાર એનો જવાબ આપનાં કહે છે—કા નુ ઇપા મર્યાદા? યતો ઘર્મજ્ઞા. સન્તો યૂયમનાહતા અનાકૃષ્ટાશ્ચ અસદમિયોગ સત્વાયઃ સન્તો મમ સહયુદંત્ત મા વધીઃ ઇતિ નૈતન્યામ્યમિત્યામિપ્રાયઃ । ટીકાકાર આગળ જણાવે છે કે સથિતા યા ભૂમિરુપક્ષીણા સા મયેત્યુચ્યતે ।...સથિતાયાશ્ચ ભૂમેરાદેશ્ચ વિભાગકારિણો યા ભૂમિઃ સા મર્યાદા ઇત્યુચ્યતે । અહીં પણ જે મર્યાંનો અર્થ 'ભૂમિ' થતો હોય તે એને મર્યાદા-હરેખાના અર્થમાં કેવી રીતે સમજવી એ પ્રશ્ન છે મયં + આદિ = મર્યાદા એવો ટીકાકારનો અર્થ ફક્ત યાપ છે. ટીકાકાર અવતરણ માટે તો ટીકાકારે આપેલો અર્થ ૨૫૪ રીતે દૂરાજૂટ છે. ખરેખર તો મર્યાદાતું અભિધાન આખી ઋચાનો ફક્તિતાર્થ છે એમ કહી શકાય—મર્યાં શબ્દનો અર્થ છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. અહીં પાઠમાં કાંઈક ત્રુટિ હોવાનો સંભવ છે.

અપાપકં જઘાન....અહીં જઘાનેનો અર્થ જઘાન આપીને બાકીના બધા શબ્દો ચારકે કહ્યેલા છે એમ ટીકાકાર કહે છે. એનો અર્થ એ થાય કે ન કદાચિદપિ કશ્ચિદપાપકો મયા હતપૂર્વઃ ઇતિ, પાપકારિણંતુ હન્મોત્યમિપ્રાયઃ । તે જ રીતે પછીનાં પાક્યમાં મીતઃ શબ્દ ચારકે ઉમેરેલો છે. જે પાપી હોય તેને જ નક્ષ લાગે છે. પાપ વગરનાને મારો લય પામવાની કોઈ જરૂર નથી. ટીકાકાર આનો બીજો પણ અર્થ આપે છે—કોન્વેવ મૂયાદવાપકં સન્તં માં વધીઃ ઇતિ । જઘાન કમહં જાતુ પાપકમપાપકં વા । કોઽસ્મદમીતઃ પલાયતે । ન કશ્ચિદપિ, સોમ્યોઽહમિત્યમિપ્રાયઃ । સ્કંધ કહે છેઃ Durga gives a second 'interpretation' of 'the' sentence as follows: who will,

say, 'I am innocent, kill me.' દુર્ગાચાર્યની ટીકાનો આવો અર્થ થતો નથી એ નોંધવું જોઈએ.

ટીકાકાર કહે છે કે જહા શબ્દ હન્ અથવા હા (ત્યજ્યું)માંથી સમજી શકાય. આ મંત્રમાં પૂર્વોત્તર સંદર્ભ જોતાં જઘાન (>હન્)નો અર્થ ઉપપન્ન થાય છે.

(૩) ઘયો વેદ્યહવચનમ્....વિ શબ્દ ખીજ અધ્યાયમાં પક્ષી અને બાણ એ અર્થમાં સમજાવ્યો છે. અહીં યારક એનો અર્થ આપતા નથી. સરૂપ એના અનુવાદમાં જે (bird) એમ લખે છે. મંત્રના ભાષાન્તરમાં વચઃ સુપર્ણાઃ માટે 'like birds of beautiful wings' એવો અર્થ આપે છે. અહીં ઉપમા-વાચક શબ્દ નથી, પણ વચઃ સુપર્ણાઃ અને પ્રિયમેષા ક્ષયયઃ એ બંને સૂર્ય-કિરણોને માટે વપરાયાં છે. આમ રૂપકની કલ્પનાથી મંત્ર સારી રીતે સમજાવી શકાય. યારક પ્રિયમેષા ક્ષયયઃ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરતા નથી દુર્ગાચાર્ય આ ચારે શબ્દોને કિરણોના અર્થમાં જ સમજાવે છે. રૂપક તરીકે નહિ-વેઃ ગત્યર્થસ્ય નામીભૂતસ્ય વહુવચનમ્.... પ્રિયમેષાઃ પ્રિયયજ્ઞાઃ । તે હિ યજ્ઞસહચારિત્વાત્ ઉદ્ગતેપૂલિતેપુ હિ તેપુ યજ્ઞાસ્તાયન્તે । ક્ષયયસ્ત એવ અર્પણાત્ પ્રકાશકરવાત્ ।

ક્ષયોર્ણુહિ....યારક ઘ્વાન્ત ને નામ તરીકે નહિ પણ વિશેષણ તરીકે સમજે છે. ઘ્વાન્તં ચક્ષુઃ = ક્ષાદ્ધસ્તં ચક્ષુઃ । ક્ષાય ઘ્વાન્ત = અંધકાર અર્થ લેવો. વધારે સરળ ગણી શકાય.

મુજ્જાસ્માન્....દુર્ગાચાર્ય કહે છે કે મુમુગ્ધ અને વદ્ધાન્ શબ્દો ઠાનાથી; અંધામા અને ઠાનાથી છોડાવવાનું છે એ અંગે આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે. નિઘ્ઠા શબ્દ આ બેની વચ્ચે આવતો હોવાથી એનો જ અર્થ પાશ તરીકે લેવો યોગ્ય છે; નહિ તો પાશૈઃ શબ્દ અધ્યાહત સમજવો પડે અને નિઘ્ઠા નિરર્થક બની જાય.

શિતામ....—યારક જાતે શિતામ શબ્દના ભુદા ભુદા અર્થો આપે છે. યારકે ટીકીયું અવતરણ જોતાં એ શબ્દ યજ્ઞના પશુના કોઈક અંગનું પાચક છે. એ માટેના વિવિધ અભિપ્રાયો આ પ્રમાણે છે : (૧) દો :—હાય, ભુજ. ટીકાકાર કહે છે કે પશુનાં અંગો બે પ્રકારે સમજી શકાય, પાર્શ્વ, શ્રોણી, ખભાં વગેરે બાજુ અંગો છે તો જીભ, હૃદય, યકૃત વગેરે આશ્વતર છે. અહીં પાર્શ્વ અને શ્રોણી એ બે બાજુ અંગોનો ઉલ્લેખ થયો હોવાથી શિતામ ને પણ આજીવ્ય સમજવું જોઈએ, આથી જ એનો અર્થ દોઃ કર્યો છે. દોઃ દ્રવતેઃ એમ.

યારક કહે છે તસ્યે'હિ પ્રાણેન 'પશુર્દ્રવતિ । ધૃતમંસમાવેન એતસ્કાર્યે
 મવતીતિ શિતામ—દુર્ગ, (૨) શાકપૂણિને મતે યોનિઃ શિતામ. ટીકાકારને
 મતે અહીં યોનિ શબ્દથી ગુદાનો અર્થ સમજવાનો છે, કારણ કે બન્ને અંગો
 સમાનદેશીય છે. વિપિતો મવતિ ને પણ ટીકાકાર વ્યાપ્તઃ સ પુરોષેણ
 મવતિ....વિસસ્તમાંસઃ સ મવતિ । એમ ગુદાના અર્થમાં ધરાવે છે. ટીકાકાર
 એમ પણ જણાવે છે કે શ્રોણી પછી આવતો શિતામ શબ્દ શરીરમાં પણ
 શ્રોણીની નજીક આવતા અંગનો વાચક બને, ઉપરાંત વિશિતઃ, શિતામ વચ્ચે
 શબ્દસાદૃશ્ય પણ છે. સરૂપ યોનિનું આપાન્તર 'uterus' કરે છે અને વિપિતઃ
 વિ + સો માંથી 'it is open' એ અર્થમાં સમજે છે. દુર્ગ યોનિનો સીધો
 અર્થ એટલા માટે છોડી દે છે કે એ 'અનવહનીય' છે. પણ જો એમ જ
 હોય તો શાકપૂણિ યોનિને બદલે ગુદા શબ્દ વાપરી શક્યા હોત. (૩) તૈટ્તિહીને
 મતે શિતામ શબ્દ શિત્તિમાંસ-વેત્તમાંસ પરથી 'અરૂપી'ના અર્થમાં સમજવો
 જોઈએ. આ વિવિધ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે એ જ બતાવે છે કે યારકના
 સમયમાં પણ કેટલાક નિગમોનો ચોક્કસ અને મૂળ અર્થ અજ્ઞાત હતો. ટીકાકાર
 દુર્ગ અનવગતિના ૧૦ મુદ્દાઓ અહીં પ્રસ્તુત માનાને તોંધે છે તે ધ્યાનમાં લેવા
 જોવા છે. (૧) પદજાતિ-અનવગત જેમકે ત્વ નામ છે કે નિપાત છે. (૨)
 અભિધેય-અનવગત દા. ત. શિતામ (૩) સ્વર-અનવગત દા. ત. વને ન
 યો (૪) સંસ્કાર-અનવગત દા. ત. હર્માન્તાસઃ (૫) ગુણ-અનવગત.
 દા. ત. કહલતી. (૬) વિભાગાનવગત દા. ત. મેહના. (૭) ક્રમ-અનવગત
 દા. ત. ઉપરમધ્વં મે વચસે (૮) વિશેષ-અનવગત દા. ત. દ્યાવા નઃ
 પૃથિવી. (૯) અધ્યાહાર-અનવગત દા. ત. દાનમનસો નો મનુષ્યાન્ (૧૦)
 હ્યવધાન-અનવગત દા. ત. વામુશ્ચ નિયુત્વાન્.

(૪) યમ્મ ઇહ નારતીતિ.. શાકસ્યના પદપાઠ અનુસાર મેહના એક જ
 પદ છે. યારકને મતે એનો અર્થ મંહનીયમ્ (=પૂજાહંમ્-કર્મ) થાય છે. યારક
 ખીજો મત આપતાં મે + ઇહ + ન + અસ્તિ એમ મેહનાસ્તિની સન્ધિ છૂટી
 પાડે છે. દુર્ગાચાર્ય અનુસાર આ સામવેદના પદકાર ગાર્ગ્યનો મત છે. આ પરથી
 એમ કહી શકાય કે વેદમ-ત્રોના અર્થઘટનમાં પદકારનો મત પણ અત્યંત મ
 ગણ્યો ન હતો.

ઉમ્મો સમુઘ્ચો મવતઃ :-યારક અહીં ઉમ્મો નો અર્થ સમુઘ્ચો એવો
 આપે છે. આને નિર્વચન માનવું હોય તો સમ્ + ઉમ્ માંથી સમજવું પડે.
 મને લાગે છે કે અહીં યારક માત્ર ઋચાને અનુકૂળ એવો અર્થ આપે છે.

મન્યામાં ઈન્દ્રને બન્ને હાથે ધન આપવાની પ્રાર્થના કરી છે અને અહીં યારક કહે છે કે ‘બન્ને હાથ’નો અર્થ ‘બરેલા હાથ’—એ હાથ ભરીને કરવો. દુર્ગ સંપૂર્ણવિશ્વરથઃ એમ કહે છે. કદાચ અહીં ‘જોખા’નો અર્થ હોય. સરપનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—‘Let both thy hands be full.’ ખરેખર તો ભવતઃ વર્તમાનકાળ છે, વિધ્યર્થ કે આશ્ચર્ય નથી.

દમમના :—દીકાકાર અનુસાર દમે હિ નિત્યમસ્ય મનઃ બ્રહ્મરમના इत्यर्थः ।...दान्तमनाः वा दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य मनः स वा ।. ખરેખર તો દાન્તં મનઃ યસ્ય એવો વિગ્રહ કરી શકાય, પણ તો દમમનાઃ અને દાન્તમનાઃ વચ્ચે અર્થભેદ રહે નહિ. એથી દીકાકારે જુદો અર્થ આપ્યો હોય એમ બને.

(૫) જુષ્ટો દમૂના :—દીકાકાર મંત્રમાં આવતા દમૂના શબ્દને સમજાવતાં યારકે આપેલાં બધાં જ નિર્વચનોનો ઉપયોગ કરે છે. સરપ ‘Devoted to the house’ એવો અનુવાદ કરે છે.

અમ્યેતિ તિથિષુ :—અમ્યાગચ્છતિ તિથિષુ પૌર્ણમાસ્યાદ્યાસુ પરકુલાનિ યજમાનકુલાનિ ।—દુર્ગ.

દુરવા ભવન્તિ :—દીકાકાર આ સમજાવતાં અવતરણ ટાંકે છે. કુટુમ્બવત્સ્રાણિ હિ દુર્ભરાણિ ।.

મૂપો મૂપિકા :—સરપ મૂપઃ = mouse એમ એકવચન સમજે છે. દીકાકાર એને બહુવચન ગણે છે—બહુવચનં ચંતત્—મૂદ મૂપો મૂપઃ—इत्येवम् ।. એના પ્રમાણ તરીકે દુર્ગ જણાવે છે કે ટંકિલા મંત્રમાં મૂપઃ ની સાથે વ્યવદન્તિ દિવાપદ બહુવચનમાં આવે છે.

(૬) મપત્મ્ય ઇવ—યથા મમાનમર્તૃકા યોપિતઃ એકં મર્તારમમિ-સન્તવેયુઃ દુર્વચોમિઃ, इदमस्यास्त्वया कृतम्, इदं मम न कृतमिति, परस्परं वा पीडयन्ति एवम् ।—દુર્ગ.

આસ્નાતાનિ સૂત્રાણિ :—યારક મંત્રમાં આવેલા શિશ્ર શબ્દનો અર્થ આસ્નાતાનિ સૂત્રાણિ કરે છે. દીકાકાર આસ્નાતાનિનો અર્થ અન્નવેષ્ટિતાનિ, અન્નમિધ્રાણિ, અન્નમિથોદકપાયિતાનિ એવો કરે છે. દુર્ગાચાર્ય એમ પણ માને છે—સૂત્રશબ્દોઽધ્યાહૂત ઉપર્પિત દૃષ્ટવા ભાગ્યકારેણ । પણ તો પછી શિશ્રાનો અર્થ આસ્નાતાનિ કરવો જોઈએ. અહીં આ + રનામાંથી નિર્વચન આપ્યું

એ એમ માની શકાય ? આ જ અધ્યાયમાં ૧૯માં ખંડમાં 'શિશ્ન' શબ્દ શ્રવ-
 ન વીધવું) માંથી સમજાવેલો છે. શિશ્નનો પ્રસિદ્ધ અર્થ 'શિશ્ન' અહીં બંધાયેલો.
 નથી એમ માનીને જ ચારકે બીજો અર્થ આપ્યો હાગે છે. આમ છતાં ચારકે
 વિદ્યે છે—સ્વાંગામિધાન વા સ્વાત્ । દીકકાર અહીં છે—અથવા
 સ્વાંગૂલમપિ સાદૃશ્યાત્ શિશ્નમુચ્યતે ભવતિ હિ મૂપિકાણામેવ સ્વભાવઃ
 સ્નેહભાણ્ડે સ્વલાંગૂલં મૂક્તત્રા તદુદૃય વ્યદન્તિ આસ્વાદયન્તિ । ઉદરેના
 સ્વભાવવિપવદ્ આયુઃ સંશોધન નોધપાત્ર તો છે જ ! આમ છતાં અહીં શિશ્ન નો
 અર્થ લાંગુશનો લેવા માટે ચારકનું વાક્ય ઉપયોગી નથી, આ તો દીકકારની
 કથના જ છે

તત્ર ગ્રહેતિહાસમિથ્ર...—તત્ર સંસ્મિન્સૂકતે બ્રહ્મ ઇતિહાસમિથ્રમિતિ
 હાસ્યયુક્તમિત્યર્થઃ ।...સ પુનરિતિહાસઃ ક્લયદ્વો ગાથાવદ્વશ્ચ । ક્લપ્રકાર
 એવ કશ્ચિત્ ગાયેત્યુચ્યતે.... । સ એવ સૂક્તાનાં સ્વભાવઃ પ્રદર્શિતઃ, ઇતિહાસ-
 સમ્બંધાન્વપિ સૂક્તાનિ ભવન્તિ ।—દુર્ગ.

(૭) વિદ્યસ્યેવ ઘનસ્ય ..—યથા વિશ્વો ઘનાંશઃ અવિઘ્નેન ભક્ષયતે,
 ભક્ષિતશ્ચ સુલપરિણામો ભવતિ, એવં તવ ઘય સ્વમશમવિઘ્નેન ભક્ષયેમહિ
 ભક્ષિતશ્ચ સુલપરિણામો મેઽસ્તુ, માતૈવ મિદ્યેમહીત્યભિપ્રાયઃ ।—દુર્ગ.
 દીકકાર સુતસ્ય શબ્દ સમજાવના જ નથી. ઉપરાંત અહીં અંશની કોઈ ચર્ચા
 કરવાની જરૂર નથી.

વાસરાણિ વૈસરાણિ...—વૈસરાણિ શીતોષ્ણામ્યા હિ દ્વામ્યાં તાનિ
 સરન્તિ, તેપુ હિ શીતોષ્ણં ભવતિ, રાત્રી શીતં દિવા ઉષ્ણમ્ । અથ વા
 વિવાસનાનિ સ્યુઃ, જાનિ હિ તદ્ શીત વિવાસમાન્ત નાશયન્તીત્યર્થઃ ।
 ગમનાતીતિ યા, વિસૃતાનિ વિસ્તોર્ણાનિ સન્તિ ।—દુર્ગ. સરવાનો અનુવાદ
 આ પ્રમાણે છે : " days are (so called because) they are of
 different courses, or they are bright or they pass away. "
 અરેઅર તો વાસરાણિ શબ્દનો અર્થ અહીં સમજવાની જરૂર છે. દાંડેલા
 મંત્રમાં ૫૮૫૩ ચરણ આ પ્રમાણે છે—સોમ રાજન્ વ્રજ વાયુયિ તારોરહાનોવ
 સૂર્યો વાસરાણિ । જેમ સૂર્ય વાસરાણિ ગ્રહાણિને લંબાવે છે, એવી જરૂર છે
 છે તેમ સોમ રાજા અમારા આયુષ્યને પણ લંબાવે એવી સ્તુતિ કરવામાં આવી
 છે. અહીં ગ્રહાણિનો અર્થ ' દિવસો ' થાય છે. વાસરાણિ સાધારણ રીતે એના
 પચાસ તરીકે વપરાય છે, પણ અહીં વિશેષ છે. સરવાળે ગ્રહાણિ વાસરાણિનો

-અર્થ 'days of summer' એવો કરે છે. દીકાકાર પણ વાસન્તિકાન્યહાનિ એવો. અર્થ કરે છે. આમ અર્થ કયાં પછી વાસરાણિના નિર્વચનમાં એનો. -અર્થ 'દિવસ' એમ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧મા ખંડમાં વેસરમહઃ શબ્દ આવે છે અને સરૂપ ત્યાં વેસર = bright એવો અર્થ કરે છે.

(૮) ઘૃપમો વર્ષિતાપામ્—પારક ઘૃપમ શબ્દ 'પાણી વરસાવનાર' એવો કરે છે. ઘૃપમ શબ્દ ખરેખર તો પૌરુષ, શક્તિનો ઘોતક છે.

મદાય મદનીયાય જૈત્રાય—જૈત્રાય इत्यध्याहृतं भाष्यकारेण । द्विविधोः हि मदः—सम्मोहकरो जैत्रश्च, तत्र जैत्रः इष्टः संग्रामे ।—દુર્ગા.

(૧૦) लज्जतेषां स्यादश्लाघाकर्मणः—ये हि लक्ष्मीवन्तो भवन्ति ते स्वयमात्मानं न श्लाघन्ते ।—દુર્ગા. દીકાકારનું આ કથન રૂપ નથી. ખરેખર તો લક્ષ્મીનો મદ ધણો હોય છે. એથી વિરૂદ્ધ એમ પણ કહી શકાય કે લક્ષ્મીને લીધે લોકો અશ્લાઘ્ય કામ વધારે કરે છે.

शिप्रं इत्युपरिष्ठात्...—છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ શબ્દ સમજાવેલો છે.

(૧૧) तत्सूर्यस्य देवत...—Durga explains RV 1. 111. 4 as follows : 'The divinity and the greatness of the sun is that ignoring all workers in the midst of their work, he rolls up the mat of light which is difficult to be gathered by others, but which the sun rolls up in an instant, without much trouble and without any other help. He has yoked the hay steeds, i. e. rays which draw up fluids—from the stable i. e. the earth. The earth is the सघस्यम्. for it is hence that rays extract fluids'. The meaning is that when the rays are withdrawn from the earth, night spreads her garment over all. —સરૂપ.

हरितोऽयानिति या—દુર્ગાચાર્યને મતે આ ઐતિહાસિકોના અભિપ્રાય અનુસારનો અર્થ છે.

वेसरमहरवयुवती...—જાયાના છેલ્લા પાદનો પારકે આપેલો આ અર્થ વિચાર્યો છે એને મતે વાસઃ = દિવસ-પ્રકાશનો દિવસ. સિમસ્મં = સર્વસ્માત્ અહીં ઝવયુવતી ઊભેલું પડે અને તનુતે ના કર્મ તરીકે તમસ્ સમજવું પડે.

અપિ ઘોષમાયે...—સરૂપ ઉપમા સમજાવતા વાક્યનું આપાન્તર કરે છે—
'Like night he spreads his garment.' દીકાકાર ઉપમા જુદી જ રીતે
સમજે છે—વાસ ઇવ રાત્રી તમસ્તનુતે इत्यर्थः । ખરેખર તો રાત્રી ઉપમાન
છે, વાસઃ નહિ એવું ચારકના વાક્યમાંથી ફક્ત થાય છે.

(૧૩) અસ્ત્યાદિત્યસ્તુતિરશ્વસ્વ...—સૂર્યદેવત એવ મન્ત્ર ઉત્તઃ ।
સ પુનરયમશ્વસ્તુતી વિનિયુક્તસ્તદસમસ્રસમિતિ મન્યમાનો ભાષ્યકારઃ
પ્રતિસમાધિસુરાહ—અસ્ત્યાદિત્યસ્તુતિરશ્વસ્વેતિ । અશ્વોઽપિ હ્યાદિત્યાત્મના
સ્તૂયતે इत्यर्थः । આહ કયોપપત્યા इति । उच्यते—આદિરયાદશ્વો મિષ્કૃષ્ટ
इति: अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः स्तूयते ॥—દુર્ગ.

(૧૪) કાયમાનધાયમાનઃ....ચારક કાયમાનના બે અર્થો આપે છે.
'જોતો' અથવા 'ધનિષ્ઠા કરતો.' ગ્રાસમેન એનો અર્થ 'avoiding or
being afraid or respectful' એમ કરે છે દુર્ગનો અભિપ્રાય સમજાવતાં
સરૂપ કહે છે—"Desiring the wood, which is the source of
thy birth as well as waters, He quotes; waters verily are
the source of Agni. Return i. e. lightening, if it is born
from waters or the terrestrial fire if generated from the
friction of the two sticks."

(૧૫) કનીનકે કન્યકે...Roth translates the word कनीनका
as 'image', and Langlois as 'marionette.' According to
Yāska however it means a 'maiden.' Durga explains it
by शालभक्षिका, i. e. an image made of the Śāla tree.—સરૂપ.
શાલપૂણિ વિદ્રથે દ્રુપદે આદિ શબ્દોને સંપત્તી એકવચન સમજે છે અને દીકાકાર-
શાલપૂણિ અનુસાર શાલભક્ષિકાનો અર્થ આપે છે. ચારકનો અભિપ્રાય આપતાં-
દુર્ગ કહે છે : यास्कस्तु विद्वयोः विकुपिताधोभागयोः दारुपादोः अघिरुदयोः
कन्ययोरभिधानपदान्यभिधायकान्येतानि द्विचचनानोति मन्यते । ताम्पान-
हम्विन्योः क्षुराकारत्वेन सारूप्यमस्तीत्येवमुपमानम् ।

તુર્ય તીર્થ મવત્તિ....દીકાકાર આ અર્થની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કહે છે—
અત્ર દાનસંબંધાત્મુષાસ્તુષાદો નદામિધાનં, પ્રસિદ્ધં હિ નદાં દાનમ્ ।।
નદોસંબંધાન્ન તુલ્યશબ્દોઽપિ તીર્થાભિધાયક દ્વયુપપત્તિઃ । નિગમાર્થપ્રકાશ-
નાય એવં સૂક્તગતોઽપિ અન્વીક્ષિતવ્ય એવાર્થં इत्येतत्प्रदर्शितमाचार्येण ।

:(૧૧) અદ્વસદ્ધ્યાનં યયતિ...—મંત્રના અનુવાદમાં 'સૃષ્ટ' અદ્વસદ્ધ્યો
 'અર્થ' 'mother' કરે છે. દુર્ગાચાર્ય ગૃહાધિકારે નિયુક્તા અદ્વસાધિકા જો
 એવો અર્થ કરે છે. મંત્ર સમગ્રના પંચી દીકાર જણાવે છે—'એવમેતસ્મિન્મન્યે
 સામર્થ્યાદધસદિસ્વદ્વસાધિકા જો રચયતે, સા હિ તત્કાલે જનાન્દોહકા-
 ન્દોન્વોધયતિ, રૂપાપ ચ તત્કાલ એવાગચ્છતિ इत्येवमुપમાનमुપपद्यत
 इत्यુપपत्ति: । દીકાર ખીજે પણ એક અભિપ્રાય આપે છે—અન્યે તુ
 મધિકામધસદં મન્યતે, સાપિ હ્યન્ને મોદતિ, સનોતિ વાત્, તત્કાલે ચ
 પ્રતિવુદ્ધમાના અન્યાન્વોધયતિ इति ।

(૧૭) દયતિરનેકકર્મા—દીકાર દયતિ અને સુધિતે એ એ નો બે
 દર્શાવતા જણાવે છે—દયતિ इत्येव શબ્દ:...અનેકાર્થ:, ન સ્વતેકવિકલ્પપ્રકૃતિ: ।
 યથા સુધિતે શબ્દસ્ય અન્યેનાન્યેન ધાનુના વિગૃહ્યાનેકાર્થસ્વમુક્તમ્...નંવમિહ ।
 કિં તર્હિ? એકપ્રકૃતિરેવાય શબ્દોડનેકાર્થો ભવતીત્યસ્ય વિશેષસ્યોપદ્યોત-
 નાર્થમુદાહરતિ । એવમુચ્યમાનેડપ્યનેકાર્થત્વે દયતિરનેકકર્મવેશ્યેવમુક્તમ્ । અન્યે
 તુ દ્રુવતે—યથા સુધિત શબ્દોડનેકાર્થોડનવગતસંસ્કારશ્ચ નંવમદમ્ । કિં તર્હિ?
 -અનેકાર્થ એવામ્ ।

દયમાન इति—દયતિ નો ઉદ્દેશો અર્થ આપતાં ચારક હમે સુતા હન્દવ:...
 મંત્ર ટાંકે છે. દુર્ગાચાર્ય માત્ર એનો ઉદ્દેશો પાદ સમગ્રનીને કહે છે. મૃગ્યોડ
 રોપ: । સૃષ્ટ જણાવે છે—"The quotation હમે સુતા હન્દવ: & c.
 has not yet been traced. In both the Bib. Ind. and the
 'Bombay editions of Durga's commentary the stanza is
 given in full. But Durga explains the fourth verse only.
 His remark, that the rest is to be discovered (...) indicates
 that he did not know the other verses of the stanza. To
 include the first three verses in the above-mentioned
 editions of Durga's commentary is therefore a mistake."
 "અરેખર તો અહીં પ્રશ્ન જુદો છે. મંત્રને અન્તે નિરૂપ્તમાં દયમાન इति એમ
 જણાવ્યું છે. હવે દયમાન શબ્દ મંત્રમાં જ આવે છે તો ચારકે એનો એ જ
 શબ્દ પાછો લખ્યો અને એનો અર્થ નથી આપ્યો એ કઈ રીતે સમજી શકાય ?
 ચારકે હંમેશાં મંત્રના શબ્દો આપીને તેનો અર્થ પણ આપે છે. સૃષ્ટ દયમાન:
 flying સમજે છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—દયતિગંત્યર્થ: । દયમાન ઉડીયમાન: ।
 રકન્દશ્વામી અને મહેશ્વરની દીકારમાં જણાવ્યું છે—હોહ્ વિહાયસા ગતો ગાકાશેન

गच्छतीत्यर्थः । शेषं जेम सूत्रवे छे કે દયમાનઃ ને સ્થાને દીયમાનઃ અથવા :
 દયમાનઃ પાઠ હોવો જોઈએ. સરૂપ આખા મંત્રનો અનુવાદ આમ કરે છે :
 These soma-juices are pressed, let the As'vins, who come
 at dawn and are of equal valour, drink them, I am
 (here) indeed to refresh and to salute to you. The
 crowflying at daybreak has waked me up." મહે-દેસે :
 માને છે કે અહીં વાયસઃનો અર્થ crow કાગડો નહિ પણ cock કુકડો
 કરવો જોઈએ. એમને મતે મંત્રનું ભાષાન્તર આ પ્રમાણે થાય—“These
 some-stalks are pressed; Oh Asvins who come early in
 the morning, drink them with one mind. For, I (am
 here) to praise you in order to win your protection. The
 cock, taking mercy on me, awakened me when it was
 dark.” લાંબી અર્થાને અન્તે શ્રી મહે-દેસે લખે છે—“It is likely that
 this whole passage was interpolated into the Nirukta by
 one who misunderstood દયમાન of the text to mean ‘flying’
 and finding that it was not included by Yāska tried to
 make the list of the meanings of √दय् complete by
 adding the Vedic citation and the cryptic gloss on it.
 While doing so he obviously overlooked the fact that
 even though we were to presuppose a verb form दयते
 ‘flies’, corresponding to the better form दयते, this would
 have come from the verb √दी and not √दय्. If this conjecture
 about the passage being a later interpolation is correct
 then Yāska can not be regarded to have misunderstood
 દયમાન of the citation.” અહીં કુકડા-કાગડાની વાત ખાનુએ મૂકીને
 દયમાનઃ નો ‘દયા કરતો’ એવો અર્થ કરીએ તો આ બધું પ્રક્ષિપ્ત છે, કે
 ગેરસમજનથી લખાયું છે એમ ખાનવાની દોષી જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ
 સીકારવું પડે કે દયમાનઃ પછી એનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતો દોષક શબ્દ હોવો
 જોઈએ, જે મૂળ પાઠમાંથી હુપ્ત થયો છે.

(૧૮) अकूपारस्य दावने—ટીકાકાર કહે છે—एतस्मिन्मन्त्रे अकूपारस्य
 दावने-इत्ययमनयोः पदयोरनुक्रमा, समान्नामे पुनः दावने अकूपारस्य इति

મન્ત્રપાઠવ્યતિક્રમેણાનુક્રમઃ । તેન જ્ઞાયતેઽન્યૈરેવાયમૃપિભિઃ સમામ્નાયઃ
 -સમામ્નાતઃ, અન્ય એવ ચાયં ભાષ્યકાર इति, एको हि समाम्नानं भाष्यं
 -च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभिद्ध्यत् ।
 अविवक्षितार्थाश्चित્ते मन्त्रे निगमाः, तेषु सम्पत्त्या काकतालीयन्यायेन कस्मि-
 -श्चिदेकस्मिन्नेव निगमे हि पदे आगच्छतस्ते यथोपागते एव भाष्यकारो
 -ऽव्याचष्टे इत्यदोषः ।

સુતુક્રમઃ સુતુક્રમેરિતિ...—The word સુતુક્રમઃ is explained as
 'moving swiftly' i. e. derived from the root √**તુજ્** or √**જ**
 'having good off-spring.' On the latter Durga remarks,
 "The word તુક્ is a synonym of offspring. The offspring
 of Agni is intended to be golden. And Agni himself is
 -called of golden seed and so on " Durga paraphrases
 -સુપ્રજાભિઃ by કુલજૈઃ i. e. of noble breed; or the horses who
 have noble foals, for it is the horses only who can breed
 -noble foals; i. e. the fact of breeding noble foals implies
 praise of the horses, and the possession of such horses
 -implies praise of Agni.—સ૨૫.

(૧૯) દેવા નો યથા.. —મન્ત્રમાં આવતા અસન્ નો અર્થ પારકે
 સ્યુઃ આપે છે. દીકાકાર કહે છે—ભાવ્યેડવિ સ્યુરિત્યેષ પાઠઃ, અસન્ હિત્યેષ
 -પ્રમાદ પાઠ । આ પરથી લાગે છે કે દુર્મના સમયમાં નિરક્તમાં અસન્
 વાળો પાઠ હશે.

જ્યવાનમિત્યપ્યસ્ય...—પારક કહે છે જ્યવાન એવા પણ નિગમે મળે
 છે અને એનું જ એ અવતરણ પણ આપે છે, જ્યવાન નું નહિ. દીકાકાર કહે છે—
 જ્યવાનમિતિ પ્રસિદ્ધમેવેતિ કૃત્વા નિયમં ન પઠતિ । इतरथा स्वप्रसिद्धमल्प-
 -प्रयोगं चैतदिति कृत्वा पठति ।

રજો રજતે :—સ૨૫ આનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—Rajas is derived
 "from (the root) **raj** (to glow). દીકાકાર રજતેઃ इति व्युत्पत्तिः
 એમ કહે છે, પણ જ્યોતી આદિ સખ્તો સમગ્રવર્તા રજ્ઞ ધાતુ જ વાપરે છે.
 નિરક્તમાં રજતેઃ રજ્ઞતેઃ નથી. આપ્ટેના કોષમાં રંજ 1-4 ણ (રજતિ-તે,
 રજ્યતિ-તે...) એમ જણાવ્યું છે. કોપરજ્યન્મુલ્કથોઃ કે નેત્રે સ્વયં રજ્યતઃ

એવા આપ્ટેએ ટકિલાં ઉદાહરણોમાં ર, અને જ્ વચ્ચે અનુનાસિક નથી. એના પ્રેરક રૂપમાં રજ્જયતિ, અને છે. રાગ, રજની, રજક આદિ શબ્દો રજ્ પરથી બનેલા છે. લેટીનમાં rego શબ્દ છે. આ પરથી લાગે છે કે મૂળ ધાતુ રજ્ હશે, રજ્જ્ નહિ. યાસ્કે રજ્ નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરૂપની શૂલ હોય એમ લાગે છે. બીટની રજ્ અને રજ્જ્ બન્ને પ્રકૃતિઓ નોંધે છે.

उद्योतो रज उच्यते...—યાસ્કે રજઃ અને એ પછી આવતા હરઃ ના અર્થો આપે છે, પણ ઉદાહરણો આપતા નથી—ટીકાકાર કહે છે—भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमाच्च पठति । ટીકાકાર જાતે ઉદાહરણો આપે છે.

विचेतयमानाः—कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेददर्शनेन जानानाः । दुर्ग.

વીહિ શૂર...વ્યન્તઃ ના વિવિધ અર્થો આપતાં યાસ્કે વીહિ શૂર પુરોહિતશ્રમમાં એના અર્થ લાદતિકર્મા એમ આપે છે તેા વીતં પાતં પયસ ઉન્નિયાયાઃમાં અશ્નીતં એમ આપે છે. દુર્ગાઆર્થ લાદ અને અશ્નો બેઠ જથાવે છે. પ્રસિદ્ધં રિહિ લોકે કઠિનદ્રવ્યસ્ય ભક્ષણમ્, ભક્ષયતિ મોદકાદીનિ ।....લોકેઽપિ હિ નાતિકઠિને નાતિદ્રવે અભ્રાતિ શબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ—અભ્રાતિ પાયસમિતિ ।

मतिभिः सुते—य एव हि मतिमन्तस्त एव हि सोममभिपोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहोनाः ।—दुर्ग.

અયમપીતરો હરિ...હરિ હરિ શબ્દના બીજા અર્થો પણ હરિતવર્ણ સાંથી જ સમજવાના છે. ટીકાકાર કહે છે—अयमपीतरो हरिर्भंकट एतस्मादेव इति हरितवर्णत्वाद्विरुच्यते । शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित्तिगलकप्रभाः—इति वामराः स्तूयन्ते रामायणे । सरूप आ वाक्येन आपान्तर आपता कहे છે—This other (meaning of) hariḥ (i. e. a monkey) is derived from the same (root) also. અહીં સરૂપ જે 'root'ની વાત કરે છે તેકું કાંઈ નથી. ખરેખર તેા એતસ્માત્ નો અર્થ એતસ્માત્ ઘાતોઃ નહિ પણ દુર્ગા કહે છે તેમ હરિતવર્ણત્વાત્ સમજવાનો છે.

शिश्रदेवा अग्रहाचर्याः—Durga's explanation of शिश्रदेवा does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yaska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is to gratify

મમઃપાઠવ્યતિક્રમેણાનુક્રમઃ । તેન ક્ષાયતેઽન્યૈરેવાયમૃપિભિઃ સમામ્નાયઃ
સમામ્નાતઃ, અન્ય એવ ચાયં-ભાવ્યકાર ઇતિ, એકો હિ સમામ્નાનં ભાવ્યં
ચ કુર્વન્ પ્રયોજનસ્યાભાવાદેકમન્ત્રગતયોઃ પાઠાનુક્રમં નામદ્દશ્યત્ ।
અવિવક્ષિતાર્થાશ્ચિતે મન્ત્રે નિગમાઃ, તેપુ સમ્પત્યા કાકતાલીયન્યાયેન કસ્મિ-
ન્શ્વદેકસ્મિન્નેવ નિગમે હિ પદે આગચ્છતસ્તે યથોપાગતે એવ ભાવ્યકારો
ઃદ્યાચષ્ટે દ્રવ્યદોષઃ ।

સુતુકનઃ સુતુકનૈરિતિ...—The word સુતુકઃ is explained as
'moving swiftly' i. e. derived from the root $\sqrt{\text{સુજ}}$ or as
'having good off-spring.' On the latter Durga remarks,
"The word તુક્ is a synonym of offspring. The offspring
of Agni is intended to be golden. And Agni himself is
called of golden seed and so on" Durga paraphrases
સુપ્રજાભિઃ by કુલર્જઃ i. e. of noble breed; or the horses who
have noble foals, for it is the horses only who can breed
noble foals; i. e. the fact of breeding noble foals implies
praise of the horses, and the possession of such horses
implies praise of Agni.—સ૨૫.

(૧૯) દેવા નો યથા.. —મન્ત્રમાં આવતા અસન્ નો અર્થ પારકે
સ્યુઃ આપે છે. દીકાકાર કહે છે—ભાવ્યેઽપિ સ્યુરિસ્યેષ પાઠઃ, અસન્ હસ્યેષ
પ્રમાદ પાઠ । આ પૃથી લાગે છે કે દુર્મના સમયમાં નિરુક્તમાં અસન્
વાળો પાઠ હશે.

જ્યવાનમિત્યપ્યસ્ય...—પારકે કહે છે જ્યવાન એવા પણ નિગમે મળે
છે અને એનું જ એ અવતરણ પણ આપે છે, જ્યવાન નું નહિ. દીકાકાર કહે છે—
જ્યવાનમિતિ પ્રસિદ્ધમેવેતિ કૃત્વા નિગમં ન પઠતિ । ઇતરથા ત્વપ્રસિદ્ધમત્પ-
પ્રયોગં ચૈતદિતિ કૃત્વા પઠતિ ।

રજો રજતે :—સ૨૫ આનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—Rajas is derived
from (the root) raj (to glow). દીકાકાર રજતેઃ ઇતિ વ્યુત્પત્તિઃ
એમ કહે છે, પણ જ્યોતો આદિ શબ્દો સમગ્રવર્તા રજ્ઞ ધાતુ જ વાપરે છે.
નિરુક્તમાં રજતેઃ છે રજ્જતેઃ નથી. આપ્ટેના કોષમાં રંજ્ 1-4 u (રજતિ-તે,
રજ્યતિ-તે...) એમ જણાવ્યું છે. કોપરજ્યન્મુલ્કયોઃ કે નેત્રે સ્વયં રજ્યતઃ

જેવા આપેએ દીકલાં ઉદાહરણોમાં ર. અને જ્ પચ્ચે અનુનાસિક નથી. એના પ્રેરક રૂપમાં રજ્જયતિ, અને છે. રાગ, રજની, રજક આદિ શબ્દો રજ્ પરથી અનેસા છે. લેટીનમાં rego શબ્દ છે. આ પરથી લાગે છે કે મૂળ ધાતુ રજ્. હશે, રજ્જ નહિ. યાસ્ક રજ્ નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરૂપની ભૂલ હોય એમ લાગે છે. બ્હીટની રજ્ અને રજ્જ્ બંને પ્રકૃતિઓ નોંધે છે.

उद्योती रज्ज उच्यते...—યાસ્ક રજઃ અને એ પછી આવતા હરઃ ના અર્થો આપે છે, પણ ઉદાહરણો આપતા નથી—દીકાકાર કહે છે—भाष्यकारस्तु प्रचुरस्वादेतेषु निगमान्न पठति । दीकाकार गते उदाहरणो आपे છે.

विचेतयमानाः—कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेददर्शनेन जानानाः । दुर्ग.

ધીદિ શૂર...વ્યન્તઃ ના વિવિધ અર્થો આપતાં યાસ્ક ધીદિ શૂર પુરોહાશમ્માં એનો અર્થ લાદતિકર્મા એમ આપે છે તો ધીતં પાતં પયસ ઇન્દ્રિયાયાઃમાં સદનીતં એમ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય લાદ અને અશ્નો બેઠ જણાવે છે. પ્રસિદ્ધં હિ લોકે કઠિનદ્રવ્યસ્ય ભક્ષણમ્, ભક્ષયતિ મોદકાદીનિ ।....લોકેઽપિ હિ નાતિકઠિને નાતિદ્રવ્યે અશ્નાતિ શબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ—અશ્નાતિ પાયસમિતિ ।

मतिभिः सुते—य एव हि मतिमन्तस्त एव हि सोममभिपोतुं शक्नुवन्ति, नेतरे मतिहोनाः ।—दुर्ग.

अयमपीतरो हृदि...हरि हरि शब्दना બીજા અર્થો પણ હરિતવર્ણ માંથી જ સમજવાના છે દીકાકાર કહે છે—अयमपीतरो हरिर्मकंद एतस्मादेव इति हरितवर्णत्वाद्विरुच्यते । शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित्पिगलकप्रभाः—इति वानराः स्तूयन्ते रामायणे । સરૂપ આ વાક્યનું ભાષાન્તર આપતા કહે છે—This other (meaning of) hariḥ (i. e. a monkey) is derived from the same (root) also. અહીં સરૂપ જે 'root'ની વાત કરે છે તેવું કંઈ નથી. ખરેખર તો એતસ્માત્ નો અર્થ એતસ્માત્ ધાતોઃ નહિ પણ દુર્ગા કહે છે તેમ હરિતવર્ણત્વાત્ સમજવાનો છે.

शिश्रदेवा अग्रहचर्याः—Durga's explanation of शिश्रदेवा does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yāska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is in gratify

મન્ત્રપાઠવ્યતિક્રમેણાનુક્રમઃ । તેન જ્ઞાયતેજ્યૈરેવાયંમૃતિભિઃ સમામ્નાયઃ
 -સમામ્નાતઃ, અન્ય એ વાચ્યં ભાષ્યકાર इति, एको हि समाम्नानं भाष्यं
 च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावादेकमन्त्रगतयोः पाठानुक्रमं नाभेदयत् ।
 अविवक्षितार्थाश्ચિતે મન્ત્રે નિગમાઃ, તેપુ સમ્પત્યા કાકતાલીયન્યાયેન કસ્મિન્
 શ્વેદેકસ્મિન્નેવ નિગમે હિ પદે આગચ્છતસ્તે યથોપાગતે એ ભાષ્યકારો
 -ઠવાચ્છેદે હત્યદોષઃ ।

સુતુક્રતઃ સુતુક્રતેરિતિ...—The word સુતુક્રઃ is explained as
 'moving swiftly' i. e. derived from the root √**તુજ્** or as
 'having good off-spring.' On the latter Durga remarks,
 "The word તુક્ is a synonym of offspring. The offspring
 of Agni is intended to be golden. And Agni himself is
 called of golden seed and so on" Durga paraphrases
 સુપ્રજાભિઃ by કુલજૈઃ i. e. of noble breed; or the horses who
 have noble foals, for it is the horses only who can breed
 noble foals; i. e. the fact of breeding noble foals implies
 praise of the horses, and the possession of such horses
 implies praise of Agni—સ૨૫.

(૧૯) દેવા નો યથા...—મન્ત્રમાં આવતા અસન્ નો અર્થ ચારકે
 સ્યુઃ આપ્યો છે. દીકાકાર કહે છે—ભાષ્યેડપિ સ્યુરિરયેષ પાઠઃ, અસન્ હત્યેવ
 પ્રમાદ પાઠઃ । આ પરથી લાગે છે કે દુર્ભના સમયમાં નિરક્તમાં અસન્
 વાળો પાઠ હશે.

જ્યવાનમિત્યપ્યસ્ય...—ચારકે કહે છે જ્યવાન એવા પશુ નિગમે મળે
 છે અને એનું જ એ અવતરણ પશુ આપે છે, જ્યવન નું નહિ. દીકાકાર કહે છે—
 જ્યવનમિતિ પ્રસિદ્ધમેવેતિ કૃત્વા નિગમં ન પઠતિ । इतरथा त्वप्रसिद्धमल्प-
 प्रयोगं चेत्तदिति कृत्वा पठति ।

રજો રજતેઃ—સ૨૫ આનો અનુવાદ કરતાં કહે છે—Rajas is derived
 from (the root) **raj** (to glow). દીકાકાર રજતેઃ इति व्युत्पत्तिः
 એમ કહે છે, પશુ જ્યોતી આદિ શબ્દો સમભવતાં રજ્ઞ્ ધાતુ જ વાપરે છે.
 નિરક્તમાં રજતેઃ છે રજ્ઞતેઃ નથી. આપ્ટેના કોષમાં રંજ્ 1-4 ઘ (રજતિ-તે,
 રજ્યતિ-તે...) એમ જણાવ્યું છે. કોપરજ્યન્મુલ્કયોઃ કે નેત્રે સ્વયં રજ્યતઃ

-જેવા આપ્ટેએ ટીકેલાં ઉદાહરણોમાં ર. અને જ્ વચ્ચે અનુનાસિક નથી. એના પ્રેરક રૂપમાં રજ્જયતિ, બને છે. રાગ, રજની, રજક આદિ શબ્દો રજ્ પરથી બનેલા છે. લેટીનમાં rago શબ્દ છે. આ પરથી લાગે છે કે મૂળ ધાતુ રજ્ હશે, રજ્જ નહિ. યારક રજ્ નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સરૂપની બૂલ હોય એમ લાગે છે. બીટની રજ્ અને રજ્જ બન્ને પ્રકૃતિઓ નોધે છે.

उज्योती रज उच्यते...—યારક રજઃ અને એ પછી આવતા હરઃ ના અર્થો આપે છે, પણ ઉદાહરણો આપતા નથી—ટીકાકાર કહે છે—भाष्यकारस्तु 'अचुरत्वादेतेषु निगमात् पठति । टीकाकार नेते उदाहरणो आपे છે.

विचेतयमानाः—कर्मकर्तृसाधनानां याथात्म्यं वेददर्शनेन जानानाः । दुर्ग.

વીહિ શૂર...અન્યતઃ ના વિવિધ અર્થો આપતાં યારક વીહિ શૂર પુરોહિતશ્રમમાં એનો અર્થ શ્રાવણકર્મા એમ આપે છે તો વીતં પાતં વયસં સ્ત્રિયાયાઃમાં સ્વશ્નોતં એમ આપે છે. દુર્ગાચાર્ય શ્રાવ અને અશ્નો ભેદ જણાવે છે. પ્રસિદ્ધ રહિ સ્લોકે કઠિનદ્રવ્યસ્ય ભક્ષણમ્, ભક્ષયતિ મોદકાદોનિ ।....સ્લોકેઽપિ હિ નાતિકઠિને નાતિદ્રવ્યે અભ્રાતિ શબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ—અભ્રાતિ પાયસમિતિ ।

मतिभिः सुते—य एव हि मतिमन्तस्त एव हि सोममभिपोतुं शक्नु-
वन्ति, नेतरे मतिहोनाः ।—दुर्ग.

अयमपीतरो हरि...हरि हरि शब्दना ખીલે અર્થો પણ હરિતવર્ણ માંથી જ સમજવાના છે. ટીકાકાર કહે છે—अयमपीतरो हरिमंकट एतस्मादेव इति हरितवर्णत्वाद्विरुच्यते । शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित्तिगलकप्रभाः—इति वानराः स्तूयन्ते रामायणे । સરૂપ આ વાક્યનું આપાન્તર આપતાં કહે છે—This other (meaning of) harish (i. e. a monkey) is derived from the same (root) also. અહીં સરૂપ ને 'root'ની વાત કરે છે તેવું કાંઈ નથી. ખરેખર તો એતસ્માત્ નો અર્થ એતસ્માત્ ઘાતોઃ નહિ પણ દુર્ગા કહે છે તેમ હરિતવર્ણત્વાત્ સમજવાનો છે.

शिश्रदेया अग्रहाचर्याः—Durga's explanation of शिश्रदेवाः does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yaska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is to gratify

their sensual desires. But the phrase is a possessive-
(bahuvrihi) compound, and can be translated accurately
only as 'they whose god is the phallus.' It may be that
the cult of phallus, inasmuch as it originated from the
aborigines was not known to Yāska and Durga—સ૨૫.

(૨૦) યજ્ઞ જામયઃ કરિષ્યન્તિ :—યારકે જામિ શબ્દના ત્રણ અર્થો
આપ્યા છે—અતિરેક, વાલિશ અને (જ) સમાન જાતીયસ્ય ઉપજનઃ ।
અતિરેકને માટે દીકાકાર કહે છે—સ્વરાન્તશબ્દરૂપમ્ અતિરેકનામ ભવતિ
પુનરુક્તનામેત્યર્થઃ સદુત્તરત્ર લક્ષણતો ભવિષ્યતિ, તદ્વત્સંમાન્યામૃચિ સમાના-
ભિવ્યાહારં ભવતિ, તત્ જામિ ભવતિ ઇતિ પુનરુક્તાભિધાનત્વેન । જામિ
શબ્દસ્ય પર્વેષ્યો નિગમઃ । વાલિશના અર્થ માટે પણ દુર્ગાચાર્ય નિગમ
શોધવાની જ વાત કરે છે—વાલિશસ્યેતદેવ નામ । વાલિશો મૂર્ત્તઃ, સ હિ
વાલુ દ્વ્ય ક્ષેત્રે, પ્રમાદિત્વાદ્ભેદકાર્યેષુ । એતસ્યાપિ પર્વેષ્યો નિગમઃ । છેલ્લા
અર્થ માટે દુર્ગાચાર્યનો પાઠ અસમાનજાતીયસ્ય ઉપજનઃ છે અને એમની
વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે : અસમાનજાતીયો હિ પુરુષસ્ય ભગિન્યાદયો ભ્રાતા ।
સા હિ સ્ત્રીત્વાદેવાતુસ્યજાતીયૈવ પુરુષસ્ય ભવતિ । જામિરિત્યેતસ્મિન્શબ્દ-
મિઃ ઇત્યેવ ઉપજનઃ, યદેવોક્તં ભવતિ જા ઇતિ સદેવ જામીતિ । ઉભયથાપિ
મત્રેષુ પ્રયોગો દ્રષ્ટવ્યઃ । અહીં છેલ્લા વાક્યનો અર્થ એ થાય કે બન્ને રીતે
સંજના પ્રયોગ જોવાનો છે. દીકાકાર જાતે કોઈ અપતરણ આપતા નથી પણ
આગલા એ અર્થોમાં એ પર્વેષ્યઃ શબ્દ વાપરે છે, ત્યારે અહીં દ્રષ્ટવ્યઃ
શબ્દ વાપરે છે. એ પરથી કહી શકાય કે આ પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ હોવાથી
વિદ્યાર્થીએ જાતે જોઈ લેવો. અહીં ઉભયથાનો અર્થ જા અને જામિ એ
બન્ને સમાનાર્થ શબ્દો એમ માની શકાય. દુર્ગાચાર્યની દીકા વાંચતા એક-
સંકા કરી શકાય. અસમાનજાતીયસ્ય વા પછી પૂર્ણવિરામ મૂકીને મિઃ ઉપજનઃ
એમ નવું વાક્ય સમજી શકાય ? તે પછી ઉભયથા એટલે અસમાનજાતીયસ્ય
અને મિઃ ઉપજનઃ એમ બે રીતે એવો અર્થ કરી શકાય, અને જામિઃ નાં કુલ
ચાર નિર્વચનો આપ્યા છે એમ માનવું પડે. એ ચોખ્ખું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ
રહે છે. સ૨૫ને ખતે સમાનજાતીયસ્ય ઉપજનઃ એવો પાઠ છે. એનો અનુવાદ.
આ પ્રમાણે છે : Jāmi is a synonym of tautology, fool and
one born in the same caste. સ૨૫ ઉપજન શબ્દનો અનુવાદ કરતા
જો કે એમના પાઠમાં આ શબ્દ છે. જામિ શબ્દ લેતાં નિરુક્તમાં સૌ

પ્રથમ આ ધા તા ગચ્છાનુત્તરા યુગાનિ એ ઉદાહરણ આપ્યું છે. દીકાકાર ચર્ચાની શરૂઆત કરતાં કહે છે—જામિ: इत्येतदनेकार्थम् । भगिनी, वालिश: पुनस्तु चास्याभिधानानि । प्रकरणादेवैतेषामन्यतममस्मिन्नवतिष्ठते । यथानेन तावद्भगिन्युच्यते सथेदमुदाहरणम्—आ धा ता....इति । अर्थात् દીકાકારને ભતે આ ધા તા...એ ઉદાહરણ ભગિની નો અર્થ સમજાવવા માટે છે. ઉદાહરણમાં પણ દુર્ગામાય' એ જ રીતે સમજાવે છે—यत्र येषु जामयः भगिन्यः भ्रातृणाम् अजामियोग्यानि मंधुनसंवन्धीनि कर्माणि करिष्यन्ति । कलियुगान्ते हि तादृशः संकरो भवति, न चेदं कलियुगं वर्तत इत्यभप्रायः । દીકાકાર અસમાન-જાતીયસ્યનો જે અર્થ આપે છે તે જ અહીં લેવાનો છે સરખ યત્ર જામયઃ કૃણવત્રજામિ નો અનુવાદ આમ કરે છે—'when kinsmen will behave like strangers.' સરખ પણ સમાનજાતીયસ્ય શ્રોપજનઃ નો અર્થ અહીં લે છે, અર્થાત્ દીકાકાર અને સરખ બંને નિરુક્તમાં આપેલા ત્રીજા વિદેશ અનુસારનો અર્થ કરે છે સાધારણ રીતે યારક જ્યારે નિગમ દીકે છે ત્યારે શબ્દનો પ્રથમ અર્થ નિગમને અનુસરીને આપે છે અને વૈદેશિક અર્થો પછી આપે છે, તો અહીં એથી વિપરીત કેમ થયું? કસ્યામાં યમ-યમીની કથાનો પ્રસંગ છે એટલે દુર્ગો આપેલો ભગિનીનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ યોગ્ય છે—'kinsmen'નો સામાન્ય અર્થ એટલો પ્રચલિત નથી. ત્રીજા અધ્યાયમાં યારક રિવચ(સ્વારસો)ની ચર્ચા પ્રસંગોપાત્ કરે છે ત્યારે ન જામયે તાન્વો....એ મંત્ર (૩. ૩૧. ૨) દીકે છે. ત્યાં એનું નિર્વાચન આપતાં યારક કહે છે—न जामये भगिन्यं । જામિરન્યેઽસ્યાં જનયન્તિ જામવસ્યમ્ । જમતેર્વા સ્યાત્ ગતિકર્મણો નિર્ગમન-પ્રાયા ભવતિ । ત્યાં જામિનો ભગિની એવો સ્પષ્ટ અર્થ આપ્યો છે, અહીં કેમ આપ્યો નથી એ પ્રશ્ન પૂછી શકાય એમ છે. ત્રીજા અધ્યાય પરની ટિપ્પણમાં રાજવાડે જામિ શબ્દના વિવિધ અર્થો આપે છે—(1) a mother, (2) a sister, (3) a wife, (4) a friend and (5) one belonging to one's tribe or side. કીચ અને મેકડોનલ્ડ રચિત Vedic Indexમાં લખ્યું છે—Jāmi—a word which appears originally to have meant 'related in blood' is not rarely used as an epithet of 'sister' (svasī) and sometimes even denotes 'sister' itself, the emphasis being on the blood-relationship... In the neuter the word means 'relationship' like jāmitva, which also occurs in the R̥gveda. મોનીઅર વીલીઅમ્સના દેશમાં વધારાના અર્થ તરીકે આ પ્રમાણે કહ્યું છે—(In gr. and in liturgy)

uniformity, repetition, tautology, TS; TBr., SBr. વગેરે. મોનીઅર વીલીયમ્સે આપેલો અર્થ ચારકના, ઋતિરેવનામ જેવો જ છે. આપ્ટેના પરિવર્તિત કૌપર્માં 'customary, usual' એવો અર્થ પણ આપ્યો છે. અમરકોપમાં જામિ: સ્વમૃકુલચ્ચિયો: એમ જણાયું છે. મનુસ્મૃતિ ૩.૫૭, ૫૮માં જામિ શબ્દ સંબન્ધી સ્ત્રીઓના અર્થમાં આવે છે. આ બધામાં કોઈ રથને વાલિસનો અર્થ મળતો નથી, એ નોંધવા યોગ્ય છે. પુનરુક્તિનો અર્થ માત્ર વ્યાકરણ અને યશક્રિયાનાં સંદર્ભમાં જ છે. મોનીઅર વીલીયમ્સ તૈત્તિરીય સંહિતા, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ સંદર્ભ આપતા નથી. દુર્ગાચાર્ય એ અર્થ માટે પણ પર્યવસો નિગમ: કહે છે, તો કૌય-મેકડોનલ એ અર્થ આપતા જ નથી. સમગ્ર રીતે જોતાં કૌય-મેકડોનલ કહે છે તેમ 'blood-relationship' નો અર્થ મૂળમાં હોવો જોઈએ. જન્ ધાતુની જા પ્રકૃતિમાંથી આની વ્યુત્પત્તિ સમગ્ર અમ છે. ખીન્ન એ અર્થો ઋતિરેક-વાલિસ માં નિર્વચન કર્ષ રીતે સમજવું એ ખ્યાલમાં આવતું નથી. દુર્ગાચાર્ય પણ એ એ અર્થેની જન્ ધાતુ સાથે કે કોઈકે સાર્થ દ્વારા ખીન્ન કોઈ ધાતુ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરતા નથી એ મહત્વનો મુદ્દો છે. એ ઉપર જણાવ્યું કે અહીં જે ક્રમમાં અર્થો આપવામાં આવ્યા છે તે ચારકની સાધારણ પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે સાધારણ રીતે ચારક નિગમમાં આવતો અર્થ પહેલાં આપે છે. આ ઉપરાંત અહીં ખીન્ન પણ પ્રસો છે. પ્રથમ તો એ કે જન્-જા સાથે આ શબ્દનો સંબન્ધ ૨૫૪ હોવા છતાં ચારક એનો સીધો ઉલ્લેખ કેમ કરતા નથી? કદાચ એનો જવાબ એમ આપી શકાય કે ૩૦૬ માં એ વાત આવી ગઈ છે. પણ જ્યારે શબ્દોનાં નિર્વચનો આજળ અપાર્ષ ગયા હોય ત્યારે ચારક ૨૫૪ રીતે કહે છે કે એની વ્યાખ્યા કર્ષ ગઈ છે—એમ કે ગૌર્યવ્યાયાત: (૪.૨૫), માતુર્યવ્યાયાત: (૪.૨૪). ઉપરાંત આ તો નિર્ધારનો શબ્દ છે એટલે જામિવ્યાયાત: એવું વાક્ય આવતું જોઈએ, તે નિરુક્તમાં નથી. ખીન્નું ઉપવેદિ વૃપમાય વાહુમન્યમિન્છસ્વ સુમગે પતિ મત્ એમ કહ્યા પછી ચારક કહે છે—ઈતિ વ્યાયાતમ્ ૧. એનો શો અર્થ થાય? સાધારણ રીતે ચારક વ્યાયાતમ્ કહે છે ત્યારે એનો અર્થ એ થાય કે પહેલાં એની સમજૂતી અપાર્ષ ગઈ છે. પણ આ ત્રણ પહેલાં તો આવી નથી. ટીકાકાર આ મુશ્કેલી સમજીને કહે છે—નિગદસિદ્ધમેવેતદિસ્યર્થ: ૧. અથવંતાનિ પદાનિ અથસ્તાત્ તત્ર તત્ર વ્યાયાતાનિ, ત્વચા-અન્યો નાનૈય:—ઈત્યેવમાદિ ઉપેદિતવ્યમ્ ૧. સરપના

ચારકે માત્ર જામિવ્યવસ્થાતઃ એટલું જ લખ્યું હોય. પણ જામિ શબ્દ અનેકાર્થક શબ્દોના સમૂહમાં છે અને એના ખીજા પણ અર્થો છે એ જોઈને પાછળથી કોઈકે ચારકના લખાણને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય.

(૨૫) ઘોમં પિતા પાતા વા :—Daiga explains the stanza RV I.164 33 as follows. Heaven is my father, the progenitor, the great earth is my mother, because the rain descends from heaven to earth, helps the various herbs and plants to grow, which nourish the body and endow it with seed of future generations; heaven and earth are therefore the 'primaeval cause of life. The intermediate space is the womb; i. e. the source of rain-water. The father has bestowed the life-germ on the daughter, i. e. the cloud has bestowed the rainwater on the earth. The earth is here called the daughter (du-bhāṣ, because it is placed at a great distance from the cloud. dūre-bhāṣ)—સરપ. દુર્ગાચાર્ય દુહિતાનો દૂરે હિતા ઉપરાંત ખીજો વૈકલ્પિક અર્થ પણ આપે છે—અથવા સારૂં છુલોકં દોઘોતિ દુહિતા ।

શંયુઃ સુલયુ :—ટીકાકારના પાઠમાં આ વાક્ય નથી. સરપ કહે છે—'the explanation within square brackets is contradictory to Yāska's comment and is thus an indirect argument in support of its spurious character' સરપ શયુ સુલયુઃ નો અનુવાદ મોટા કોસમાં મૂકે છે

અથાપિ શંયુર્વાદસ્પત્ય :—શંયુ. વૃદસ્પતિપુત્ર इति । एतस्मिन्मन्त्रे विशेषलिगमस्ति, तदस्यस्मात् श्रुतिलिगात् कुतश्चिदुल्लस्यमानद्वा एतावदेव स्वेतस्मात् मन्त्रात् सिद्धम् । एकमेवेदं पदमविभक्तं निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा पठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वस्मिन्मन्त्रार्थसंगवाच्छंयु शब्दो विभक्त इति ।—દુર્ગ. ટીકાકાર જાતે શંયોરાવૃણોમહેમાં શંયોઃ આત્માનર્માભસંવાદ એમ હંદી વિભક્તિ સમજે છે આ સાથે જ શયોઃ સકારાત્ એમ પાંચમી વિભક્તિ પણ દેવશાક માને છે એમ કહે છે.

(૨૨) અદિતિરદીના દેવમાતા—દુર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે અદીના નૈરુક્તોના અભિપ્રાયानुસારી અર્થ છે તો દેવમાતા એ ઐતિહાસિકોનો મત છે.

(૨૩) જસ્તમિવ શ્યેનમ્—ટીકાકાર જસ્તનો અર્થ વદ્ધ એવો કરે છે—
વદ્ધં સ્નાયુતન્તુના, ય એવ પાશિક इति પ્રસિદ્ધો રાજામ્ સ હિ વદ્ધત્વાદુ-
ત્પતિતુમત્યર્થ ન શક્નોતિ, નીચેરેવ ચ ગચ્છતિ, ગત્વા ચ શશકાદીનિ-
હિગસ્તિ સત્વાની ।.....એવમિહ નોચાયમાનં શ્યેનમિત્યનેન સંવંધાજ્જ-
સુરિવંદ્ધ इत्युપपद्यते, ન હ્યવદ્ધઃ શ્યેનો નીચેરયતે ।' સરૂપ એની ટીકા કરતાં
કહે છે—There is a contradiction in Druga's explanation;

જસ્તમ્ derived from the √ जस् means 'liberate', 'free',
'let loose'. જસ્ ધાતુના વિવિધ અર્થો નિર્વચનસૂત્રીમાં આપેલા છે, મંત્રનો
અર્થ જોતા સરૂપની વાત સાચી લાગે છે; પણ દુર્ગાચાર્યનું એક કથન મહત્વનું
છે—પ્રસિદ્ધો રાજામ્, અસલના રાજાઓ કુકડા-લડાઈ કે બકરા-લડાઈનો
આનન્દ મેળવના તથા જુદી જુદી રીતે શીકારના પણ શોખીન હતા. તેા એવું
પણ બને કે બાજની પાંખ સહજ બાંધી લેવાથી બાજ ધણું જાગે જીડી ન શકે
અને માત્ર સાધારણ જીડીને સસલા વગેરેનો શિકાર કરે. સાંકળે બાંધેલા કૂતરાનો
ઉપયોગ શીકારીઓ કરે જ છે. આવી કાંઈક પ્રથા અસ્તિત્વમાં હોય અને દુર્ગાનક
ખ્યાલમાં હોવાથી એવું એ રીતે અર્થ થતાઓ હોય એવી પૂરી શક્યતા છે.
અન્યથા પ્રસિદ્ધો રાજામ્ એ શબ્દોમાં ટીકાકારે માત્ર દર્શના કરી હોય એમ
માનવું પડે-તે યોગ્ય નથી.

(૨૫) ઇત્ર દ્વ ગોઃ—ગોઃ શબ્દની ચર્ચા યારકે બીજા અધ્યાયમાં કરેલી
છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—अत्राह गोरमन्वत इति तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।
(૨૬) તે જ નિગમ અહીં ટાંક્યો છે. મંત્રના અર્થઘટનમાં ટીકાકાર સ્વપ્નુઃના
બે અર્થો આપે છે—आदित्यस्य मण्डलात् अथवा आदित्यस्य स्वभूता रश्मयः
એમ સમજવું.

देवपीयूषः—देवहिंसिता, स्वभोगप्रधानः, न यष्टा देवानाम ।—દુર્ગા.

ऋधगिति पृथग्भावस्यः—યારકે ઋધક્ શબ્દના બે અર્થો આપે છે—
પૃથગભાવ અને સમૃદ્ધિ. ઋધગયા ઋધગુતાશમિષ્ઠાઃ માં યારકની બ્યાખ્યા અનુસાર—
ऋधक् नो अर्थ समृद्धिनो याय છે. દુર્ગાચાર્ય કહે છે—ऋधगयाः त्वमल्पमपि
हुतभस्माभिः सद्धविः ऋधगेव ऋद्धमेव देवतातृप्तिसमर्थं बहु कुर्वन् अयाः
त्वं यागमकारितित्यर्थः । ...अपि च यदापि किञ्चिद्विगुणमकार्षं वयमेत-
स्मिन्यज्ञे तदपि सर्वमेवासमृद्धं समृद्धगुणमेव कुर्वन् पापस्य यज्ञस्य अशमिष्ठाः
स्विष्टकृद्रूपेण क्षमितवानसि । ટીકાકાર જણાવે છે કે ઋધગ્ શબ્દના પૃથગભાવના
અર્થ માટે ચદિન્દ્ર દિવિ પાયે યદ્ધક્ એ ઉદાહરણ આપવું જોઈએ. દુર્ગાચાર્ય
બીજા વિદ્વાનોનો મત આપે છે કે ટીકાકાર મંત્રમાં જ બન્ને અર્થો સમજવાના છે—

અન્યે પુનર્મન્યન્તે । ક્રવગયા ક્રવગુતાશમિષ્ઠાઃ इत्येतयोरेव क्रवक् शब्दयोः
 'पूर्वः पृथग्भावार्थः उत्तर ऋद्धनोत्यथ इत्यर्थः इति । तदेतदुपपद्यते मिथ्याप्यपि
 'हवींषि हुतानि सन्ति, स्वमग्ने ऋघक् पृथगेव कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्नं ते
 सम्मोहोऽस्तीत्यभिप्रायः-ऋघगुताशमिष्ठाः-इत्येष यथाव्याख्यात एव ।
 -टीकाकार भાને છે કે ઋઘક્ના બે શુદ્ધ શુદ્ધ અર્થો સમજવા અગ્નિના મત કરતા
 આગલો મત વધારે સ્વીકાર્ય છે. એક તો ચારકે અથાપિ ક્રદ્ધનોત્યર્થે દૃશ્યતે એમ કહ્યા
 'પછી આ નિગમ દાંકયો છે. બીજું ચારકે નિર્વચનમાં પણ ક્રદ્ધુવન્ શબ્દના વાપર્યો છે.

अस्या इति चास्येति च :—अस्याः अने अस्य प्रधानवाचक છે કે
 ગૌણના વાચક છે તે સ્વરની વિશેષતાથી સમજાય છે. ચારક કહે છે उदात्तं
 प्रथमादेशे । अदी प्रथम = दुष्प्र, प्रधान. બે પ્રધાન અર્થના વાચક હોય તો
 આ શબ્દો ઉદાત્ત બને છે પ્રધાનં કાચિદર્થમભિદદ્યत् एतत्पदद्वयमुदात्तं भवति ।—
 'દુર્ગ' અન્વાદેશ-પ્રધાનમનુ યો વર્તતે ગુણભાવેન-દુર્ગ. અર્થાત્ ગૌણ અર્થનું
 અભિધાન હોય તો અનુદાત્ત રહે છે અસ્યા ઉપુળ...એ મંત્રમાં અસ્યાઃ નો રયાઃ
 ઉદાત્ત છે. ટીકાકાર કહે છે—एवमत्र साति. પ્રધાનેતિ કૃત્વા अस्याः
 इत्येतत्पदमन्तोदात्तम् । अन्तोदात्तमपि च सत् उदात्तमित्युक्तं भाष्यकारेण,
 एकदेशस्योदात्तत्वात् । अनुदात्त अस्याः भाटे चારકે दोषाधुरस्या यः पति...
 'એ મંત્ર દાંકયો છે દુર્ગાચાર્ય કહે છે—एतस्मिन्मन्त्रे भर्तृकन्यासयोगे साति
 भर्तृव प्रधान', अस्य ह्याधुराशाभ्यते । तस्य लक्षणार्थ पत्नी । तस्मात्
 'दोषाधुरस्या यः पतिः इत्येतदनुदात्तम् ।' આ પછી આવના અસ્ય વામસ્ય
 'પરિત્તરુષ....એ મંત્રમાં પ્રથમ અસ્ય અન્તોદાત્ત છે કન્યા? ત્રીજા પાદમાં આવતો
 અસ્ય અનુદાત્ત છે. ટીકાકાર કહે છે—एवमेतस्मिन् मन्त्रे मूर्यः प्रधानः सूक्तं
 मूर्याधिकारात् । तस्मात् अस्य वामस्य इत्येषः अस्य शब्द अन्तोदात्तः ।
 वायुश्चाप्रधानम्, तस्मात् तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठ अस्य इत्येषः अस्य शब्दोऽ-
 नुदात्तः । आ इति स्वर विगेषना समज्जन्या પછી ટીકાકાર બીજા અભિપ્રાય આપે
 'એ-અન્યે તુ મન્યન્તે । પ્રથમાદેશો નામ પ્રારમ્ભઃ, તત્ર યદ્ વર્તતે, તદુદાત્તં
 ભવતિ, પ્રધાનાર્થતરમુદાત્તમિત્યનેનૈવ મક્ષણેન ।.....અન્વાદેશો નામ,
 'અન્યસ્ય પદસ્ય પદ્માદેશઃ, તત્ર વર્તમાનમનુદાત્તં ભવતિ । પદાત્પરસ્ય
 'નિષ્કાત્તો ભવતીતિ લક્ષણચિદંદંદિ કુવતે । તથાનુદાત્તત્વેનૈવ લક્ષણેનાલ્પી-
 'યોર્ધંતરમ પ્રધાનાર્થતરં ભવતિ । અર્થાત્ જે પ્રારંભમાં આવે તે ઉદાત્ત હોય
 અને તેથી પ્રધાન મનાય. જે પદની પછી આવે તે અનુદાત્ત હોય અને તેથી
 અપ્રધાન મનાય. ચારક જ્ઞાતે પ્રથમાદેશે અને અન્વાદેશે નો અર્થ ત્રીપ્રાર્થતર
 અત્તરોયોર્ધંતર આપે છે તે જ્ઞેનાં ટીકાકારે આપેલો પ્રથમ અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

‘‘ અસ્ય નઃ સાતયે—ચારકે ’’ અસ્યાં સં પુ...એ મંત્રનો અર્થ આપેલો
 અસ્ય નઃ સાતયે કહે છે. આમ અસ્ય એ સાતયે નું વિશેષણ તથા ચતુર્થા
 એકવચન બને છે. આ ઉદાહરણ અસ્યાઃ પદ સંમજજ્ઞતા માટે છે. અસ્યાઃ સં
 એ સંધિમાં અસ્ય અને અસ્યાઃ એમ બન્ને રીતે વિગ્રહ થઈ શકે. પણ જો
 નિર્ધારકનું પદ વ્યક્ત હોય તો નિગમમાં ચતુર્થાન્ત પદ સમજવું યોગ્ય છે.
 અર્થની દૃષ્ટિએ ખાસ ફેર પડતો નથી કારણ કે અસ્યાઃ સમજીએ તો ‘આની
 પ્રાપ્તિ માટે’ અને અસ્ય સમજીએ તો ‘આ પ્રાપ્તિ માટે’ એવો અર્થ થાય.
 વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બેદ પડે છે, કારણ કે અસ્ય એ સાતયે નું વિશેષણ છે,
 બ્યારે અસ્યાઃ એ સાતયે નો વિષય બતાવે છે.

અજાશ્વેતિ પૂષ્પમાહ—Roth thinks that the text is corrupt
 and the word અજાશ્વ is superfluous. I do not agree with
 Roth, for with a proper punctuation the sentence is quite
 clear. It is to be read thus : અજાશ્વેતિ પૂષ્પમાહ । અજાશ્વ ।
 અજા અજના । The author calls Pūṣpa goat-teamed. Goat-
 teamed i. e. goats are the courcers.—સરૂપ દીકાકાર અજાશ્વ ના એ.
 અર્થો આપે છે—અજનાશ્વ ગમનાશ્વ, છાગાશ્વ વા ।

(૨૬) છત્તીયો ભ્રાતા :—શૂયતે વાવ્યે મન્થે । વાયુ આદિત્યઃ
 અગ્નિઃ દશ્યેવં પારસલ્પાય વાયોસ્તૃતીયોઽગ્નિર્ભવતિ । વાયુર્નપિ ચ જ્યોતિરેવ-
 વાયુર્ના જ્યોતિર્વા इति ह विज्ञायते ।—દુર્ગ.

સપ્તપુત્ર સપ્તમપુત્ર :—દીકાકારને મને સપ્તમપુત્રમ્ ના એ અર્થો થાય
 છે. એનિહાસિકો કહે છે કે આદિત્ય સાનમે પુત્ર છે વાલ્યશ્ચ મન્થમાં ક્ષુભે—
 મૃતપિતરમણ્ડલમવાપદતે, તસ્મિન્નાદિત્યઃ સપ્તમ ઇન્દ્રોઽષ્ટમ इति ह विज्ञायते ।
 બીજો અર્થ આપતાં દીકાકાર કહે છે—સપ્તસંસ્થાકા મુક્તા અસ્ય રક્ષયઃ પુત્રાઃ
 સનાસી સપ્તપુત્રઃ ।

(૨૭) દિમ પુનર્હન્તે —તદિ હન્તિ ઓપધિવનસ્પતોન્ પ્રકિરતિ ।
 હિનોતેર્વા તપ્ષણંસ્ય । તેન હિ પુષ્પન્તિ યવાદયઃ । ગમનાર્થસ્ય વા હન્તેઃ ।
 તદિ ગમયતિ સયં ભૂતાનિ ।—દુર્ગ. અર્થ હન્ અનુસાર દીકાકારે આપેલી
 વ્યાખ્યા ઉચિત લાગતી નથી.

અમિત્તગ્નિષ્ઠમ્તે :—આશ્વત્થાનિ વિનાશમુપયાન્તિ । વિનાશોઽપિ દિ.
 સંસ્થોચ્યતે । સંસ્થિત. પિતા મમ ક્ષત્રુક્તે મૃતઃ इति गम्यते ।—દુર્ગ.

પાન્દર્ગ ચલાચલાસ :—દ્વિતીયો નકારઃ સમુદ્વયાર્થઃ ।—દુર્ગ.

ઐસ્યે નઃ સાતયે—યારકે તે તો દેવ અમુક અર્થ આપવા માટે સમર્થ
ઐસ્યે નઃ સાતયે કહે છે. અપ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં ટીકાકાર ક્ષણ્ણ = જાનાનઃ એવો
એકવચન બને છે. આ ઉપરાંત વ્યાખ્યાનમાં એનો સીધો અર્થ ‘હિંચા કરતો’
એ સંધિમાં ઐસ્યે અપ્રથમ વ્યાખ્યાન વધારે ઉચિત છે. બૃહદેવતામાં પણ
નિધણુનું પદ વપ્ત્યું હતું છે—

અર્થની દૃષ્ટિએ

પ્રાપ્તિ માટે નમિચ્છન્નપિદેવં ચં યમાહાયમસ્તિત્વિતિ ।

વ્યાકરણ પ્રાધાન્યેન સ્તુવન્મક્તયા મન્વસ્તદેવ એવ સઃ ॥ (૧૬)

ન્યા’ ટીકાકાર વધારેમાં જણાવે છે કે સ્તુતિ ચતુર્વિધ છે—નામ્ના વાન્ધુમિઃ કર્મણા
રૂપેણેતિ । શૌનક પણ કહે છે—

સ્તુતિસ્તુ નામ્ના રૂપેણ કર્મણા વાન્ધવેન ચ । (૧૭)

તાલ્લિચિદ્વા ક્રત્વઃ—અહીં ઋચાઓનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, યજુઃનો
નહિ તે માટે દુર્ગ કહે છે—ક્રત્વ એવ હિ પ્રાયેનાતિતરામપિહિતાર્યાઃ, ન તથા
યજૂપિ । તાસુ હિ વિજ્ઞાતાસુ યજૂંણપિ વિજ્ઞાતાન્યેવ ભવન્તિ । તસ્માદ્ક્ર
એવ પુરસ્કૃત્ય વ્રવોતિ । આ વાક્યમાં તાઃ = યાઃ કાશ્ચન સર્વવેદેષુ ક્રત્વઃ
તાઃ સર્વા આપિ એમ ટીકાકાર કહે છે. સરૂપના અનુવાદમાં—‘The stanzas
to which reference has just been made’—એમ લખ્યું છે. નીચે
પાદ્મીપમાં સરૂપ લખે છે—The clause ‘to which been made’ is
not the literal translation, but rather gives expression to
the contextual meaning of the word તદ્ધિ used by Yāska.
ખરેખર તો અહીં આગળ કશો ઉલ્લેખ થયો નથી. આગલા વાક્યમાં મંત્રના
દેવતાની વાત કરી છે અને અહીંથી ઋચાઓનું પૃથક્કરણ શરૂ થાય છે. અહીં
તાઃ = તે ઋચાઓ એટલે જ અર્થ થાય.

તત્ર પરોક્ષકૃતા :—પરોક્ષકૃત મંત્રોમાં બધી જ વિભક્તિઓનો ઉપયોગ
થાય છે તેનાં ચારકે સાત ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

(૨) અથ પ્રત્યક્ષકૃતા :—પ્રત્યક્ષકૃત મંત્રોમાં ક્રિયાપદનો બીજો પુરુષ
અને યુક્તમદ સર્વનામ વપરાય છે. અહીં મધ્યમ પુરુષ અને ત્વય બંને લખવાનું
પ્રયોગન જણાવતાં ટીકાકાર કહે છે. યત્ર ત્વમિત્યેવં શ્રૂયતે તત્રાવિદ્યમાનોઽપિ
મધ્યમઃ પુરુષોઽધ્યાહાર્યઃ । યત્ર તુ મધ્યમઃ પુરુષઃ શ્રૂયતે તત્રાવિદ્યમાનમપિ
ત્વમિત્યેતત્સર્વનામાધ્યાહાર્યઃ, સર્વાન્ધશબ્દસ્વાદનયોઃ ।

અઘાપિ પ્રત્યક્ષકૃતા :—યારક જણાવે છે કે જેમાં સ્તોતાઓ પ્રત્યક્ષ હોય અને સ્તોતવ્ય પરોક્ષ હોય એવા પણ મંત્રો છે. આવા મંત્રોને પ્રત્યક્ષકૃત ગણવા કે પરોક્ષકૃત ગણવા તે વિષે યારક કોઈ સ્પષ્ટતા કરતા નથી.

અઘાધ્યાત્મિકય :—અહીં પણ ઉત્તમપુરુષયોગ અને અસ્મત્ સર્વનામ અનેના ઉપયોગ માટે દીકાકાર મધ્યમ પુરુષયોગ અને યુગ્મત્ માટે જે કથું છે તેવી જ સ્પષ્ટતા કરે છે.

દ્વન્દ્રો વૈકુણ્ઠો :—વિકુણ્ઠા નામાસુરી વમ્ભવ, તસ્યાઃ કિલ તપસઃ પ્રમાલેનાપસ્યસ્વમિન્દ્ર આજગામ, ન વૈકુણ્ઠો નામ વમ્ભવ ।-દુર્ગ.

(૩) **પરોક્ષકૃતાઃ પ્રત્યક્ષકૃતાશ્ચ :**—યારક કહે છે કે પરોક્ષકૃત અને પ્રત્યક્ષકૃત મંત્રો ધણા છે તો આધ્યાત્મિક અર્થ છે. મને લાગે છે કે યારકના આ વિભાજન અંગે થોડી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. જે દેવોની માત્ર સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, સંબોધન નહિ તે પરોક્ષકૃત ગણાય. અર્થાત્ અહીં દેવો પરોક્ષ છે. દેવોને જો સીધું સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય તો દેવો પ્રત્યક્ષ છે એમ માનીને જ યર્ષ શકે, આથી એને પ્રત્યક્ષકૃત ગણાય. આધ્યાત્મિકી મત્યાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાનની કોઈ વાત નથી, પણ કેટલાક સૂક્તોમાં દેવોના મુખમાં જ એમની પોતાની મહતાતું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, એને આધ્યાત્મિક મંત્રો કહ્યા છે. જો સ્તોતાએને સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય, પણ ખરેખર સ્તુતિ કોઈક દેવોની કરવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તે પ્રત્યક્ષકૃત અને પરોક્ષકૃત બન્ને કહી શકાય; જો કે મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ યારકે માત્ર એની નોંધ લીધી છે, સ્પષ્ટતા કરી નથી.

પવનુષ્ઠાવચૈરમિપ્રાયૈ :—સ્તવનની પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ ક્યાં પછી યારક વેદમાં આવના વિચારોની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરે છે. એમને મતે મંત્રોમાં સ્તુતિ, આશીર્વાદ, શપથ, અભિશાપ, આચિખ્યાસા પરિદેવતા, નિન્દા અને પ્રશંસા જોવામાં આવે છે. બૃહદ્દેવતામાં આ દૃષ્ટિએ કરેલા વર્ગીકરણમાં ૩૫ થી વધુ ભેદો આપેલા છે :

મન્ત્રા નાનાપ્રકારાઃ સ્યુર્દૃષ્ટા યે મન્ત્રદર્શિભિઃ ।

સ્તુત્યા ચંચ વિષ્ણુસ્યા ચ પ્રમાવાદેવતાત્મનઃ ॥

સ્તુતિઃ પ્રશંસા નિન્દા ચ સંશયઃ પરિદેવતા ।

સ્પૃહાનોઃ કત્થના યાજ્ઞા પ્રભઃ પ્રંયઃ પ્રવલ્હિકા ॥

નિયોગધ્રાનુયોગશ્ચ ।ષા વિલપિતં ચ યત્ ।

આચિસ્વાસાય સંભાવઃ પવિત્રાહવાનમેવ ચ ।

આર્હનસ્યા નમસ્કારઃ પ્રતિરાઘસ્તથૈવ ચ ।

સંકલ્પશ્ચ પ્રભાપશ્ચ પ્રતિવાક્યં તથૈવ ચ ॥

પ્રતિવેધોપદેશો ચ પ્રમાદાપહ્નવૌ ચ હ ।

ઉપગ્રેવશ્ચ યઃ પ્રોક્તઃ સંજ્વરો યશ્ચ વિસ્મયઃ ।

આક્રોશોઽભિષ્ટવશ્ચૈવ ક્ષેપઃ શાપસ્તથૈવ ચ । (૧-૩૪-૩૯)

શૌનક એ બધાનાં ઉદાહરણો પણ આપે છે.

(૪) યદ્દેવતઃ સ યજ્ઞો ઘા...—ટીકાકાર આ અને એની પછીનાં

કેટલાંક વાક્યોના બે અર્થો આપે છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે યદ્દેવતઃ સ યજ્ઞઃ—
જે યજ્ઞમાં મંત્રનો વિનિયોગ થતો હોય તે યજ્ઞના જે દેવતા હોય તે દેવતા તે
મંત્રના જાણવા. જેમકે આગ્નેયોઽગ્નિષ્ટોમઃ એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે એટલે
અગ્નિષ્ટોમમાં વિનિયુક્ત મંત્રો અગ્નિના સમજવા. દુર્મ અહીં એક ન્યાય પણ
દીધે છે—પ્રકરણાદિ સન્દિગ્ધદેવતેષુ દેવતાનિયમઃ । યજ્ઞાંગ વિશે ટીકાકાર
કહે છે—પ્રાતઃ સવને યો વિનિયુજ્યતે મ આગ્નેયઃ, યો માઘ્યન્દિને સ એન્દ્રઃ
યસ્તૃતોયસવને સ આદિત્યઃ । બીજા અર્થ મુજબ યદ્દેવતઃ સ યજ્ઞઃ = યદ્દેવતં
પ્રધાન હવિઃ, અહીં મુખ્ય હવિ જે દેવતા માટે હોય અને તેના સંસ્કાર માટે
જે મંત્ર હોય તે મંત્રના તે દેવતા જાણવા. ઉપરાંત જે દેવતાના આધારમાં
નોંધક આદેશ કરે છે તે તેના દેવતા માનવા. યજ્ઞાંગ ઘા એ આધાર વગેરેના
અભિપ્રાયથી સમજવું. ક્ષપભોઽસિ શાકઃ નો વિનિયોગ સૌવમાં છે અને તે
પ્રાણપત્ય હોવાથી આ મંત્ર પણ પ્રજાપતિનો માનવો.

અધાન્યથ યજ્ઞાત્...અહીં ટીકાકારે આપેલા એક અર્થ પ્રમાણે અન્યથ
યજ્ઞાત્ માં સ્વસન્નપ્રયોગ સમજવાનો છે. કેટલીક યજ્ઞક્રિયાઓ પ્રાચીનકાળમાં
થતી પણ પછીથી સમય જતાં એનો લોપ થયો. આજણુપ્રત્યેમાં પણ
સ્વસન્નપ્રયજ્ઞો ઘા·અપઃ એવાં વાક્યો મળે છે. બીજા અર્થ પ્રમાણે અન્યથ
યજ્ઞાત્ = જે મંત્રોનો યજ્ઞકર્મમાં વિનિયોગ ન થયો હોય તેવા; જેમકે નૈષ્ઠિક,
શ્વેત્યારીના ઉપાકરણ, ક્ષલ્પયજ્ઞ, જપ, પ્રાયશ્ચિત આદિમાં દેવતાના જ્ઞાન વિના
જે યજ્ઞ કરાવે કે અધ્યાપન કરે તેને માટે પ્રત્યયાય પણ જતાવેલો છે. એટલે
દેવતાનું અન્વેષણ તો કરવું જ જોઈએ. અહીં ચારક વિવિધ મતો આપે છે.
ચાન્દિકાને મતે એવા બધા મંત્રોને પ્રજાપતિના જણવા. ટીકાકાર કહે છે—
અનિરુક્તો હિ પ્રજાપતિઃ, અનિરુક્તદેવતાલિંગાશ્ચ મન્ત્રા इत्येतस्मात्સામાન્યાત્ ।

નારાયણસા હિતિ નૈરુક્તાઃ—આગલા વાક્યમાં યાજ્ઞિકોનો મત આપીને
ચારક હવે નૈરુક્તોનો મત આપે છે. જે મંત્રોનો યજ્ઞક્રિયામાં વિનિયોગ ન હોય.

તે મંત્રો નારાશંસ ગણવા. નારાશંસને માટે આગ્રિ દેવતાઓની ચર્ચામાં બે મતો :
 આપેલા છે—યજ્ઞં હિતિ કાર્ત્યવ્યઃ અગ્નિરિતિ શાકપૂર્ણિઃ । દીકાકાર કહે છે
 કે વિષ્ણુવૈં યજ્ઞઃ એ આશ્વલ્યું વાક્યને આધારે યજ્ઞ શબ્દ વિષ્ણુનો ઘોતક-
 સમજવો. ઉપરાંત યત્રમાંથી આખા જગતનો પ્રભવ થયો છે એટલે યત્રનું
 શ્રેષ્ઠત્વ સમજી શકાય. અગ્નિ નો અર્થ લઈએ તો જેમાં દેવતાઓ અનાવિષ્કૃત
 હોય તેવા અને વિનિયોગ ન આવ્યો હોય એવા મંત્રોને આગ્નેય ગણવા.
 દીકાકાર આ માટે અગ્નિવૈં સર્વા દેવતાઃ એવું વચન દાંકે છે. દુર્ગાચાર્ય બીજો
 પણ એક મત આપીને એનું 'ખંડન કરે છે. કેચિત્તુ નરાઃ પ્રશસ્યન્તે સ
 નારાશંસો મન્ત્રઃ હિતિ પશ્યન્તો મનુષ્યન્તુતયસ્તાં હિત્યેવં મન્યન્તે ।
 સદયુક્તમ્ । ન હિ મનુષ્યાગમનાવિષ્કૃતલિંગમન્ત્રઃ સ્તુતિરુપપદ્યતે,
 દુર્બોધસ્વાત્ તેપામત્પર્વદ્વિત્વાદ્વ મનુષ્યાણામિતિ । દીકાકાર આ વાક્યનો
 બીજો અર્થ આપતાં કહે છે—નારાશંસા હિતિ નૈરુક્તાઃ સૌર્યા વા આગ્નેયા
 વા । અહીં પહેલા અર્થથી એટલો જ બેદ છે કે નારાશંસનો અર્થ 'સૂર્ય'
 અથવા 'અગ્નિ' દરવામાં આવ્યો છે.

અપિ યા સા કામદેવતા સ્યાત્ :—જે મંત્રોના દેવતા અનાવિષ્કૃત હોય
 તેમાં દેવતાની કલ્પના સ્વેચ્છાએ કરવી. દીકાકાર સા સર્વનામ કૈને સાગૂ પડે તે
 અનુસાર બે અર્થ આપે છે. પ્રથમ અર્થ મુજબ સા શ્રક્ (સ મન્ત્રઃ)
 કામદેવતા (કામદેવતઃ) એમ વાક્ય સમજવું બીજા અર્થ મુજબ સા
 સર્વનામ દેવતાને સાગૂ પાડીને વાક્ય સમજવું. દુર્ગાચાર્ય આ ઉપરાંત ત્રીજો
 પણ અર્થ આપે છે—અથવા પ્રયોક્તા યત્કામસ્ત મન્ત્ર પ્રયુક્તે તસ્ય કામસ્ય
 યા દેવતા અધિપતિઃ સામેવ તસ્મિન્નભિસન્દધોત ।

પ્રાયોદેવતા વાઃ—દીકાકાર કહે છે કે પ્રાયઃ શબ્દ અધિકારના અર્થમાં
 છે. અધ્યયનપાઠના ક્રમમાં આવો મંત્ર જે દેવતાના અધિકારમાં આવતો હોય તે
 દેવતા તે મંત્રના ગણવા. અગ્નિના અધિકારમાં આવતો મંત્ર આગ્નેય તથા
 ઈન્દ્રના અધિકારમાં આવતો ઐન્દ્ર ગણવો. દીકાકાર બીજો અર્થ આપતાં પ્રાયઃ =
 વાદૃત્ત્વમ્ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. અનૂતપ્રાયો દેવદત્તઃ એ વાક્યનો અર્થ
 અનૂતવહુલ એવો થાય છે, તેમ અહીં પણ દેવાનું બાહ્ય સમજવાનું છે. પત્રીનું
 વાક્ય આના સમર્થનમાં સમજવાનું છે. એવો આચાર છે કે નિર્દિષ્ટ દ્રવ્યોમાંથી જે
 કંઈ બાકી રહે તે સર્વને માટે સમાન ગણવું. દીકાકાર કહે છે તેમ-તદ્વયા કશ્ચિદ્
 ગૃહી નિર્દિશતિ હંમે દેવદેવસ્ય દ્રવ્યમ્, હંમે અતિથિદેવસ્ય, હંમે
 પિતૃદેવસ્યમ્ હિતિ । તથૈવ નિર્દિષ્ટે તતા રાશેયંદન્યદવતિપ્યતે તદેવપિતૃ-

“મનુષ્યાણાં સાધારણં મવતિ । સર્પઃ ઇપિ વા કામદેવતા....”થી આખા વાક્યનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપે છે : “Or else the deity may be an optional one or even a group of deities. It is indeed a very prevalent practice, (in everyday life) in the world (to dedicate things in common) including what is sacred to gods, to guests and to the manes.” અને લાગે છે કે દીકાકારનો અન વાક્યનો ખરો અર્થ આપે છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. હદાય અહીં દેવદેવત્યમ્, ઇતિથિદેવત્યમ્, અને પિતૃદેવત્યમ્ કોઈ ચોક્કસ દેવ કે અતિથિ કે પિતૃને માટે નહિ પણ બધા જ દેવો કે અતિથિઓ કે પિતૃઓ માટે છે. તેવી રીતે મંત્રો પણ બધા દેવો માટે છે એમ સમજવું. અહીં બાકી રહેલા દ્રવ્યની કોઈ વાત લાગતી નથી, સર્પ પ્રાયોદેવતાનો અર્થ group of deities કરે છે તે અનુસાર કોઈ ચોક્કસ જુથ સમજવું પડે. ચારકને એ અભિપ્રેય નથી લાગતું.

યાજ્ઞદેવતો મન્ત્ર :—આ વાક્ય સમજવું મુશ્કેલ છે સર્પ એનો અનુવાદ કરતાં હશે છે—“As to the view that a stanza belongs to the deity to whom the sacrifice is offered, (it may be objected) that non-deities are also praised like deities e. g. the objects beginning with horse and ending with herbs, together with eight pairs. દીકાકાર આને જુદી જ રીતે સમજાવે છે. યાજ્ઞદેવતો મન્ત્રઃ = યાજ્ઞો વા દેવતો વા । યજ્ઞ એ વિષ્ણુ છે અને નૈરુક્તોને મતે વિષ્ણુ આદિત્ય છે એટલે જોઈ દેવતા અનાવિષ્ણુન છે તેવા મંત્રને આદિત્યનો ગણવો. અથવા તેા દેવતઃ = દેવતા અસ્મિન્ દેવતેતિ દેવતઃ । અગ્નિનું દેવતાત્વ અવિશિષ્ટ છે એટલે આવા મંત્રોને આગ્નેય ગણવા. હેલે દુર્ગાચાર્ય હશે છે—તદ્યદુપોદઘાત ઉક્તમ્—નારાણસા ઇતિ નૈરુક્તાઃ ઇતિ તદેવ કાર્ત્ત્વકશાકપૂર્ણિમતેનાવઘૂત યજ્ઞોઽગ્નિર્વા, સૌ હિ નૈરુક્તૌ । દીકાકારે આપેલો અર્થ અસ્પષ્ટ અને દૂરાઘૂત છે. સર્પને મતે અહીં યદેવતઃ સ યજ્ઞો વા યજ્ઞાંગં વા તદેવતા ભવન્તિની સાથે જોડાય છે, તો દુર્ગ અનુસાર નારાણસા ઇતિ નૈરુક્તાઃ સાથે આ વાક્યનો સંબન્ધ છે. દીકાકારના અર્થઘટનનું અનૌચિત્ય દેખીતું જ છે; તો સર્પનો અનુવાદ પણ સરળતાથી સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અહીં ચર્ચા જે મંત્રનો વિનિયોગ નથી થતો તે અંગેની છે, અને નહિ કે જેનો વિનિયોગ થાય તો તેની. સર્પના અનુવાદ પ્રમાણે વાક્ય ઇષ્ટો દ્વન્દ્વાનિ સુધી લંબાય છે દુર્ગાચાર્ય ઇવિ હ્યદેવતા દેવતાવત્ સ્તૂયન્તેનો સંબન્ધ યત્કામ ઋગ્વિશ્વસ્યાં....સ્તુતિ પ્રયુક્તે વાક્ય સાથે જોડે છે. પૂર્વપક્ષી હશે છે કે દેવતાઓના આર્થપત્યની ઉપપત્તિને

લીધે ઉપરનું લક્ષણ સમગ્રાય એવું છે. અનાવિષ્કૃતદેવતા મંત્રોમાં પણ દેવતાની સ્વેચ્છાએ કલ્પના થઈ શકે, પણ જ્યાં દેવતા ન હોય એવા પદાર્થોની સ્તુતિ કરવામાં આવતી હોય ત્યાં ઉપરનું લક્ષણ ખોટું પડે છે. અશ્વથી આરંભીને ઔપધિ સુધીનામાં અશ્વ જેવામાં તો ચૈતન્ય પણ છે, તો અક્ષાદિમાં તો તે પણ નથી. ટીકાકારે અથાપ્યપ્ટો દ્વન્દ્વાનિની વ્યાખ્યા આપી નથી. આ ૮ દ્વન્દ્વો નિષ્કૃષ્ટ ૫-૩-૨૯-૩૬ માં આપેલાં છે, તે આ પ્રમાણે છે: સૂક્ષ્મલૂપસલે, હવિષ્મનિ, દાવાપૃથિવી, વિપાદ-શુત્રદ્યૌ, આર્ત્તો, જુનાસોરો, દેવીજોષ્ટ્રો, દેવોર્જાહુતો. ટીકાકારને મતે સ ન મન્યેતથી જવાબ શરૂ થાય છે. ખરેખર તો એમ લાગે છે કે અપિ હ્યદેવતા દેવતાવત્થી બીજો મુદ્દો શરૂ થાય છે. આમલી ચર્ચા યાજ્ઞદેવતો મન્ત્રઃ ક્ષિતિ આગળ પૂરી થાય છે પણ એમ માનવામાં મુશ્કેલી તો છે જ. આગળ ચારકે યાજ્ઞિકે તથા નૈરુક્તોના મતો આપીને બીજા પણ બે અભિપ્રાયો-કામદેવતા અને પ્રાયોદેવતા વ્યાખ્યા. એ પછી આવતા યાજ્ઞદેવતો મન્ત્રઃ ને સમજવું થી રીતે? આને આગલા વાક્ય સાથે જોડવાથી કદાચ સરળતા થાય. જેમ લોકમાં અતિથિ દૈવત્ય વગેરેનો આચાર છે તેમ મંત્રને સાધારણ રીતે યાજ્ઞદેવત ગણવો-અર્થાત્ યજ્ઞને જ મંત્રના દેવતા ગણવા. અપિ હ્યદેવતા...થી નવો મુદ્દો ગણી શકાય. ચારક જણાવે છે કે મંત્રના દેવતાની ચર્ચામાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે ખરેખર દેવતા નથી-જેમ કે અશ્વાદિ-તેની પણ દેવતાની જેમ જ સ્તુતિ થાય છે.

જ ન મન્યેતાગન્તૂનિવાર્યાત્...—ટીકાકારને મતે આગલા વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે અદેવતાની સ્તુતિથી મંત્રદેવતાનું લક્ષણ વ્યાહત થાય છે. અહીં એમ કહ્યું કે શિષ્યે આ દેવતાઓના અર્થોને આગન્તુક માનવા નહિ-લોકે તાવદેતે મનુષ્યાણામનિત્યાનામશ્વાદયોઽર્ષા આગન્તવઃ અપાયિનશ્વામિત્યાઃ । તદ્દદિ દેવતાનામપ્યેવમેવ તતસ્તાસાં તેપાં ચાનિત્યત્વાત્ સ્તુતિરનર્થિકા । ટીકાકાર પ્રત્યક્ષદૃશ્યમેતદ્ ભવતિ ખાટે કહે છે—પ્રત્યક્ષત એવંતદ્ દૃશ્યતે । યથા-ઉપકરણમશ્વાદયઃ, ઉપકર્તવ્યા મનુષ્યાઃ । દેવતાનામપિ ચન્દ્રાગ્નિસૂર્ય-પ્રભૃતીનામુપકરણં હરિરોહિદરિત્પ્રભૃતયોઽશ્વાઃ । તસ્માદુભયેપામુપકરણોપ-કર્તૃત્વતાસામાન્યાત્ મનુષ્યાશ્વદનિત્યત્વમિતિ યુક્તમ્ । શિષ્યે આમ કેમ ન માનવું તેનું કારણ મહામાય્યાદેવતાયા.....એ વાક્યમાં આપેલું છે. મહતા એશ્વર્યેણ ભજ્યતે, મહદેતદેશ્વર્યં ભજતે ક્ષિતિ વા મહાભાગા દેવતા, તદ્ભાવો માહામાયમ્ । મોટું એશ્વર્ય સમગ્રવર્ત્તા દુર્ગાચાર્ય સિદ્ધિઓ ગણાવે છે-અર્ણવા મહિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકાશ્યમેવ ચ । ર્શિત્વં ચ વશિત્વં ચ યત્ર કામાવસાયિતા ॥ દેવતાઓ એક જ હોવા છતાં એના

માહાભાગ્યને લીધે એની બહુવિધ સ્તુતિઓ થાય છે. દીકાકાર મ ન મન્યેત...^૧
 દેવતાનામ્ ને રીતે સમજાવે છે તેમાં સરળતા નથી. સરૂપનો અનુવાદ સરળ
 અને ઉચિત લાગે છે. But he (the student) should not think
 that matters relating to gods are adventitious as it were.
 આગલા વાક્યની સમજૂતીમાં મેં જણાવ્યું છે કે અપિ હ્યદેવતા દેવતાવત્...થી
 નવો મુદ્દો શરૂ થાય છે. ચારકે જણાવે છે કે અદેવતાઓની પણ દેવોની માફક
 સ્તુતિ થાય છે. એ બધા દેવતાઓના અશ્વાદિ અર્થોને આગન્યુક માનવા નહિ.
 એ બધા પદાર્થો-ઓપધિ જેવા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે ખરેખર તે દેવતાઓના
 માહાભાગ્યને લીધે છે. મારો મત એવો છે કે માહાભાગ્યાદેવતાયાઃ આગળ
 પૂર્ણવિરામ સમજવું. સરૂપ પ્રત્યક્ષદૃશ્ય નો જે અર્થ કરે છે : This is to
 be clearly seen (by the following) તે અને યોગ્ય લાગતો નથી.
 એક કારમા વહુઘા સ્તૂયતે ને દેવતાઓના માહાભાગ્ય અને અર્થોના અનાગન્યુ-
 ક્ત્વ સાથે ને રીતે જોડવામાં આવે છે તે સરળતાથી સમજાય એવું નથી.
 ખરેખર તો અહીં ચારકે એમ કહેવા માગે છે કે દેવતા જ આ બધા ઉપકરણોનું
 મૂળ તરવ છે. એ બધાને રૂપે દેવતાની જ સ્તુતિ થાય છે.

एकस्थात्मनोऽन्ये...—દીકાકાર જણાવે છે : चेतनाचेतनविकरण-
 धर्मित्वादारमानं विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवन्ति । सन्नीन्द्रसूर्याणां
 परस्परापेक्षमग्न्यस्वमनग्न्यत्वं त्वेकेन देवतात्मना महता सह । यथा घटा-
 द्योना मृदा । न ह्यग्निमंगान्यतिरिच्यन्ते भेदेनाग्रहणात् । न चांगान्यनपेक्ष्य
 प्रत्यंगानि भवन्ति । न ह्यधिष्ठानमनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति ।
 तस्मादसन्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि जातवेदोवायुमग्नप्रभृतीनि
 प्राकुन्यश्च प्रभृतयश्च प्रत्यङ्गानि । आभ दીકાકાર અંગ અને પ્રત્યંગનો ભેદ
 દર્શાવીને સમજાવે છે. સરૂપ પ્રત્યંગાનિનો અર્થ ‘individual limbs’ કરે
 છે. બૃહદેવતા (૪.૧૪૩) માં શૌનકે કહે છે—

आयुधं वाहनं चापि स्तुतो यस्येह दृश्यते ।
 तमेव तु स्तुतं विद्यात् तस्यात्मा बहुधा हि सः ॥

મેં ઉપર જે અર્થધર્મ આપ્યું છે તેને બૃહદેવતાથી સમર્થન મળે છે.

अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिः—પ્રક્રિયન્તેઽસ્યાં સર્વે વિકારા इति
 प्रकृतिः स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्यगर्भ इति । । तस्य भूमा
 बहुद्वं, અનેકઘા વિપરિણામઃ સ્વાધરજંગમભાવેન । પ્રકૃતેર્ભૂમાનિ બહુત્વાનિ

ન્યામિ સત્ત્વાનાં તૈરનન્યવિપમત્વં ધસ્યન્તઃ કાર્યકારણયોરનન્યત્વાત્ - કારણ-
મહિમભિઃ તાન્યશ્ચાદોન્યમિષ્ટુવન્તીત્યાહુરાત્મવિદઃ । - દુર્ભાગ્યર્થઃ । પ્રકૃતિસાર્વ-
નામ્યાન્ન માટે દીક્ષાકાર કહે છે - નતિમાત્રં નામ નમનં સઙ્ગત્, સર્વત્વેન નામ
સર્વનામ, પ્રકૃતેઃ સર્વનામ પ્રકૃતિસર્વનામ, તદ્ભાવઃ પ્રકૃતિસાર્વનામ્યાન્મયમ્,
તસ્માત્...હેતોઃ । યસ્માત્ માહાભાગ્યયુક્તા દેવતા પ્રકૃતિઃ યસ્માન્ન સર્વત્વેન
નતા, તસ્માદ્દેતોર્નેતા અદેવતા દેવતાવત્ સ્તૂયન્તે । સરૂપનો અનુવાદ આ
પ્રમાણે છે : Or else, as people say, seers praise objects
according to the multiplicities of their original
nature, as well as from its universality. દીક્ષાકાર પ્રકૃતિષૂમભિઃ
સમન્વયતાં ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણા નજીક આવી જાય છે, તેમજ
પ્રકૃતિસાર્વનામ્યાન્નનો એમણે આપેલો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. સરૂપ સાર્વનામ્યાન્ન
એવો પાઠ સ્વીકારે છે અને લાગે છે કે અહીં ચારક ખીજે પ્રવક્તિ અભિપ્રાય
પોતાના મતના સમર્થનમાં આપે છે. અપિ ચ = ઉપરાંત અર્થાત્ વૃદ્ધો કહે છે
કે ઋષિઓ સર્વેભુવં પ્રકૃતિના મહિમાથી સ્તવન કરે છે આગળ એણે કહ્યું છે કે
દેવતાઓના મહાભાગ્યથી એક આત્માની અનેકધા સ્તુતિ થાય છે. એકજ
આત્માનાં ખીજા દેવો અગમ્ય છે હવે એમ કહે છે કે ઉપરાંત કેટલાક એમ
પણ માને છે કે સ્તુતિઓમાં અશ્વાદિની પ્રકૃતિ-ભૂજ સ્વરૂપનો મહિમાજ સમન્વયનો
છે. વળી ભૂજ સ્વરૂપની સમદષ્ટિરૂપે આ સ્તુતિઓ સમજી શકાય. તત્ત્વતઃ આ
ખીજે મત પણ નથી, કારણ કે એમાં અને આગલામાં જાઓ તફાવત નથી.

દત્તરેતરજન્માનઃ :—દીક્ષાકારને મતે અહીં ચારક જણાવે છે કે મનુષ્યના
ધર્મ કરતાં દેવતાધર્મ વિપરીત છે, કારણ કે મનુષ્યોમાં એવર્થ નથી તો દેવતાઓમાં
છે. આથી તેઓ એક ખીજાને જન્મ આપી શકે છે; જેમકે અદિતિમાંથી દક્ષ
અને દક્ષમાં આદિતિ જન્મે છે. વળી એક ખીજાનાં મૂળ સ્વરૂપો દોષી શકે છે,
જેમકે અગ્નિ, વિજળી અને સૂર્ય અન્યોન્યનાં સ્વરૂપો છે. આમ દોવાથી જેમ
મનુષ્યોમાં અશ્વાદિ અર્થો આગમ્ય છે તેવી રીતે દેવતાઓમાં માનવું નહિ.

કર્મજન્માનઃ :—કર્મફલસિદ્ધયે લોકસ્ય અગ્નિવાયુસૂર્યાં જાયન્તે,
ન છત્તેન્ય ઋતે લોકસ્ય કર્મફલસિદ્ધિઃ સ્યાત્ । - દુર્ભ. આમ દીક્ષાકારને મતે
લોકોના કર્મને માટે દેવો જન્મ લે છે. આ અર્થ બહુ સરળ નથી, પણ ખીજા
દોષી રીતે આ વાક્ય સમજવું થોડા મુશ્કેલી નથી. જેમ મનુષ્યોને કર્મનાં ફળ
બોગવવા માટે જન્મ લેવો પડે છે તેમ તો દેવો માટે માની ન શકાય. કદાચ
કર્મ-action એટલે કે ક્રિયાના સાદા અર્થમાં સમજાવે તો અગ્નિ માટે આ

શક્ય અને કારણ કે અસ્થિમન્યનથી અગ્નિ જન્મે છે; તેવી જ રીતે ઉપચારથી બ્રહ્મા દેવો માટે પણ સમજી શકાય.

આત્મજન્માનઃ :—યોગસાવેક આત્મા વહુધા સ્તૂયતે इत्युपात्तसर्वमूर्ति। स्थितौ, उपरतसर्वमूर्तिः प्रलये, भावाख्यः सन्मात्रः सर्गकाले षोढात्मानं विभज्य जगद्भावं विभर्ति, तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः । दुर्ग. आभ. દીકાકારને મતે જે એક આત્માની અનેકધા સ્તુતિ થાય છે તેમાંથી દેવો જન્મે છે. મને લાગે છે કે इतरेतरजन्मानः અને कर्मजन्मानः પછી આવતું અર વિશેષથી બીજી રીતે વધુ સરળતાથી સમજી શકાય. અહીં આત્મજન્ = પોતે અને આત્મજન્માનઃ એટલે પોતાનામાંથી જ જન્મે છે એવો અર્થ લઈ શકાય.

આત્મવૈષાં રયો ભવતિ :—દીકાકારને મતે અશ્વાદિ તથા અન્ય અદેવતાઓ છે એ દલીલનો અહીં જવાબ આપેલો છે—एतदयुक्तम् । देवता एवेमा रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विकृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्यमयं साधयति । અહીં દીકાકાર આત્મા શબ્દનો અર્થ ‘પોતે’ એવો લે છે. તેા ઉપર એણે એક આત્મા-soul નો અર્થ લીધો છે. સરખ કહે છે—This is Yāska's rejoinder to the objection that non-deities are praised like deities. The so called non-deities, says Yāska, are but different manifestations of the same single soul. In other words Yāska here propounds the doctrine of pantheism. બૃહદેવતામાં જણાવ્યું છે—

पृथक्पुरस्ताद्ये तूक्ता लोकादिपतयस्त्रयः ।

तेषामात्मैव तत्सर्वं यद्यद्भक्तिः प्रकीर्त्यते ॥

तेजस्स्वेवायुधं प्राहुर्वाहनं च यस्य तत् । (૧૭૩-૭૪)

સરખ આ પદોનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ અહીં તો જે મુખ્ય ત્રણ દેવતાઓ છે તેની જ ભક્તિની વાત છે. મને લાગે છે કે પાછળના ઔપનિષદ એકાત્મવાદની દૃષ્ટિએ આ વાક્યો સમજાવવાં યોગ્ય નથી.

(૫) तिस्त्र पथ देवता...—નૈસ્કતોને મતે દેવો માત્ર ત્રણ છે. દીકાકારને મતે આખી યર્ચામાં કુલ ત્રણ મતો આપ્યા છે. આત્મવિદો માત્ર એક જ આત્મામાં માને છે, નૈસ્કતો ત્રણ દેવતા સ્વીકારે છે તો યાજ્ઞિક અનેક દેવતાઓમાં માને છે.

અગ્નિઃ પૃથિવીસ્થાનો :—ટીકાકાર અહીં મધ્યમસ્થાનમાં બે દેવતાઓ—વાયુ અને ઇન્દ્રનો ઉલ્લેખ છે, તેની ચર્ચા કરે છે. લાંબી ચર્ચાને છેડે એ કહે છે—તસ્માદાચાર્ણસ્ય મધ્યમપર્યાયવચનાવેતી શબ્દાવિતિ । આમ પર્યાયવચન હોવા છતાં મધ્યમ સ્થાનનો મુખ્ય સંબંધ ઇન્દ્રની સાથે જ છે, વાયુ કે વરુણ આદિ સાથે નથી, કારણ કે ઇન્દ્ર જ મુખ્ય છે. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે પૃથ્વી અને સ્વર્ગના સ્થાનમાં એક એક દેવતાનો જ ઉલ્લેખ છે તો અહીં બેનો શા માટે કરવામાં આવ્યો છે ? તેનો જવાબ આપતાં દુર્ગાચાર્ય કહે છે—મધ્યમસ્ય :હિ દ્વૌ કમોત્માનો વિદ્યુત્ વાટશાલ્યો ।.....વાયુર્મધ્યમસ્થાનઃ ।હિતિ વ્રાટશાલ્યેન કર્માત્મના મધ્યમસ્થાનમુદ્દિશ્યામુલ્ક્યત્વાદ્ વાટશ્રમિધાનસ્ય, મુલ્ક્યત્વાદ્ એન્દ્રાભિધાનસ્ય ઇન્દ્રો વા હત્યાહ । સ્થાન અનુસાર દેવતાઓનું વર્ગીકરણ થઈ પ્રસિદ્ધ છે બૃહદેવતામાં કહ્યું છે—

અગ્નિરસ્મિન્નયેન્દ્રસ્તુ મધ્યતો વાયુરેવ ચ ।
સૂર્યો દિવ્યોતિ વિજ્ઞેયાસ્તિસ્ર એવેહ દેવતાઃ ॥ (૧૬૬)

તાસાં માહાભાગ્યાદ્...—બૃહદેવતામાં કહ્યું છે—

એતાસામેવ માહાત્મ્યાન્નામાન્યત્વં વિધીયતે ।
તત્તત્સ્થાનવિભાગેન તત્ર તત્રેહ દૃશ્યતે ॥
તાસામિથં વિભૂર્તિર્હિ નામાનિ યદનેકશઃ । (૧.૭૦-૧.)

અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાત્...—દેવો તથા જ હોવા છતાં કર્મના પાર્યંક્યને લીધે જુદાં જુદાં નામો અપાય છે. એક જ બ્રહ્માણુ વિવિધ કર્મો અનુસાર હોતા, અપ્યયુ, બ્રહ્મા અને ઉદ્દમાતા કહેવાય તે રીતે આ સમજવું.

અપિ વા પૃથગેવ સ્યુઃ ...—ટીકાકાર જણાવે છે કે આ મત યાસિકોનો છે. યાસિકો અનેક દેવતાઓને સ્વીકારે છે અને એ બધા જુદા છે એમ કહે છે, કારણ કે રતુતિઓ પણ જુદી જુદી કરવામાં આવે છે.

તથાભિધાનાનિ :—અભિધાનબેદ એ અભિધેયબેદનો ઘોતક છે માટે દેવતાઓ અનેક ॥

યયો યતત્કર્મપૃથક્ત્વાત્:—ઉપર અપિ વા કર્મપૃથક્ત્વાત્...થી જે દલીલ આપી છે તેનો આ જવાબ છે.

સંસ્થાનિકત્વં :—સહ સ્થાનતયા એકત્વં સ્થાનનિકત્વં, પૃથિવીત્યુક્ત યાવતાં સહભાવેન સમાનં સ્થાનં તે સર્વે તદ્વપહ્રણેન ગૃહ્યન્તે, એવમુત્તરયોરપિ સ્થાનયોઃ । —કુર્મ.

સંભોગૈકત્વ :—સમ્ભોગો નામ દત્તરેતરોપકારિત્વં, સમાનકાર્યતા
 હત્યયં : । દીકાકાર વાક્ય સમજાવીને કહે છે—તદેવં પ્રકારમેકત્વં કાર્યેકત્વાત્સ્યા-
 નૈકત્વાદ્વા ભાત્તં ન પ્રતિષિદ્યતે । લોકેઽપિ સમાનકાર્યતા ભવતિ યેવાં
 સેવામૈક્યમિત્યુચ્યતે । આમ દીકાકારને મતે આ પણ યાત્રિકોની જ દલીલ છે.

તથૈતન્નરરાષ્ટ્રસિંચ :—યથા રાષ્ટ્રમિત્યભેદઃ નરા इति भेदः, एवं
 पृथिव्यग्निरित्यભેદઃ, જાતવેદા વૈશ્વાનર इति भेदः । એવમુત્તરયોરપિ
 स्थानयोः । तथा आत्मेत्यभेदः लोकाश्च लोकिनश्चेति भेदः । सर्वत्रैव
 सामान्यविशेषधर्मो दृष्टव्यः । પુરુષબુદ્ધયપેક્ષાતઃશ્ચ ગુણપ્રધાનતોઽપેક્ષા
 पुरुषानुरागविशेषतः ।—દુર્ગ. યારક ખરેખર તો દેવોની સંખ્યા વિશે વિવિધ
 મતો આપીને એનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દીકાકારને મતે ત્રણ મતો
 છે તે અમે ઉપર જણાવ્યું છે. અને એમ લાગે છે કે આત્મવિદોનો જે મત
 દીકાકારે જણાવ્યો છે તે ખરાખર નથી. દેવતાઓની સંખ્યા અંગેની ચર્ચા તિલ્લ
 એવ દેવતા...થી શરૂ થાય છે. એ પહેલાંની ચર્ચા જુદી જ છે. ઉપરાંત
 ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ યારકનાં વાક્યો સમજવાં ઉચિત પણ
 નથી. અહીં માત્ર જે જ અભિપ્રાયો છે, નૈરુક્તોનો તથા યાત્રિકોનો. વળી જે
 રીતે લખાણ આપણી સમક્ષ આવ્યું છે તે જોતાં યારક નૈરુક્તોના મતને
 અનુસરતા હોય એમ માની શકાય નહિ. અહીં આપેલા જન્મે મતો એક તટસ્થ
 લેખક દ્વારા રજૂ થયા છે એવી છાપ પડે છે.

(૭) અપિ वा पुरुषविधानामेव सतां...आख्यानसमय :—દેવતાઓના
 આકારચિન્તનના મુદ્દા પર યારક પ્રથમ દેવતાઓ પુરુષવિધ છે એવો મત અને
 તેની દલીલો આપે છે. આ પછી એથી વિરુદ્ધ મત તથા આગલી દલીલોનું
 ખંડન આપે છે. આ પછી એ કહે છે કે દેવતાઓ ઉલ્લખવિધ હોઈ શકે. આ
 વાક્યમાં એમ જણાવ્યું છે કે દેવતાઓ પુરુષવિધ છે અને અપુરુષવિધ સ્વરૂપે
 એના કર્માત્મા છે, જેમ યજ્ઞ એ યજ્ઞમાનનો કર્માત્મા છે. આ વાક્ય સમજવું
 સરળ નથી; દુર્ગાચાર્ય કહે છે—અપિ वा पुरुषविधानामेव सतां पृथिव्यादोनां
 कर्मात्मान एते स्युः, अपुरुषविधाः क्षितिजलादयः परे त्वधिष्ठातारः
 पुरुषविग्रहाः । एवमुभयोः प्रत्यक्षागमयोरपि अनुग्रहः कृतो भविष्यति ।
 यथा यज्ञः यजमानस्य कर्मात्मा, इदमेतेनांगं सक्रियते इदमेतेनांगमुप-
 चीयते इति संस्कृतममुष्मिन् लोके परैरिति च विज्ञायते । સરૂપ આનો
 અનુવાદ આપતાં કહે છે—Or else (the unanthropomorphic
 appearance) of the gods, who are really anthropomorphic

is their counterself in the form of action, (karma) as sacrifice is that of a sacrificer. આ વાક્યને બીજી રીતે પણ સમજી શકાય. વા અને પુરુષવિધાનામ્ની સંધિ માનવામાં આવે તો અપિ વા અપુરુષ વિધાનામેવ સતાં...એવું વાક્ય બને. આનો અર્થ એ થાય કે દેવતાઓ ખરેખર અપુરુષવિધ છે અને જે પુરુષવિધ સ્વરૂપે વર્ણવેલાં છે તે એમના કર્માત્મા છે. આ અર્થઘટનની તરફેણમાં તથા વિરુદ્ધમાં દલીલ કરી શકાય એમ છે. દેવતાની જે શત્રુતિ કરવામાં આવી છે તે પુરુષવિધ તરીકે જ મહદંશે છે ઉપરાંત કર્માત્માનુઃ શબ્દમાં આવતો. આત્મન્ શબ્દ સાધારણપણે ચૈતન્યનો ઘોતક ગણીએ તો, તથા કર્મને માટે દેવો આવું સ્વરૂપ લે છે એમ કહીએ ત્યારે કર્મની સાથે ચૈતન્ય પણ આવી જ જાય એમ માનીએ તો વાક્યનો પાછલો ભાગ-કર્માત્માનુઃ એતે સ્મુઃ- એ પુરુષવિધ વર્ણુનોને લાગૂ પડે છે એમ કહેવું જોઈએ. અને તો પછી વાક્યના આગલા ભાગમાં અપુરુષવિધાનામ્ જ સમજવું જોઈએ. દુર્ગાચાર્ય બ્રાહ્મણસમયને માટે મહાભારતનાં ઉદાહરણો આપે છે—મારતે બ્રાહ્મણસમયે એવ એવ સિદ્ધાન્તઃ હૃત્યર્થઃ પૃથિવી સ્ત્રીરુપેણ ભારાવતરણાય વ્રાહ્મણં યયાચે । અગ્નિઞ્ચ વ્રાહ્મણરુપેણ વાસુદેવાર્જુનાવુમૌ સ્નાન્દવં યયાચે । પુરુષરુપેણાગ્નિરુપેણ ચ સ્નાન્દવં દદાહ । અર્થાત્ મહાભારતમાં આ જ સિદ્ધાન્ત કામ કરે છે. સરૂપ અહીં અનુવાદ આપે છે—“This is the well considered opinion of those who are well versed in legendary lore.” આખ્યાનસમય એ શબ્દને નૈરુક્તસમય સાથે સરખાવવા જેવો છે. અને તેથી આપણે એમ કહી શકીએ કે આખ્યાનોને આધારે જેઓ અર્થઘટન કરે છે તેમને મતે દેવતાની પુરુષવિધતા (કે અપુરુષવિધતા) કર્મને આધારે છે.

દુર્ગાચાર્ય આકારચિન્તનની ચર્ચાને અન્તે કહે છે કે આમ દેવતાના આકાર વિશે ચાર મતો છે—પુરુષવિધતા, અપુરુષવિધતા, કર્મને અર્થે ઉભયવિધતા અને નિત્ય ઉભયવિધતા. અહીં દીકાકાર છેલ્લો મત ચારકના કયા વાક્યને આધારે આપે છે તે સમજાવું નથી. ચારક અહીં ત્રણ જ મત આપે છે—પુરુષવિધતા, અપુરુષવિધતા અને બન્ને અભિપ્રાયોનું સમાધાન કરતી ઉભયવિધતા.

(૮) મક્તિસાહચર્યઃ—ત્રણ દેવો છે એમ આમળ કહ્યું છે તેનાં ભક્તિ-સાહચર્ય હવે સમજાવેલાં છે. સરૂપને મતે ભક્તિ-સાહચર્યનો અનુવાદ—‘Shares and companions’ છે. દીકાકાર કહે છે—મક્તિઞ્ચ સાહચર્યં ચ મક્તિજ્ઞતં વા સાહચર્યમ્ । લોકાદીનામેવ અગ્ન્યાદિર્મિર્મજનં મક્તિઃ, સહચરમાવા સાહચર્યમ્ । આ લખવાનું કારણ આપતાં એ કહે છે કે જે મંત્રમાં દેવતા

સમજાવી ન હોય તેમાં લક્ષિત-સાહચર્યને આધારે દેવતાની સમજ પડી શકે. યૃદ્ધદેવતા ૧૦૩, અને ૭૬ના અનુવાદમાં મેકડોનલ લક્ષિતનો અર્થ “attribute” કરે છે તો ૧૦૬માં ‘devotion’ કરે છે. ભક્તિ શબ્દ અહીં ‘ભાગ’ ના અર્થમાં છે. કદાચ મૂળ એ વિશિષ્ટતાના અર્થમાં પ્રયોજાયો હોય એમ બની શકે.

દર્શિવિવેચકમ્—દૃષ્ટ્યનુગ્રહો यस્ય વિવેચ: સદ્દર્શિવિવેચકમ્ પ્રકાશાદિકર્મૈત્યર્થ: ૧-દુર્ગ. આ રીતે જોતાં પાછળથી તેજસ્ મહાભૂત તરીકે જે કહેવામાં આવે છે તે જ અગ્નિનું કાર્ય છે.

દશતયોપુ—ઋગ્વેદની સર્વ શાખાઓમાં ઋગ્વેદનું દશ મંડળોમાં વિભાજન થયું હોવાથી એને દશતય કહેવાય છે અને એની શાખાઓ તે દશતયો. આ અર્થ દીકાકારનો છે. શાખાઓનો અર્થ ન લેતાં માત્ર દશ મંડળોનો જ અર્થ લઈએ તો પણ યોગ્ય છે.

(૯) સાંશયિકસ્ત્રીય: પાદ :—ઋગ્વેદ ૧૦૦૧૭૦૩ તો ત્રીજો પાદ સંદેહ-યુક્ત છે. પ્રથમ બે પાદ પૂર્ણને ઉદેશીને રચાયા છે છેલ્લો પાદ અગ્નિવિવેચક છે. ત્રીજો પાદ પૂર્ણને અર્થે સમજાવી શકાય, અથવા તો અગ્નિને અર્થે પણ સમજી શકાય.

વિન્દતેર્વેકોપસર્ગાત્...—સુવિદન = ધન શબ્દ સુ + વિદ્ અથવા સુ + વિ + દા માંથી સમજાવી શકાય.

(૧૦) પા ઘ કા ઘ ઘલકૃતિ...—જે કંઈ બળનું કામ હોય તે બધું જ ધન્વનું કામ કહેવાય. દીકાકાર કહે છે—અપિ કીટપિપીલિકાદિપુ યદ્ ઘલેન ક્રિયતે સર્વમિન્દ્રકર્મૈષ તદિતિ । આમ કીટી-મોકોડાને પણ ધન્વ સાથે સંબંધ છે ।

(૧૧) યચ્ચ કિચ્ચિત્પ્રવહિતમ્ :—અહીં પ્રવહિતમ્ શબ્દનો અર્થ સમજાવો મુશ્કેલ છે. દીકાકાર એ શબ્દ સમજાવતા જ નથી. સરખ એને અનુવાદ ‘greatness’ કરે છે. મૌનીયર વીલીયમ્સના કોશમાં ‘enigmatical’ અર્થ આપ્યો છે. રોય એનો અર્થ ‘mysterious’ કરે છે. વહ્ નો વહ્-વહુલ કે મૃદુ સાથે સંબંધ જોડીને greatness નો અર્થ નિષ્પન્ન થઈ શકે વહ્ ધાતુનો મૂળ અર્થ કષ્પવો ધણો મુશ્કેલ છે. પ્રવાહિત શબ્દ, પ્રહેલિકા ઉપાધ્યૈ અર્થમાં યૃદ્ધદેવતામાં વપરાયો છે. અને રોય mysterious એવો જે અર્થ આપે છે તેને આતું સમર્થન પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં આદિત્ય કર્મનું પ્રકરણ છે

આદિયનું કર્મ રસનું આદાન તથા રશ્મિથી રસનું ધારણ એમ ગણાવેલું છે. બૃહદેવતા ૨-૧૬ માં કહ્યું છે—હરણં તુ રસસ્યૈતત્કર્મામુત્ર ચ રશ્મિભિઃ । યેન નાતિવિજાનન્તિ સર્વભૂતાનિ ચક્ષુષા ॥ આ પદ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં રસાદાન અને રસધારણ બન્ને આવી જાય છે, મને લાગે છે કે બીજી પંક્તિ આપણા વાક્યનેા અર્થ સમજવામાં સહાયક થઈ પડે. સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોને લીધે પ્રાણીઓ આંખથી આ કર્મ જોઈ શકતા નથી. સૂર્યનાં કિરણો અતિ તેજસ્વી હોવાથી આંખ ઝંખવાઈ જાય છે અને એનું આ કર્મ રહસ્યરૂપે રહે છે. આમ અતિશય તેજસ્વિતા અને ગૂઢતા બન્નેના લાવ અહીં છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મને મને લાગે છે કે વહ્ન ધાતુનેા મૂળ અર્થ ઝંખવાઈ જવું એવો હોઈ શકે. એ અર્થમાંથી એક તરફ મહતા-બૃહત્વનો અને બીજી બાજુ રહસ્ય-ગૂઢતાનો અર્થ નિબળ થયો હોય સૂર્યનો પ્રાથમિક ખ્યાલ પણ એ સાથે જ સુસંમત ગણી શકાય.

(૧૨) છન્દાંસિ ચ્છાદનાત્—યદેભિરાત્માનમચ્છાદયન્દેવા મૃત્યો-વિમ્યતઃ, તચ્છન્દસાં છન્દસ્ત્વમિતિ વિજાયતે ।-દુર્ગ.

નૈદાનાઃ—નિદાનં ગ્રન્થસ્તદ્વિદો નૈદાતાઃ ।-દુર્ગ. સરૂપ એનો અનુવાદ 'they who are well versed in Vedic metres.' આવો કરે છે.

(૧૩) સૂક્તભાજો હવિર્ભાજ—બૃહદેવતામાં આવું જ વર્ગીકરણ જોવા મળે છે—

દેવતાનામધેયાનિ મન્ત્રેષુ ત્રિવિધાનિ તુ ।

સૂક્તભાઙ્ગ્યયવર્ગભાજિ તથા નૈવાતિકાનિ તુ ॥ ૧-૧૭

નિવાતભાજઃ—અહીં નિવાત એટલે ઉલ્લેખ. દીકાકાર કહે છે કે ઉલ્લેખ એ પ્રકારે હોઈ શકે. બીજા દેવતાઓ સાથે સમાનભાવે સ્તુતિ કરવામાં આવે અથવા તેા ગૌણરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવે. બૃહદેવતા પ્રમાણે બીજા દેવતાઓવાળા મંત્રોમાં સાલોક્ય કે સાહચર્યને લીધે જેનો ઉલ્લેખ થાય તે નૈવાતિક કહેવાય.

મયાતોમિધાનઃ સંયુજ્ય.. અહીં અન્યકાર એક મહત્વનો મુદ્દો જણાવે છે. ઇન્દ્રાય વૃત્રઘ્ને, ઇન્દ્રાય બંહોમુચે વગેરે સ્તુતિઓ પણ કરવામાં આવે છે અને કેટલાક તેની યાદી પણ બનાવે છે. પણ લેખકે એમ કહ્યું નથી. એમણે તેા જે ૩૬ પ્રયોગો છે તે અને જેને પ્રધાનતઃ સ્તુતિ આપેલી છે તેની જ ગણતરી કરી છે. કર્મને, આધારે પણ કેટલાક યાદી કરે છે જેમ કે વૃત્રહા પુરન્દરઃ ધૃત્યાદિ. પણ એથી અન્યગૌરવ થાય છે. વળી બુઝ્ઝિતાય વ્રાહ્મણાયોદનં દેહિ જેવા વાક્યોમાં જેમ બુઝ્ઝિત શબ્દ વિશેષની માત્ર નિશિષ્ટ અવસ્થા બતાવે છે,

ખીન્ને પદાર્થ બતાવતો નથી તેમ આ વિશેષણો પણ દેવતાઓના માત્ર વિશેષ વ્યાપાર બતાવે છે, ખીન્ન દેવતાનું યજન કરતા નથી. અહીં સમામનેના ઉત્તમ પુરુષ એકવચનને ક્ષીધે જે ચર્ચારપદ મુદ્દો કર્તૃત્વ અંગે જિભો થાય છે તેની રચના અગાઉ કરેલી હોવાથી અહીં પાછી કરી નથી.

(૧૪) અથાતોઽનુક્રમિણ્યામ...—ટીકાકાર દૈવતકાંડમાંની યાસ્કની પદ્ધતિ બતાવતાં આ પ્રમાણેના ક્રમ બતાવે છે : (૧) અભિધાન અગ્નિઃ, (૨) અભિધેય-અયં પાર્થિવઃ; (૩) અભિધાન વ્યુત્પત્તિ-અગ્નીર્ભવતિ વગેરે. (૪) પ્રાધાન્ય સ્તુતિ-ઉદાહરણ-અગ્નિમીલે...; (૫) એતું નિર્વચન-અગ્નિ યાચામિ; (૬) વિચાર-સ ન મન્યેતાયમેવાગ્નિઃ...; (૭) ઉપપત્તિ-યસ્તુ સૂક્તં ભજતે યસ્મૈ હવિર્નિરૂપ્યતે ; (૮) અવધારણ-અયમેવ સોઽગ્નિઃ । આમ અષ્ટધા વ્યાખ્યા પ્રકાર છે.

અંગં નયતિ સપ્તમમાનઃ—એ જેનો આશય લે છે તેને આત્મસાત્ કરે છે અર્થાત્ બાળી નાખે છે.

ત્રિશ્ચ આચ્ચાતેભ્યો જાયતે...—શાકપૂણિને મતે અગ્નિ શબ્દ દ્વ (=જવું) અઙ્ચૂ (=પ્રકાશવું) અથવા દહ્ (=બાળવું) અને મી (=સર્પ જવું) એ ત્રણ ધાતુઓમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. ટીકાકાર કહે છે—एति च व्यनक्ति च रूपाणि अथवा एति च दहति च नयति च हवीषि देवेभ्य इति ।

(૧૬) સ ન મન્યેત...—સઃ = શિષ્યઃ

(૧૭) સમનસ इव योषा :—एकस्मिन् भर्तृरि यासां मनांसि वर्तन्ते ताः समनसः ।—દુર્ગ.

(૧૮) નિપાતમેષૈતે...—નિપાતો નામ અપ્રાધાન્યં ભક્તિરિત્યર્થઃ ।—દુર્ગ.

(૧૯) પશવોઽગ્નિમમિસર્પન્તિ—સરખાવેા અગ્નિહિ દેવાનાં પશુઃ ।

અ. બ્રા. ૧.૧૫.

(૨૦) જ્ઞાતવેદસે...તસ્યૈષા પરા મયતિ—સરખ માને છે કે આ ઉદાહરણ વ્યાખ્યા જ પ્રદક્ષિત છે—The whole comment is omitted by Mss. of the longer recension, Roth and Durga. The stanza, together with its explanation is spurious. The style in which this passage is written is quite different from

that of yāska and similar to that of the author of the 14th chapter. It is, as a matter of fact, identical with the commentary of 14.33. The few minor differences seem to be made with a deliberate intention to give it a different appearance, but without success.”—Sarup.

(૨૧) અપિ ઘા વિશ્વાનર પચ...—વૈશ્વાનર શબ્દ વિશ્વાન્ + અરમાંથી સમજાવેલો છે. અર > ઋ. દીકાકાર સમજાવે છે તેમ વિશ્વાનિ હસી ભૂતાનિ પ્રતિ ઋતઃ પ્રવિષ્ટ ઇત્યર્થઃ ।

(૨૨) તત્કો વૈશ્વાનરઃ :—વૈશ્વાનર વિશે જુદા જુદા મતો યાસ્ક ૨૭૪ કરે છે. આચાર્યાઃ :—દીકાકારને મતે આચાર્યો એ ઠેઠલાક નૈરુક્તો હોવા જોઈએ. એમને મતે વૈશ્વાનર મધ્યમ સ્થાનના દેવતા છે

(૨૩) પૂર્વે યાજ્ઞિકા :—દીકાકાર કહે છે—સાક્ષાત્કૃતધર્માણઃ ઇત્યર્થઃ । આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. જેમ પાછળથી ન્યાયદર્શનમાં પ્રાચીન ન્યાય અને નવન્યાય એમ બે શિખ ગણાયા તેમ યાસ્કના સમયમાં યાજ્ઞિકોમાં પણ આવો ભેદ હોય એ શક્ય છે.

પર્વાં લોકાનાં રોદ્દેણ....—આ આખી દલીલ યશ ક્રિયા સાથે સંબંધ રાખે છે. પૃથિવી, અન્તરિક્ષ અને દ્યોઃ એમ ત્રણ લોક ચડતા ક્રમમાં છે. એ જ રીતે ત્રણ સવનો છે, પ્રાતઃસવન, માધ્યન્દિનસવન અને તૃતીયસવન એ ત્રણ સવનોમાં પણ ચડતો ક્રમ ગણેલો છે. આમ હોતા પ્રાતઃસવનમાં પૃથિવીલોકના, માધ્યન્દિનમાં અન્તરિક્ષ લોકના અને તૃતીયસવનમાં દ્યુલોકના દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે, ઠેઠલાક ક્રમમાં આરોહ પછી ઊતરતા ક્રમમાં સ્તુતિ કરવાની હોય છે અને એનો આરંભ અગ્નિમારુત શસ્ત્રના વૈશ્વાનરીય સૂક્તથી (૬૦૮-૯) થાય છે. આમ ક્રમ પ્રમાણે વૈશ્વાનર પ્રથમ હોવાથી વૈશ્વાનર આદિત્ય છે એમ નક્કી થાય છે.

દ્વદશયિધં કર્મ—દ્વાદશમાસપ્રવિમાગલક્ષણં કર્મ—દુર્ગ.

નિવિત્—નિવિદિતિ આકૃતિવિશિષ્ટો મન્ત્રઃ શશ્વમધ્યપાતી ।—દુર્ગ.

છાન્દોમિકં સૂક્તમ્—વા. સં. ૩૩ ૯૨.

હવિષ્યાન્તીયં સૂક્તમ્—ઋ. ૧૦.૮૭-૪ સરપ હવિષ્યાન્તીય નો અનુવાદ-

‘Libation is to be drunk’ કરે છે.

વિશ્વાનરયેતે જ્યોતિષી—શાકપૂષ્પિને મતે અન્તરિક્ષ અને દ્યુલોકના દેવતા વિશ્વાનર છે અને તેનાથી પાર્થિવ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પાર્થિવ અગ્નિ

વૈશ્વાનર છે. શાકપૂણિ પાર્થિવ અગ્નિની ઉત્પત્તિ જે રીતે વિદ્યુત અને સૂર્યના કિરણોમાંથી સમજાવે છે તે નોંધપાત્ર છે. સરખ કહે છે—“This shows that Yāska was familiar with the scientific law of the refraction of heat and light.”

તે જ પુનરાત્મનાત્મા—વૈશ્વાનરો યત્તત્તે સૂર્યેણ માં વૈશ્વાનરની પ્રથમા અને સૂર્યની તૃતીયા વિશક્તિ છે. આમ એ બે જુદાં છે એ સિદ્ધ થાય છે. મન્વદંષ્ટાએ આ ભેદ જોઈને જ મન્ત્ર કહ્યો છે.

(૨૪) યદા સ્વલુ યાસાવાદિત્યોઽગ્નિ—અહીં શાકપૂણિ કહે છે કે વર્ષક્રમ બધાને માટે જ સમાન ન એટલે તેને આધારે વૈશ્વાનરને મધ્યમસ્થાનના દેવતા ગણવાની જરૂર નથી.

યથો યતદ્રોહાત્...—અહીંથી પૂર્વે યાજ્ઞિકાઃ ની દલીલોનો જવાબ શરૂ થાય છે.

બહુભક્તિવાદીનિ દિ.. —મક્તિર્નામ ગુણકલ્પના યેન કેનાંચિદ્ ગુણેન બ્રાહ્મણં સર્વં સર્વંયા વ્રવીતિ, તત્ર તત્ત્વમન્વેદ્યમેવ ભવતિ ।—દુર્ગ.

(૩૧) હોત્વમપસ્તુ...—હોત્વ જપ આ પ્રકારનો છે—દેવ સવિતરેતં દવા વૃણતેઽગ્નિ હોત્રાય સ હ પિત્રા વૈશ્વાનરેણેતિ । અર્થાત્ અહીં વૈશ્વાનર અગ્નિથી ભિન્ન છે. યારકે કહેલા આ ઉદ્દેશ પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ શાકપૂણિના મતને સ્વર્થે રવીકારતા નથી. એમનો મત સમાધાનકારી જ છે કે મૂકત અને હવિ પાર્થિવ વૈશ્વાનરને અપાય છે જ્યારે અન્તરિક્ષ અને ઘૃસ્થાનના દેવતાને પણ વૈશ્વાનર એવું નામ નૈપાતિક રૂપે આપેલું છે.

નિર્વચનસૂચિ

નિર્વચનસૂચિ

‘નિર્વચનસૂચિ’ એ શીર્ષક ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપના Indices and Appendices to the Nirukta એ ગ્રંથમાંથી લીધું છે. અકારાનુક્રમે નિર્વચનોના આ રીતે આપવાની પદ્ધતિમાં હાનેસ રોકોલ્ટનું અનુસરણ છે, અને નિર્વચનોનું પૃથક્કરણ આપ્યો પદ્ધતિની નોંધો કે ટીકાઓ સાંભાળ્યું છે. વર્માને અનુસરે છે, એ સૌનો આદો પ્રગટ અને સ્પષ્ટ સાબાર ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક ગણાય.

ચારકના નિર્વચનોને ઈન્ડો-યુરોપિયન વ્યુત્પત્તિઓની પ્રકાશમાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસીને તથા લગભગ દરેક નિર્વચનનું મૂલ્ય-અલગ તારવીને એ દૃષ્ટિએ સમગ્રપણે ચારકનું પ્રદાન કેટલું તથા કેટલું અહત્વનું છે તેનો સ્પષ્ટ આંક દો. વર્માએ આંધો આપ્યો છે. એટલે નિરુક્તનાં ગણ્યાગાઠ્યા અધ્યયનોમાં ઈન્ડો-યુરોપિયન મૂલ્યવાન છે એમાં શંકા નથી. નિરુક્ત ઉપર તૈયાર થતું ઈન્ડો-યુરોપિયન પ્રસ્તેક એમના કુવિચારિત અભિપ્રાયોની ઉપેક્ષા. ન જ કરી શકે તેથી ઈન્ડો-યુરોપિયન સતત ડૉ. વર્માના અભિપ્રાયોની નોંધ લેવાતી રહી છે, તે ભેદ શકાશે. એમના મતથી બુદ્ધ પડવાનો કે ક્યારેક તેમણે મૌન સેધું હોય ત્યાં કશુંક કહેવાનો પ્રયત્ન સાહસવૃત્તિ જ છે એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી.

નિરુક્ત અ. ૧, ૨, ૪, ૭ માં આપવામાં આવેલાં તમામ નિર્વચનોની અકારાનુક્રમે યાદી

✓ અંશ (૨/૫) સોમનો હોય, સોમરસ.

૯ (૧) અંશ: શમ્ અપ્ટમાત્રો ભવતિ.

(૨) અનનામ શ્વં ભવતીતિ વા.

(૧) શમ્ (=અં) + ✓ અશ્, અંશ (=શ્) + ડ.

શમ્ - કથાણ. ✓ અશ્ - મેળવવું.

ને સ્પર્શતા વેત-કથાણપ્રદ અને છે.

(૨) અન્ (=અં) + શમ્ (શ્). ✓ અન્ - આસ લેવો.

ને હવેને માટે કથાણપ્રદ છે.

→ અંશ ને અંશ સાથે સંબંધ હોય એમ લાગે છે. અંશ: > ✓ અશ્ -

‘પહોંચવું’ ઈન્ડો-યુરો. *enē- ‘પહોંચવું.’

અંહતિ, અંહસ, અંહુ (૪/૨૫) :- ઇત્યાદિ, જુદાંબ.

હન્તે: નિરુદ્ધોપધાદ વિપરીતાત્ ।

ત્રણે ✓હન્ - 'હણવું' માંથી વ્યત્પન્ન થેડે સાંધેલાં.

→ પરંતુ વ્યત્પન્ન (હમન્. → અનૂહ) બહુ પ્રમુખ એને તેથી અસંભવિત છે. કૌંઠક સમાંતર રૂપ લાપામાં ન જડે ત્યારે જ યારક નિર્વચન આપે

આવા ઉપાયો અજમાવે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય - *angh- 'સખાત કરવું' યારકને બળીતો ન હતો. ગ્રીક angchos - 'સાંકડું'. લેટિન angustus 'સાંકડું.'

અકૂપાર (૪/૧૮) અમયાદિત, કાયબો.

○ (૧) અકૂપરણસ્ય દાનસ્ય ।

(૨) આદિત્યઃ અપિ અકૂપારઃ યચ્યતે । અકૂપારો ભવતિ દૂરપારઃ ।

(૩) સમુદ્રઃ અપિ અકૂપાર યચ્યતે । અકૂપારો ભવતિ મહાપારઃ ।

(૪) કચ્છપોડપિ અકૂપાર યચ્યતે । અકૂપારો ન કૂપં ક્ષણ્ણતિ ઇતિ ।

(૧) અ + કૂ + પરણ - નથી જે અર્થ પ્રમાણમાં ભરેલું, પુષ્કળ, અમયાદિત.

(૨) અ + કૂ + પાર - નથી જેનો નજીક પાર, સૂર્ય.

(૩) અ + કૂ + પાર - નથી જેનો અર્થ પાર, સમુદ્ર.

(૪) અ + કૂ + ✓ક્ર જવું. નથી જે ફૂલા પાસે જતો, કાયબો.

→ એક જ શબ્દનાં યારક અર્થભેદ પ્રમાણે ચાર નિર્વચન આપે છે. ડો. વર્મા તેથી યારકને 'mechanical juggler' જેવો ક્યારેક બની જતો જણાવે છે (ભુઓ એમનો ગ્રંથ, પૃ. ૮). પણ નિર્વચન એટલે વ્યુત્પત્તિ એ સમીકરણ નિરૂક્તામાં 'સર્વત્ર યોગ્ય' નથી એમ પ્રતાવનામાં બતાવ્યું છે જ (પૃ. ૩૦). યારક નિર્વચન આપે છે, વ્યુત્પત્તિ નહીં. વળી નિર્વચનના સિદ્ધાંતો વર્ણવતાં એણે અર્થનિત્ય: પરીક્ષેત એમ પણ કહ્યું જ છે.

પદપાઠમાં આ શબ્દનું પૃથક્કરણ નથી કરાયું. સાધણ-અકુત્સિતઃ પારઃ યસ્ય-અનથી કુત્સિત-જેનો અંત. / રાય-માસમેન - અકૂપાર 'અમયાદિત'. આ બધા જ આ શબ્દને વિશેષણ જાને છે. બર્ગેઈન એને ઇન્ડો-એક નામ માને છે. રાજવાડે પુષ્કળ ધનવાળી કૌંઠક દેવતાનું નામ માને છે, પણ એને મતે શબ્દમાનો દરેક વર્ણુ ધનનો પર્માય છે. ડ = કુ = ડ = પા = ર = ધન. કેવળ તરંગી અર્થઘટન.

અક્ષિ (૧/૬) આંખ.

(૧) અક્ષિ: ચપ્ટે: ।

(૨) અનક્તે: હસિ-આગ્રાયણ: ।

(૧) ✓ ચક્ષ- જોવું. (૨) ✓ અઙ્ઙ- આંખ, ૧૨૫૪ કરવું, મુંદર થવું, (?)

→ પરંતુ ઈન્ડો-યુરોપીય *oqpu- 'જોવું'. ગ્રીક-opsis- 'એ આંખો'.

ડો. વર્મા સહાનુભૂતિપૂર્વકે નોંધે છે કે ચારકના કાળમાં ઈન્ડો-યુરોપીય કુળની અન્ય ભાષાઓનાં સમાંતર રૂપો તપાસવાની કોઈ શક્યતા ન હતી. તેથી ક્યારેક તે ચારકના મૂળની નિકટતમ પહોંચવા ધણો પ્રયત્ન કરે છે. ✓ અઙ્ઙ અને અક્ત એ સંજોગોમાં પામી શકાય તેટલા નજીકના અર્થો છે. 'This is a typical example of the limitations and struggles of a primitive science'. (એમનો અંથ પૃ. ૧)

અગ્નિ (૭/૧૪) અગ્નિ.

(૧) અગ્નિ: કસ્માત્ ? અગ્નિ: ભવતિ ।

(૨) અગ્નિં યજેતુ પ્રણીયતે ।

(૩) અઙ્ઙં નયતિ સંનમમાન: ।

(૪) અક્તોપનો ભવતિ હતિ સ્થીલાપ્ઠોવિ: । ન ક્તોપયતિ, ન સ્નેહયતિ ।

(૫) ત્રિમ્ય: આહ્યાતેમ્ય: જાયતે હતિ શાકપૂણિ: । હતાત્ । અક્તાત્ દગ્ધાદ્ વા । ખીતાત્ । સ લલુ હતે: અકારમ્-આદત્તે, ગકારમ્ અનક્તે: વા દહતે: વા । નો: પર: ।

(૧) (૨) અગ્(ર) આગળ + ✓ નો - લઈ જવું. જે આગળ લઈ જાય છે, કે યત્તમાં આગળ લવાય છે.

(૩) અઙ્ઙ - અંગ + ✓ નો. પદાર્થમાંતરે જે અંગભૂત કરી મૂકે છે.

→ અરેઅર-તો છેલ્લો નિ પ્રત્યય છે. તેને જાણે ચારક ✓ નો ક્ષેપે છે. લુઓ ઈન્ડો-યુરોપીય *edui-s 'અગ્નિ'. લેટિન ignis - 'અગ્નિ'.

(૪) અ - નિષેધાર્થક + ✓ ક્તૂ લીંગવતું. જે લીંગવતો નથી, જે ચીકણું કરતો નથી.

(૫) √इ (= ય) + √अञ्ज् કે √दह (=ળ) + √नी (= નિ) :
ને જાય છે, પ્રકાશે કે બાળે છે, દોરે છે.

→ ડૉ. વર્મા આ હેતુના તેમજ અંશુ, જંઠર, પુત્ર જેવા શબ્દોના નિર્વચનને 'Condensed Words' ના વર્ગમાં મૂકે છે. હેતુના નિર્વચનમાં શબ્દના દરેક અંશને કોઈ સંબંધિત ધાતુના અવશેષ તરીકે બતાવ્યો છે. નામાનિ આસ્વાતજાનિ. એ... સિદ્ધાંતવૃ વળગણ અહીં પ્રમાણુભાન મૂલતુ જથ્થાય છે. નામમાત્ર ધાતુમાંથી બનેલાં છે એમ માનનાર પ્રાચીન ભારતીય વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર-નિરૂપકશાસ્ત્રી શબ્દને આમ ધાતુઓના અંકિત દૂકડા રૂપે સમજાવવાનો આ મરણિયો પ્રયાસ છે. કોઈ પણ એક ધાતુ દ્વારા કોઈ શબ્દ ન સમજાવાય ત્યારે આમ નિર્વાચ્ય શબ્દમાં કસ્પિત ધાતુઓના અવશેષ જોવાનો પ્રયત્ન થતો. અગ્નિના પાંચ કે જાતવેદમુનાં છ નિર્વચનો પાસકે આપે છે તેથી ડૉ. વર્મા કહે છે, "The very injunction of Yaska that no word should be left underived (न त्वेव न निर्वृयात् N. II. 1) shows that he had a passion, a craze for etymology." (એમનો અંચ પૃ. ૩)

પ્રો. કૃતકસિંધનો મત રસપ્રદ છે. એમને મતે 'શ્વૈલાંધીવિનુ' નિર્વચન સૌથી વધુ સ્પીકાર્ય છે. √વનુચ્ ને તેઓ જળના, અવાજનો, નિર્દેશ કરતો અને પાછળ તત્સંબંધી બીજાવવાની ક્રિયા સૂચવતો ધાતુ લેખે છે. અગ્નિની શોધ થઈ તેનીયે પહેલાં પ્રાણીને તેમજ મનુષ્યને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોમાં પહેલો અનુભવ જળપદાર્થનો. તેથી જ્યારે તેણે અગ્નિનો અનુભવ કર્યો ત્યારે તેને અતિપરિચિત જળના સંદર્ભમાં ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને તેથી જળથી ઉદ્ભવેલ સહજોવાળા અગ્નિને તેણે અ-વનુચ્ કહ્યો. અગ્નિના લેટિન નામ ignis માં પણ આ જ વ્યુત્પત્તિનો પુરાવો મળે છે. ત્યાં in-ignis એમ નિર્ણેધાર્થક in લાગીને શબ્દ બન્યો છે [જેમકે ignobilis - in + nobilis (noble), ignorare - in + gnoscire (know)], અને gnis આપોઆપ ધ્વનિ અને અર્થ બંને દષ્ટિએ √વનુચ્ સાથે બંધબેસતો થઈ જાય છે.

અક્ષ (૨/૨૮) વર્ગીક.

અક્ષ: ભ્રમતે: । √અજ્ઞ્ - વળતું.

→ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યારકે બતાવ્યા - દરતાં બિધી પ્રક્રિયા પ્રર્થ છે.

ખંડુ જોતાં તો, ઇન્ડો-યુરોં $\sqrt{\text{અઙ્કુ}}$ ઇન્ડો-આર્યનમાં $\sqrt{\text{અઙ્ચ}}$ બને છે. ઇન્ડો-યુરોં ક્ > ઇન્ડો-આર્યન-ચ્. છતાં કણ્ઠ્ય અને 'તોલવ્ય' વ્યંજનો વચ્ચેનું સામીપ્ય યારકે યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે. એ જ રીતે મૃગઃ > $\sqrt{\text{મૃજ}}$ 'જલુ' ની આબનમાં. 'તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય.

અઙ્ગ (૪/૩) અંગ.

(૧) અઙ્ગમ્ અઙ્ગનાદ । (૨) અઙ્ગનાદ વા ।

(૧) $\sqrt{\text{અઙ્ગ}}$ - જલુ (૨) $\sqrt{\text{અઙ્ચ}}$ - વળવું.

→ અઙ્કની નોંધ જુઓ.

અઙ્ગ (૪/૨૫) જન્મ ન પામનાર.

અજાઃ અજનાઃ । અ નિષેધાર્થક + $\sqrt{\text{જન્}}$ - જન્મવું.

→ ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા ઉદાહરણમાં અજાશ્વઃ પૂપનનું વિશેષણ છે. એનો અર્થ — 'જેના ધોડા કદિ જન્મ પામતા નથી'. દુર્ગ અહીં અજ - એટલે બહુ એવો અર્થ કરે છે પણ આ અજ વિષે તે માન સેવે છે.

પ્રો. ફતહસિંધ બે અજા કહે છે એક બકરાના અર્થવાળો શબ્દ તેઓ

$\sqrt{\text{અજ્}}$ 'જલુ' માંથી, અને બીજો વાણીના અર્થવાળો અ + $\sqrt{\text{જન્}}$ 'જન્મ પામવું' માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અતે કવિએ શ્લેષ કરવા અને રૂપકાત્મક વર્ણન કરી શકાય માટે બંને શબ્દોને અભિગ્રહ કરી મૂક્યા એમ કહે છે (VE p. 26).

અઙ્મ (૪/૧૩) માર્ગ.

અઙ્મમ્ અઙ્મનિમ્ અઙ્મિમ્ ।

$\sqrt{\text{અઙ્}}$ - હાંકવું, પ્રેરવું.

અતિથિઃ (૪/૫) મહેમાન.

(૧) અતિથિઃ અમ્યતિતો મૃદાન્ ભવતિ ।

(૨) અમ્યેતિ તિથિષ્ઠ પરકુલ્લાનિ કલિ વા, પરિમૃદાનિ કલિ વા ।

(૧) (અમિ +) $\sqrt{\text{અત્}}$ - ગતિ કરવી, નાતરવું, જવું.

(૨) (અમિ +) + $\sqrt{\text{પ્ર}}$ (કે કદાચ $\sqrt{\text{અપ્}}$) : જવું + તિથિ - દિવસ.

lunar day (રોહડ).

→ પહેલું નિર્વચન 'તુલનાત્મક સાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું, કરીને સ્વીકાર્ય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *et-જનુ' લેટિન Annus-વર્ષ, atnosમાંથી-રાજવાડે માને છે કે સુવેદમાં અતિથિનો અર્થ 'મહેમાન' નહીં પણ 'દાનશીલ ધનિક' થાય છે. "અતિથિ: does not mean a guest but a donor that possesses wealth." (Words in Rgveda, P. 266)

અત્ય (૪/૧૩) દોડનાર અર્થ.

(૧) અત્યા: અતના: । √ અત્ - જવું, ચાલવું, દોડવું:

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *st-જનુ' તુલનાત્મક સાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય.

પ્રો. ફ્રાંસિસ અતિ + √ દ 'ખીજ' બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વેગથી જનાર' એ રીતે અર્થ નિષ્પન્ન છે. અને આશ્વલ્યવિધાન દર્શાવે છે: તસ્માદશ્વઃ પશનત્યેતિ તસ્માદશ્વઃ પશૂનાં શ્રેષ્ઠત્વં ગच्छति ॥ (શતપથબ્રાહ્મણ).

અદિતિ (૪/૨૨) 'દેવી' નામ.

અદિતિ: 'અદોના દેવમાતા'.

અ + (દોના <) √ દો ખાંધવું, રોકવું. 'ન અંધાયેક્ષી'.

→ આ બ્યુત્પત્તિ લોકપ્રચલિત છે કે પારકે પોતે આપેક્ષી છે, તેમજ એ માટેનો આધાર શો તે જાણી શકાતું નથી.

પ્રો. ફ્રાંસિસ 'સર્વોચ્ચ-તત્ત્વનો વિનાશક અંશ' એ અર્થમાં અદિતિ શબ્દ √ અદ્ 'ખાવું, ભક્ષણ કરવું' પરથી નિષ્પન્ન છે. અદિતિ શબ્દ અગ્નિ, ઘૌસ, ઘાવાપૃથ્વી, વાફ, ગૌ, પરમેશ્વર સત્ય, આદિત્યોની જન્મની, આ બધાં માટે વપરાયો છે તે ભક્ષમાં ભળીને તેઓ √ અદ્ કહે છે. કેમ કે ઘાવાપૃથ્વી અગ્નિ આપે છે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિ ગાય, માતા અને દૂધ પણ પોષણ આપે છે. બ્રહ્મની શક્તિ તરીકે વાફ પણ મૃત્યુના સ્વરૂપમાં સર્વભક્ષી છે. એ બધાં સ્થાનોએ અદિતિ √ અદ્ માંથી સમજાવી શકાશે. વળી તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં કહે છે: અદિતિર્વે પ્રજાકામા ઓદનમ્. અપચત્, તત્ત્વ ઉચ્છિષ્ટમ્ આદનાત્ સા ગર્ભમ્ અઘસત્ તત્ત્વ આદિત્યા અજાયન્ત-। આમ પ્રજાની ઇચ્છાથી તેણે ઓદન રાખ્યું. વળી તે વિશ્વસ્ય મર્ત્યો જગતઃ પ્રતિષ્ઠા (તેં આ) કહેવાઈ છે. એટલે આર્ધપ્રજાના અતિ આશીર્વાદનામાં √ અદ્ માંથી બનેલો અદિતિ શબ્દ દેવો ભેદ એ એમ તેઓ માને છે. વૈચિત્યને આતર મન નોંધવા એવો છે ખરો.

અદ્ભુત (૧/૧) અદ્ભુત..

અદ્ભુતમ્-૧. જ + √ ભૂંચવું, હોવું.

→ વ્યયેનો વ્યંજન દ્વિતી સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા થતી હોવાથી આ વ્યુત્પત્તિ શિથિલ અને છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *dhebh- 'હેતરું'. ગ્રીક atémbō - 'હું હેતરું છું', તેથી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત - 'ન હેતરી શકાય તેવું'. (જ + √ દમ્ 'હેતરું'. સરખાવો - 'દંભ'.)

અહીં પણ જુઓ રાજવાડે: "It is clear that અદ્ભુત means wealth, and then one possessed of wealth." (એજન, પૃ. ૨૬૭)

અચસત્ (૪/૧૬) આતા, યજમાન.

અચસદ્ ૧. [અચ અન્નં ભવતિ-૧. √ અદ્ - ખાવું.]

(૧) અચસાદિનીં ઇતિ વા (૨) અચસાનિનીં ઇતિ વા ।

(૧) અચ - અન્ન, ભોજન + √ સદ્ - ખેસવું. ભોજન વખતે ખેસનારી.

(૨) અચ + √ સન્ ખેળવવું. ભોજન-ખેળવનારી.

→ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય અને તેવું નિર્વચન.

ઇન્ડો-યુરોપીય *ed- 'ખાવું'. લેટીન edo - 'હું ખાઉં છું'.

ઇન્ડો-યુરોપીય *sed- 'ખેસવું'. લેટીન sedeo - 'હું ખેસું છું'.

✓ અચ (૧/૬) આળે.

અચ અસ્મિન્ દ્યવિ ।

અ (સ્મિન્) આ + યોઃ દિવસ.

→ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. અનું મૂળ છે ઇન્ડો-યુરોપીય સર્વનામ *e- 'આ', 'પેશું'. અને *d̥yē-, *d̥eā - 'પ્રકાશવું'.

અચનાં દ્ય વાગ્વીન ઇન્ડો-આર્યન યોઃ (દ્યારસ) સુધી પહોંચે છે.

(લેટીન dāns - 'દિવસ'.) એમાંથી જ અનપેક્ષિત રીતે ખરી પડ્યો છે તે નિયમવિરુદ્ધ છે.

અદિઃ (૪/૧૪) પથર, સોમવેશ વાટવાનો પથર, અડક, વગેરે.

(૧) અદિઃ આદૃણતિ એનેનં ।

(૨) અપિ વા અસેઃ સ્યાત્ । તે સોમાદઃ ઇતિ હઃ વિજ્ઞાયતે ।

(૧) આ (ઉપસર્ગ) + √ દ્ ચીરવું. (૨) √ અદ્ - ખાવું.

→ દરેક ભાષામાં લોકપ્રચલિત (Popular) વ્યુત્પત્તિઓ હોય છે. એવી કેટલીક નિરુક્તમાં પણ સમાવિષ્ટ છે. એમાંની કેટલીક બ્રાહ્મણ્યોમાંથી, કેટલીક પરંપરામાંથી, કેટલીક લોકકથાઓમાંથી કિતરી આવે છે, બ્યારે કેટલીક ચારકની પોતાની તરંગલીલામાંથી સર્જાઈ છે. આવી વ્યુત્પત્તિઓ અનિશ્ચયની દૃષ્ટિએ સિધ્ધિ હોય છે અને ક્યારેક તો ખૂબ તરંગી હોય છે. અદ્વિની વ્યુત્પત્તિ તેવું ઉદાહરણ છે.

પાછળથી રૂપકરૂપ રીતે એ સર્જાઈ વાંદળના અર્થમાં પણ વપરાતો થયો.

અધર (૨/૧૧) નીચું.

અધોડરે : 1. અધસ્ + ઝર (<√ઝ) નીચે જવું.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *adhs- + પ્રત્યય -dō. લુઓ અંગ્રેજી under.

અધસ્ (૨/૧૧) નીચે.

અધઃ ન ધાવતિ इति ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा.

અ-નિષેધક + √ ધાવ્ 'દોડવું'. નથી. દોડવું ને (જીએ).

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *adhs, લેટિન inferne 'નીચે'.

આ બંને શબ્દોમાં 'ચારકનું' નિર્વચન ભાષાશાસ્ત્રની અવિકસિત

અવસ્થાને કારણે, પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે. 'લુઓ અધ્ધિ ઉપરની નોંધ.

અધ્ધર (૧/૮) યજ્ઞ.

અધ્ધરઃ इति यज्ञनाम । ध्वरतिः हिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः ।

અ + √ ધ્વર્ જેમાં હિંસા નથી તે.

સરખાવો : વૈદિકી હિંસા હિંસા ન બંધતી ।

• મૂળ-ઈન્ડો-યુરોપીય *adhs- 'જવું', પ્રાણિઃ અન્ધતિ-તે જાય છે.' તેખરથી અધ્ધર-રૂસ્તો.

ગ્રો. શ્લેઝિંગર : "મૂળે તો અધ્ધર > √ ધૂર્વ 'ઈન્ડો

પહોચાડી'. √ ધૂર્વ ધૂઃ ધૂઃ અવાજથી જળતા દાગાગિનો સૂચક છે.

અધ્ધર ને અધ્ધન્ માંથી નિષ્પન્નવત્ અર્થધર્નાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પોંચ

નથી. ક્ષય-અધ્ધન્ એટલે જ મૂળમાં, તો 'સર્જીવા'કે અન્ય કર્મ દ્વારા

નિર્ધિન જ્ઞાનાવાયેલો પ્રવાસ, અને પછી એનો યજ્ઞમાં અર્થ સંક્રાન્ત

થયો દેશે.

અધ્વર્યુ (૧/૮) એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો પુરોહિત.

(૧) અધ્વર્યુઃ = અધ્વરયુઃ, અધ્વરં યુનક્તિ, અધ્વરસ્ય નેતા, અધ્વરં કામયતે इति वा.

(૨) અપિ વા અધીયાને યુઃ ઉપવન્ધઃ

(૧) અધ્વર - યત્ + યુ (જાત/યુજ્ - ?) જોજુ, ઇજુ.

(૨) અધિ + ઇ અધ્યયન કરુ + યુ તદ્વિત પ્રત્યય.

→ પ્રાથમિક દશોની વ્યુત્પત્તિ.

અનર્ઘ (૪/૨૭) અનિર્વાચ્ય, સ્વતંત્ર.

અનર્ઘમ્ અપ્રત્યુત્તમ્ અન્યસ્મિન્.

અન્ નિર્વેધવાચક + (પ્રતિ) + √ક્ર જુ. ખીખ ડ્રેક ન જુ.

→ ક્ર નો ગુણ અર્ થાય. તેથી પાસક શબ્દમાં સ્વરના ગુણવદ્વિની ધરનાથી પરિચિત છે એમ સમજાય છે. એ રીતે પશુ આ નિર્વચન તુ ૦ બાં ૦ ની દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. ક્ર તુ ઇન્ડો-યુરો ૦ ગ્રૂળ કદાચ *ક્રોઠ- 'હાંકુ', પ્રેરુ' હશે. મીક clab 'હું પ્રેરું છું'.

અનુદ્વંમ (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદ.

અનુદ્વંમ્ અનુદ્વંમનાત્ । 'ગાયત્રીમ્ એવ ત્રિપદા સતીમ્ ચતુર્થેન પાદેન અનુદ્વંમતિ' इति च ग्राहणम् ।

અનુ + √સ્તુમ્ વધારાની સ્તુતિ. (ગાયત્રીનાં ત્રણ ચરણમાં ચોથું ઉમેરવાથી બને છે તેથી.)

→ ઇન્ડો-યુરો ૦ *stew- 'મોટેથી પ્રશંસા કરવી.' તેમાં-bb-ઉમેરાઈને

√સ્તુમ્ બને છે. અવસ્તા સ્તબ્ધોદિતિ - 'તે પ્રશંસા કરે છે.'

સ્વીકાર્ય, નિર્વચન.

અનુ સંતપીત્વત્ (૨/૨૮) સતત અને સંપૂર્ણ રીતે ખેંચાણ.

તનોતેઃ પૂર્વમાં પ્રકૃત્યા નિગમઃ ।

અનુ + સમ્ + √તન્ - તાણુ, વેધાણુ.

→ ડો. વર્મા કહે છે : Yask's note 'may be a mere Paraphrase of the word, indicating that the radical idea of the word is 'stretching'. ખીજાં જાણે શબ્દોય, માસમેન અને રાજ્યાડે શબ્દને √તુ માંથી મીપન્નવે છે.

અન્ત (૪/૨૫) અંત

અન્તઃ અત્તેઃ । √અત્ ક્ષવું.

→ પરંતુ ઈન્ડો-યુરોપીય અન્ત-‘સામુ’, ‘સામે’. ગ્રીક અન્ત-‘સામુ’.

અન્તરિક્ષ (૨/૧૦) અંતરિક્ષ, અવકાશ, આકાશ.

(૧) અન્તરિક્ષમ્ કસ્માદ્? અન્તરા ક્ષાન્તે ભવતિ ।

(૨) અન્તરાં હમેં इति वा ।

(૩) શરીરેષુ અન્તરક્ષયમ્ इति वा ।

(૧) અન્તરા વચ્ચે + √ક્ષિ સહન કરવું. (સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની) વચ્ચે રિયર રહેવું.

(૨) અન્તરા.

(૩) (શરીરોની) અન્ત. અંદર + અ નિષેધવાચક + √ક્ષિ નાશ કરવો. દેહની અંદર નાશ ન પામનાર.

→ અન્તરા હિ દદં દાવાપૃથિવ્યો - દુર્ગ. યાસ્કનાં નિર્વચનોમાં હ ની ઉપેક્ષા થાય છે આ હ કદાચ સમગ્રીનો પ્રાચીન પ્રત્યય હોય. કા કદાચ, √ક્ષિ ‘રહેવું’ નો અનિયમિત અવશેષ હોય એ પણ અશક્ય નથી. જુઓ રાજવાડેઃ અન્તરિ may be the loc.-sing. of અન્તર. ‘ક્ષ’ = ક્ષેતિ. ‘That which exists between heaven and earth. (એબ્લ પૃ. ૩૮)

પ્રો. ફ્રાંસિસ હાલ્ડેસિસે રાતપથ બ્રાહ્મણને આધારે એક વધુ નિર્વચન આપે છે : અન્તરા + √ક્ષિ ‘જોવું’. આકાશમાં ચમકતા તારાઓને વિશ્વની અનેક આદિમ પ્રજાઓએ પરમાત્માનાં અનેક ચક્ષુઓ માન્યાં છે. જુઓ : “The sky with numerous stars would have easily suggested to the primitive man some power having so many eyes and looking at everything between heaven and earth”.

પ્રો. ફ્રાંસિસ હાલ્ડેસિસે બંધા જ વૈદિક ગ્રંથોમાંથી જોડલાં ‘નિર્વચનોત્તમક વિધાનો મંત્રો તે એકાં કરીને તેમનો પરસ્પર સંબંધ સ્થાપવાનો કે તે બધા જ નિર્વચનોને ન્યાય્ય ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, આથી ‘ધણીવાર તેમનાં નિર્વચનો યાસ્કનો અતિ-

સામાન્ય નિર્વચનો જેટલાં પણ સ્વીકાર્ય રહેતાં, નથી. યોગ્ય તે, એમ હોઈ શકે કે અમુક પદાર્થ કે ઘટનાની કોઈક પણ રીતે, જમે તે એક સંસાર નિશ્ચિત થયા પછી એ પદાર્થ કે ઘટનાનાં બીજાં લક્ષણો ધ્યાનમાં આવતાં તે લક્ષણોને પણ પેલી જ એક સંસાર દ્વારા-સમૂજવવાનો-દર્શાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય, અને તેમાંથી યારકે આપ્યાં છે તેવાં વિવિધ પ્રકારનાં અને કક્ષાનાં નિર્વચનો સંભવે. આજે પણ એ બધાં જ વૈદિક નિર્વચનોને શબ્દનાં મૂળનામમાંથી તારવવાનો કે બધાં જ નિર્વચનોને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો યારક કરતાં કે પરંપરાવાદી પડિતા કરતાં આપણે જરાય આગળ વધી શક્યા નથી, એટલું જ નહીં, કદાચ વસ્તુને આપણે સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખવા પણ માગતા નથી એમ કહેવું પડે.

અન્ય (૧/૬) અન્ય, બીજો:

અન્ય: ન આનેય । અ નિષેધવાચક + આ + √ ની લાવતું. ન લાવવા જેવો.

→ નામાર્નિ આહ્યાતજાનિ એ માન્યતાનું અહીં અનુસરણ થયું છે. પણ ખરેખર તો શબ્દમાં કોઈ ધાતુ નથી. ઈન્ડો-યુરોપીય સર્વનામ *ano- કે *no- 'પેતુ' સાથે અન્યને સંબંધ છે.

અપીચ્ય (૪/૨૫) ગુપ્ત.

અપીચ્યમ્ અપગતમ્, અપચિતમ્, અપહિતમ્, અન્તર્હિતમ્ વા ।

અપ + √ ચિ ખસેડવું, દૂર મૂકવું. દૂર મૂકવું.

→ ડો. વર્મા શબ્દ કદાચ અપ + √ અચ્ માંથી બન્યો હોવાનું કહે છે, અને નિર્વચનને યારકની અપૂરતી લાપાસાચીય સમજૂતા કે વૈદિક મંથોના અપૂરતા નિરીક્ષણને લીધે પ્રાથમિક દશાનું કહે છે.

અપીચ્ય ને અપિ + √ અચ્ માંથી સિદ્ધ કરવું વધારે સધુક્તિક લાગે છે. પાછો જ હુપ્ત થઈ આગલો સ્વર દીર્ઘ બનવાની પ્રક્રિયા અહીં પણ પ્રતીત, અમૂપ ના જેવી જ છે. અપિ - નજીક + √ અચ્ 'વાળવું' એ અર્થમાં યારકે આપેલા ઋગ્વેદના અવતરણનો અર્થ પણ સમજાવી શકાય છે. "અહીં, આ અંદ્રમાના ધરમાં તેમણે સૂર્યના કિરણને, (નજીક) વાળવાયોગ્ય માન્યુ". અપીચ્ય - 'ગુપ્ત' એ અર્થ સ્વીકારીએ તો અપિ + √ ઘાની જેમ 'સંતાડવું' એ અર્થવાળા અપિ + √ અચ્ ધાતુની કલ્પના કરવી પડશે.

યારક અને પદપાઠકારોના સંબંધની ચર્ચા કરતાં ડો. વર્મા પણ અપિ + √ અચ્ માંથી અપીચ્યને નિષ્પન્ન કરવાનું વધારે સ્વીકાર્ય ગણે છે.

(એમનો મંથ પૃ. ૧૫૮).

અમિસંચરણ (૧/૬) અંચિર.

અમિસચરણમ્-અમિસંચારિ । અમિ + સમ્ + ચૈચર્ જતુઃ. (ભુદી ભુદી વર્તુભો) પ્રત્યે આકર્ષાતું.

→ વારક આખાને એક શબ્દ તરીકે સમજાવે છે. પદપાઠકાર અમિ ને અક્ષય કરે છે. 'ઓલ્ટેનબર્ગ' આખાને એક શબ્દ માનીને સ્વરસક્રિય બોલે છે એમ કહે છે.

અમીક્ષણ (૨/૨૫) વારંવાર.

અમીક્ષણમ્-અમિક્ષણં ભવતિ ।

અમિ ના તરફ + ક્ષણમ્. ક્ષણ માટે જ સામે આવતું.

→ રાજવાડે. અમિ + ક્ષણ — એક નજર કરવામાં થતો સમય અને પછી અમીક્ષણ તું વિકૃત રૂપ તે અમીક્ષણ એમ શબ્દને નિષ્પન્ન કરે છે, પણ વિકૃતિનું સ્વરૂપ સમજાવું મુશ્કેલ છે.

અમૃત (૨/૨૦) અમર.

અમૃતે અમરણધર્માણી ।

અ નિષેધધાત્યક + √ મૃ મરતુઃ. ન મરેતું.

અયા (૨/૭) ગતિશીલ, ચપળ.

અયાસઃ અયનાઃ । √ ઇ જતુઃ.

→ પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશમાં આ શબ્દ અ + યાસ્ (> યયસ્ 'આયાસ કરવો') એમ નિષ્પન્ન થયે છે તદનુસાર અયાસ્-અપત્તરહિત, સરળ'. પણ વારકનું નિર્વચન તુલનાબાધાનાની દૃષ્ટિએ શક્ય લાગે છે. (વૈદિક અયાસઃ = અયાઃ. અય તું જા.વ.)

અરા (૪/૨૭) (પૈડાંનો) આરા.

અરાઃ પ્રત્યુતાઃ નામૌ । (પ્રતિ) + √ ક્ર ગતુઃ. (પૈડાંની નીચે તરફ) ગયેલ.

→ પણ અહીં √ ક્ર ('ઈ-ડો-યુરોન *ક્ર-') નો અર્થ 'ગોઠવવું' એવો થાય છે. ગ્રીક ararísko - 'કુ-ગોઠવું' છું. એટલે વારકનું નિર્વચન અવનિશ્ચયની (phonology) દૃષ્ટિએ સાચું છે, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની (semantics) દૃષ્ટિએ અસહીકાર્ય છે.

✓ અર્થ (૧/૧૮) - અર્થ.

— (૧) અર્થઃ અર્થઃ - ૧ : (૨) અરણસ્યઃ - ૨ વા ।

• (૧) √ઋ જડું. ના તરફ જવાયેલું (ધન્યયેલું - ડો. વર્મા).

• (૨) અરણ દર + √સ્થા રહેવું. દર (ડો. વર્મા - પારકામાં) રહેનાર.

→ રોકાણ અહીં 'aim, purpose' (ધ્યેય, હેતુ) એવો અર્થ આપે છે. ડો. વર્મા wealth (ધન) એ અર્થ આપે છે. ડો. વર્મા પહેલા નિર્વચનને તુલના બાધાની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય ગયું છે. (ઈન્ડો-યુરોપીક *ઋ - 'ગતિશીલ બનવું'.) પણ ચારકે આપેલા અવતરણમાં તેને શબ્દ meaning-માટે જ વપરાયો છે. હજારોનો સંકેત પદાર્થનું સૂચન કરે છે, પદાર્થ તરફ ગતિ કરે છે એ રીતે, સમજવાથી નિર્વચન સ્વીકાર્ય બનશે.

અર્થક (૪/૧૫) નાનું.

અર્થકે અર્થકે । અર્થ નિર્ધેયવાચક + √વૃધ્ વધવું (વ્યત્પન્ન). ન વધેલ.

→ પણ ઈન્ડો-યુરોપીક *orbc - 'અનાથ બનેલું'. ગ્રીક Orphanós - અનાથ. અંગ્રેજી Orphan. ચારકનું નિર્વચન માત્ર સમજૂતી જ છે, વ્યુત્પત્તિ નથી.

✓ અવસ (૧/૧૭) ગતિશીલ.

અવસં (ગાવઃ પચ્યદનમ્), અવતેઃ ગત્યર્થસ્ય, અસ નામકરણઃ ।

√અવ્ જડું + અસ નામવાચક પ્રત્યય.

→ ડો. વર્મા અવસ નો અર્થ 'અન્ન, ભાણું' કરે છે તે પણ અશક્ય નથી. એ અર્થ કરતાં ચારકના અવતરણ તથા નિર્વચનનો અર્થ આમ થશે: "પગવાળા ભાણા ઉપર, હેતુક રૂપા કર. પગવાળું ભાણું, ગાયો - માર્ગનું ભોજન". ડો. વર્મા આ નિર્વચનને અરપ્ત (bazy) - કરે છે. તેઓ √અવ્ 'રક્ષવું' પરથી અવસ 'protective agent' - (પોષક) - એ અર્થને શક્ય મુલાવે છે.

અંશ (૨/૨૭) ધોડો.

૨ (૧) અશઃ કસ્માદ? અશુતે અધ્વાનમ્ ।

• (૨) મહાશનો મયતિ દર્શિત વા ।

(૧) √અન્ પહોંચવું, મેળવવું. જે-તે-તે પહોંચે છે.

(૨) √અન્ આવું. જે-તે-તે આવે છે.

→ નામ માત્ર ધાતુમૂલ છે એ માન્યતાનો પ્રભાવ આમાં દેખાય છે.
ધ્નિડો-યુરો ekēro અને લેટિન equus- થોડો.

અહીં પણ પ્રો. ફતહસિદ્દીકે કહે છે: "Of all these derivations, 1 and 2 deriving the word from *as* 'to eat' and *as* 'to pervade' seem quite natural."
એમનો અર્થ ૫. ૬૮).

અશ્વ (૭/૨૦) અગ્નિ.

સમશ્વવાનમ્ । સમ + $\sqrt{\text{અગ્}}$ પહોંચવું, મેળવવું.

અહર (૨/૨૦) દિવસ.

અહિઃ કસ્માદ્ ? ઉપાહરન્તિ અસ્મિન્ કર્માણિ ।

(ઉપ) + આ + $\sqrt{\text{હ}}$ લાવવું, મેળવવું, આપવું, પામવું, સિદ્ધ કરવું, હાથમાં લેવું, વગેરે. જેમાં કર્મો કરાય છે.

→ નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. ધ્નિડો-યુરો આર્થ લાપા અહીં કશો પ્રકાશ પાડી શકતી નથી.

અદિ (૨/૧૭) સાપ.

(૧) અહિઃ અયનાદ્ । એતિ અન્તરિક્ષે ।

(૨) (૧) અયમ્ અપિ ઇતરો અહિઃ એતસ્માદ્ એવ ।

(૨) નિહૈસિતોપસર્ગઃ, આહન્તિ ઇતિ ।

(૧) $\sqrt{\text{હ}}$ જવું. આંતરિક્ષમાં, અંધારમાં.

(૨) (૧) $\sqrt{\text{હ}}$ માંથી જ.

(૨) આ (સ્રવ્ય થઈને અ) + $\sqrt{\text{હન્}}$ ખાસવું.

→ પણ ધ્નિડો-યુરો angu(h)i 'સાપ'. નિર્વચન વિચિત્ર છે. ડો. વર્મા $\sqrt{\text{હ}}$ + આ + $\sqrt{\text{હન્}}$ આપે છે તે શરતચૂક જ હોવી જોઈએ.

પ્રો. ફતહસિદ્દીકે: "અહિઃ Snake, derived probably from *hi* 'to go' with negative prefix A, thus meaning not going but creeping." સમર્થનમાં તેઓ શતપથબ્રાહ્મણ અને સાયણને ટાંકે છે.

✓ આદિત્ય (૨/૧૩) સ્વર્ગ.

(૧) આદિત્યઃ કસ્માદ ? આદત્તે રસાન્, આદત્તે ભાસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૨) આદીપ્તો ભાસા ઇતિ વા ।

(૩) અદિતેઃ પુત્ર ઇતિ વા ।

(૧) આ + √દા લેવું, અહણ્ય કરવું. -રસોને, નક્ષત્રોને તેજને અહણ્ય કરે છે.

(૨) આ + √દીપ્ પ્રકાશવું. તેજ વડે પ્રકાશિત છે.

(૩) અદિતિ (અંતરિક્ષ)નો પુત્ર.

→ ચારક અનેક નિર્વચનો આપે છે, તેથી એ પોતે સાચી વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં નિશ્ચિત નથી એમ ડો. વર્મા કહે છે (એમનો અંથ પૃ. ૩૨). ફરીથી યાદ ફરીએ કે ચારક જેને નિર્વચન કહે છે તેને 'વ્યુત્પત્તિ'નો પર્વાય ગણી-ચકાય તેમ નથી. વ્યુત્પત્તિ કરતાં એનો અર્થ સમજૂતી તરફ વધારે ઢળતો છે.

પ્રો. હત્તહસિંહ : Ādityas are essentially luminous, gods of celestial light. Like the light-gods in other mythologies (cf. Dyaus, Odin, Helios, etc.), they are the observers of the order (ऋत्वन). Thus Ādityas are the most ethical gods.

In the above characteristics, they entirely agree with Aditi, who, starting from the conception of fire, the feeder from *ad* 'to eat' rose to the state of Agni, the terrestrial and celestial light and became... 'what is free from bonds of any kind, whether of space or time, free from moral guilt' (MaxMüller).

Therefore, it seems to be highly natural to derive Ādityas from Aditi whose nature they so prominently partake.

✓ આપીત (૧/૬) ધારણું, વિચારણું.

આઘ્યાતમ્ । આ + √ઘ્યા (ધી) વિચારવું.

✓ આપનીફણદ્વ (૨/૨૮) વારંવાર કહેતો જતો.

આપનીફણદ્વ ઇતિ ફણતેઃ ચર્કરીતવૃત્તમ્ ।

આ + √ફણ કરવું. પૌનઃપુન્યાર્થક દ્વિગિત, વર્તમાન ક્રદંત.

ગામિનિના (૨/૨૦) સ્થતી.

ગામિનિનાં ગામિનિનાં.

ગા + √મિ સ્થતું, સર્જવું. વર્તમાન ફેદત.

ઋષ્ટિપેણ (૨/૧૧) ઋષ્ટિપેણનો પુત્ર, નામ.

(૧) ઋષ્ટિપેણઃ ઋષ્ટિપેણસ્ય પુત્રઃ ।

(૨) ઇષ્ટિસેનસ્ય ઇતિ વા ।

(૧) ઋષ્ટિપેણ - પિતાનું નામ.

(૨) √ઈષ્ મોહલ્લુ, પ્રેરવું + સેના - સૈન્ય. મોહલ્લુ છે જોણે સૈન્ય તે. 'ઇષ્ટિસેન' (પિતાનામ).

→ બીજામાં ઇષ્ટિસેનને પણ વ્યક્તિવાચક નામ ગણવું પડશે.

પહેલું નિર્વાચન ઈન્ડો-યુરોપીયન વ્યુત્પત્તિના નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરે છે, સ્વીકાર્ય.

આશયત્ (૨/૧૧) શૂતો.

આશયત્ આશેતે. ।

આ + √શી સ્પૃ. અસ્તન ભૂતં ત્રી. પુ. એ. વ

આસ્ય (૧/૯) મુખ.

(૧) આસ્યમ્ અસ્યતે. ।

(૨) આસ્યન્દતે એન્ત્ અન્નમ્ ઇતિ વા ।

(૧) √અસ્ - ફેડવું.

(૨) આ + √સ્યન્દ વહેવું. જેના તરફ અન્ન વહે છે.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. બાકી ઈન્ડો-યુરોપીયન *ōps-, *aps- 'મુખ'. લેટિન ōs-'મુખ'. ધાતુ શોધવાની જરૂર નથી.

આહનસ્ (૪/૧૫) ઉન્નાદક, હેતરનાર.

આહનનવન્તઃ વજ્જનવન્તઃ ।

આ + √હન્ આધાત કરવો. આધાન કરનાર, હેતરનાર.

→ ડો. વર્માની નોંધો ગૂંચવનારી છે. ઈન્ડો-યુરોપીયન *h₂h₁n-નો અર્થ એક ઠેકાણે તેઓ 'પ્રદાર કરવો' (strike) એવો આપે છે, બીજો

ઠેકાણે 'વિકસવું, ફૂલવું' (swell) એવો આપે છે. અન્ય નિર્વચનના સંદર્ભમાં આહનસૂનો અર્થ તેઓ 'damned' એવો આપે છે, ઉપસા નિર્વચનના સંદર્ભમાં 'ઉન્માદક' (intoxicating) એવો કરે છે, પણ યાસ્ક તો 'છેતરનાર, લુચ્ચો' એવો અર્થ આપે છે તે સ્પષ્ટ છે ! શબ્દને √હન્ સાથે નહીં, પણ ઘન સાથે સંબંધ છે, એવી નોંધ તેઓ એકવાર પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ (PW)ને નામે, તો ખીજવાર નાઈઝ્ઝર (NW)ને નામે ચડાવે છે. ઉપસા નિર્વચનને તેઓ વિચિત્ર ગણાવે છે.

પરંતુ સમગ્રપણે જોતાં 'લુચ્ચો, હરામખોર' એ અર્થમાં આ + √હન્ માંથી નિષ્પન્ન થતા આ શબ્દને ઈન્ડો-યુરોપીય *gubheo- 'પ્રહાર કરવો' સાથે સંબંધ છે એમ સમજાય છે, તેથી પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય નિર્વચન.

પદપાઠમાં શબ્દનું પૃથક્કરણ નથી થયું. યાસ્ક અને સાયણ બંને શબ્દને આ + √હન્ માંથી નીપજાવે છે. પણ યાસ્ક 'શત્રુને છેતરનાર' એવો અર્થ કરે છે, સાયણ 'શત્રુનો નાશ કરનાર' એવો અર્થ કરે છે. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ 'દીપેલું, દઝાવેલું' એવો અર્થ પૂર્ણ આપે છે. રાજવાડે ઝગવેદમાં આ શબ્દ જ્યાં જ્યાં વપરાયો છે તે બધાં ઉદાહરણો તપાસીને દરેક ઠેકાણે આહનસૂ 'આનંદદાયક' એવો અર્થ કરે છે. પણ એ અર્થ શંકાસ્પદ છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં આહનસૂ-વાદિન્ એ શબ્દ 'નિર્લજ્જ વસ્તુ ઉચ્ચારનાર' એ અર્થમાં વપરાયો છે. વૈદિક ઈન્ડોક્સમાં મેકડોનલ-ગ્રીથ પણ નોંધે છે કે આહનસ્યા શબ્દ બહુવચનમાં અથર્વવેદનાં કામુક સૂકતોમાં આવેલા અશ્લીલ વિષય-વસ્તુવાળા એક અંશનો લોભક છે. એમને મતે આહનસ્યા- 'ચરિત્રગ્રહ'.

इन्द्रशत्रु (૨/૧૬) ઈન્દ્રનો શત્રુ.

(૧) इन्द्रशत्रु इन्द्रः अस्य क्षमयिता वा ।

(૨) क्षातयिता वा, तस्माद् इन्द्रशत्रुः ।

(૧) इन्द्र + √क्षम् क्षान्त થયું (પ્રેરક - હરાવણું).

(૨) इन्द्र + √क्षत् દૂકડા કરી નાખવા.

इषिर (૪/૭) ગતિશીલ, સ્ફૂર્તિકારક.

(૧) ईषणेन वा । (૨) एषणेन वा ।

(૩) अषणेन वा ।

(૧) √ઈષ્ જવું, ઉતાવળ કરવી. (૨) √ઈષ્ ધ્વજવું, પ્રેરવું, મોકલવું.

(૩) √ઋષ્ પહેવું, સરકવું.

→ ડો. વર્મા પહેલા નિર્વચનને સિથિલ ગણે છે, કેમકે √ઈષ્ ના દીર્ઘનો શબ્દમાં હ્રસ્વ કરવો પડે છે તેથી યતા માત્રાભેદની ઉપેક્ષા થાય છે. ત્રીજાને તો તે abspard ની કક્ષામાં મૂકે છે. પણ વચ્ચેના સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *cais- 'વેગથી ગતિ કરવી'. લેટિન circa- 'કાંધ'.

ઈષ્મિન્ (૪/૧૬) વેગીલા.

(૧) ઈષ્મિન્નિઃ ઇતિ વા ।

(૨) ઇષ્મિનિઃ ઇતિ વા ।

(૩) અર્ષિનિઃ ઇતિ વા ।

(૧) √ઈષ્ દોડવું, ઉતાવળ કરવી. (૨) √ઈષ્ ધ્વજવું, મોકલવું.

(૩) √ઋષ્ પહેવું, સરકવું.

→ ઉપરનાની જેમજ. વચ્ચે સ્વીકાર્ય.

ઈર્માન્તાસઃ (૪/૧૭) 'પહોળા છેડાવાળા.'

(૧) ઈર્માન્તા. સમીરિતાન્તા. ।

(૨) પૃથ્વન્તાઃ વા ।

(૧) (સમ્) + √ઈર્ વિસ્તારવું + અન્ત છેડા. વિસ્તારેલા અંતવાળા.

(૨) ડરૂ પહોળું + અન્ત છેડા.

→ સૂર્યના અધોનું વિશેષણ. પ્રથમ નિર્વચનને રૂપકાત્મક રીતે ઈર્મં 'હાથ' સાથે જો સંબંધ હોય તો ઈન્ડો-યુરોપીય *ar- 'મોકલવું' સાથે શબ્દ જોડાશે. અરપષ્ટ નિર્વચન.

ઉચ્ચૈઃ (૪/૨૪) ઊંચે.

ઉચ્ચિતં ભવતિ ।

ઉદ્ + √ચિ એકઠું કરવું. ઠગલો કરેલું.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *ci- 'ઊંચે' + -k- પ્રત્યય. અવસ્તામાં udsca 'ઉપર'. રાજવાડે ઉદ્ + ચ વ્યુત્પત્તિ આપે છે, પણ ચ દ્વારા પ્રત્યય તરીકે પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યનમાં આવતો નથી.

ઉત્તર (૪/૨૧) વધારે ઊંચે.

ઉત્તરઃ ઉદ્ભવતઃ ભવતિ ।

ઉદ્ + √હન્ ઉપર એચવું, ઊંચું કરવું. વધારે ઊંચેસો દોંય છે.

→ શબ્દમાં રહેલ તરતું. મહત્ત્વ યારકે સાચું. પદ્ય છે, પણ સદ્વતર-
માંથી સમન્વનિસેપ (Haplology) દ્વારા ઉત્તર યયું હોવાની
યારકની કલ્પનાને ભાષાશાસ્ત્રની સંમતિ નથી. ઉત્તર સીધું જ ઉદ્-
અધિકતાવાચક છે. ઈન્ડો-યુરોપીય, *pēt ઊંચે. ગ્રીક histeros-પછીનું.
ડો. વર્મા નોંધે છે કે યારકને ખરેખર કદાચ ઉત્તર ઉદ્-તું અધિકતા-
વાચક લાગ્યું હોય અને એણે કેવળ સમજાવવા માટે નિદર્શનાત્મક
પદ્ધતિ અપનાવી હોય એ શક્ય છે. એ રીતે પણ યારકનું નિર્વાચન
તે વ્યુત્પત્તિમાત્ર નથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉત્તાન (૪/૨૧) પ્રોન્નત, ઊંચું, પાથરેલું, વિસ્તરેલું.

(૧) ઉત્તાન: ઉત્તતાન: ।

(૨) ऊर्ध्वतान: वा ।

(૧) ઉદ ઊંચે + √તન્ ફેલાવવું. ઊંચે ફેલાવેલું.

(૨) ऊर्ध्व - ઊંચું, ઊંચકેલું + √તન્ ફેલાવવું.

→ ઉત્તતાન શબ્દનું પોતાનું બંધારણ જ સ્પષ્ટ નથી. અને બીજું
નિર્વાચન શિથિલ છે. પદ્યાકમાં શબ્દનું પ્રયોગરણ યયું નથી.
'પ્રોન્નત' અર્થ સ્વર્ગને માટે બરાબર છે, પણ પૃથ્વીને માટે? તેથી
પીડાસંબર્ણ અને અન્યોને અનુસરીને 'પ્રસરેલું, વિસ્તરેલું' એ અર્થ
લેવો જ યોગ્ય લાગે છે.

ઉદક (૨/૨૪) પાણી.

उदकं कस्माद् ? जनति इति सतः ।

√उद् (उन्द) લીંબવવું.

→ સીકાર્થ. સરખાવો લેટિન undu - બીતું. unda - મોનું.
રેન્ડિનેવિયન undan - પાણી.

ગ્રે. ફલહસિંધ ઉદ ઉપર + √અધ્ જનું એમ અર્થવેદને
આધારે સમજાવીને કલ્પના કરે છે કે પહેલાં પાણી 'ઉદક' કહેવાતું
કારણ કે "it was brought up from well after
digging." પણ તેની લીંબવવાની ક્રિયાને કારણે √उन्द

‘ભીજવવુ’નો અર્થ આવ્યો. તેથી ઉદ્ + √ અજ્ઞ મૂળ વ્યુત્પત્તિ લાગે છે. (જો કે ઉપલાં લેટિન-સ્કેન્ડિનેવિયન પંચાયો પેણુ તેઓ ન આપે છે.)

ઉપર (ઉપલ) (૨/૨૧) મેધ.

ઉપર: ઉપલ: મેધ: મવતિ । ઉપરમન્તે અસ્મિન્ અન્નાણિ ।

ઉપરતા: આપ: હતિ વા ।

ઉપ + √ રમ્ અટકવું: ‘જેમાં વાદળો ખેલે છે, જેમાં પાણી અટકી ગયાં છે.

→ ઋગ્વેદમાંથી જે ઋચા યાજ્ઞ ટાંકે છે તેમાં તો ઉપરનો અર્થ મેધ થતો નથી. ત્યાં શબ્દ પ્રયમા: ના વિરુદ્ધાર્થક તરીકે વપરાયો લાગે છે. તેથી ઉપરા: ‘આગળ ઉપરના, પછીના’ એવો અર્થ થોડાં ગણાય.

વ્યુત્પત્તિ તરીકે નિર્વાચન અસ્પષ્ટ છે. ઉપર એટલે ‘ઉપરનું’, અને પછી કદાચ શબ્દ મેધના અર્થમાં સંક્રાન્ત થયો હશે. ઉપલ સ્વતંત્ર રીતે ઋગ્વેદમાં યોજાયો નથી, પ્રયોજાયો છે કેવળ એક જ સ્થાને, તે થે સર્માંસમાં ઉપલપ્રક્ષિણી ।

ઉપસ્થ (૭/૨૬) ખોળો.

ઉપસ્થે ઉપસ્થાને ।

ઉપ + √ સ્થા રહેવું, પાસે આવી રહેવું.

ઉમ (૪/૪) બંને.

ઉમો : [હસ્તો] સમુદ્ધો મવત: ।

(સમ્) + √ ઉમ્ બધું કરવું, પૂરી રાખવું. સારી રીતે ગુંથાયેલા.

→ ધ્વ-ડો-યુરો. ॥ ૭ (u) ‘બંને’. અસતા ઉ-વ ‘બંને’.

ઉમયાહસ્તિ (૪/૪) બંને હાથ બરેથો.

ઉમામ્યામ્ હસ્તામ્યામ્ ।

ઉમ્ બંને + હસ્ત હાથ.

→ સોહૃદ નોંધે છે, કે ૨૫ ઉમયાહસ્તી કે હસ્તિન્ હોવું જોઈએ.

ઠઠો (૨/૨૬) વિશાળ.

(૧) ડઠ્યઃ ડઠોતિઃ ।

(૨) ડઠોતિઃ ઇતિ ઔર્ણવામઃ ।

(૧) √ ડઠ્ઠુ (ખડુ બોતા √ વુ નો વિહાર) ઢાંકવું.

(૨) √ વુ ઢાંકવું.

→ ખીજા નિર્વચનમાં સ્વરભેદોના નિયમની સહાનતા જણાઈ આવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *pr-, *par-, *pser- 'વિશાળ'. યારકે નોંધેલી ઉદ્ધૃત્ : વુ ની એકતા pr-, pser માં પણ દેખાય છે. એટલે જનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખીજું નિર્વચન સ્વીકાર્ય ખડુ, પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્વચન સંદોષ રહી જાય છે.

ડપ્પ (૨/૧૮) ડપા.

ડપાઃ કસ્માત્ ? ડચ્છતિ ઇતિ સત્યાઃ ।

√ ડચ્છ - પ્રકાશવું.

→ યારકે યોગ્ય રીતે ડ અને ચ્છ ની નિકટતા પારખી છે. દુર્ગ અને રાજવાડે √ ડચ્છ નો અર્થ 'દૂર કરવું, ઢાંકી કાઢવું' એવો કરે છે, અને તે ધાતુપાઠ અનુસાર છે (ડચ્છી વિવાસો) પણ કદાચ યારકના કાળમાં √ ડચ્છ એટલે 'પ્રકાશવું' એવો અર્થ હોય, કેમ કે નિર્વચનમાં યારકે ક્રિયાપદનું કર્મ નથી આપતો. ઈન્ડો-યુરોપીય *pr- 'પ્રકાશવું'. અપરતા ડસઠિતિ 'પ્રકાશે છે'. સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્ય એવું નિર્વચન.

ડણિહ (૭/૧૨) એક ડંહનું નામ.

(૧) ડણિક્ ડત્સનાતા ભવતિ ।

(૨) સ્નિહ્યતેઃ વા સ્યાત્ કાન્તિકર્મણઃ ।

(૩) ડણીપિણી વા ઇતિ ઔપમિકમ્ ।

(૧) ડત્ + √ સ્ના નાહી નીકળવું.

(૨) ડદ્ + √ સ્નિહ્ સ્નેહ કરવો.

(૩) ડણીપઃ - પાંધડી, સિરપેચ.

→ ડા. વર્માં ત્રણ નિર્વચનોને ત્રણ જુદી જુદી કક્ષાનાં ગણાવે છે. પહેલું નિર્વચન સમ્યક નથી, કેમકે શબ્દમાં આવતા હૂની એમાં ઉપેક્ષા થાય

છે. તેથી એ પ્રાથમિક દ્શાનું, અને બૃહભરણું છે. (ડો. વર્મા 'વધારાના, વર્ણોથી ઊભરાતી'. એમ ભાષાંતર કરે છે.). છેલ્લું ઉપમાર્થક નિર્વચન-
 ભોક્ત્રપ્રચલિત ઉક્તિના પ્રકારનું છે. એ શબ્દો ઉચ્છિન્ન અને ઉચ્છીપ નો
 સંબંધ કેવળ વર્ણસામ્યને લીધે જ છે, અને તે સંબંધ શિથિલ અને
 ઉપરછલો છે. હંદના માપમાં વધારાનાં ચાર વર્ણો આવે છે તે પાંચડી
 જેવા લાગ્યા હશે. વચ્ચું નિર્વચન તુલનાં ભાષાં ની દૃષ્ટિએ કદાચ
 સ્વીકાર્ય ગણી શકાય. √સ્નિહ- 'આહવુ'. 'જે અત્યંત ભોક્ત્રપ્રિય અને
 તેથી સ્નેહ કરવા યોગ્ય છે.' ઇ-ડો-યુરોં #ગ્રાંટુઘ- 'અરહ પડવો'.
 અર્થમાં વિકાસ થયો હોવાની પૂરી શક્યતા છે. પણ તેમ છતાં ઉદ્
 ઉપસર્ગમાંના દનું યું યયું તે સમજાવી શકાતું નથી.

ઉચ્છીપ (૭/૧૨) પાંચડી, શિરપેચ.

ઉચ્છીપમ્ સ્નાયતે: । √સ્ના નહાવું. 'જે ધોવાય છે.' (ડો. વર્મા)
 → ઉ સ્વરની ઉપેક્ષા થતી હોવાને કારણે સદૌષ નિર્વચન. અરેખર તો
 શબ્દને ઇ-ડો-યુરોં #ગ્ર- #પ્રલ- 'ની આસપાસ વીંટાળવું',
 નોર્વેનિયન #ગ્ર- 'ગૂંચવું' ની સાથે સંબંધ છે.

ઉસ્રા/ઉસ્રિયા (૪/૧૯) ગાય.

ઉસ્રિયા ઇતિ ગોનામ । ઉત્સ્રાવિણો અસ્યાં ભોગા: ।

ઉદ્ + √સ્ર, સાવ્ વહેવું. જેમાંથી ભોગો સવે છે.

→ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉસ્ર 'બળદ'. તેના મૂળમાં છે ઇ-ડો-યુરોં
 #ગ્ર- 'ભીજવવું' (વીર્થ વડે). ઉસ્રા તેનું સ્ત્રીલિંગ. ભાષાશાસ્ત્રની
 અવિકસિત દ્શાને કારણે પ્રાથમિક દ્શાનું નિર્વચન.

ઋગ્મિય (૭/૨૬) ઋચાવાળું, પૂજનીય.

(૧) ઋગ્મિયમ્ ઋગ્મન્તમ્ ઇતિ વા ।

(૨) ઋર્ચંનોયમ્ ઇતિ વા ।

(૩) [પૂજનીયમ્ ઇતિ વા ।]

(૧) ઋચ્ ઋચા + મીય પ્રત્યય.

(૨) √ઋર્ચ પ્રત્યાસા કરતી, માવું, ઊજવવું.

(૩) [√ઋર્ચ પૂજનું, આદર કરવો.] (અરેખર તો, બીજા નિર્વચનના
 પર્વાય રૂપે).

→ આ બધા સંમાનાર્થોની વચ્ચેની અર્થસાદૃશ્યોનો ભેદ સ્પષ્ટ નથી તેથી અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્વચન સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જો કે ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્વચન 'ચોખ્ખ' રીતે $\sqrt{\text{ઋ}}$ અને $\sqrt{\text{અ}}$ સાથે જોડાયેલું છે. ઇન્ડો-યુરોપીયન $\text{Herk} - \text{'સ્પષ્ટ અવાજ કરવો'}$.

/ ઋ (૧/૮) અથા.

ઋક્. અર્વાચિન ।

$\sqrt{\text{અ}}$ (ઋક્) પ્રશંસા કરવી.

→ ઋક્ અને અર્ચ એક જ ધાતુનાં જે સ્વરૂપો લાગે છે. પ્રો. ફતહસિદ્દીખાને છે કે મૂળ તે ધાતુનો અર્થ 'અગ્નિ પ્રકટાવવો' (તેથી ઋક્-સૂર્ય) એવો હતો. 'It is therefore, no wonder that, like the word, Arka, derived from ARC, the R̥K derived from R̥C also came to mean (2) Agni (3) Vāk (4) Brahman (5) Prāṇa. The evolution may also be due to the fact that R̥K was the name of the verse of R̥gveda and hence the quintessence of the speech (vāk) cf. વાચ ઋક્ રસઃ ।' જા. ઉ. ૧, ૧, ૨

/ ઋ (૨/૨૫) પાશુ.

ઋતમ્. હિતિ સદકનામ । પ્રત્યૂતં ભવતિ ।

(પ્રતિ) + $\sqrt{\text{ઋ}}$ ખોસવું, પ્રવેશવું. ના તરફ ગયેલું.

/ ઋ (૨/૨૫) જળવાળી.

ઋતાવરીઃ ઋતવતો ।

/ ઋ (૨/૨૫) ઋતુ, નિશ્ચિત કાળ, સમય.

ઋતુઃ ઋતઃ ગતિકર્મણઃ ।

$\sqrt{\text{ઋ}}$ - જવું.

→ $\sqrt{\text{ઋ}}$ ધાતુ અહીં 'ગતિના' અર્થમાં નહીં પણ 'જોડવાના' અર્થમાં લેવો જોઈએ. ઋતુ સાથે ઋત (મહાનિયમ) અને ઋતિ પણ જોડાયેલાં

છે. રાજવાડે યારકનું નિર્વચન સ્વીકારે છે. પણ ખ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય હોવા છતાં અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. ઈન્ડો-યુરોપીય *ar- 'ગોઠવું.' ..

ઋષક્ (૪/૨૫) સમૃદ્ધ કરનાર.

(૧) પૃથક્ના અર્થમાં. (પૃથગ્માવસ્ય પ્રવચનં ભવતિ.)

(૨) ઋદ્ધનોત્પય...ઋદ્ધનુવન્ । ✓ઋપ્- સમૃદ્ધ થવું.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *ar- 'વધવું, વિકસવું', અને-dh-વિસ્તરણ. ગ્રીક áithomai 'હું વધું છું.' પુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ખરી, રોકાકે પહેલો અર્થ નોંધેો નથી.

ઋપિ (૨/૧૧) ઋપિ.

(૧) ઋપિઃ દર્શનાત્ । સ્તોમાન્ દદર્શં હતિ ઔપમન્યવઃ ।

(૨) તદ્ યદ્ એનાન્ તપસ્યમાનાન્ વ્રહ્મ સ્વયંભુ ઝમિ માનયંત્ તૈ ઋપયઃ અભવન્ તદ્ ઋષીણામ્ ઋપિત્વમ્ । હતિ વિજાયતે ।

(૧) ✓ દદ્ (= ✓ ઋપ્) જોડું.

(૨) (ઝમિ) + ✓ ઋપ્ (ના તરફ) વહેવું.

→ રોકાકે ઉપર પ્રમાણે બે નિર્વચનને સ્વતંત્ર ગણે છે. ડૉ. વર્મા પહેલું જ માત્ર નોંધે છે અને તેને ખ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પણ અર્થ-ઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિના વર્ગમાં મૂકે છે. બીજામાં એમણે કદાચ પહેલાનું સમર્થન જોયું હશે, અને તૈનિરીપ આરુપયકના અવતરણનો અર્થ જોતાં એમાં પણ 'ના તરફ વધી આવ્યું' એટલે 'પ્રકટ થયું', દેખાયું' એ જ અર્થ ✓ ઋપ્નો લેવો પડશે. ભાષા-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ✓ ઋપ્, ઈન્ડો-યુરોપીય *ar- *ar- એટલે 'વહેવું.' ત્રિયુનિષન ar-પ્રગ- ગ્રીક ar-પ્રગ- 'પ્રગ'. અવસ્તા ar-માણસ, તેથી ઋપિનો સીધો શબ્દિક અર્થ 'દર્શો-મત્, દર્શન' એવો થશે. રાજવાડે ઋપિ એટલે 'દર્શિ' અર્થ કરે છે. તેની સાથે આનો સીધો સંબંધ દેખાશે.

યારકે આપેલાં બંને પ્રમાણોને સ્વતંત્ર માનીને રોકાશે આપેલો અર્થ ખીજા નિર્વચનનો સ્વીકારી શકાય તો નિર્વચન તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ સ્વીકાર્ય બને.

પરિરે (૪/૨૩) ઉત્તેજિત થયા.

પરિરે इयति: उपसृष्ट: अम्यस्त: ।

આ + √ ईर् ની દ્વિતી પરાક્ષ ત્રી. પુ. બ. વ.

→ તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકાર્ય.

મ્વ (૨/૨૫) માર્ગ.

(૧) एवै: अयनै: (૨) अयनै: वा.

(૧) √ ह (કદાચ √ मय्) જવું.

(૨) √ अय् ગતિશીલ કરવું.

→ યારકની સ્વરશુદ્ધિના નિયમની સહાનતા આમાં જણાય છે. પહેલું નિર્વચન સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *લાન્-જવું, ગ્રીક λαν 'હું' જઈશ.

ક (૨/૧૪) કુખ.

कम् इति सुखनाम । (सु)ख.

કકુમ્ (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદુ નામ.

ककुप् ककुभिनी भवति । ककुप् च (कुब्जः) च ।

(૧) कुजते: वा (૨) कुब्जते: वा ।

(૧) √ कुज् વાંકા વળવું (૨) √ कुब्ज् દબાવવું, નમવું.

→ ઉચ્ચિત્ત ઇંદુ દીર્ઘ ચરણ વચ્ચે ખસતાં કકુલ્ બને છે. પહેલું નિર્વચન શિયલ છે, ખીજું તો દેખીતું જ મૂર્ખાઈભરેલું છે. આધુનિક ભાષાશાસ્ત્ર કકુમ્ નો અર્થ 'આકાશ, ધુમ્મટ' આપે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *વલ્લ- 'નમવું', ગ્રીક κπρβδς 'નમેલો'. એને કકુદ્ (બળદની ખૂંધ) સાથે સંબંધ છે. ઇંદોનાં આવાં નામોમાં કદાચ લોકપ્રચલિત ખ્યાલોએ ચોડાક ભાગ લાગ્યો પણ હોય (જુઓ કુત્ત:).

કક્ષ (૨/૨) બગલ.

(૧) કક્ષો ગાહતે: । ક્ષ: 'ઇતિ નામકરણ:—

(૨) ક્ષ્યાતે: વા અનર્થકો અમ્યાસ: । કિમ્ અસ્મિન્ ક્ષ્યાનમ્ ઇતિ ।

(૩) કપતે: વા । તત્સામાન્યાત્ મનુષ્યકક્ષ:, બાહુમૂલસામાન્યાત્ અશ્વસ્ય ।

(૧) ✓ ગાહ્ (=ક) ડૂળકી ખારવી + નામવાચક પ્રત્યય ક્ષ .

(૨) કિ (=ક) + ✓ ક્ષ્યા (=ક્ષ) કહેવું. દ્વિરુક્તિ. એમાં શું કહેવાનું ?

(૩) ✓ કપ્ ધસવું, ખંજવાળવું.

→ ડો. વર્મા આને નામાનિ આશ્વાતજાનિ એ નિયમના પ્રભાવથી અપાથેલું નિવચન ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *qōks̥ - 'શરીરના અમુક અંગનું' નામ. લેટિન cccx - 'નિતંબ'.

કચ્છ (૪/૧૮) (કાચખાનું) મોં, નદીકાંઠો

(૧) કચ્છ: ક્વચ્છ: ક્વચ્છદ: ।

(૨) અયમ્ અપિ ઇતરો નદીકચ્છ: એતસ્માદેવ । કમ્ ઉદકમ્ તેન છાદ્યતે ।

(૧) ક્વ પ્રદેશ + ✓ છદ્ ઢાંકવું. પ્રદેશને ઢાંકનાર.

(૨) ક પાણી + ✓ છદ્ ઢાંકવું. પાણી તેનાથી ઢાંકાય છે. (કે પાણી વડે ને છાયા છે).

→ એક જ શબ્દનાં ચારક કાચખાના મોનો અર્થ લેતી વખતે ક્વ + ✓ છદ્ અને નદીકાંઠાનો અર્થ લેતી વખતે ક + ✓ છદ્ એમ બે નિર્વચન આપે છે તેથી ડો. વર્મા આને યંત્રવત્ અપાથેલું નિર્વચનોના સમૂહમાં મૂકે છે.

કચ્છપ (૪/૧૮) કાચખો.

(૧) કચ્છપ: કચ્છં પાતિ, કચ્છેન પાતિ ઇતિ વા ।

(૨) કચ્છેન પિવતિ ઇતિ વા ।

(૧) કચ્છ મુખ + ✓ પા રક્ષવું. મુખને રક્ષે છે, મુખ વડે રક્ષે છે.

(૨) કચ્છ મુખ + ✓ પા (પિવ્) પીવું. મુખથી પીએ છે.

- નિર્વચન સમજાવી શકાય તેવું નથી. રક્તસ્વામી વિસ્તારપૂર્વક કાવ્યબાની પીક પર રહેલું કચ્છ-નામનું અંગ સમજાવે છે. કાવ્યબાનાં અંગોની સ્થિતિસ્થાપકતા એના પર અવલંબે છે, એને લઈને કાવ્યો પોતાનાં અંગો સંક્રામી શકે છે અને એનાથી તે પાણી પીએ છે. દુર્ગ :- સ હિ કિશ્ચિદ્ દૃષ્ટ્વા સ્વધારીરે એવ મુલ્લસંપુટં પ્રવેશાયતિ । સંપુટે હિ કચ્છશબ્દઃ પ્રસિદ્ધઃ પ્રાણિવાચ્યઃ કચ્છપુટઃ ઇતિ ।

કદ્રાતિઃ (૨/૩) ખરાખ ગતિ.

દ્રાતિ ઇતિ ગતિકુત્સના । કદ્રાતિ ઇતિ દ્રાતિકુત્સના ।

ક ખરાખ + √ દ્રા ખરાખ રીતે દોડવું.

કનીનકા (૪/૧૫) દીગલી, કન્યા.

કનીનકે કન્યકે । કન્યકા - કન્યા.

- ‘આ શબ્દનું સ્ત્રીલિંગરૂપ ઋગ્વેદમાં એક જ વાર વપરાયું છે.’ રકોટડ. જુઓ કન્યા તેમજ વિદ્રધે । મેકડોનલ અને કીથને મતે-ઋગ્વેદમાં આ શબ્દનો અર્થ ‘કન્યા’ જ છે કે પછી ત્યાં જે ઉત્તરકાલીન ‘કનીનિકા’ (આંખની કીકી) એ શબ્દનો સમાનાર્થક છે તે રૂપ નથી. (વૈદિક ઈ-ડેક્સ)

કન્યા (૪/૧૫) કન્યા.

(૧) કન્યા કમનીયા ભવતિ ।

(૨) ક્વ ઇયં નેતર્યા ઇતિ વા ।

(૩) કમનેત આનીયતે ઇતિ વા ।

(૪) કનતેઃ વા સ્યાત્ કાન્તિકર્મણઃ ।

(૧) √ કન્ ધિગ્ધવું, આહવું. આહવા થોઅ.

(૨) ક્વ ક્યાં + √ ની. ક્યાં આને લઈ જવી? (લગ્ન થયા પહેલાં લોકો ઘણીવાર આમ પૂછે છે.)

(૩) કમન પ્રેમી, પ્રેમ + આ √ ની લાવવું. પ્રેમી વડે-પ્રેમથી લવાય છે.

(૪) √ કન્ પ્રકાશવું.

- પહેલાં નિર્વચન વિશે ડો.૦ વર્મા ‘કથું’ ટીકાટીપ્પણ કરતા નથી. પરંતુ એમાં સમજાવનિલોપ (Haplology) ના સિદ્ધાંત અનુસાર શબ્દ સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમ ખતાવી શકાય. ખીજા અને ત્રીજા

નિર્વચનમાં શબ્દના છૂટા છૂટા વર્ણો સંક્ષિપ્ત શબ્દો તરીકે જોવાનો પ્રયત્ન થયો છે. છેલ્લું નિર્વચન પણ 'કેવળ' ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ સ્વીકાર્ય છે, કેમકે અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઈન્ડો-યુરોપીય *kca- 'તાબ થવું, પ્રત્યક્ષ બનવું' લેટિન : recess 'તાબું, હમણાં'. ગ્યારે ચારકે ✓કન્ 'પ્રકાશવું' એ અર્થમાં લે છે તેથી અર્થઘટનના બેદને કારણે અસ્વીકાર્ય બને છે. (વૈદિક ઇન્ડોકસમાં ઋગ્વેદમાં પણ અત્યંત દુર્લભ એવો કના (=કન્યા) શબ્દ પણ નોંધેલો છે.)

કમ્બલ (૨/૨) કામળો.

✓ કમ્બલ. કમનીયો ભવતિ । ✓કમ્ ગમવું. ગમવા જેવો.

→ પણ પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન ભાષામાં મ્ અને વ્ મળતા આવે એમ બનવું જણાયું નથી.

કમ્બોજ (૨/૨) એક પ્રજાનું નામ.

✓ (૧) કમ્બોજાઃ કમ્બલમોજાઃ ।

(૨) કમનીયમોજાઃ વા ।

(૧) કમ્ (બલ) કામળો + ✓મૃજ્ માણવું. કામળો ભોગવનારા.

(૨) ✓કમ્ ગમવું, આહવું + ✓મૃજ્ ભોગવવું. સુંદર, પરતુઓ ભોગવનારા.

→ આ નિર્વચનોના અર્થ વિશે કશી શંકા નથી. પણ એમાં આપેલી વીગતોની સત્યતા વિશે કશા પુરાવા જડતા નથી. તેથી નિર્વચનો નિરાધાર રહી જાય છે. રક્તસ્વામિન જે કે દીકરામાં જણાવે છે કે આ લોકો ભ્રેષ્ઠ દેશમાં રહેનાર હોવાથી ગમે તે ખાવ છે, જળીય ખાખતોમાં કે મઘપાનાદિમાં કશી મર્યાદા જાળવતા નથી વગેરે. પણ નિર્વચનોમાં વ્યંજનોની ઉપેક્ષા ચતી હોવાથી નિર્વચન સિધ્ધિ પણ રહી જાય છે. ચારકે બતાવે છે તેમ કમ્બોજ પ્રજાની ભાષા આર્યોથી જિન્ન છે. પછીથી તે સિન્ધની ઉત્તર પશ્ચિમે વસી.

કર્ણ (૧/૯) કાન.

(૧) કર્ણઃ કૃન્તતેઃ । નિકૃત્તદ્વારો ભવતિ ।

(૨) ક્ષ્ણ્ણતેઃ ઇતિ આપ્રાયણઃ । (ક્ષ્ણ્ણન્તિ ઇય સે રદગન્તામ્ ।
ઇતિ હ વિજ્ઞાયતે ।)

(૧) ✓કૃત્ હાંપુ. જેનું દાર કાંપેલું છે.

(૨) ✓ક્રા. ક્રાન્દ્ય જેનું. ખુશ્વા અવકાશ તરફ જનાર.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિ ને અનુસરીને અપાયેલાં નિર્વચનો. બીજું નિર્વચન મૂર્ખાઈભરેલું છે. ઈન્ડો-યુરો. *val- 'પકડ'. અવાજને પકડે છે માટે કર્ણ.

✓કલ્યાણ (૨/૩) ભવું.

કલ્યાણમ્ કમનીયમ્ ભવતિ ।

✓કમ્ - ગમવું. ગમવા યોગ્ય.

→ કમ્ નું સંક્ષિપ્ત ક લેવું પડશે. વળેતે સંક્ષિપ્ત શબ્દો માનનારું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરો. *val- 'સુંદર'. ગ્રીક kallos 'સૌંદર્ય'.

✓કલ્યાણવર્ણરૂપ (૨/૩) પવિત્ર રંગોના સૌંદર્યવાનું.

કલ્યાણવર્ણસ્ય હવ અસ્ય રૂપમ્ ।

કલ્યાણ કથાશુભ્રદ, સુંદર, પવિત્ર + વર્ણ રંગ + રૂપ આકાર, ૨૫, ૨૬.

કાપમાન (૪/૧૪) જોતો, ઈજોતો.

(૧) કાપમાનઃ કાપમાનઃ । (૨) કામયમાન હતિ વા ।

(૧) ✓કાપ્ જેવું. (૨) ✓કામય્ ઈજા કરવી. (કે ✓કમ્ પ્રેરક).

→ ઈન્ડો-યુરો. વૃદ્ધ- 'ઈજા કરવી'. (લેટિન carps - 'પ્રેમી'). પાસના સમયમાં બાપાશાસ્ત્રની અવિકસિત દશાને કારણે આ નિર્વચન પ્રાથમિક અવસ્થાનું રહી ગયું છે. વૃદ્ધ-માંથી કાપ્ અને કાપ્ બંને ધાતુઓ સંભવી શકે છે.

✓કાલ (૨/૨૫) કાળ.

કાલઃ કાલયતેઃ ગતિકર્મણઃ ।

✓કલ્ હાંકવું, પ્રેરવું. (પ્રેરક-જવું).

→ ઈન્ડો-યુરો. *val- 'હાંકવું, પ્રેરવું'. ગ્રીક kállō- 'હું હાંકું છું'. તુલના બાપાની દૃષ્ટિએ કલાય સ્વીકાર્ય.

કાષ્ઠા (૨/૧૫) દિશાઓ, ખૂણાઓ, સૂર્ય, લક્ષ્યસ્થાન, જળ.

- (૧) કાષ્ઠા: દિશ: ભવન્તિ । ક્રાન્ત્વા સ્થિતા: ભવન્તિ ।
- (૨) કાષ્ઠા: ઉપદિશ: ભવન્તિ । ઇતરેતરં ક્રાન્ત્વા સ્થિતા: ભવન્તિ ।
- (૩) આદિત્ય: અપિ કાષ્ઠા ઉચ્યતે । ક્રાન્ત્વા સ્થિત: ભવતિ ।
- (૪) આજિ-અન્ત: અપિ કાષ્ઠા ઉચ્યતે । ક્રાન્ત્વા સ્થિત: ભવતિ ।
- (૫) આપ: અપિકાષ્ઠાઉચ્યન્તે । ક્રાન્ત્વા સ્થિતા: ભવન્તિ સ્થાવરાણામ્ ।

✓ ક્રમ્ (=કા) પગલાં ભરવાં, ચાલવું + ✓ સ્થા ઊભા રહેવું,
સ્થિર થવું. જઈને, ચાલીને રહે છે, સ્થિર થાય છે.

- ડૉ. વર્મા માત્ર ખીજા નિર્વચનને અલગ વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો
ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરતી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. અન્ય નિર્વચનો
વિશે તેઓ કશી ટીકા કરતા નથી. રાજવાડેના મતે મૂળ તો કાષ્ઠા
એટલે ખેતર ફરતે બાધિલી વાડ. પણ ઋગ્વેદમાં વાડ કદાચ શસ્ત્રના
મેદાનની પણ હોઈ શકે. અને કેટલીક ઈન્ડો-યુરોપીય ભાષાઓમાં આ
શબ્દનાં સમાતરે રૂપો શસ્ત્રની દોડ સાથે સંબંધ ધરાવતાં મળી આવે
છે. જેમકે લેટિન curro - ‘દોડવું’. તેથી કાષ્ઠોનું મૂળ ડૉ. વર્મા
ઈન્ડો-યુરોપીય ક્રૅડલમાં ખતાવે છે. મેકડોનલ-પ્રીચના મતે શબ્દનો
અર્થ રથોને દોડવાનો ‘માર્ગ’ એવો લાગે છે. ઋગ્વેદમાં અને પછી
‘સ્પર્ધામાં દોડવાનું ધ્વિ સ્થાન’ અથવા ‘અન્તિમ લક્ષ્ય’ (પરમા-
કાષ્ઠા) એવો પણ એનો અર્થ છે. એ જ અર્થમાં સરખાવો :
કાર્પમન્ ।

કુચર (૧/૨૦) દુરાચારી, સર્વગામી.

(૧) કુચર: इति चरतिकर्म कुत्सितम् ।

(૨) अथ चेत् देवताभिधानम्, क्व अयं न चरति इति ।

(૧) કુ ખરાખ + ✓ચર્ ચાલવું, આચરવું. ખરાખ આચરણવાળો.

(૨) કવ ક્યાં + ✓ચર્ જવું. (દેવતાનું અભિધાન હોય તો) એ ક્યાં
નથી જતો ?

- પહેલું નિર્વચન સ્વીકાર્ય. ચર્ > ઈન્ડો-યુરોપીય વર્ણ- ‘વગવું’.
ગ્રીક péloimai ‘હું હું છું’. કુ ને માટે કોઈ સમાતર ઈન્ડો-યુરોપીય
રૂપ કે શબ્દ મળતાં નથી. ખીજા નિર્વચનને ડૉ. વર્મા ન સમજાતી
વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

કુવ્જ (૭/૧૨) કૂબડો.

લુઓ કકુમ્ (✓કુજ્ ઠે ✓ચવ્જ્)

→ પાસપાસેના ઠે પરસ્પર મળતા આવતા બે ધાતુઓની કલ્પના કરતો હોવાને કારણે ચારક કુવ્જ શબ્દમાં બંને ધાતુઓના સંપર્કદોષનો અણસાર અસંપ્રમાણપણે જોતો લાગે છે. રક-દરવામી નોંધે છે કે કૂબડો સહેજ વળેલો હોવાથી કુવ્જના બંને અર્થો શક્ય છે-‘વંકાપેલો’ અને ‘નીચો નમેલો’. લુઓ- કુજતેઃ કૌટિલ્યાયંસ્ય, ચવ્જતેર્વા ન્યમ્ભાવાયંસ્ય : ईषद्भुन्नभावादुभयार्थोपपत्तः ।

કુલ્માપા: (૧/૪) ઉકાળેલા જવ, અડદ, ખારી કાંજી, બડકું, કુકેર, કળથી.

(હિં. કુલમી)

કુલ્માપા: કુલેષુ સીદન્તિ ।

કુલં-કુદુમ્ + ✓સદ્ બેસવું, ફૂંતવું, નાશ પામવું.

જે કુદુંબોમાં રંધાય છે; જે કુદુંબોમાં નાશ પામે છે (સરપ, રકોદડ);

જે (સૌથી નીચલાં) કુદુંબોમાં જીતરે છે (ડો. વર્મા).

→ ડો. વર્મા આને મૂર્ખાઈ ભરેલી વ્યુત્પત્તિ ગણાવે છે. ઇન્ડો-યુરોપીયન-‘બજવું, બાળવું’. કોર્નિલિયસ corref-‘બીયર, જરનો દારૂ’.

કુશિક (૩/૨૫) સંજાવાચક નામ.

(૧) કુશિક: રાજા વમ્ભવ । ક્રોશતે: શબ્દકર્મણ: ।

(૨) ક્રોશતે: વા સ્યાત્ પ્રકાશયતિકર્મણ: ।

(૩) સાધુ વિક્રોશયિતા અર્થાનામ્ હિતિ વા ।

(૧) ✓ક્રુશ્ જૂમ પાડવી, બોલવું.

(૨) ✓ક્રેશ્ પ્રકાશવું, પ્રકટ કરવું.

(૩) ✓ક્રુશ્ જૂમ પાડવી, સારી રીતે અર્થોને પ્રકટ કરનાર.

→ ✓ક્રુશ્ સ્વીકારતાં રૂ બંબનની તેમ જ ✓ક્રેશ્ સ્વીકારતાં જ સ્વરની પણ ઉપેક્ષા થતી હોવાથી નિર્વચનો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સિધ્ધિ બને છે.

✓કુશિક > કુશિક નિર્વાચન આપતી વેળા યાચકે અજ્ઞાનપણે એમાં પ્રાકૃતીકરણ જોયું હોય એમ બને ખરું ? એવી શંકા પ્રદર્શિત કરીને ડૉ. વર્મા સ્કોલરનો હવાલો આપે છે. પોતાના અંચના તેરમા પ્રકરણમાં સ્કોલર આવાં અનેક ઉદાહરણો આપે છે જેમાં પ્રાચીન ભારતીયમાંથી મધ્ય ભારતીય ભાષામાં સંક્રમણ થયું ત્યારે અનેક સ્વર-વ્યંજનોનાં પરિવર્તનો નજરે પડે છે. તેથી સ્કોલર તારવે છે : it, therefore, could seem probable, that the originator of this etymology, though writing Old Indian, must have spoken a Middle Indian dialect. યાચકના કાળની પ્રાચીનતાનો આના ઉપરથી કંઈક અંદાજ બાંધી શકાય ખરો.

કુશિક તે વિશ્વામિત્રના પિતા. ઐતરેયબ્રાહ્મણી શુનઃશેષની કથામાં આ વંશજોનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ ભરતોના પુરોહિત અને ઇન્દ્રના ઉપાસક હતા.

✓કૃન્તન્ન (૨/૨૨) અંતરિક્ષ (કાટ, ચીરાડ, કાપ).

કૃન્તન્નમ્ અન્તરિક્ષમ્ । વિકતંતનમ્ મેઘાનામ્ । વિકતંતેન મેઘાનામ્
ઉદકમ્ જાયતે ।

✓કૃત્ કાપવું. મેઘોને કાપવાથી જળ ઉપજે છે.

→ કદાચ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *qat- ‘કાપવું.’

✓કૃણ (૨/૨૦) કાળું.

કૃણ્ણં કૃણ્યતેઃ । નિકૃણ્ટો વર્ણઃ ।

✓કૃપ્ ધસડવું, ખેંચવું. અધમ વર્ણ.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસવીકાર્ય. કાળા રંગ સાથે નિકૃષ્ટતાનો ભાવ જોડાયેલો છે, તેથી જ કદાચ કૃણ અને નિકૃષ્ટમાં યાચકે સમાનતા જોઈ હશે. પણ ઇન્ડો-યુરોપીય *qas- ‘રંગ, ખાસ કરીને ઘેરા કે ગંદો.’

✓ક્રતુ (૨/૨૮) બળ, શક્તિ, હેતુ, પવિત્ર ‘કર્મ’.

કર્મં વા પ્રજ્ઞાં વા ।

✓કૃ કરવું.

→ ધારકે આપેલા બને અર્થો નિર્ધારિતે અનુસરે છે. સાચા પણ એ જ અર્થ સ્વીકારે છે. રાજવાડે માને છે કે રાજદનો સૌથી વધુ પ્રચલિત અર્થ 'ધન' હોવો જોઈએ. (Words in Rājeda p. 207) અહીં ધારકે માત્ર પદ્યો દ્વારા જ નિર્વચન આપ્યું છે, વ્યુત્પત્તિ નથી આપી તે નોંધવા જેવું છે.

કાળા: (૪/૧૯) કરતા.

કુર્વાણા: । ✓કૃ કરવું. વર્ત ૩૦.

→ ધારક માત્ર અર્થ દ્વારા જ નિર્વચન આપે છે. રૂપ અનિયમિત છે, મગ્ગેદમાં માત્ર એ જ વાર પ્રયોગયેલું છે. ✓કૃ ધાતુને સીધો -આન- પ્રત્યય લાગીને રૂપ બન્યું હોય એ શક્યતા ખરી.

ક્ષણ (૨/૨૫) કાણ.

(૧) ક્ષણ: ક્ષણોત્તે: । (૨) પ્રદણુત: કાલ: ।

(૧) ✓ક્ષણ ધ્વનિ કરવી.

(૨) (પ્ર) + ✓ક્ષણુ ધાર કાઢવી. ખૂબ ધાર કાઢેલો, સૂક્ષ્મ કાળ.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *okṣ- 'જેવું'. એના સપ્તમીના રૂપ (જ)ક્ષમ્માંથી શબ્દ નીકળ્યો હોય છે. ધારકનું નિર્વચન બાપાશાસ્ત્રના તે કાળે અપૂરતા વિકાસને કારણે પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે.

ક્ષા (૨/૬) પૃથ્વી.

ક્ષા ક્ષિયતે: નિવાસકર્મણ: । ✓ક્ષિ રહેવું.

→ નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *gḥbdecm- 'પૃથ્વી' સાથે સંબંધિત શબ્દો ક્ષમ્ - સપ્તમી ક્ષમિ - ક્ષમા - ક્ષમા - (પૃથ્વી) વગેરે.

ક્ષીર (૨/૫) દૂધ.

(૧) ક્ષીરં કરતે: ।

(૨) ઘસતે: વા । ઈરો નામકરણ: । ડક્ષીરમ્ ઇતિ યથા ।

(૧) ✓ક્ષર્ રહેવું. (૨) ✓ઘસ્ ખાતું + ઈર નામકારક પ્રત્યય.

→ ક્ષીર (ksīro) શબ્દ પોતે જ ઈન્ડો-યુરો છે. નામાનિ આહ્યાતજાનિ એ માન્યતાના પ્રભાવ હેઠળ અપાયેલું નિર્વચન. પણ એમાં શબ્દમાં રહેલા સ્વરની ઉપેક્ષા થઈ છે. યારકને જ્યારે નામના મૂળ માટે યોગ્ય ધાતુ ન મળે ત્યારે નામના વર્ણો સાથે અંશતઃ મળતા આવતાં હોય એવા કૌર્ષિક નજીકના ધાતુ સાથે તેનો સંબંધ બેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ આવે વખતે તેને ક્યારેક શબ્દમાં રહેલા સ્વરોની તો ક્યારેક વ્યંજનોની ઉપેક્ષા કરવી પડે છે, અને તેથી ખનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એવાં નિર્વચનોમાં સિથિલતા પ્રવેશી જાય છે.

ગરુરમાન્ (૭/૧૮) ગરડ. 'મુપર્ણુ'નું વિશેષણ.

(૧) ગરુરમાન્ ગરણવાન્ । (૨) ગુર્વાત્મા મહાત્મા इति वा ।

(૧) √ગૃ ગળી જવું + મત્ પ્રત્યય (૨) ગુરુ ભારે, મહાન + આત્મા આત્મા.

→ બંને નિર્વચનો તુલનાં ભાષાંની દૃષ્ટિએ શક્ય અને દૃઢ સ્વીકાર્ય ગણાય એવાં છે. મહાત્મા સ્વતંત્ર નિર્વચન નથી, ગુર્વાત્માની ઠેવળ વ્યાખ્યા જ છે.

ગાતુ (૪/૨૧) ગમન, ગતિ, જવું.

तत् शयो आवृणीमहे गातु यज्ञाय गातु यज्ञपतये । इत्यपि निगमो भवति.....गमन यज्ञाय गमन यज्ञपतये ।

√ગમ્ જવું. શંયુતું યજ્ઞ માટેનું તે ગમન, યજ્ઞપતિ માટેનું ગમન પસંદ કરીએ છીએ.

→ ગાતુમાં નામવાચક તુ પ્રત્યય તો સ્પષ્ટ છે. નૃતુઃ, શ્વતુઃ, જેવા શબ્દો એને પુરાવો છે. મુસ્કેલી ગમ્તું ગા શી રીતે થયું તે સમજાવવાની હશે અને તેથી એને ઐક્યપદ્ધિમાં સ્થાન અપાયું હશે એમ લાગે છે. પણ યારક માત્ર નિર્વચન આપીને જ પતાવી દે છે. મેકડોનલ-કીથ દર્શાવે છે કે ઋગ્વેદમાં તો ગાતુ એટલે 'ગીત' જ. એ અર્થ સ્વીકારતાં યારકના અવનરણનો પણ 'યજ્ઞને માટે, યજ્ઞપતિને માટે શંયુતા તે ગીતને પસંદ કરીએ છીએ' એમ અર્થ લઇ શકાય.

ગઘ્યા (૨/૫) ધનુષ્યની પશુ.

गघ्या गमयति इधून् इति ।

√ગમ્ જવું, (પ્રેરક).

→ પહેલાં પશુજ ગાયોના તંતુમાંથી બનતી હશે એમ ધારકના નિર્વચનઃ પંચમી સમજાય છે. “ઙ્યાપિ ગૌરુચ્યતે । ગવ્યા ચેત્ તદ્વિતમ્ । ધનુષ્યની પશુજ પશુ ગૌઃ કહેવાય છે. જો ગાયના (તંતુઓ)માંથી બનેલી હોય તો ગૌઃ શબ્દ તદ્વિતના અર્થમાં વપરાયો છે એમ સમજવું.” પછી લાક્ષણિક અર્થથી પશુજમાત્ર, ગાયના તંતુમાંથી બની ન હોય તોયે ગવ્યા કહેવાતી યઈ હશે એમ સમજી શકાય. પશુ ધારક એ સંજોગોમાં બીજું-ઉપરનું-નિર્વચન આપીને શબ્દ સમજાવે છે. રૂપરૂ રીતે અર્થનિત્યઃ પરીક્ષેતુનું અનુસરણ અને નામાનિ આહવાતજાનિનો પ્રભાવ.

મેકડોનલ-કીથ ગવ્યા = ગવિષ્ટિ = (ધણીવાર) ‘સંધર્થ’ કે મુદ્ધ’ એવો અર્થ આપે છે.

ગાયત્રી (૧/૮) હંદ, સ્કૃત.

ગાયત્રમ્ ગાયતેઃ સ્તુતિકર્મણઃ ।

✓ ગાય્ પ્રશંસા કરવી.

ગાયત્રી (૭/૧૨) હંદુનું નામ

(૧) ગાયત્રી ગાયતેઃ સ્તુતિકર્મણઃ ।

(૨) ત્રિગમના વા વિપરિતા ।

(૧) ✓ ગા, ગાય્ પ્રશંસા કરવી.

(૨) ✓ ગમ્ જવું. + ત્રિઃ ત્રણવાર. ત્રણ વાર ગયેલી. વિપર્યય.

→ પહેલું નિર્વચન તુલનાના ભાષાબળી દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. ઈન્ડો-યુરોપીયન-
*૧૬૬-(૧)-‘માયુ’. બીજું નિર્વચન લોકપ્રચલિત વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મુકાય તેવું છે. પશુ તેમાં અર્થનિત્યઃ પરીક્ષેતુનું ઉદાહરણ જોઈ શકાય ખરું.

ગિર (૫/૧૦) શુતિ.

ગિરઃ ગૃણાતેઃ । ✓ ગૃ શુતિ કરવી.

ગિરિ (૧/૨૦) પર્વત. - : : : .

ગિરિ: પર્વત: સમુદગીર્ણો ભવતિ ।

(સમ્ + ઉદ્ + √ ગૃ બહાર કાઢી ફેંકવું, પ્રગટ કરવું. બહાર પ્રગટેલો હોય છે.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરોપી *gairi - 'પર્વત'.
અવસ્તા gairi - 'પર્વત'.

ગિરિષ્ઠા (૧/૨૦) પર્વત પર રહેનાર.

ગિરિષ્ઠા ગિરિસ્થાયી । ગિરિ + √ સ્થા રહેવું.

ગો (૨/૫) પૃથ્વી, ગાય, ધનુષ્યની પશુ.

૭ (૧) (૧) ગો: इति पृथिव्या: नामधेयम्, यद् दूर गता भवति ।

(૨) यत् च अस्या भूतानि गच्छन्ति ।

(૩) गाते: वा । ओकार: नामकरण: ।

(૨) અયાપિ પશુનામ દ્વહ ભવતિ એતસ્માદ એવ ।

(૧) (૧) √ ગમ્ જવું. જે દૂર ગયેલી છે.

(૨) √ ગમ્ જવું. એમાં પ્રાણીઓ જાય છે.

— (૩) √ ગાં જવું. + ઓ નામકારક પ્રત્યય.

(૨) ઉપર પ્રભાવે જ.

→ પશુ ઇન્ડો-યુરોપી *gōu - 'ધણ'. ગ્રીક. bouς, લેટિન. gours -
'ગાય'. નિર્વચનમાં નામાનિ આસ્વાતજાતિનો પ્રભાવ.

ગો (૨/૧૪) સર્પ: આકાશ.

(૧) (૧) ગો: आदित्य: भवति । गमयति रसान् ।

(૨) गच्छति अन्तरिक्षे ।

(૨) (૧) અપ દ્યો: । यत् पृथिव्या: अपि दूरं गता भवति ।

(૨) यत् च अस्याम् ज्योतीषि गच्छन्ति ।

(૧) (૧) √ગમ્ જવું (પ્રેરક). રસોને મોકલે છે.

(૨) √ગમ્ જવું. અંતરિક્ષમાં જાય છે.

(૨) (૧) √ગમ્ જે પૃથ્વીની ઉપર દૂર ગયેલી છે.

(૨) √ગમ્ એનામાં નક્ષત્રો જાય છે.

→ આ બધા જ મૂળ શ્લોકો: 'બળદ કે ગાય'ના સાક્ષાત્તિક અર્થો હશે ?

ગ્રીવા (૨/૨૮) ડોક.

✓ (૧) ગ્રીવા ગિરતે. વા । (૨) ગૃણતે: વા । (૩) ગૃહ્ણતે: વા ।

(૧) √ગૃ ગળી જવું. (૨) √ગૃસ્તુતિ ગાવી. (૩) √ગ્રહ પકડવું.

→ પહેલું નિર્વચન છુમ્નાં બાપાંની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. ગ્રીવા શબ્દ ઇન્ડો-યુરોપીય *gri- કે *gri- સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *gri, *gri- 'ગળવું' તેમજ લેટિન voro 'હું ખાઉં છું' ની સાથે ગૃ-ગિરતિ સંકળાયેલા છે. પરંતુ ડોક. વર્માં ત્રણેય નિર્વચનો સાથે મૂકીને શબ્દની આખીયે વ્યાખ્યાને સંપર્કદોષ પર આધારિત વ્યુત્પત્તિઓના પર્ગમાં મૂકે છે.

ગ્રીષ્મ (૪/૨૭) ઉનાળો.

ગ્રીષ્મઃ ગ્રસ્યન્તે અસ્મિન્ રસાઃ ।

√ગ્રસ્ ગ્રસવું, ગળવું. આમાં રસો ગ્રસાય છે.

→ ગ્રીષ્મમાંના ર્ષ સ્વરની ઉપેક્ષા કરવાથી આ નિર્વચન વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ શિથિલ બને છે. ખરું જોતાં, શબ્દને 'ગ્રીવા' સાથે દૂરગત સંબંધ લાગે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય ધાતુ *gri- 'ગ્રસવું, ગળવું' ને ઇન્ડો-આર્યન પ્રત્યય-ગ્રી-લાગ્યો હોય એ જનવાનોગ છે.

ઘૃત (૭/૨૪) પાણી.

ઘૃતમ્ इति उदकनाम । जिघत्तः सिञ्चतिकर्मणः ।

✓ ઘૃ સીચતું (ચારક), ઝાંટવું, ભીંજવું, ટપકવું (વિદ્યુતી)

→ ઋગ્વેદમાં ✓ ઘૃ ઝાંટવાના અર્થમાં વારંવાર વપરાય છે, પરંતુ ઘૃતનો અભિધર્થ તો 'ઘી' જ હતો, જળ નહીં. પછી રૂપકાત્મક રીતે અર્થનું સંક્રમણ થયું : આકાશમાંથી ટપકવું 'ઘી' એટલે કે વરસાદનું પાણી. ઘૃતનો 'ઘી' અર્થ ઇન્ડો-યુરોપી કાળ ગોટલો જૂનો છે. ત્યાં *ghroto, *gherto- 'દૂધ, માખણ'. એને ✓ ઘૃ સાથે ઈશો સંબંધ નથી.

✓ ઘૃ વિશે વિદ્યુતી નોંધે છે : ધર્મ વગેરે શબ્દોને માટે બીજો ધાતુ ✓ ઘૃ 'ગરમ થવું, ગરમી થવી' કહવામાં આવે છે; પણ સંભવિતપણે મૂળતઃ બંને એક જ છે.

તો પછી ગરમ કરેલું માખણ તે ઘૃત. તેથી ગરમી થવી, પ્રવાહી થવું, પરસેવો ટપકવો, પાણી વરસવું એવા કંઈકે શબ્દના અર્થની ગતિ કહી શકાય ખરી ?

જો કે સાચુ ઘૃત અને સર્પિસ્ વચ્ચે (એં બ્રાં પરતું ભાખ્ય) એવો ભેદ બતાવે છે કે પૂર્ણપણે પીગળેલું માખણ તે સર્પિસ્ અને પછી ફરીથી જામેલું તે ઘૃત.

ચકદ્રાતિ (૨/૩) ખરાબ ગતિ.

✓ ચક્ર इति ध्वगती भाष्यते । द्राति इति गतिकुरसना । चक्राति इति द्रातिकुरसना । चकद्राति चक्राति इति सतः अनर्थकः अम्यासः ।

च (द्विगुणित) + क ખરાબ + ✓ દ્રા ખરાબ રીતે જવું.

→ જુઓ કદ્રાતિ.

ચક્ર (૪/૨૭) ચક્ર, પૈડું.

(૧) ચક્રમ્ ચક્રતેઃ વાં । (૨) ચરતેઃ વા । (૩) ચામતેઃ વા ।

(૧) ✓ ચક્ર ટાપવું, હસેશવું, જવું (દુર્ગ).

(૨) ✓ ચર્ આણવું. (૩) ✓ ચ્રમ્ જવું, આણવું.

→ ઇન્ડો-યુરોપી *wre- 'વળવું'. *wrekwelos - 'પૈડું'. ગ્રીક kerkelos - 'પૈડું'. યાજ્ઞનાં નિર્વચન સર્ગાતર આર્યકુળની ભાષાઓના જ્ઞાનને અભાવે પ્રાથમિક દેશનાં રહી જાય છે.

ચક્ષુષ્ (૪/૩) આંખ.

(૧) ચક્ષુઃ સ્થાતેઃ વા । (૨) ચંટેઃ વા ।

(૧) $\sqrt{\text{ચ્ચ્યા}}$ જોવું. (૨) $\sqrt{\text{ચક્ષ્}}$ જોવું.

→ પ્રાયશિક્ષક દશાનું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરોપીય *qereks - 'જોવું'. મધ્ય પશિપતિ caśman (ચદમન્) 'આંખ'.

ચર્મન્ (૨/૫) ત્વચા, ચામડી, ચામડું, ખાલ.

(૧) ચર્મં ચરતેઃ વા । (૨) ઉચ્ચૃતં ભવતિ इति वा ।

(૧) $\sqrt{\text{ચર્}}$ ચાલવું, જવું. (૨) (ઉદ્) + $\sqrt{\text{ચૃત્}}$ ઠાપવું, ઊતરડવું, ખાલ ઉતારવી.

→ પહેલા નિર્વચનમાં વ્યંજનોની ઉપેક્ષા થતી હોવાને કારણે તે સિધ્ધિ અને છે પણ ખીજું નિર્વચન, ડૉ. વર્માને મતે તેમાં ભૂલ રહી જતી હોવા છતાં, ચારકની ભાષાશાસ્ત્રની સૂત્રોના ઉત્તમ ખ્યાલ આપે તેવું છે. ખીજી વ્યુત્પત્તિમાં $\sqrt{\text{ચૃત્}}$ (=કૃત્)માંનો ચ્, ચર્મન્માં દેખાતો નથી એટલા પૂરતું નિર્વચન સંદોષ અને છે. સિવાય કે આપણે $\sqrt{\text{વૃત્}}$ > ચર્મન્ની અને $\sqrt{\text{ચૃત્}}$ > ચર્મન્ની દર્શના કરી લઈએ. ચારકની પ્રશંસા કરતાં ડૉ. વર્મા કહે છે : "it testifies to the greatness of Yāska as an etymologist." (એમનો મંથ, પૃ. ૫.) કેમ કે, ચર્મન્ શબ્દ ઈન્ડો-યુરોપીય *qer- 'ઠાપવું' સાથે સંકળાય છે. ચારકે તેને $\sqrt{\text{ચૃત્}}$ સાથે સંકળ્યો કેમકે ચારકને મળી શકતો સૌથી નજીકનો ધાતુ તે જ હતો. પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતમાં એક $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુ હોવાનાં સૂચનો ધણીવાર મળે છે. તે પરથી જ આદેશિક ભાષાઓમાં 'ચીરવું', ચીરનાં, ચીરણે વગેરે ધાતુઓ ઊતરી આવ્યાં છે. જેમ $\sqrt{\text{રુ}}$ નું પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાં વિસ્તરણ $\sqrt{\text{રુદ્}}$ થયું તેમ $\sqrt{\text{ચૃ}}$ નું $\sqrt{\text{ચૃત્}}$ થયું.

ડૉ. વર્માનો ઉપરોક્ત મત વિચારપ્રેરક તો છે જ. એથી પણ આમળ જઈને આપણે એમ કહી શકીએ કે ચારક આપણને આ ખીજા નિર્વચનમાં ઉદ્ + $\sqrt{\text{ચૃત્}}$ નહીં પરંતુ ઉદ્ + $\sqrt{\text{ચૃ}}$ ધાતુ જ

આપતો હોય એ શક્યતા પણ કાઢી નાખવા જેવી નથી. વૃત્, કૃત, મૃત, ઘૃત, મૃત, સૃત, પૃત વગેરે રૂપોનાં મૂળમાં જે $\sqrt{વ}$, $\sqrt{ક}$, $\sqrt{મૃ}$, $\sqrt{ઘ}$, $\sqrt{મૃ}$, $\sqrt{સૃ}$, $\sqrt{પૃ}$ વગેરે ધાતુઓ હોય તો (હદ +) ચૃત ના મૂળમાં $\sqrt{ચૃ}$ ધાતુ જ હોવું જોઈએ. ખુદ ઋગ્વેદમાં પણ ચૃત (૧.૨૫.૨૧) રૂપ મળે છે જ. જે ચારકે $\sqrt{ચૃ}$ ધાતુનો વિચાર કરતો હોત તો એણે આપેલું ૬૦ ભૂં ૬૦ નું રૂપ ક્યાં તો $\sqrt{વૃ}$ > વૃત્ત ના ઉદાહરણથી ચૃત્ત થવું જોઈતું હતું કે પછી $\sqrt{નૃ}$ > નતિત ની જેમ ચતિત થવું જોઈતું હતું. વળી વર્મન્, કર્મન્, શર્મન્, ભર્મન્ વગેરેના મૂળમાં $\sqrt{વૃ}$, $\sqrt{કૃ}$, $\sqrt{મૃ}$, $\sqrt{મૃ}$ ધાતુઓ રહેલા છે તેમ જ કર્મન્ મૂળમાં પણ ચારકે $\sqrt{ચૃ}$ ધાતુ જ જોયો હોવો જોઈએ. "On Postulating a Root ૧૭" (ચૂ. ગાંધી વિદ્યાભવન બુલેટિન, નં. ૧, ૧૯૫૪) એ લેખમાં આચાર્ય જે. ટી. પરીખે $\sqrt{નૃ}$ ઉપરાંત એક બીજો ધાતુ $\sqrt{નૃ}$ પણ હોવો જોઈએ એમ અનેક પ્રમાણો આપીને દર્શાવ્યું છે બરાબર એ જ પ્રમાણે અહીં જે સર્વસ્વીકૃત પાઠ છે તેને આધારે $\sqrt{ચૃ}$ નહીં પરંતુ $\sqrt{ચૃ}$ ધાતુની જ કલ્પના કરવી પડશે એમ થતાં જ નિર્વચન સરળ અને સંપૂર્ણ તેમ જ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય બનશે.

$\sqrt{ચૃ}$ ને બદલે કેવળ $\sqrt{ચૃ}$ ધાતુને જ આપણે ઓળખીએ છીએ તે તો પાણિનિએ આપેલા ધાતુપાઠને આધારે. પણ ચારકે પાણિનિ પહેલાં થઈ ગયો અને એના કાળમાં કદાચ $\sqrt{ચૃ}$ ધાતુ હોય પણ ખરો. પછી એ પાણિનિના કાળમાં પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાંથી કદાચ નાશ પામ્યો હોય અથવા પાણિનિએ માત્ર $\sqrt{ચૃ}$ જ સ્વીકાર્યો હોય (જેમ આઠ પરીખના ઉપરોક્ત લેખને આધારે તેણે માત્ર $\sqrt{નૃ}$ જ સ્વીકાર્યો હોવાની, $\sqrt{નૃ}$ પડતો મૂક્યો હોવાની કલ્પના પણ થઈ શકે) અને $\sqrt{ચૃ}$ બોલાતી ભાષામાં ચાતુરી આગળના 'ચીરુ' વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓના ધાતુઓ સુધી જીતરી આવ્યો હોય એમ કલ્પના કરી અશક્ય નથી.

ચિત્ત (૧/૬) ચિત્ત.

ચિત્તં ચેતતૈઃ । ✓ ચિત્તં જોવું, જાણવું, વિચારવું.

→ તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીયન *q̥r̥i- 'જોવું'.

ચ્યવન (૪/૧૬) ચ્યવન ઋષિ.

ચ્યવન ઋષિઃ ભવતિ, ચ્યાવયિતા સ્તોમાનામ્ ।

✓ચ્યુ, પડવું, જવું. (પ્રેરક). સ્તોત્રોનો મોક્ષનાર, પ્રેરનાર.

→ તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ સંલગ્નપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીયન *q̥r̥i- 'ગતિમાં મૂકવું'. ગ્રીક :έγω 'હું' ઝડપથી ગતિ પ્રેરું છું'.

ઋગ્વેદમાં આ નામ ચ્યવાન એ સ્વરૂપે દેખાય છે, તેને ✓ચ્યુ + જ્ઞાન (વ૦ ફ૦ નો પ્રત્યય) એમ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પણ સમજવી શકાય. ચ્યવન તેનું પાછળથી પ્રચલિત બનેલું સ્વરૂપ છે.

ચ્યવન ભૃગુકુળના ઋષિ છે. ઋગ્વેદમાં જરામસ્ત ચ્યવનને અશ્વિનોએ નવયૌવન આપ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં કથા છે કે તેઓ શર્પાતની પુત્રી મુકન્યાને પરણ્યા. એક તળાવમાં ડૂબકી મારીને તેઓ બહાર નીકળ્યા એટલે મુવાન બની ગયા. પછી મુકન્યાની જ વિનંતીથી અશ્વિનોએ યજ્ઞભાગ સ્વીકાર્યો.

છન્દસ્ (૭/૧૨) છંદ.

છન્દાંસિ છાદનાત્ । ✓છન્દ્ દાંકવું. (પ્રેરક)

→ તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ ક્ષદાય સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીયન *sked- 'દાંકવું'. પણ મેકડોનક-કીથના મતે મૂળે છન્દસ્ > ✓છન્દ્ 'પ્રસન્ન કરવું.' તેથી છન્દસ્ એટલે દેવાને પણ વશીભૂત કરે એવો આકર્ષક અભિચાર.

જગતી (૭/૧૩) એક વૈદિક છંદ.

(૧) જગતી ગતતમં છન્દઃ ।

(૨) જલચરગતિઃ વા ।

(૩) 'જલ્ગલ્યમાનઃ અસૃજત્' इति च ब्राह्मणम् ।

(૧) ✓ગમ્ જવું (દ્વિગુણિત સાથે). સૌથી લાંબો ગયેલો છંદ.

(૨) જલ + ✓ગમ્ જવું. જળચરના જેવી ગતિવાળો.

(૩) ✓ગલ્ ગળી પડવું (ધ્વિગાર્થક).

- ડો. વર્મા આને લૌકિક કે લોકપ્રચલિત વ્યુત્પત્તિઓના સમૂહમાં મૂકે છે, આ હંદની જળપ્રવાહના જેવી કે જળચરના જેવી ગતિ વિશે પ્રાણીઓમાં વર્ણવેલી કથાનો ઉલ્લેખ કદાચ ખીળા નિર્વચનમાં એઈ શકાય.

જઠર (૪/૭) જઠર, પેટ.

- (૧) જઠરમ્ ઉદરં ભવતિ । જઘમ્ અસ્મિન્ ધ્રિયતે इति ।

(૨) ધીયતે વા ।

(૧) જઘ (√જઘ્) આધેત્વ + √ઘૃ ધારણ કરવું. 'આધેત્વ' આમાં ધારણ કરાય છે.

(૨) જઘ + √ઘા મૂકવું. 'આધેત્વ' આમાં મુકાય છે

→ નિર્વાચ્ય શબ્દના વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો જેવી વ્યુત્પત્તિ વળી નિર્વાચ્ય શબ્દના વર્ણો કરતાં નિર્વચનના શબ્દોનું સ્વરૂપ પણ ધણું ભુલું પડી જાય છે. શબ્દનું ઈન્ડો-યુરોપીય મૂળ છે *gud- 'ઉપસતો ગર્ભ'.

જમદગ્નિ (૭/૨૪) એક ઋષિનું નામ.

(૧) જમદગ્નયઃ પ્રજમિતાગ્નયઃ વા ।

(૨) પ્રજ્વલિતાગ્નયઃ વા ।

(૧) જમદ (√જમ્ જવું, સ્કોલ્ડ પાછટીપમાં નોંધે છે, કદાચ 'ખાવું') + અગ્નિ. અગ્નિ તરફ ગયેલા (કે અગ્નિનું લક્ષણ કરી ગયેલા, અગ્નિને જમી ગયેલા ?).

(૨) જ્વલદ્ (√જ્વલ્ પ્રકાશવું, જગવું) + અગ્નિ. પ્રકાશતા અગ્નિવાળા.

→ બંને વ્યુત્પત્તિઓ સમજાતી નથી. દુર્ભ પ્રભૂતાગ્નિ શા આધારે કરે છે તે પણ સ્પષ્ટ નથી. પ્રો. કનક સિંઘ નિરુક્તનો પાઠ આમ વાંચે છે: જમદગ્નયઃ પ્રયમિતાગ્નયઃ વા પ્રજ્વલિતાગ્નયઃ વા । બંને એને આધારે યારક જયમ્ + અગ્નિ એવી વ્યુત્પત્તિ આપતો હોવાનું વિધાન કરે છે. એમના પાઠભેદ મારેનું કોઈ પણ પ્રમાણ એમણે ટાંક્યું નથી તેમ જ બીજી કોઈ ટીકાટીપણુ કરી નથી. એ જ્વેતાં એમણે વાંચેલા પાઠ યારકનો નથી જ એ તો નિઃશંક છે. જમદગ્નિ નામમાં જ નો ય કરી નાખ્યો તેમ જ પ્રજ્વં માં જ્ જ રહેવા દેવા પછો તે સૂચવે છે કે એમણે આપેલી વ્યુત્પત્તિ યારકે તો નહોતી જ દર્શાવી. પણ યારકે એ કેમ ન કર્યા તેનું આશ્ચર્ય થાય છે ખરું. જ નો ય કે ય નો જ

ધવો એ ઘણીખરી લાપાઓની સામાન્ય ઘટના છે. વળી 'અગ્નિને વસ કરનાર' એ અર્થ ભુગુકુળના એક નામમાંથી તારવવો અશક્ય નથી કેમકે ભુગુકુળનો અને અગ્નિનો સંબંધ ઇતિહાસ-પુરાણોમાં જાણીતો છે.

जरित् (१/७) भायक, प्रशंसक.

जरिता गरिता । √ गृ प्रथसा दृशी.

→ ડો.૦ વર્મા : a brilliant etymology, indeed, for those ancient times. (એમનો અં. પ. ૫.) *gṛ̥terā-‘અવાજ ઊગ્યો દરવો’. પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યન લાપામાં ઊડો દૃઘઙ્ઘ્ર દૃ, ‘e’ સ્વરની પૂર્વે જ્ બની જતો એ જાણીતું છે. યાકે જાણે કે આ સંબંધ આંતરસૂત્રી દ્વષી લીધો. પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય.

जसुरि (४/२४) धाकेलो (खोह); બધાયેલો (આસમેન, ડુગ) ; છૂટો મુકેલો (ડો. સરૂપ) ; (પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં) વજ્ર.

जस्तम् । √ जस् छूटं भूवुं, धन करी, यावुं, जवुं, ह्यवुं.

→ આ શબ્દનો અર્થ કરવામાં સારી એવી મુશ્કેલી છે. ડુર્ગ આમ સમજાવે છે : जस्तमिव बद्धं स्नायुतन्तुना । य एष पाक्षिक इति प्रसिद्धो राज्ञाम् । स हि बद्धत्वादुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति नीचरेव गच्छति । गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि । બધાયેલો બાજ નીચો જ ઊડતો સસકાં વગેરેને હણે છે પણ ડો. સરૂપના મતે This explanation seems to be far-fetched and illogical for a bound falcon cannot kill its prey. તેથી તેઓ let loose એવો અર્થ કરે છે. એના મૂળમાં ઇન્ડો-યુરો. *gṛ̥tes-‘હોશવતું’ એ ધાતુ છે એમ દર્શાવીને ડો. વર્મા નિર્વચનને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણાવે છે. સાચુ આ શ્લોકમાં જસુરિનો અર્થ સુધિતમ્ કરે છે, પણ ઋ. ૫. ૬૧. ૭ માં વ્યધિતમ્ (જસિસ્તાદનકર્મા ઉપશપ્તકર્મા વા) કરે છે. ઋ. ૬. ૧૩. ૫. માં જસુરયે ઉપશપ્તયિત્રે અને ઋ. ૧. ૧૧૬. ૨૨ માં જસુરયે શ્રાન્તાય કરે છે. ૧. ૧૧૬. ૨૨ માં સાચુ

હોમે છે : જમુ હિસાયામ્ । જસિસહોરુરિન્ (ઝ. સૂ. ૨. ૨૩૧)
 એટલે કે $\sqrt{\text{જસ્}}$ અને $\sqrt{\text{સહ્}}$ ને ઝરિન્ પ્રત્યય લાગે છે. (સદ્દુરિ
 શબ્દ પણ ઋઋમાં પ્રયોજાયો છે) આમ $\sqrt{\text{જસ્}}$ ના મારતું,
 ફેંકવું, હણવું, યાકવું, બૂંધ્યા યવું એમ અનેક અર્થો અપાયા છે,
 અને વત્તે ઓછે અંશે બધા અર્થો યારકે ટાંકેલા અવનરણમાં લાગુ
 પાડી શકાય તેમ છે. ડો. વર્માએ મૂલ્યવેશ હોલવવાના અર્થનો મારવા
 (છૂવન હોલવાવું) અને યાકવા (શકિત હોલવાવી, ક્ષીણ થવી) ના
 અર્થ સાથે સંબંધ જોડવો અશક્ય નથી.

જાતવેદસ્ (૭/૧૬) અગ્નિનું એક નામ.

- (૧) જાતવેદાઃ કસ્માત્ ? જાતાનિ વેદ ।
- (૨) જાતાનિ વા એનમ્ વિદુઃ ।
- (૩) જાતે જાતે વિદ્યતે દત્તિ વા ।
- (૪) જાતવિસ્તો વા, જાતઘનઃ ।
- (૫) જાતવિદ્યો વા, જાતપ્રજ્ઞાનઃ ।
- (૬) 'યત્ તત્ જાતઃ પગૂન્ અવિમ્યત્' इति, तत् ज्ञातवेदसः ज्ञात-
 वेदस्त्वम्' इति ग्राहणम् ।
- (૧) (૨) જાત જન્મેશ્વ + $\sqrt{\text{વિદ્}}$ જણવું. જન્મેશ્વને જાણે છે, જન્મેશ્વ
 એને જાણે છે.
- (૩) જાત + $\sqrt{\text{વિદ્}}$ (જ્ઞાણ) જણાવું, જ્ઞાણ. દરેક જન્મેશ્વમાં
 જ્ઞાણ છે.
- (૪) જાત + વેદસ્ ધન.
- (૫) જાત + વેદ જ્ઞાન.
- (૬) જાત + $\sqrt{\text{વિદ્}}$ મેળવવું, જોળી કાઢવું. જેણે જન્મેશ્વને પશુઓને
 મેળવ્યાં.

→ આ નિર્વચનોને ડો. વર્મા ન સમજાવી વ્યુત્પત્તિઓના વર્તમા મૂકે છે.
 જાતવેદસ્નાં ૭ નિર્વચનો એ કાલે વ્યુત્પત્તિઓ-નિર્વચનોમાં જામન
 થયેલો રસ દર્શાવે છે. પણ યારક પાસે વ્યુત્પત્તિનાં મુખ્ય સાધનોમાં
 તે માત્ર વ્યાકરણના ધાતુઓ જ હતા. એટલે જાતવેદસ્નાં નિર્વચનોને

તે √ વિદ્ 'હોતું', √ વિદ્ 'જાણતું', √ વિદ્ 'મેળવતું' એ ત્રણ અર્થો સાથે સાંકળે છે. ચારક પોતે ગમે તેટલો દરપનાશીલ અને તેજસ્વી હોય પણ વ્યુત્પત્તિ માટેનાં એનાં ઉપકરણો અત્યંત દરિદ્ર હતાં એ ચોક્કસ. ૭ નિર્વચનો આપવાં પડ્યાં એ જ સૂચવે છે કે ચારકના કાળમાં પણ આ શબ્દ અગ્રાત બની ગયેલો. પહેલું નિર્વચન સૌથી વધુ સંબંધિત નહીં તોયે સૌથી વધુ પ્રાચીન વ્યુત્પત્તિ તો હશે જ એમ ઋઠ ૧. ૧૫. ૧૩ વિશ્વા વેદ જનિમા જાતવેદાઃ । અને અથર્વઠ ૫. ૧૧. ૨ કાવ્યેન કેન જાતેનાતિ જાતવેદાઃ । (ક્યાં જ્ઞાનના બળે તું જાતવેદા છે?) પરથી જણાય છે. ઋઠ ૩-૧. ૨૦. જન્મન્ જન્મન્ નિહિતો જાતવેદાઃ । ત્રીજા નિર્વચનનું મૂલ્યન કરે છે. ચારકે દૈદેશા આલ્લજ્ઞવાક્યમાં તો આલ્લજ્ઞોમાં અપાય છે એ જ પ્રકારનું નિર્વચન છે. રોથ જાતવેદસ્ એટલે 'જન્મેલું' માત્ર જેની - સંપત્તિ (વેદસ્-પ્રાપ્તિ, સંપત્તિ, માલિકી) છે' એવો અર્થ આપે છે, પણ તેને માટે તેણે કશું પ્રમાણ આપ્યું નથી.

પ્રો. ફતહસિંહ—"અગ્નિ કે પ્રાણનું આ સામાન્ય વિશેષણ છે. (પ્રાણો વૈ જાતવેદાઃ સ હિ જાતાનાં વેદ । ઐઠ્યાઠ). તેજસ્માંથી ઉદ્ભવેલ પ્રાણે કે અગ્નિએ પોતાની જાતને અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્યમાં વિભક્ત કરી તેમાંથી ત્રણ લોક સભ્યાં. ત્યાં પ્રાણ કે અગ્નિ, એક રીતે, સમગ્ર બ્રહ્મના પર્યાય ગણી શકાય. પ્રજાપતિએ અગ્નિ દ્વારા પ્રાણીઓને જાણ્યાં (એ. બ્રા. ૧૩-૧૨), એનો પણ એ જ અર્થ થયો ગણાય."

જુહુરે (૪/૧૯) યત કથેા.

જુહિરે । √ હુ યત કરવો. પરોક્ષ જૂત ત્રી. પુ. બ. વ.

જ્ઞાતિ (૪/૨૧) જ્ઞાતિબંધુઓ, સ્વજનો.

જ્ઞાતિઃ સંજ્ઞાનાત્ । √ જ્ઞા જાણવું. સારી રીતે જાણવાને કારણે.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જૂલભરેલું નિર્વચન. જ્ઞાતિ શબ્દને √ જન્ 'જન્મ પામવું' ના ઈન્ડો-યુરોપ મૂળ *gno- સાથે સંબંધ છે. સ્વરૂપદષ્ટિએ √ જ્ઞા 'જન્મ પામવું' (તે પરથી જ્ઞાતિ) પણ એની સાથે જ જોડાય છે, જુઓ ગ્રીક gignōs 'જન્મેલું'.

મેકડોનલ-ક્રીધનો મત આનાથી ઉલટો છે. તેમને મતે શબ્દ
 √જેન્ માંથી નહીં પણ જ્ઞા માંથી થયો હોય, અને શબ્દનો મૂળ અર્થ
 'પરિચિત વ્યક્તિ' હોય અને પાછળથી ઋગ્વેદમાં દેખાય છે તેમ
 'સ્વજન' કે 'પિતૃપક્ષની લોહીના સંબંધવાળી વ્યક્તિ' એવો અર્થ
 આવ્યો હોય. જે કે વ્યુત્પત્તિ માટે પાછું તેઓ ગ્રીક 'ઓતોસ'
 (ભાઈ) અને 'ઓતે' (બહેન)નો જ ઉલ્લેખ કરે છે. એટલે
 ડો. વર્મનો જ મત વધુ સ્વીકાર્ય ગણાય.

તમસ્ (૨/૧૬) અધિકાર.

તમઃ તનોતેઃ । √ તમ્ ઈલાવવું.

→ વિસંગત નિર્વચન-ધ્ન્ડો-યુરોઃ stemos-‘અધિકાર’.

તાયુ (૪/૨૪) ચોર.

(૧) તાયુઃ હતિ સ્તેનનામ । ‘સંસ્ત્યાનમ્ અસ્મિન્ પાપકમ્’ હતિ
 નૈરુક્તાઃ ।

(૨) તસ્યતેઃ વા સ્યાત્ ।

(૧) √ સ્તૈ બેથું થવું-કરવું, થદ્ થવું. જમ્બુ છે આનામાં પાપ.

(૨) √ તસ્ ઈલાવવું (વિહટની), ઝાંખા-અદસ્ય થવું (સ્કોલર).

→ ધ્ન્ડો-યુરોઃ *(s)lā-‘છુપાવવું.’ પહેલું નિર્વચન પ્રાથમિક
 અવસ્થાનું રહી જાય છે. બીજું નિર્વચન સમજાતું નથી. દુર્મઃ
 ‘તસ્યતેર્વા સ્યાત્’ કથાર્થસ્ય । ઉપક્ષીણો હસી મવતિ અઘા-
 મિકત્વાત્ । પરલોકમનપેક્ષ્ય કલ્પયતિ કર્માણિ । પછી
 √ તસ્ માંથી તાયુ સમજાવી શકાય તેમ નથી.

તિતલ (૪/૯) ચાળણી, ગળણી.

(૧) તિતલ પરિપવનં મવતિ । તતવત્ વા ।

(૨) તુમ્મવદ્ વા ।

(૩) તિલમાત્રતુમ્મ્ હતિ વા ।

(૧) √ તન્ તાણવું, ઈલાવવું + વત્ ઈલાયેલું.

(૨) √ તુદ્ નિચોવવું, કમ્પડવું + વત્.

(૩) તિલ તલ + √ તુદ્. જેમાંથી તલ નિચોવાય છે તે.

→ પણ ઇન્ડો-યુરોપીયન *teper- 'જુદું કરવું'. ગ્રીક τει 'ફ' જુદું કરું છું.' ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તિત્તર (=તિત્તવું) દ્વિરૂપિત-અવ્યાસ છે. નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું રહી જાય છે.

તુગ્વનિ (તુગ્વનું સપ્તમી એ.વ.) (૪/૧૫) તીર્થ; ઓવારો. નદીનો હોઝરો ભાગ.

તુગ્વ તીર્થં ભવતિ । તૂર્ણમ્ એતદ્ આયન્તિ ।

તૂર્ણમ્ (=તુ) ઝડપથી + √ગમ્ (=ગ્વ) જવું. (લોકિ) ઝટ એની પાસે આવે છે.

→ ડૉ. વર્મા : "it is not clear whether the equivalent is mere paraphrase or a derivation. If it is an etymology, it is very loose." (એમનો અંધ, પૃ. ૧૩૪) રોયને અનુસરીને સ્કોલ્ડ ઉપર પ્રભાણે સમજાવે છે. મોનિયર વિલિયમ્સ અને સ્કોલ્ડ એનો અર્થ ford (નદીનું પગે ચાલીને પાર કરી શકાય તેવું હોઝડું તળ) કરે છે. યાસ્કે માત્ર પર્યાય આપીને નિર્વચન જ આપ્યું હાગે છે, બ્યુત્પત્તિ નથી આપી. વળી માત્ર આ વિલક્ષિતરૂપ જ નહીં, આ શબ્દ પણ આખા ઝગવેદમાં કેવળ એક જ વાર મળે છે એટલે વિવિધ સંદર્ભોની તુલના દ્વારા પણ એનું મૂળ શોધવું અશક્ય છે. બહુ બહુ તો √તુજ્ +વન્ હશે એમ કલ્પના કરી શકાય. √તુજ્ નાં વિવિધ અર્થોમાં મોનિયર વિલિયમ્સ to flow forth, અને to move quickly એ બે અર્થ આપે છે, તે યાસ્કે આપેલા નિર્વચનની સાથે બંધબેસતા થાય છે એટલે સંતોષ લઈ શકાય. પણ જ્યાં સુધી ઇન્ડો-યુરોપીયન કુળની અન્ય ભાષાઓમાં આનાં સમાનરૂપો ન મળે ત્યાં સુધી નિશ્ચિત કશું ન કરી શકાય.

તૂર્ણ (૨/૧૫) ઝડપી, ઉતાવળું, ચપ્પર.

ત્વરમાણઃ । √ત્વર્ 'ઝટ કરવું', ઉતાવળ કરવી.

→ તુલનાં ભાષાઓની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્વીકૃત્વ. ઇન્ડો-યુરોપીયન *teper- 'વળવું'.

તૂળમ્ (૧/૧૨, ૧/૧૩) ધાસ.

યત્ કિશ્ચિત્ તૂળ્યાત્ તૂળમ્ તત્ ।

તદનમ્ इति तूणम् ।

√તૂદ્ મોંઝવું, કાપવું. જે કંઈ મોંઝાય, કપાય તે તૂણ.

→ તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો. *(s)ter-
'કડક ભોંકાતો છેડ'. પ્રાચીન સ્લાવ. trǫnǫ- 'કાટા'. અંગ્રેજી thorn.

ત્રિત (૪/૬) એક દેવનું નામ.

(૧) ત્રિત: તીર્ણતમો મેઘયા વખૂવ ।

(૨) અપિ વા સંસ્યાનામ એવ અગ્નિપ્રેતં સ્યાદ્, એકતઃ દ્વિતઃ ત્રિત
ઇતિ ત્રયો વખૂવુઃ ।

(૧) ✓ તૃ તરી જવું, ઓળંગી જવું. જુદામાં સૌથી હિતમ રીતે તરી ગયો.

(૨) ત્રિ-ત્રણ (માંથી ત્રિત). એકત, દ્વિત, ત્રિત એમ ત્રણ હતા.

→ ખીચું નિર્વચન લૌકિક અથવા લોકપ્રચલિત પ્રકારનું છે. ત્રણ
ભાઈઓમાં આ ત્રીજો હતો એવી કથા છે. ત્રિસ્યાન (ત્રણ લોક
પર શાસન કરનાર) સાથે આ પછુ ઇન્દ્રના વિશેષણ તરીકે પ્રયોગ્ય
છે. પહેલું પછુ સમજાવું તો નથી જ. ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પછુ
ત્રિ = તૃ શક્ય નથી.

ત્રિષ્ટુમ્ (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇન્દ્રનું નામ.

(૧) ત્રિષ્ટુપ્ સ્તોમતિ-ઉત્તરપદા । કા તુ-ત્રિતા સ્યાત્ ? તીર્ણતમમ્
છન્દઃ ।

(૨) ત્રિવૃત્ વજ્રઃ તસ્ય સ્તોમની ઇતિ વા ।

(૩) 'યદ્ ત્રિઃ અસ્તોમત્ તત્ ત્રિષ્ટુમઃ ત્રિષ્ટુપ્ત્વમ્' ઇતિ વિજ્ઞાયતે ।

(૧) ✓ તૃ તરી જવું + ✓ સ્તુમ્ સામના આંતરા ઉચ્ચારવા. સ્તુમ્
હિતરપદવાળું. ત્રણ શું ? સૌથી લાંબો ઇન્દ્ર.

(૨) (=૩) ત્રિઃ ત્રણવાર + ✓ સ્તુમ્.

→ પહેલું નિર્વચન સ્વરની ઉપેક્ષા કરે છે. 'સૌથી લાંબું' ચાલીને
પ્રશંસા કરનાર ઇન્દ્ર. ખીચું લૌકિક કે લોકપ્રચલિત પ્રકારનું છે.
ત્રિ દ્વારા અહીં ઇન્દ્રના વર્ણનો ઉલ્લેખ છે. આ ઇન્દ્ર ઇન્દ્રના પ્રભાવમાં
આવે છે. ઇન્દ્રનું વર્ણ ત્રણ અંશોવાળું છે, ઇન્દ્ર ઇન્દ્રને સ્તવે છે
તેથી ત્રિષ્ટુમ્ ।

દંશ (૧/૨૦) ડંખ દેવું જવડું.

દંશઃ દશતેઃ । ✓ દંન્ કરડવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો. *denk- 'કરડવું' અવેસ્તા dēn- 'કરડવું'
જવડું. ગ્રીક dāknō 'ફં કરડું છું.'

દંસયઃ (દંસિતું પ્ર. બ. વ.) (૪/૨૫) કર્મો.

દંસયઃ કર્માણિ । દંસયન્તિ એનાનિ ।

√ દંસ્ ખતમ થવું, (આશ્વર્થચકિત થવું-ગિટની). (૩૨૪) એમને ખતમ કરે છે.

→ ઈન્ડો-યુરોપીય *dāns-‘તીવ્ર માનસિક શક્તિ.’ અવેસ્તા dānbah-‘અદ્ભુત કર્મ.’ ઋગ્વેદમાં પણ દંસસ્ શબ્દ જ વધુ પ્રચલિત છે, દ્વિતીય વાળો દંસિ શબ્દ આ યાસ્કે નોંધેલું છે તે એક જ ઠેકાણે. (૧૦-૧૩૮-૧) પ્રયોગયો છે. તેથી ડો. વર્મા એને જ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પરંતુ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણે છે. દંસ્ના અર્થની ગતિનો વિચાર કરતાં મૂળ ‘તીવ્ર માનસિક શક્તિ’નો એક તરફ આશ્વર્થ અનુભવવું અને બીજી તરફ આશ્વર્થકારક અદ્ભુત કર્મ કરવું એમ બંને તરફ સંબંધ જોઈ શકાય છે. સામયિક યાસ્કની જેમ જ દંસયઃ કર્માણિ કહીને અટકી નાખે છે. પણ ઋગ્વેદમાં પણ ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્રવોચમ્ (૧-૩૨-૧) અને વિષ્ણોર્નુ કમ્ વીર્યાણિ પ્રવોચમ્ (૧-૧૫૪-૧)નું પ્ર વાં દંસંસિ અશ્વિનાવવોચમ્ (૧-૧૧૬-૨૫) સાથેનું સ્પષ્ટ સામ્ય જોતાં વીર્યાણિ = દંસંસિ = અદ્ભુતકર્માણિ એમ સમજવું મુશ્કેલ નથી. √દંસ્ નો ગિટનીએ આપેલો અર્થ સ્વીકારીને યાસ્કના નિર્વચનનો “આશ્વર્થચકિત કરે છે આ (કર્મો)” એવો અર્થ કરીએ તો એને તુલનાં ભાષાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિ ગણવી પડે. રાજવાડેને આમાં પણ ગ્રંથિનો અર્થ દેખાય છે । (Words in Rgveda પૃ. ૨૬૨)

દક્ષિણ (૧/૭) જમણો બાજુ.

(૧) દક્ષિણો હસ્તઃ । દક્ષતેઃ ઉત્સાહકર્મણઃ ।

(૨) દક્ષતેઃ યા સ્યાત્ દાનકર્મણઃ ।

(૧) √દક્ષ ઉત્સાહ હોવો, શક્તિમાન હોવું.

(૨) √દાસ્ અર્પણ કરવું, દાન કરવું, યજ્ઞ કરવો.

→ પહેલું જ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નહીં. ઈન્ડો-યુરોપીય *dāks-‘લેવું.’ બીજું સ્વર-અંજન બંને દૃષ્ટિએ સિધ્ધ.

✓ દક્ષિણા (૧/૭) દક્ષિણા. દક્ષિણ દિશા.

- (૧) દક્ષિણા દક્ષતે: સમર્ધયતિકર્મણ: । વ્યુદ્ધં સમર્ધયતિ ઇતિ ।
 (૨) અપિ વા પ્રદક્ષિણાગમનાત્, દિશમ્ અભિપ્રેત્ય । (દિક્ હસ્તપ્રકૃતિ: ।)
 (૧) ✓ દક્ષ્ સમૃદ્ધ કરવું. બિજાને સમૃદ્ધ કરે છે.
 (૨) દિશાની બાબતમાં દક્ષિણ તરફ જવાથી. (દિશા-હાથની જેમ).
 → પહેલું નિર્વચન સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ખરું. 'ધન્ડો-યુરો' *dēk- 'મેળવવું', આદર દર્શાવવો. ગ્રીક dēkōmā- 'હું સ્વીકારું છું'. ખીન્તું માત્ર તુલનાત્મક સમજૂતી છે, વ્યુત્પત્તિ નથી.

✓ દક્ષ (૧/૮) પહોંચવું. (જ, માં ઢેવળ આદ્ય)

- (૧) દક્ષં દધ્યતે: સ્વતિકર્મણ: ।
 (૨) દસ્યતે: વા સ્યાત્ । વિદસ્તતરં ભવતિ ।
 (૧) ✓ દધ્ પહોંચવું. પહોંચવું (સ્ક્રાહ).
 (૨) ✓ દસ્ શિથિલ બનવું, ઓછું થવું. ક્ષીણ થવું જાય છે.
 → પહેલું નિર્વચન ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, અર્થઘટન સિવાય, સ્વીકાર્ય. ધન્ડો-યુરો *dāgh- 'પહોંચવું'. ગ્રીક dāks- 'જુમિતલ સુધી પહોંચવું'.

✓ દણ્ડ (૨/૨) દડો, લાઠી.

(૧) દણ્ડ: દદતે: ધારયતિકર્મણ: ।

(૨) 'દમનાત્' ઇતિ ઔપમન્યવ: ।

(૧) ✓ દદ્ મૂકવું, ધારણ કરવું (✓ દો? સ્ક્રાહ).

(૨) ✓ દમ્ દમન કરવું, વશ કરવું.

→ પણ ધન્ડો-યુરો *dēl (+ -ndo) 'ચીરવું, છુટું કરવું.' લેટિન dēlō- 'દૂં કાપું છું'. લાઠી કાપીને લાઠી બનાવવાની ક્રિયાનો એમાં ઉલ્લેખ છે. મૂર્ધન્ય વ્યંજનોના ઉત્પત્તિકારણ વિશેના ચારકના અગાઉને કારણે નિર્વચન અણધાર-અપરિપક્વ રહી જાય છે. લ્ + વૂની સંયોજનથી જ પેદા

થયો છે એ ચાસ્કને જાણીતું નહોતું. પછી મૂર્ધન્ય અનુનાસિકના
જળે તેના પછી આવતો તેની સાથેનો દન્ત્ય દ પશ્ચ મૂર્ધન્ય ડ માં
ફેરવાઈ જાય એ તો દેખીતું છે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પૂરતા
જ્ઞાનને અભાવે ગ્રામ્યિક દશાનું નિર્વચન.

મળક્ય (૨/૨) દંડાને લાયક. શિક્ષાપાત્ર.

✓ (૧) દળ્લચઃ પુરુષઃ । (દળ્લપુરુષઃ ।) દળ્લમ્ અહંતિ ઇતિ વા ।

(૨) દળ્લેન સંપચતે ઇતિ વા ।

(૧) (૨) દળ્લ લાકડી. દળ્લને લાયક છે તે. દળ્લ વડે સાધી શકાય છે તે.

→ -ય પ્રત્યયને આધારે સમજાવેલું, સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય નિર્વચન. પહેલો
અર્થ પૂર્ણતાથી સ્વીકાર્ય છે, બીજા અર્થને સ્વીકાર્ય ફેરવવા માટે
જરૂરી એવા સમાંતર પ્રયોગો કે રૂપો મળતાં નથી

✓ દધિક્રા (૨/૨૭) અથ, (અથમુખ દેવતા).

(૧) તન્ન દધિક્રાઃ ઇતિ એતદ્ દધત્ ક્રામતિ ઇતિ વા ।

(૨) દધત્ ક્રન્દતિ ઇતિ વા ।

✓ (૩) દધત્ આકારી ભવતિ ઇતિ વા ।

(૧) √ઘા મૂકવું + √ક્રમ્ ચાલવું. (સ્વારને) ધારણ કરતો ચાલે છે.

(૨) √ઘા + √ક્રન્દ અવાજ કરવો, ધારણ કરતો ઠણઠણે છે.

(૩) √ઘા + (આ +) √કૃ ધારણ કરતો. (મુદર) આકારવાળો
(આકાર જાળવતો) હોય છે.

→ નિર્વચનો નથી સમજાતાં.

દમૂનસ (૪/૪) મૃદુસંબંધી.

(૧) દમૂનાઃ દમમનાઃ વા । (૨) દાનમનાઃ વા । (૩) દાન્તમનાઃ વા ।

(૪) અપિ વા દમઃ ઇતિ મૃદુનામ । તન્મનાઃ સ્યાત્ ।

(૧) દમ ચિત્તનું દમન કરવું + મનસ્. (૨) દાન + મનસ્

(૩) √દમ્ (દાન્ત વશ કરેલ) + મનસ્. જુઓ નિર્વચન પહેલું.

(૪) દમઃ ધર + મનસ્ મન.

→ છેલ્લું નિર્વચન સાચી વ્યુત્પત્તિની ઠીક ઠીક નજીક છે. પણ એમાં બે મમાંના એકને સમાવવાની મુશ્કેલી છે. એટલે ક્યાં તો એમાં સમ્બંધનિસેાપ જોવો પડશે, અથવા એને વર્ણની ઉપેક્ષા કરતી વ્યુત્પત્તિના વર્ગમાં મૂકવું પડશે. ઈન્ડો-યુરોપીય *domus-, લેટિન domus એટલે ઘર. તેથી દમ્ - ઘર + નસ્ પ્રત્યય, એમ શબ્દ બન્યો છે. આ છેલ્લા 'નિર્વચન વિશે કશી ટીકાટીપપણ ક્યાં સિવાય, ડો. વર્મા બાકીનાં આગલાં ત્રણને એકલા વ્યક્તિગત વર્ણોમાં પણ આખા શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો યોજવા પ્રયત્ન કરતી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

દસ્યુ (૭/૨૩) દાનવ, નષ્ટકર. (શમ્બર = મેઘનું એક વિશેષણ).

દસ્યુઃ દસ્યસેઃ ક્ષયાર્યાત્ । ઉપદસ્યન્તિ અસ્મિન્ રસાઃ ।

ઉપદાસ્યતિ કર્માણિ ।

✓દસ્ ક્ષય પામવું, નકામું કરવું (જિંદગી), -તો અભાવ હોવો (ડો. વર્મા). ક્ષીણ થાય છે એમાં રસો. ક્ષીણ કરે છે ક્રોધો.

→ ડો. વર્માનું ભાષાંતર : ' (ન વરસવાને કારણે) જે વસાવોને ક્ષીણ કરે છે, ખરાબ ઝગુને કારણે જે (મનુષ્યોની) પ્રવૃત્તિ ધટાડે છે'.

ડો. વર્માને મતે ✓દસ્ - "to lack in". અને તેથી સંબંધિતપણે દસ્યુ - "wretched". એટલે શબ્દ તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાયો જણાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *d-es- 'જુદું' કરવું. તેથી ડો. વર્મા આ નિર્વચનને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સાચી પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસવીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. મેક્કોનલ અને જિંદગી 'lay waste' અને 'waste' અર્થ આપે છે તે અને 'to lack in' વચ્ચે કાર્યકારણભાવ અને તેથી અર્થવિકાસનો સંબંધ જોડવો અશક્ય નથી. જુઓ દાસ.

દારુ (૪/૧૫) લાકડું.

(૧) દારુઃ દૃણાતેઃ વા ।

(૨) દ્રૂણાતેઃ વા । (તસ્માદ્ એવ દ્રુ ।)

(૧) ✓દ્ ધીરવું. (૨) ✓દ્રૂ ફેંકવું, વીંઝવું. (✓દ્રૂણ-ઈત્ત કરવી.)

→ બંનેમાંથી પાસક દ્રુ સિદ્ધ કરે છે । પણ ઈન્ડો-યુરોપીય *dor- 'વૃક્ષ'. મીક દૉરુપ- 'લાકો'. નામાનિ આહ્યાતજાનિ નાં પ્રભાવ હેતુ અપાયેલું નિર્વચન.

દાવને (૪/૧૮) દાન આપવાને માટે.

દાનસ્ય । √દા આપવું.

→ દેવળ આ જ રૂપ ઋગ્વેદમાં ૨૭ સૂક્તોમાં ૨૮ વાર વપરાયું છે. એને હેતુર્થ કૃદંત ગણવું જોઈએ એમ સ્કોલર નોંધે છે. ડૉ. વર્મા પણ એને દાવન્ માંથી હેતુર્થ જ ગણે છે. સમાંતર રૂપો ગ્રીક dārdānōi, અવેં dārdōi-‘આપવા માટે’માં મળે છે. તેથી ડૉ. વર્મા એને વૈદિક ઋષોની અપૂરતી તપાસને કારણે પ્રાથમિક દશાની રહી ગયેલી વ્યુત્પત્તિ માને છે. પણ યારક કદાચ અહીં નિર્વચન આપે છે જે વ્યુત્પત્તિ નથી. બાકી દાવને જેવું સરળ હેતુર્થ કૃદંતવું રૂપ યારકને અગ્નિયું હોય એ બહુ સંભવિત નથી લાગતું.

દાસ (૨/૧૭) દાસ.

✓ દાસઃ દસ્યતેઃ । ઉપદાસયતિ કર્માણિ ।

✓ દસ્ (પ્રેરક) ક્ષીણ કરવું. કર્મોને ખતમ કરે છે.

→ પણ આ અર્થ કદાચ પાછળથી વિકસ્યો છે. મૂળ ઇન્ડો-યુરોપીય.

*√ દસ્ ‘જુદું કરવું’. પછી, દસ્યુના કિસ્સામાં દેખાય છે તેમ, ‘ઈન્ન કરવી’ અને પછી ‘પૂરું કરવું’ એમ અર્થ વિકસ્યો. ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય, અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. મેકડોનલ્ડ-ક્રીથ નોંધે છે કે દસ્યુ મુખ્યત્વે અતિમાનવીય શત્રુઓ માટે જ્યારે દાસ મુખ્યત્વે માનવશત્રુઓ માટે પ્રયોજાતો, (વૈં ૪૦)

દિવ્ય (૪/૧૩, ૭/૧૮) દિવ્ય.

દિવ્યાઃ દિવિજાઃ । [દિવ્યઃ દિવિજઃ ।]

દિવ્ સ્વર્ગ + √ જન્ જન્મ પામવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *dāi-‘પ્રકાશવું.’ જુઓ દેવ (૪) તેમજ છુ.

દિશ્ (૨/૧૫) આકાશનો એક ખૂણો.

(૧) દિશઃ કસ્માત્ ? દિશતેઃ । (૨) આસદનાત્ ।

(૩) અપિ વા અમ્યણનાત્ ।

(૧) √ દિશ્ જતાવવું. (૨) (જા) + √ સદ્ બેસવું. પહોંચવું,

મેળવવું. (૩) (અમિ) + √ અન્ મેળવવું.

અંશોમાં વરુણને માટે 'સર્વોચ્ચ દેવ'ના અર્થમાં પ્રયોજાય છે, જ્યારે દશમાં મંડળ જેવા પાછળના અંશોમાં એ દાનવોના અર્થમાં પણ પ્રયોજાય છે. આથી એવી કલ્પના કરાય છે કે મૂળે દેવો માટે અસુર અને દેવ શબ્દો પ્રયોજાતી એ આર્ય ટોળાઓ કયાંક કારણોસર અગ્રી હશે, અને એ વેરભાવનાં બીજ ઊંડાં જતાં, વંશપરંપરામાં બિતરતાં, બંને ટોળાઓએ સામા ટોળાના દેવોને દુષ્ટ લેખ્યા અને તેથી એક ટોળાના દેવો તે બીજાને માટે દુષ્ટ બન્યા, બીજા ટોળાના અસુરો તે પહેલીને માટે દેવિરોધી બન્યા, અને એમ દેવાસુરસંગ્રામની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવી દેવ શબ્દના અનિષ્ટ અર્થમાં થયેલા પ્રયોગ માટેનાં અનેક સમાંતર રૂપો પ્રા. ક્તહ સિંધ આપે છે : અવેસ્તા : *daēva*, પર્સિયન, *deva*, આસીરિયન *devu*, અંગ્રેજી *devil*, લેટિન *diabolus*, ગ્રીક *diabolos*, ફ્રેન્ચ *diable*; ઇટાલિયન *diavols*, સ્પેનિશ *diable* વગેરે. આને આધારે પ્રા. ક્તહસિંધ ને અનુમાન બાધે છે તે પણ નોંધવા જેવું છે : This, however, would suggest India to be the original home of Aryans, as it is only in later vedic literature that we find a reference to the bitter hatred between Devas and Asuras. (એમનો મંથ પૃ. ૭૬) [આજ મતનું સમર્થન કરતાં અન્ય પુસ્તકો માટે જુઓ : Vedic History—G. K. Pillai (Kitabistan), The Glory That was Gurjaradesha—Ed. K. M. Munshi વગેરે.]

દેવાપિ (૨/૧૧) વિશેષ નામ.

દેવાપિ: દેવાનામ્ આપ્ત્યા સ્તુત્યા ચ પ્રદાનેન ચ દેવસુમતિ....વિકિરવાન્ ।

દેવ + √આપ્ મેળવવું.

- નામનો યાસ્ક અનુસાર અર્થ થશે 'દેવોને મેળવનાર'. પણ આ શબ્દમાં આપિ એટલે મિત્ર. ઋગ્વેદમાં એ અર્થમાં એ શબ્દ ઘણીવાર જેવા મળે છે. એવું ૪-૩૦-યુરોન મૂળ છે * *ēpi*—'સાથી', ગ્રીક *ēpiōs*—'મૈત્રીપૂર્ણ'. આ નિર્વચનને યાસ્કની અર્થધરનાની ભૂલનું ઉદાહરણ ગણી શકાય. એથી યાસ્કે વૈદિક મંથોનો પૂરતી ઠાણજીથી અભ્યાસ કર્યો નથી એવું મંતવ્ય ડૉ. વર્મા પ્રગટ કરે છે.

દોષ (૪/૩) પગનો પંજો (સરપ, સ્કોલ્ડ). હાથ.

દોઃ દ્રવતેઃ । √ દ્રુ દોઽયું, ગતિ ઠરવી.

→ પથ પ્રાચીન ઈન્ડો-યુરોપીયન માં દુ અને દ્રની કોઈ સમાનતા હોઈ શકે નહીં. ઈન્ડો-યુરોપીયન * deus- (કે dōus-) ‘હાથ’. અવેસ્તા dārd- ‘હાથનો ઉપલો લાગ’. નામમાત્રના મૂળમાં ધાતુ હોવાના સિદ્ધાંતનો સવિશેષ પ્રભાવ.

દાવા (દોસ્તું દિવચન) (૨/૨૯) સ્વર્ગ અને પૃથ્વી (સ્કોલ્ડ), રાત્રિ અને ઉપા.

(૧) તે એવ દાવો દ્યોતનાત્ ।

(૨) અપિ વા દાવા ચરતઃ, તયા સહ ચરત્ત્વિતિ સ્વાત્ ।

(૧) √ દ્યુત્ - પ્રકાશયું.

(૨) દ્યોસ્તું વ. એ. વ.

→ સ્કોલ્ડ ખીજ નિર્વચન સામે । ચિદ્ર મૂકે છે જેની સમજૂતી તેણે આ પ્રમાણે આપી છે : the explanation may contain an etymology, but I have either not been able to find it out, or there exists some doubt as to whether an etymology really is implied in the explanation. પથ નિર્વચન ન સમજાવાની કે તેમાં ખરેખર વ્યુત્પત્તિ હોવા વિશે શંકા હોવાની મુશ્કેલી, એમ લાગે છે કે, નિર્વચનને સંદર્ભમાંથી અલગ કરી નાખવાને કારણે ઊભી થઈ છે. સંદર્ભને જાળવી રાખીને દુર્ગ અને શબ્દોને રાત્રિ અને ઉપાના સંદર્ભમાં ખરાબ સમજાવી શકે છે. દાવા વર્ણોં ચરતઃ । તે એવ રાત્ર્યુપસી દાવો દ્યોતનાત્ । ઉપા હિ સ્વેન પ્રકાસેન દ્યોતતે । રાત્રિરપિ સ્વેન તમોવીર્યેન નક્ષત્રગણેન વા સ્વમધિકારં પ્રતિ દ્યોતતે । एवं हि द्यावेति द्विवचनम् । अपि वा तृतीयान्तमेकवचनमेतत्स्यात् । द्योस्तया द्यावा । “सह युक्ते” तया सह स्वर्गमाने चरतः गच्छतः । એટલે પહેલા નિર્વચનમાં યાસ્ક દાવાને દ્યોસ્ના દિવચન તરીકે રાત્રિ અને ઉપાના વિશેષ તરીકે અને ખીજમાં દ્યોસ્ના વ. એ. વ. તરીકે ‘પ્રકાશ સાથે, પ્રકાશ વડે’ એ અર્થમાં સમજાવે છે એમ અર્થ કરતાં મુશ્કેલી રહેતી નથી.

દ્યુત્ (૧/૧) દિવસ.

દ્યુ: इति अह्नः नामधेयम् । द्योतते इति सतः ।

√ द्युत् - પ્રકાશવુ.

→ તુલના. લાખાની દૃષ્ટિએ આ નિર્વચન અંશતઃ સ્વીકાર્ય ગણાય

ક્રમકે મૂળ ધાતુ √ દ્યુત્ નથી પણ √ દ્યુ છે ઈન્ડો-યુરો
*diu-,dei-‘પ્રકાશવુ’. મોક dēlos ‘દેખી-ચકાવ તેવું’, દસ્ય.

દ્રુ (૪/૧૫) વૃક્ષો દારુ.

દ્રુ (૪/૧૯) લાકડું. સોમને ઝીલવાનું લાકડાનું પાત્ર (મેકડોનલ-કીથ).

દ્રો: (उपस्थे) । द्रुममयस्य । लाकडाना जनेला.

દ્રુપદે (૪/૧૫) લાકડાના પગવાળા (બેઠક) (સરપ, ગ્રાસમેન). લાકડાનો
ધાલનો, રૂપ (ડો. વર્મા, મેકડોનલ-કીથ).

दारुपादोः । द्रु लाकडुं + पद पञ.

→ ડો. વર્મા નોંધે છે : “પાદુ અસ્પષ્ટ છે. પાદુનો અર્થ અહીં કદાચ
‘સ્તંભ’ હોય, પણ તેનું સમર્થન મળવું બાકી છે.” પણ સંદર્ભમાં,
અશોનું વર્ણન છે તે જોતાં, યાસ્કના નિર્વચનથી સ્વતંત્ર રીતે,
√ દ્રુ દોડવું + પદ - ‘દોડતા પગવાળા, ઊતાવળા’ એવો અર્થ પણ
લઈ શકાય. આવા જ કોઈ અર્થમાં દ્રુપદ વિશેષ નામ બન્યું હશે ?
તે કે દ્રૌપદી પાછી યશમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે.

ઘાતુ (૧/૨૦) ધાતુ.

घातुः घघातेः । √ घा भूधु.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો *dhe-‘મૂકવું’. મોક rāthemi ‘હું
મૂકું છું’. ઋગ્વેદમાં ઘાતુ રબ્દ માત્ર સમાસમાં જ મળે છે એમ
રોડાડ નોંધે છે.

ધીર (૪/૧૦) મૂલો.

धीराः प्रज्ञानवन्तः ध्यानवन्तः । √ ध्या विचारयुं, ध्यान व्यापयुं.

→ ખનિસાત્તની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. પણ ઈન્ડો-યુરો *dha-‘જોવું’
તેથી અર્થઘટનાસાત્તની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય.

નસન્તે (૪/૧૫) નમે છે.

નમન્તે । ✓ નમ્ નું સંકેતાર્થ (subjunctive) ૩ પુ. બ. વ.

→ સ્વીકાર્થ (જુઓ નીચે નસન્ત). ઇન્ડો-યુરોપીય *nem-‘વળવું, વાળવું’, ગ્રીક νέμω-‘સીનાં ગુપ્ત અંગે’.

નદી (૨/૨૪) નદી.

નદ્યઃ કસ્માત્ । નદના હમા ભવન્તિ, શબ્દચરયઃ ।

✓ નદ્ ગર્જના કરવી.

→ સંભવિતપણે સ્વીકાર્થ. ✓ નદ્ એટલે ‘ગર્જવું’ એ પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યન ભાષામાં એ શબ્દનો થયેલો વિસિષ્ટ અર્થવિકાસ લાગે છે. કેમકે ઇન્ડો-યુરોપીય *nedo-‘ખરું’, એનાં સમાંતર સ્વરૂપો આર્મેનિયન ncl-‘ખાણું’, આધુનિક ફારસી nad-‘વાંસ, ખરું’, ફારસી બોલી nad-‘ખરું’. તેથી નદીને કાંઠે ધણીવાર ભીમે છે તે ખરૂંના અવાજનો અર્થ નદીના નિનાદમાં સંક્રાન્ત થયેલો હોય એ સંભવિત છે.

[સંસ્કૃતમાં નદ-ખરું એ અર્થ નથી સ્થવાયો. પણ નલ એટલે ‘ખરું’નો સંબંધ પણ નદ ની સાથે જોઈ શકાય. નદ > નહ > નલ > નલ. નહલ, નહલ-શી, નહિલ, નહલ્ત એટલે ખરૂંઓવાળો પ્રદેશ. નહિની એટલે ખરૂંઓવાળું તળ, પુષ્કળ ખરૂંઓવાળી નદી. ખરૂંની બંદર પોલાણ હોય છે એ સમાનતાથી છેક ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષાઓ સુધી નળ, નળી, નળો વગેરે રૂપો પોલાણવાળા પદાર્થોના અર્થમાં ભિતરી આવ્યાં છે.]

નમસ્ (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

૧. નમઃ આદિત્યઃ ભવતિ । [નેતા નસાનામ્ ।]

૨. નેતા માસામ્, જ્યોતિષાં પ્રણયઃ ।

૩. અપિ વા મનઃ એવ સ્યાદ્ વિપરીતઃ ।

૪. ન ન ભાતિ ઇતિ વા ।

૨. એતેન ઘોઃ વ્યાસ્યાતા ।

- ખતે નિર્વચનો અસ્પષ્ટ છે, પહેલામાં નિ + અર (<√ઋ-) માંથી
 શબ્દ નિષ્પન્ન કરાય છે, પણ પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યન ભાષામાં કયાંય
 રચના તો થઈ શકે એવો પુરાવો મળતો નથી. બીજામાં √રમ્ ના
 અર્થ બ્યંજન મૂનો કોઈ અંશ નરક માં દેખાતો નથી. કેટલાક
 ભાષાવિદો ઇન્ડો-યુરોપીય *ner- 'ફળવું', પાણીમાં ખેસી જવું'
 (સિયુઆનિયન nérā- 'ફળવું'), કે ઇન્ડો-યુરોપીય *ner- 'નીચે-
 નીચું', ગ્રીક néstros- 'વધારે નીચું' સાથે નરક ને સાંકળવા
 પ્રયત્ન કરે છે, પણ ડો. વર્મા એ વ્યુત્પત્તિ અંગે બહુ નિશ્ચિત નથી.

નવ (૪/૧૫) નવું.

નવે નવજાતે । નવાં જન્મેલાં.

- આમાં વ્યુત્પત્તિ નથી. ઇન્ડો-યુરોપીય *newos- 'નવું', ગ્રીક
 néos- 'નવું'.

નસન્ત (૭/૧૭) પામે છે, નમે છે.

(૧) નસન્ત । નસતિઃ આપ્નોતિકર્મા વા ।

(૨) નમતિકર્મા વા ।

√નસ્- (૧) પ્રાપ્ત કરવું, પહોંચવું (૨) નમવું.

- ધારક સ્પષ્ટ રીતે √નસ્-ધાતુ દર્શાવે તેના જે અર્થ 'મેળવવું' અને
 અને 'નમવું' આપે છે. છતાં સ્કોલ્ડ પહેલા નિર્વચન આગળ
 વ્યુત્પત્તિ ન સમજાવી હોવાનું કે તે અલિપ્ત હોવા વિશે શંકા
 હોવાનું ચિહ્ન મૂકે છે. જ્યારે ડો. વર્મા બીજા નિર્વચનને (પહેલા
 નિર્વચન-નસતિઃ એટલે કે √નસ્-નો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય જ)
 વૃક્ષના ભાષાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણે છે, નિર્વાચ્ય
 શબ્દને √નમ્-નું અઘતન મૂળવાળું વર્તમાન ટાળતું રૂપ
 (aor pr.) ગણાવે છે, અને તેને ઇન્ડો-યુરોપીય *nem- 'નમવું',
 વાળવું તેમજ ગ્રીક némos- 'જીનાં ગુમ અંગો' સાથે સાંકળે છે.
 એટલે નસન્ત એ રૂપને તેમજે મીધું જ √નમ્-માંથી નિષ્પન્ન
 કર્યું છે, અને ધારકે આપેલા આખા નિર્વચનમાંથી માત્ર નમતિકર્મા
 વા એટલા જ શબ્દોનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે, તેથી ધારકે આપેલું

નસતિ (= $\sqrt{\text{નસ-}}$) 'તેમના' ધ્યાન ખદાર રહી ગયું હોવાનો સંભવ છે ખરો. પણ એ ખત સ્વીકારવામાં નસન્ત માં નમૂના અંત્ય અનુનાસિકનો સંપૂર્ણ લોપ શી રીતે સમજાવવો એ પ્રશ્ન રહે છે. ડો. વર્માએ એ અંગે કશો નિર્દેશ કર્યો નથી. સામે પક્ષે ઋગ્વેદમાં નસન્ત, નસતે અને નસીમહિ એ ત્રણ રૂપો નવ વાર વપરાયા છે, સાયણ એમના 'વ્યાપવું' કે 'જવું' એવા અર્થ આપે છે, મેકડોનલ તેમજ વ્હિટની $\sqrt{\text{નસ-}}$ ધાતુ અને તેના participle- 'જોડવું, જોડાવું' એવા અર્થ આપે છે. અને મેકડોનલ નસન્તને $\sqrt{\text{નસ-}}$ નું જ વિધેયાર્થ-indicative ગણાવે છે. એટલે ડો. વર્માનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં ઠીક ઠીક મુરકેલી રહેલી છે.

એ કે $\sqrt{\text{નમ-}}$ નું નસન્ત > નૅન્ત- > નમ્- એ રીતે સમજવનિહોપથી અઘટનમૂલ કદી શકાય ખરું. અને ઋગ્વેદમાં જ્યાં જ નસ્-નો ગત્યર્થ પૂર્ણપણે બંધબેસતો થાય છે, જતાં જવું, -ના તરફ જવું, -ને પામવું, -ની સાથે જોડાવું, જોડાવા માટે નમવું એમ અર્થસંબંધ પણ કદી શકાય તેમ છે. ઈન્ડો-યુરો. *tama- 'નમવું' માંથી મીક પેતાસ- 'સ્ત્રીનાં ગુપ્ત અંગો' ની જેમ જ $\sqrt{\text{ધુ-}}$ 'જોડાવું' માંથી યોનિ શબ્દ પણ આપણને પરિચિત છે જ. (જોડાવું અને જોડાવા માટે નમવું એ અર્થસંબંધ પણ ઉપર બતાવ્યો છે જ,) જતાં ડો. વર્માએ નમૂના અનુનાસિકની લોપ વિશે મૌન સેવ્યું છે, 'તેમ જ ઉપર આવી ગયેલ નસન્તે-નસન્તિ એ નિર્વચનની ઉપેક્ષા કરી છે તેથી એમનો અભિપ્રાય પૂરતા પુરાવા વિનાનો લાગે છે.

શાક (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

(૧) નાકઃ આદિત્યઃ ભવતિ । નેના રસાનામ્ । નેતા ભાસામ્, વ્યોત્તિર્ણા પ્રણયઃ ।

(૨) અથ છોઃ । કમ્, હત્તિ સુસનામ્ । તત્પ્રતિપિદ્ધમ્ પ્રતિપિધ્યેત્ ।

(૧) $\sqrt{\text{તો-}}$ દોરવું, નક્ષત્રોનો નેતા.

(૨) ન નહીં + ક નિષેધાર્થક + ક સુખ. સુખના નિષેધનો નિષેધ.

→ પહેલા અર્થના નિર્વચન માટે કોઈ આધાર સાંપડતો નથી. બીજા અર્થનું નિર્વચન પણ કેવળ તરંગલીલા જ લાગે છે. શબ્દની સાચી

વ્યુત્પત્તિ હજી બાણી શકાઈ નથી. ડૉ. વર્મા બંનેને અરંપટ-ને સમન્વતી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. પણ પ્રો. ફતહસિંધ શતપથ ૮.૪.૧.૨૪ (ન હિ તથ ગતાય કર્મ્મચનાકં ભવતિ ।) ને આધારે બીજાનું સમર્થન કરે છે.

નામિ (૪/૨૧) નાભિ

(૧) નામિઃ સંનહનાત્ । નામ્યા 'સંનહાઃ ગર્ભાઃ જાયન્તે' ઈતિ માહુઃ ।

(૨) એતસ્માત્ એવ જ્ઞાતીન્ સનામયઃ ઇતિ આચક્ષતે ।

(૩) સવન્ધવઃ ઇતિ 'ચ' ।

(૧-૨) (સમ્ +) √ નેહ્- બાંધવું. 'નાભિનાભ સાથે બંધાયેલા ગર્ભો જન્મે છે.'

(૩) √ વન્ધ્- બાંધવું.

→ છેલ્લા નિર્વચન સામે શંકાક્રમ્ભાર્ય મૂકે છે તે યોગ્ય છે. એ વ્યુત્પત્તિ નથી, માત્ર સનામયઃ નો પર્વાય છે. ડૉ. વર્મા પ્રથમ બે (બરેબર તો એક જ, કેમકે બંને એક જ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન કરેલા છે) નિર્વચનોને નામાભિ આશ્વાતજાનિના પ્રભાવ હેઠળની વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે, કેમકે ઈન્ડો-યુરોપીય *nōbbi 'નાભિ', એંગ્લો-સેક્સન nafi એટલે પૈડાની નાભિ. √ નેહ્- ને નામિ સાથે કશો સંબંધ નથી. નેહ્- 'બાંધવું', ઈન્ડો-યુરોપીય *negh- (લેટિન nectō 'હું બાંધું છું,' અંગ્રેજીમાં connection) સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

નામન્ (૪/૨૭) નામ.

इदम् अपि इतरत् नाम एतस्माद् एव । अभिसन्नामात् ।

(અમિ + સમ્ +) √ નિમ્- નમવું, પાળવું.

→ 'અમુક અર્થ બ્યક્ત કરવા નમે છે તેથી નામ' એવો કંઈક ચારકનો આશય કરો. પણ ઈન્ડો-યુરોપીય *nōmen- 'નામ'. લેટિન nōmen- 'નામ'. એટલે નામમાત્ર ધાતુમૂલ એ સિદ્ધાંતની અસરથી આપેલું નિર્વચન.

નિઘન્ટુ (૧/૧) શબ્દમયિ, શબ્દસંગ્રહ..

(૧) નિઘન્ટવઃ કસ્માત્ । નિગમાઃ ઇમે ભવન્તિ । છન્દોમ્યઃ સમાહૃત્ય સમાહૃત્ય સમામ્નાતાઃ । તે નિગન્તવઃ એવ સન્તઃ નિગમનાત્ નિઘન્ટવઃ ડચ્યન્તે હિતિ ઔપમન્યવઃ ।

(૨) અપિ વા માહનનાદ્ એવ સ્યુઃ । સમાહૃતાઃ ભવન્તિ ।

(૩) યદ્ વા સમાહૃતાઃ ભવન્તિ ।

(૧) નિ + √ગમ્-નક્ષી કર્ણુ, જપું, પૂડું કર્ણુ વગેરે. (નિગમ-વૈદિક અવતરણ) એ નિગમ હોય છે. મત્રોમાંથી લઈ લઈને એકઠા કરેલા. 'તે અર્થસૂચક જ છે. અર્થસૂચનને કારણે નિઘન્ટુ કહેવાય છે.'

(૨) સમ્ + આ + √હૃન્- સાથે ગોઠવણું. સાથે મૂકેલાં હોય છે.

(૩) સમ્ + આ + √હૃ- ભેગું કર્ણુ.

→ નિર્વચનોનું ઉપરનું પૃથક્કરણ સ્કોલરને અનુસરીને કર્યું છે. પણ ચારકના મનમાં કદાચ ત્રણે નિર્વચનોમાં નિ + √ગમ્-, નિ + √હૃન્- અને નિ + √હૃ-એ ધાતુઓ હોવાં જોઈએ. નહીં તો પાછલાં એ નિર્વચનોમાંથી પહેલો વર્ણ સમજવાશે નહિ. ચારકે જુદા ઉ સર્ગો વાપર્યા છે તે તો માત્ર અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે જ. પ્રો. લક્ષમણ સરૂપ એ જ પ્રમાણે ત્રણે નિર્વચનો સમજાવે છે.

નિગન્ટ નાતપુત્ત(એટલે નિર્ગન્ય-અન્યિમુક્તા-લગવાન મહાવીર)ના ઉદાહરણથી સ્કોલર નિઘન્ટુને નિર્ + √ગમ્-ગમ્- 'આધવું' 'વૈદિક મત્રોના સંદર્ભોમાંથી અલગ કરેલા શબ્દોનો સમૂહ' એમ સમજાવે છે, પણ ડો. વર્મા એ કારણે એ વ્યુત્પત્તિને અસ્વીકાર્ય ગણે છે. (૧) પ્વનિસાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ઇન્ડોઆર્યન ઘ્નો મધ્ય ઇન્ડો-આર્યનમાં ગ્ બનવો શક્ય નથી, તેથી નિગન્ય કે નિગન્ટમાંથી નિઘન્ટુ સમજાવી શકાય નહીં. (૨). અર્થઘટનોસાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'અર્થનરહિતતા'ને સ્પષ્ટકોષનો પાયાનો અર્થ માનવા અંગે કોઈ પણ ભાષાની અર્થઘટનાનું પ્રમાણ નથી. રાજવાડે નિ + √ઘટ્-ઘટ્-માંથી શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરે છે તેને પણ ડો. વર્મા સંસ્કૃતમાં એ અર્થમાં ઘટ્ ધાતુ પ્રયોજાયો હોવાનું બીજું કોઈ ઉદાહરણ ન હોવાથી નકારે

છે. સ્કન્દસ્વામી પાણિનિના પૃષોદરાદિ નિયમને આધારે ગ>ઘ અને ત>ટ થતા સમજાવી પહેલા નિર્વચનને ન્યાય્ય કેરવે છે. (વર્ણવ્યાપસ્યા, પૃષોદરાદિત્વાદિ ગકારસ્થાને ઘકારઃ, તકારસ્ય ટકારઃ.) તેને પણ ડો. વર્મા an evident indication of incapacity to explain કહે છે. (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૩૪, પાછીપ) ડો. વર્મા પોતે માને છે કે આ નિર્વચનો આપતી વખતે ચારકના મનમાં, આપણે આધારે જેને 'સંપર્કદોષ' તરીકે ઓળખીએ છીએ એ ઘટનાનો અસંપ્રસાંતપણે અજુસાર હોય એવો સંભવ છે. ખરેખર સંપર્કદોષમાંથી શબ્દ જન્મે છે કેમ તે આપણે નથી જાણતા પણ પહેલાં એ નિર્વચનોમાં એ સિદ્ધાંત અહીં કામ કરતો હોવાનું ચારકને અભાનપણે લાગ્યું હોવાનું સમજાય છે. છેલ્લું નિર્વચન માત્ર સમજૂતી છે કે વ્યુત્પત્તિ તે સ્પષ્ટ નથી. સ્વર-અંજનની એમાં ઉપેક્ષા થતી હોવાથી એ શિથિલ બને છે. ઉપરાંત, જુઓ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭ થી.

૧૫૪

૧૫૫

નિષય (૨/૧૬) અંદરનું, ચુપ્ત.

૧ નિષયં નિર્ણયમ્ । નિસૂ નિષેધાર્થક + નામન્ નામ. નામ વિનાનું.
૨ સાયણે પણ : નિર્ણયધેયમ્ ।

નિષા (૪/૨) જાળ.

૧ નિષા વાચ્યા ભવતિ । યત્ નિધોયતે ।

૧૫૬

૨ નિ નીચે + √ ધા-મૂકવું. જે નીચે મુકાય છે

૩ સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *dhā-‘મૂકવું’.

નિર્ણય (૧/૪) નિષાત.

૧ નિષાતાઃ ઉચ્ચાવચ્છેપુ અર્થેષુ નિપતન્તિ ।

૨ નિ + √ પત્-જે વિવિધ અર્થોમાં પડે છે.

→ ડો. વર્મા એક તરફ આને પુણનાં બાપાબ્દી દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે, કેમકે ઇન્ડો-યુરો *pet-‘પડવું’, જેનો લેટિન ફ્રાન્સ ‘પુ ધસું છું’ તે બીજી તરફ એને પ્રાથમિક અવસ્થામાં સ્વીકારી ‘સ્વી અચેક્ષ’ નિર્વચન ગણે છે કેમકે શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ વધારે સારી રીતે ફ્રાન્સીસીમાં સમજાવી શકાય : “જે, પોતાના ગૌણ મદનને દારણે, જાણે કે, વાક્યમાં માત્ર કુશળી જ મારે છે.”

નિયાન (૭/૨૪) માર્ગ, ઉપાય.

નિરયણમ્ । નિ + √યા-જ્યુ.

→ માત્ર પર્વાય.

નિર્ઋતિ (૨/૭) પૃથ્વી આપત્તિ.

(૧) તત્ર નિર્ઋતિઃ નિરમણાત્ ।

(૨) ઋચ્છત્તેઃ કૃચ્છાપત્તિઃ इतरा । (સા પૃથિવ્યા સંદિહ્યતે । તયોઃ વિભાગઃ ।)

(૧) નિ + √રમ્-ચાંત યજુઃ, આનંદ પામજુઃ. (જેમાં બધાં પ્રાણીઓ) આનંદ પામે છે.

(૨) નિસ્ + √ઋ- જ્યુઃ, પહોંચજુઃ, આવી પડજુઃ.

→ પહેલામાં સ્વરની ઉપેક્ષા થાય છે. પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યનમાં √રમ્ ના ર ની ઋ સાથે સમાનતા હોવાની કોઈ શક્યતા નથી. ખીજું નિર્વચન અરપષ્ટ છે શબ્દશઃ નિસ્ + √ઋ-સમૃદ્ધિનો અભાવ વાદ્ય આ શબ્દને ઈન્ડો-યુરોપિયન નિર્ (પૂર્ણપણે) + √ઋ- 'જુડું કરજુ' સાથે જોડે છે. લેટિન īrūtī- 'જુડું કરજુ' રોથ એનો અર્થ 'વેધક દરિદ્રતા' કરે છે, ડો. વર્મા 'ઊતરતી દશામાં મૂકનાર રિહિતા' એમ સુધારે છે ઈન્ડો-યુરોપિયન *r-, *er-, *erē- 'જુડું કરજુ' સાથે સંગ્રહ હોવાને કારણે, વાદ્ય એનો અર્થ 'સડો, નાશ' કરે છે

નીચઃ (૪/૨૪) નીચે, નીચું.

નીચઃ નિચિતમ્ ભવતિ ।

નિ + √ચિ-એકજુ કરજુ. નીચે એકજુ કરેજુ.

→ પણ ઈન્ડો-યુરોપિયન *nī-નીચે + *onqerō-s 'જોડું' આર્મેનિયન nī- 'નીચે' ગ્રીક ὀσσε 'આખો'. તેથી. નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું રહી જવા પામે છે. ઋગ્વેદમાં નીચઃ શબ્દ નથી, કેવળ નીચાત્ છે, તે પણ એક જ વાર.

નૂતન (૭/૧૧) હમણાંનું.

નવતરે: ૧ નવ નવું + તર અધિકતાદર્શક.

→ યાસ્કનું નિર્વચન સમજાવું નથી: ઈન્ડો-યુરોપીય *newos-‘નવું’ ને કાળવાચક ‘તન’ લાગ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. (જેમ કે અદ્ય-તન, પુરા-તન, સના-તન.)

નોઘણ (૪/૧૧) એક ઋષિનું નામ. સંસારવાચક.

નોઘા: ઋષિ: ભવતિ ૧ નવનં દઘાતિ ૧

✓ નુ- પ્રસંસા કરતી + ઘા- ‘મૂકવું, રચવું’. જે પ્રસંસા રચે છે તે.

→ અસ્પષ્ટ નિર્વચન. એ ધાતુઓના આદિ અશો મળીને નિર્વચન તૈયાર થાય છે, એટલે નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું છે, પણ તે ઉપરાંત પણ શબ્દ અને તેનું નિર્વચન સમજાવતાં નથી.

વૈક્તિ (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદ્ર.

વૈક્તિ: વજ્રવદા ૧ વજ્રન્-વાંચ + -તિ પ્રત્યય. વાંચ (વદો)નો સમૂહ.

→ તુલનાભાષાની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. અથોપદંત્ય વ્યંજન (અહીં ત્)ની પૂર્વે કોઈ પણ તાલચ વ્યંજન (અહીં ચ્) આવે તો તેને બદલે તે જ સ્થાનનો કંઠ્ય વ્યંજન (અહીં ક્) મુકાય એ સંધિનિયમથી યાસ્ક દેખાતી રીતે જ માહિતગાર હતો. તેથી વજ્રન્ + તિ = વજ્રન્ + તિ = વજ્રન્કતિ

વણિ (૨/૧૭) વેપારી

✓ વણિ: વણિક્ ભવતિ ૧ વણિ: વણનાદ ૧

✓ વણ્ વેપાર કરવો.

→ પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *fel-‘વેચવું’. ગ્રીક fōlōn-‘વેચવું’.

મેકડોનલ-ગ્રીક આ શબ્દ પર વિસ્તૃત નોંધ આપે છે. ઋગ્વેદમાં પણ એટલે ‘સમ્પન્ન પણ દેવોને હવિષ કે પુરોહિતોને દક્ષિણા ન આપનાર વ્યક્તિ’. તેથી ‘ધૃણાપાત્ર’. ઋગ્વેદમાં જ એક સ્થળે એને વેકનાટ-‘વ્યાજખાતે’ પણ કહ્યો છે. રોય/વણ્-ની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારીને સમજાવે છે કે પ્રતિપ્રાપ્તિ વિના કંઈ પણ ન આપનાર તે પણ ગ્રીમર અને લુડવિગ સંમત થાય છે. પણ દિલેશ્વર એને

રૂપોના પરિવર્તનો જેવી કોઈ અરેખરી જાતિ માને છે. મંથું મેકડોનલ-
કીધને તેવી માન્યતા અનાવશ્યક લાગે છે. કેમકે $\sqrt{\text{વળ્-}}$ > વળિ એ
વ્યુત્પત્તિ જ પૂરતી વિશ્વસનીય છે.

સાથે જુઓ વળિજ.

પદ (૨/૭) જુઓ પાદ.

પગ્યા: (૨/૨૮) માર્ગ, રસ્તા.

✓ (૧) પગ્યા: પત્તે: વા । (૨) પગ્યે: વા । (૩) પગ્યતે: વા ।

(૧) $\sqrt{\text{વલ્-}}$ પડવું. (૨) $\sqrt{\text{વલ્-}}$ ચાલવું. (૩) $\sqrt{\text{વલ્-}}$ જવું.

→ છેલ્લા નિર્વચનમાં સ્કોટ્ટ નિર્વચન આપવા માટે જ ચારકે શબ્દ (કે
ધાતુ) નવો કહ્યો હોવાનું માને છે વિદ્વાની $\sqrt{\text{વલ્}}$ ધાતુ આપે છે,
પણ સાથે નોંધે છે: "No real root; the present forms
doubtless bad readings for *patati* etc.; the causative
a denominative 'of the stem *path*.'" ('આ સાચો ધાતુ
નથી. ઉપલાં-એટલે એણે નોંધેલાં-રૂપો પતતિ' વગેરેના જ અરાખ-
વિકૃત પાઠો છે. પ્રેરક રૂપ પણ પચ્વનું નામ ધાતુ છે.') ડૉ. વર્મા
આને તુલનાભાષાઓની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓમાં મૂકે
છે, પણ સાથે જ ચારકે જેમાં અસપ્રમાતપણે સંપર્કદોષની ઘટનાની
અસર જોઈ હોય એવી વ્યુત્પત્તિ પણ મળે છે પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ
(બોહ્નલેક્ષિક અને રાય) અનુસાર મૂળ ઈન્ડો-યુરોપિયન *pent(h)-
કે *pont(h)- 'જવું'. ગ્રીક póntos- 'જળમાર્ગ', પણ એ
મૂળ ઉપર પણ ઈન્ડો-યુરોપિયન *pēt- (જુઓ પચતે), 'જવું' ની
અસર કદાચ થાય છે. સંપર્કદોષનો કિસ્સો.

પયસ (૨/૫) દૂધ.

(૧) પય: પિબતે: વા । (૨) પ્યાયતે: વા ।

(૧) $\sqrt{\text{પા-}}$ પીવું. (૨) $\sqrt{\text{પ્યાય-}}$ જડા થવું, ફેલવું.

→ તુલનાભાષાઓની દૃષ્ટિએ માત્ર ખીલું નિર્વચન સ્વીકાર્ય છે. એમાં
પયસ (પય + અસ) નો ઘસ અને યાની જે અનુરૂપતા ચારકે
કદાચ છે તે કવે ભાષાશાસ્ત્રમાં ઈન્ડો-યુરોપિયન *oi (=અય) । oi

૧૦૦. ૧૦. એ પ્રમાણે, સમજવાય છે, એટલે પ્રાતુનું ઇડો-યુરો. મૂળ *poi-,
 *poīd- 'ચરણી' હતું. સ્વરોની આવી: અનુરૂપતા: સંસ્કૃતમાં અને
 ૧૦૦. ૧૦ ઇડો-યુરોમાં-તદને 'સ્વાભાવિક હતી.' અવેસ્તા pāēma- 'માનું દૂધ.'
 pāy-as માં pāy- ઇડો-યુરો. પ્રાતિપદિક *pōīd- નો પ્રથમ
 અંશ છે. આ મૂળ પ્રાતિપદિક ક્ય પર સ્વરભારે આવવાને કારણે
 પ્રાચીન ઇડો-આચન સુધીમાં √પ્યાય્ બની નામ છે. ડો. વર્મા
 કેટલાંક ઉદાહરણો આપી આ વાત સમજાવે છે. જેમકે હવિમન્ પશુ
 હ્યાત્, પુનાતિ પશુ પવિત્. પ્રો. ફતહસિધ √પય્- 'જપુ'
 (ધાતુપાઠ ૧.૫૦૫) માંથી નિપજાવે છે, અને અથર્વવેદ (૯.૧.૮) ને
 આધારે √પય્- 'પ્રવાહીની ગતિ'ના અર્થમાં લે છે!

પરુપ (૨/૬) સાંધા-ગાંઠા-વાળું.

પર્વવતિ, ખાસ્વતિ इति औपमन्यवः ।

પર્વન્-સાંધો, તેજ (ઔપ૦).

→ મો-'સર્પ'ના વિશેષણ તરીકે પરુપ્-પરુસ્ માંથી વ્યુત્પન્ન કયું છે.
 પરુસ્ ઇડો-યુરો. *per-'આગળ'નું જ સાતત્ય છે, જુઓ ગ્રીક
 peiremaie-'સાંધા હોય તેવું'. પર્વન્-'ગાંઠ'. નિર્વચન પૂર્ણપણે
 સ્વીકાર્ય.

પર્વત (૧/૨૦) પર્વત.

પર્વવાન પર્વતઃ । પર્વન્-સાંધો, ગાંઠ

→ જુઓ ઉપજુ પરુપ. ઇડો-યુરો. *per-'ગાંઠ'. ગ્રીક peiremaie-
 'ગાંઠ મારતો, જોડીને દૃઢ કરતો.' સ્વીકાર્ય નિર્વચન.

પર્વન્ (૧/૨૦) ગાંઠ, અર્ધમાસનું પર્વ.

(૧) પર્વ પુનઃપૃષ્ઠાતે: ।

(૨) પ્રીણાતે: વા અર્ધમાસપર્વઃ । દેવાન્ અસ્મિન્ પ્રીણયન્તિ ।

(૧) √પૃ-પૂરતું. (૨) √પ્રો-પ્રસન્ન કરતું. અર્ધમાસનાં પર્વો વખતે દેવોને પ્રસન્ન કરે છે.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિ ની અંસર હેઠળ અપાયેલું નિર્વચન. જુઓ ઉપરનાં બે.

પૂર્વ (૪/૩) પાસળી.

પર્ણ: સ્પૃશતે: । સંસ્પૃષ્ટા પૃષ્ઠદેશમ્ ।

√સ્પૃશ્ સ્પર્શ કરવો. પીઠના બાગને સ્પર્શનાર.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિ નો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય *pr̥k- 'પાસળી' અવેસ્તા pr̥ksh- 'પાસળી', સ્કોટ્લ નિર્વચનનાં બે વાક્યોને એ નિર્વચન ગણીને પાંચસામાં પૃષ્ઠ- 'પીઠ' > પર્ણ: એમ સમજાવે છે. પણ પહેલા વાક્યમાં વ્યુત્પત્તિ ધાતુમૂલ આપીને બીજામાં તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે એમ માનવું વધુ સચુક્તિય લાગે છે.

પલિત (૪/૨૬) પળિયાં. (અગ્નેષમાં હોતુના વિશેષણ તરીકે) ઉદાર, ઉપકારક. પલિતસ્ય પાલયિતુ: ।

√પાલય- રક્ષણ કરવું, પાળવું.

→ યારકના નિર્વચનમાં સ્વરની ઉપેક્ષા થતી હોવાથી એ શિયિલ વ્યુત્પત્તિ બને છે. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ એનો અર્થ 'જૂખતું' કરે છે, અને અર્થની દૃષ્ટિએ તે વધારે સારો છે. પરંતુ જ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પલ- 'જૂખતું' માંથી શબ્દ નિપજાવવો વધુ યોગ્ય ગણાય.

પાણિ (૨/૨૬) હાથ.

પાણિ: પણાયતે: પૂજાકર્મણ: । પ્રગૃહ્ય પાણી દેવાન્ પૂજયન્તિ ।

√પણાય- પૂજવું, માન આપવું. બે હાથ બેડી દેવોને પૂજે છે.

→ બે કે શબ્દનું મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *pelg- કે *pelg- 'હાથ' (મધ્ય ઈન્ડો-આર્યન પર્ણ). લેટિન palma- 'હાથનો પાંખો'. જુઓ અંગ્રેજી palm. [મધ્ય ઈન્ડો-આર્યન પર્ણ માંથી સંસ્કૃતમાં પાણિ થવાની પ્રક્રિયા પર્ણ > પળિ > પાણિ એમ સમજાવી શકાય ? સંસ્કૃતના રેવાળા સંયુક્તાક્ષરો પ્રાદેશિક બાપા સુધી આવતાં રેફ લુપ્ત થઈ આગમો

૧. ધધુ વણુ દીર્ઘ અને છે. એ પ્રક્રિયા તો, ખૂબ જાણીતી છે. દા. ત.
કર્મ > કર્મ > કામ, ધર્મ > ધર્મ > ધામ, ચર્મ > ચર્મ > ચામ (કુ),
(હાડચામ) વગેરે.]

પાદ (૨/૭) પગ. પગલું. ચોથો ભાગ.

(૧) પાદઃ પદ્મતેઃ । (૨) તન્નિધાનાત્ પદમ્ ।

(૩) પશુપાદપ્રકૃતિઃ પ્રભાગપાદઃ । પ્રભાગપાદસામાન્યાત્ હતરાણિ પદાનિ ।

(૧-૨-૩) ✓ પદ-ચાલવું. પગ મૂકવાથી (ચાલ તે) પગલું. પશુના પગના સાદૃશ્યથી ચોથો ભાગ. ચોથા ભાગ સાથેની સમાનતાને કારણે ખીન્ન ચતુર્થાંશ (પશુ પાદ કહેવાય છે.)

→ ડૉ. વર્મા એમ તો નોંધે છે કે ઈન્ડો-યુરોપીય પ્રાતિપદિક *ped- 'પગ' (લેટિન ped- 'પગ') ની સાથે જ એક ઈન્ડો-યુરોપીય ધાતુ *ped- 'જવું' (લિથુઆનિયન pėdinti- 'ધીમે ધીમે જવું') પણ હતું ખરું; પણ "to derive the noun પદ from the verb ✓ પદ was too primitive" એમ કહીને તેઓ નિર્વચનને નામાનિ આહવાતજાનિ ના પ્રભાવ હેઠળ અપાયેલું ગણાવે છે. પરંતુ એમના અભિપ્રાય સાથે સમત થવું મુશ્કેલ છે. જો ✓ દિશ્ 'ખતાવવું' માંથી દિશ્-દિશા પ્રાથમિક નિર્વચન ન હોય તો ✓ પદ 'ચાલવું' માંથી પદ નિષ્પન્નવતું નિર્વચન પ્રાથમિક અવસ્થાનું શી રીતે હોઈ શકે ? દિશાના અને દર્શાવવાના સંબંધ જોટલો જ સ્વાભાવિક સંબંધ પગનો અને ચાલવાનો હોય અને ઈન્ડો-યુરોપીય નામ અને ધાતુ બંને સરખા જ મળતાં હોય તો વારકનું નિર્વચન તુલના બાપાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણવું પડશે. સાહિત્યમાંથી પુરાવા ન મળે તો નિર્વચનને સંબંધિતપણે સ્વીકાર્ય કે કદાચ સ્વીકાર્ય, ગણી શકાય, પ્રાથમિક ગણવાનું ચોક્કસ નથી લાગતું.

પારં (૨/૨૪) હતું. સાંમે કમિનું. પેલી પાસું.

પારમ્ પરમ્ ભવતિ । પર-પેલી તરફનું.

→ "સ્વીકૃતિઃ" પાર-પરં બંનેના ઈન્ડો-યુરોપીયન અનુરૂપ રૂપો મળે છે.
 *per-¹³³id- સામે 'પાર' લંઘનું, *per- 'પેલી તરફનું'. ગ્રીક
 perās- 'હું દયાથી કરું છું'.

પારાવતઘ્ની (૨/૨૪) સરસ્વતી નદીનું વિશેષણ

પારાવતઘ્ની પારાવારઘાતિનીમ્ ।

પારાવાર-દૂરનો અને નજીકનો કાંઠો + √હન્ દણ્ડનું, નાશ કરવો, અકાળનું.

→ આ નિર્વચન માત્ર વિવરણ નહીં પણ વ્યુત્પત્તિ હોય તો એ દેખાતી રીતે જ, મૂખ્યાર્થિકનું છે, કેમકે પારાવત એટલે પારાવાર કદી હોઈ શકે નહીં, સાચાનું પારાવત-દૂરવેસે અર્થઘટન ઠીક લાગે છે તેમ છતાં શબ્દ તો નથી જ સમજતો એવી નોંધ સાથે ડો. વર્મા નિર્વચનને અરપષ્ટ વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. પણ સાચાનું સમજવો મુશ્કેલ નથી. પારાવત- 'દૂરનું, દૂરનો પ્રદેશ' પરથી પારાવત- 'દૂર દેશના લોકો' એવો અર્થ એ કહેવો છે. મેકડોનલ અને કાથે Vedic Index માં આ શબ્દ પર આપેલી નોંધ રસપ્રદ છે. તેથી તેના કેટલોક અંશ નીચે આપ્યા છે : ઋગ્વેદ માં ચાર-પાંચ વાર પારાવત શબ્દ આવે છે. રાયને મતે મોટે ભાગે એના અર્થ 'દૂરથી આવતું' એવો થાય પરંતુ બે કેકાણે (એક ઋગ્વેદમાં, બીજું પંચવિશ્ર બ્રાહ્મણમાં) તે એને યમુનાના કાંઠા પર રહેલી પારાવત નામની કોઈક જાતિનું નામ માને છે. પંચવિશ્ર બ્રાહ્મણમાં તો તુરશ્વરસ પોતાના બે સામન્તો દ્વારા ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરે છે તેના બદલામાં ઇન્દ્ર તેને યમુનાને તીરે વસતા પારાવતોનો ઉપહાર આપે છે એમાં આ જાતિનો જ ઉલ્લેખ છે. દ્વિલેખાં તો બધે જ આ શબ્દ દ્વારા જાતિનો ઉલ્લેખ માને છે. એની ધારણા મુજબ ટોલેમીએ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ગેડ્રાગિયાની ઉત્તર-સરહદે રહેનારી પાપુએટાર્ક $\pi\alpha\rho\nu\tau\alpha\iota$ પ્રજા, અથવા 'આરેઈઆ Apeia માં વસતી પારાઉટાર્ક $\pi\alpha\rho\nu\tau\alpha\iota$ પ્રજા તે આના જેવી જ. (હિરોડોટસે ઉલ્લેખેલી અપાપુટાર્ક $\text{A}\pi\alpha\rho\nu\tau\alpha\iota$ જાતિ પણ આના જેવી જ હોવી જોઈએ.) એટલા મતે આ જાતિ પર્વતીય હતી. લુડવિગ-ગેલ્ડનર પણ આમાં કોઈક જાતિનો ઉલ્લેખ જુએ છે. ઋગ્વેદમાં પારાવતોના સંદર્ભમાં

સરસ્વતીના ઉલ્લેખ પંચવિંશ બ્રાહ્મણના વિપ્લા ઉલ્લેખ સાથે મળતો આવે છે.” આ રીતે જોતાં પારાવતઘ્નો એટલે પારાવતોને હણનારી નદી

પાશ્વ (૪/૩) પડખું, પાંસળીવાળો પ્રદેશ...

પાશ્વમ્, પશુમયમ્ અક્ષમ્ ભવતિ । પશુ-પાંસળી...

→ સ્વીકાર્ય

પાશ (૪/૨) જળ.

પાશઃ પાશયતેઃ વિપાશનાત્ । ✓ પાશ-બાંધવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇ-ડો-યુરો *pōk, *pōk-‘બાંધવું, મંજૂત કરવું’.

લેટિન paciscor-‘સંધિ કરવી’. pōx ‘સંધિ, શાંતિ’. [પશુ

પરિશિષ્ટમાં ડો. વર્મા આ નિર્વચનને અરપષ્ટના વર્ગમાં મૂકે છે]

પિજવન (૨/૨૪) વ્યક્તિવાચક નામ.

(૧) પિજવનઃ પુનઃ સ્પર્ધનીયજવઃ વા ।

(૨) અમિધીભાવગતિઃ વા ।

(૧) અપિ + ✓જૂ-હિતાવળા થવું. સ્પર્ધા (કે સ્પૃહા) કરવા યોગ્ય વેગવાળો

(૨) (અ-નિષેધાર્થક ?) + ✓પિજ્ (સ્કોલ્ડ આપ્ટે-પિજ્) મિશ્ર કરવું + ✓અવ્ જવું ?

→ આ નિર્વચન સમજવામાં ઠીક ઠીક મુશ્કેલી રહેલી છે. સ્કોલ્ડ

(૧) ✓સ્પૃઘ્ સ્પર્ધા કરવી, અનુકરણ કરવું + જવ વેગ - ગતિ

(૨) ✓પિજ્ aufl recten (શરૂ કરવું, જવા માંડવું), [✓પિજ મિશ્ર કરવું, ધાતુપાઠ ૨૪.૧૮] એમ બે નિર્વચનોનું પ્રયક્ષરણ દરે

છે. ✓પિજ્ ને બદલે આપ્ટે ✓પિજ્ઞ ધાતુ આપે છે. ડો. વર્મા

બીજાની નોંધ લીધા વિના પહેલાંને અરપષ્ટ ગણાવે છે. તેમને મતે

સ્પર્ધનીય તે પિનું વિવરણ જ છે, વ્યુત્પત્તિ નથી. રાજવાડે ધાતુ-પાઠમાંથી ✓પિ ગતી દાંકે છે પણ એથી સખ્તની વ્યુત્પત્તિ ઉપર દશે પ્રકાર ફેંકાતો નથી એમ ડો. વર્મા નોંધે છે. ડો. લક્ષ્મણ

સરૂપ વિજવન:- જવ (√જૂ) એટલો નિર્દેશ કરે છે બિહરની
 √વિજ્ છે √વિઝ્ નો ઉલ્લેખ નથી કરતા, પણ √જૂ 'ઉતાવળા
 ઝડપી-થવું' (ઝડપ કરવી)' એવો અર્થ આપે છે. √વજ્ એટલે
 start (ચર કરવું) એવો અર્થ આપીને પ્રત્યાર્થ મૂકી તે નોંધે છે
 કે આ ધાતુનાં રૂપો તથા તેમના અર્થો પૂર્ણપણે સંકારપદ છે.
 દુર્ગની દીકા : (૧) તસ્ય હિ સ્પર્ધર્હો જવો વેગઃ ।
 (૨) ન તસ્ય મિશ્રીમૂતપૂર્વા ગતિરન્યવેગવાદ્ધિઃ અતિશય્યાત્ ।
 શાસ્ત્રવાદે : "યારકના ધાતુપાઠમાં √વિ-સ્પર્ધા દેવી' એવો અર્થ
 લાગે છે. કે એણે પયનીય સ્પર્ધનીય ક્યું? જેની ગતિ જવા
 યોગ્ય-સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય છે તે." ખીલું નિર્વચન તેમના મતે પહેલાનું
 જ વિવરણ છે : "એની ગતિ સાથે કોઈ પોતાની ગતિ મેળવી શકતા
 નહીં, એની સ્પર્ધા કરી શકતા નહીં"—એ ખોટું નથી. પણ ધાતુપાઠ
 √વિજ્-મિશ્ર કરવું' આપે છે તેનું શું કરવું? આ સંલેખોમાં
 શબ્દને સ્વતંત્ર રીતે √વિ 'જવું' + √જૂ (જવન) 'ઉતાવળ
 કરવી' એમ સમજાવી શકાય- જે ગતિમાં વેગવાળો-ઝડપી છે તે.
 યારકના પહેલા નિર્વચન પ્રમાણે અપિ + √જૂ be swift towards,
 be swift upto માંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય ખરું. તે ઉપસર્ગના
 અનો લોપ વઠિત માગુરિરલ્લોપમવાપ્યોરુપસર્ગયોઃ એ ભાગુરિના
 પાણિનિએ સ્વીકારેલા નિયમ અનુસાર સાધ્ય ગણી શકાય, અને
 અપિધાન>પિધાન ની જેમ અપિજવન>વિજવન સમજાવી શકાય.
 ખીલ નિર્વચનને પહેલાનું જ વિવરણ ગણીએ તો પ્રશ્ન નથી. સ્વતંત્ર
 ગણીએ તો અ + √વિજ્ + √અવ્ 'ન મિશ્ર થઈ શકે એવી
 ગતિવાળો' એમ અર્થ ક્યાં પછી અ નું શું થયું એ પ્રશ્ન રહેવાનો જ.
 સિવાય કે અપિધાન>પિધાન ના મિથ્યા સાદૃશ્ય (false analogy) માં
 અ-વિજ્-અવન માંથી વિજવન નિષ્પન્ન કરીએ.

પિલ્લ (૪/૨૧) પિતા

(૧) પિતા પાતા વા । (૨) પાલયિતા વા ।

(૧) √પા-રક્ષવું. (૨) √પાલ-પાળવું.

- નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રસાવિ. ઇન્ડો-યુરો. *patēr-‘પિતા’.
 ગ્રીક patēr-‘પિતા’. ગ્રો. ક્ષત્રસિંધ અર્થવેદાદિને આધારે
 ✓પિ + પોપવું, હિછેરવું’ (૧) પરથી નિષ્પન્ન કરે છે.

પિપીલિકા (૭/૧૩) કાડી.

પિપીલિકા પેલતે: મતિકર્મણ: ।

✓પેલ-જવું.

- અરપષ્ટ નિર્વચન. ✓પેલ: ધાતુપાઠમાં અને નિરુક્ત (૨/૧૪) માં
 પણ મળે છે ખરો. તેમ જાન ૩૦૬ માં યે યસાનર આ જ શબ્દો છે.
 પરંતુ આ ધાતુ વૈદિક સાહિત્યમાં પણ અન્યત્ર કરી પ્રયોજાયો નથી,
 એટલે વૈયાકરણોનું જ સર્જન હોવાની સંભાવના પૂરેપૂરી, એમ
 ડો. વર્મા કહે છે.

પિપાઠ (૪/૨૫) નિન્દક

દેવવીયુમ્ । પીયતિ: હિસાકર્મા .

✓પીય નિન્દા કરવી, હિંસા કરવી.

- ‘સ્વીકાર્ય’. ઇન્ડો-યુરો. *pi-‘શાપ આપવો’. જુની ઉચ્ચ જર્મન
 fīten-‘ધિક્કારવું’. સરખાવો અંગ્રેજી fit.

પુત્ર (૨/૧૧) પુત્ર

(૧) પુત્ર: પુરુ ત્રાયતે ।

(૨) નિપરણાત્ વા ।

(૩) પુમ્ નરકમ્ । તત: ત્રાયતે ઇતિ વા ।

(૧) પુરુ (=પુ) ખૂળ + ✓ત્રા રક્ષવું. ખૂળ રક્ષે છે.

(૨) (નિ) + ✓પૃ પિડાન કરવું. પિડાનને કારણે રક્ષે છે.

(૩) પુદ્ નરકયું નામ + ✓ત્રા રક્ષવું. પુદ્ નામના નરકમાંથી રક્ષે છે.

→ 'ત્રણે નિર્વચનો લૌકિક કે લોકોમાં પ્રચલિત હોય, એ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિઓ આપે છે. તેમાં પહેલું વર્ણોમાં ચણ્ડેના સંક્ષિપ્ત રૂપો 'એનાડું' છે. બીજામાં સ્વરની ઉપેક્ષા છે. ('દ્વાય પેદેલી' એ 'લુંદા' 'લુંદા' ગણેલાં નિર્વચનો એક જ હોય એમ પ્રશ્ન બને. 'જે પિંડદાનથી પ્રાપ્ત રહે છે તે', 'જે કે તેમાં નિવરણાત્મની પંચમી મુશ્કેલી ઊભી કરશે. રોકાઈ અને ડો. વર્મા બને તથા તથા નિર્વચનો' આપે છે તેથી અંદાં તેમનું જ અનુસરણ ક્યું છે). ખરેખર, તે, ઈન્ડો-યુરોપીય *put-, *pu- નાનો, યુવાન'. લેટિન putus- 'છાકરો'.

પુરીય (૨/૨૨) ક્ષણપ કરનાર, પાણી.

(૧) પુરીયમ્ પૃનાતે: । (૨) પૂરયતે: વા ।

(૧) √ પૂ૨યું. (૨) √ પૂ૨૨યું, બસ્યું.

→ સંબંધિતપણે સ્વીકાર્ય: 'તરસને પૂરે છે', કે 'નદીઓને પૂર્ણ કરે છે' ઈન્ડો-યુરોપીય *pel- 'પૂરવું'. લેટિન plere- 'ભરવું'.

પુરુષ (૨/૩) પુરુષ, આત્મા-અંત:પુરુષ.

(૧) પુરિ ષાદ: । (૨) પુરિણય: । (૩) પૂરયતે: વા । પૂરયતિ બન્ત: ઇતિ બન્તરપુરુષમ્ અભિપ્રેત્ય ।

(૧) પુર્ + √ સ્પૃ બેસ્યું. નગરમાં બેસનાર, રહેનાર.

(૨) પુર્ + √ જ્ઞો સંયું. નગરમાં સુનાર.

(૩) √ પૂ૨યું. જે દેહને અંદરથી ભરી દે છે તે અંતરપુરુષ.

→ ડો. વર્મા આને અરપષ્ટ નિર્વચન કહીને નોંધે છે: These derivations are apparently inherited from old literature of the Vedas or the Brāhmaṇas and, so it is difficult to determine whether they are due to literary fancy, popular etymology, or are based on some philological grounds. ડો. વર્માની મુશ્કેલી સાચી છે. સાંખ્યના પુરુષ કે ઉપનિષદોના આત્મા વિશે ગીતામાં : નંદદ્વારે પુરે દેહી નેવ કુવંચ્ચ કારયન્ વગેરેમાં જણાય છે તેમ પુરુષની આવી વ્યુત્પત્તિ પરંપરામાં જ ઊતરી આવેલી છે.

પુરોહિત (૨/૧૨) પુરોહિત.

પુરોહિતઃ. પુરઃ એનમ્ દઘતિ ।

પુરઃ આગળ + √ઘા મૂકવું. એને આગળ મૂકે છે.

→ સ્વીકાર્ય. પુરઃ નું મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *percs- 'ની પહેલાં, આગળ'.

ગ્રીક pres-bus 'જવું'. હિત > √ઘા નું મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય

*dhi- 'મૂકવું'. લેટિન creditus 'માનેલું'.

પૂર (૭/૨૩) માણસ, લોકો.

પૂરવઃ પૂરયિતવ્યાઃ, મનુષ્યાઃ । √પૂ, પૂર્, પૂર્યું.

→ અરપષ્ટ નિર્વચન. એનો ચોક્કસ અર્થ અનિશ્ચિત છે. પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ ખતાવે છે તેમ આ શબ્દ પુરુષ સાથે સંકળાયેલો છે. ધર્મીવાર પુરુષ એવી જોડણી પણ મળે છે. તે બંને કદાચ પુરુ-નાં દીર્ઘવેલ્લાં સ્વરૂપો હોય

પૃથિવી (૧/૧૩-૧૪) પૃથ્વી

પ્રયત્નાત્ પૃથિવો ઇતિ આહુઃ ।

√પ્રય્ દેશાયુ વિસ્તાર્યું.

→ ભાષાશાસ્ત્રના અપૂરતા વિકાસને લીધે પ્રાથમિક અવસ્થાનું રહી જવું નિર્વચન મૂળ ઈન્ડો-યુરોપીય *plit- કે *plat- 'પહોળું' અને અને સપાટ'. ગ્રીક platos, લિથુઆનિયન platos- 'પહોળું'. જુઓ અંગ્રેજી plateau સરખાવો : યદપ્રથયત્ તત્ પૃથિવ્યે પૃથિવિત્વમ્ પ્રપયઃ પૃથિવ્યો. । (તેતિરીય બ્રાહ્મણ.)

પૃષ્ઠિ (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

૭ (૧) પૃષ્ઠિઃ આદિત્યો ભવતિ ।

(૧) 'પ્રાભુતે એનમ્ વર્ણઃ' ઇતિ નૈરુક્તાઃ ।

(૨) સંસ્પ્રષ્ટા રસાન્ ।

(૩) સંસ્પ્રષ્ટા માસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૪) સંસ્પૃષ્ટઃ માસા ઇતિ વા ।

(૨) અથ દ્યૌઃ ।

સંસ્પૃષ્ટો જ્યોતિર્મિઃ પૃષ્ઠ્યકૃદ્ધિઃ ચ ।

(૧) (૧) પ્ર + √અષ્ ભેળવવું, વ્યાપવું. એને વર્ણો વ્યાપેલા છે.

(૨) (૩) (૪) અને (૨) (સમ્) + √સ્પૃષ્ સ્પર્શ કરવો.

→ ડો. વર્મા આને નામાનિ આહવાતજાનિનાં પ્રભાવવાળું' મણાવે છે. ઈન્ડો-યુરો $*prk-$ 'વિવિધરંગી, ચિત્રવિચિત્ર'. આકાશના અર્થ વિશે એમણે કશી ટીકા-ટીપ્પણ કરી નથી, પરંતુ નમત્ વિશે કહ્યું છે તેમ જ, પૃથ્વી પહેલાં આકાશના અર્થમાં હશે અને પછી સૂર્યમાં અર્થ સંક્રાન્ત થયો હશે.

પૃષ્ઠ (૪/૩) પીઠ.

પૃષ્ઠમ્ સ્પૃશતે: । સંસ્પૃષ્ટમ્ અજ્ઞૈ: ।

✓સ્પૃશ્ સ્પર્શ કરવો. ખીબા અંગે સાથે સંપર્કમાં આવેલું છે.

→ આ પછી નામાનિ આહવાતજાનિનાં પ્રભાવવાળું. ઈન્ડો-યુરો $*pr-$ 'દારા, -માંથી' + $*\sqrt{stak}$ 'ઊભા રહેવું' અને એનું સમાતર ૩૫ સિધુઆનિયન pōrśāḥ - 'આંગળી'.

વૈજવન (૨/૨૪) વ્યક્તિવાચક નામ

વૈજવન: વિજવનસ્ય પુત્ર: ।

વિજવન ઉપરથી પિતૃવાચક.

→ સ્વીકાર્ય.

પ્રતીક (૭/૩૧) બાહ્ય દેખાવ. -ના તરફ વળેલું કે વાળેલું.

(૧) પ્રત્યક્તં ભવતિ । (૨) પ્રતિદર્શનમ્ વા ।

(૧) પ્રતિ + \sqrt{ak} ના તરફ વાળવું. (૨) પ્રતિ + \sqrt{hik} જોવું.

→ પ્રાથમિક દેશનું. ઈન્ડો-યુરો $*prcti-$ + $oqu-$ 'જોવું'. ગ્રીક $\acute{o}popw$ 'મેં જોયું' છે.

પ્રથમ (૨/૨૨) પહેલો.

પ્રથમ: इति मुख्यनाम । प्रथमः भवति ।

પ્ર + તમ સૌથી આગળ, શ્રેષ્ઠ.

→ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો $*pro$ + $tam-$, અવેસ્તા $fratama-$ 'સૌથી આગળનો'. એટલે પ્રથમનો શબ્દશ: અર્થ 'સૌથી આગળનો' છે. શબ્દમાં ઈન્ડો-યુરો લાપાનાં જે શ્રેષ્ઠતાદર્શક પ્રત્યયો-થ-અને -મ રહેલા છે. ઋ ૧.૧૫૨ ૩. અ માં શબ્દનો આ શ્રેષ્ઠતાવાચક અર્થ દેખાય છે: અપાદેતિ પ્રથમા પદ્ધતીનામ્ । “પથ પિનાતી છતાં, પગવાળી વસ્તુઓમાં સૌથી પહેલી જાય છે.”

પ્રધિ (૪/૨૬) પૈ'ડાનો નાલિની આનુબાનુ મૂકેલો ભાગ, આરા.

પ્રધિ: પ્રહિત: ભવતિ ।

પ્ર + √ધા મૂકવું. જે ગોઠવેલો છે.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *pro- 'આગળ.' લેટિન pro- 'આગળ ઉપર'.

√ધા-ઇન્ડો-યુરોપીય *√dhi-મૂકવું.

પ્રસ્નેય (૧/૬) સ્નાન કરાવવા થોડું.

પ્રસ્નેયા: સ્નાનાહ્વી: ।

પ્ર + √સ્ના સ્નાન કરવું. વિધ્યર્થ કૃદંત.

→ વ્યાકરણસિદ્ધ છે તેથી સ્વીકાર્ય.

વન્ધુ (૪/૨૧) સસુ, સ્વજન.

વન્ધુ: સંવન્ધનાત્ । √વન્ધ્ બાંધવું. સંબંધ-સાથે બંધાવા-ને કારણે.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhend-, એંગ્લો-સેક્સન bindar-, અંગ્રેજી bind, ગુજરાતી 'બાંધવું' વગેરે.

વિલ (૨/૧૭) દર, છિન્ન, ચુકા

વિલમ્ ભરમ્ ભવતિ । વિમર્તે: ।

√મૃ ધારણ કરવું, વહન કરવું. જે ધારણ કરે છે.

→ સ્વર-વ્યંજન બંનેની ઉપેક્ષા કરતું હોવાથી નિર્વચન શિથિલ બને છે.

મૂળ કદાચ ઇન્ડો-યુરોપીય *bhel- 'ખેલવું,' આર્મેનિયન pelem

'હું ખેલી કાઢું છું.' પણ આ વ્યુત્પત્તિ પણ ચોક્કસ નથી એમ

ડો. વર્મા કહે છે. (જે કે આપ્ટેના શબ્દકોશમાં વિલ્ ૬.૫૦ અને

૧૦.૩૦ ધાતુ To split, cleave, break, divide એ અર્થવાળો

છે ખરો. પણ વિક્ટરીમાં નથી.) ચારકનો √મૃ (ભરવું ?) ત્રીજા

ગણનો છે, પણ એ અર્થવાળો √મૃ પાણિનીના ધાતુપાઠમાં પહેલા

ગણનો છે એમ દર્શાવી રાજવાડે આમ સમજાવે છે. "A hole

is called વિલ because it is filled with water etc."

વિલ્મ (૧/૨૦) લાકડાના છોડા, અર્ધ, અંશ, ભાગ.

(૧) વિલ્મં મિલ્મમ્ । (૨) માસનમ્ इति वा ।

(૧) √મિદ બેઠવું, ચીરવું. (૨) √માસ પ્રદાશવું.

→ પહેલું નિર્વચન માત્ર વિલ્મનું વિવરણ જ છે. દુર્ગ એનો ભેદન એવો અર્થ આપે છે, એમ સ્કોલ્ડ નોંધે છે. બીજું નિર્વચન એને નથી સમજાયું, પણ ખરેખર તો એ વિવરણ છે. પહેલામાં ચારકે છાદિવિપચંચ (૨/૧) બતાવ્યો છે એમ કહી શકાય. ૩૦ સરખા પાટ્ટીપર્મા બતાપે છે કે લર્નુંહરિના વાક્યપદીય પરતી દીકામાં હરિતપલ લગભગ ચારકના જ સખ્દો પ્રયોજે છે : ऋषयः साक्षात्कृतधर्माणो...विल्मं समामनन्ति...वेदवेदाङ्गानि विल्मः । પણ અર્થ તદ્દન જુદો થયો છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં વિલ્મ કે મિલ્મ એક નથી. ૩૦ વર્મા નિર્વચનને અરપટ ગણે છે અને વિલ્મનો અર્થ 'span' વિસ્તાર, ભાગ, પ્રદેશ' હોય તો એને ઈન્ડો-યુરોપીય *del- 'ખેદવું' સાથે સાંકળી શકાય એમ નોંધે છે. મોનિયેર વિલિપ્સ : વિલ્મગ્રહણમ્ grasping by bits i.e. by degrees.

ધોપનો અધોપ-મ્ નો વ્-તો સમજાય તેમ છે. મિદ્>મિદ્>મિલ્>મિલ્>વિલ્ એમ સંબંધ કહી શકાય ખરો ? ઋ. ૨.૩૫ ૧૨માં વિલ્મઃ નો અર્થ ૩૦. વેલણકર chips of wood કરે છે.

વિલ્મ (૧/૧૪) બિલીપત્રનું વક્ષ કે બિલ્લાનું ફળ.

(૧) વિલ્મમ્ ભરણાત્ વા । (૨) ભેદનાત્ વા ।

(૧) √મ્ ધારણ કરવું. (૨) √મિદ્ ભેદવું.

→ અરપટ નિર્વચન, ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિર્વચન યોગ્ય નથી. જુઓ વિલ્મ.

વિસ (૨/૨૪) કમળતાંત્ર.

વિસં વિસ્યતેઃ ભેદનકર્મણઃ, વૃદ્ધિકર્મણઃ વા ।

√ વિસ ભેદવું, વૃદ્ધિ પામવું.

→ અરપટ નિર્વચન. આ અર્થવાળો આવો કોઈ ધાતુ હસ્તી ધરાવતો હોવાનું કશું પ્રમાણ નથી એમ ૩૦ વર્મા નોંધે છે. પરંતુ આપે

√ વિસ ધ. પ. ધાતુ 'જવું', 'પ્રેરવું', 'કેંકવું', 'ચીરવું' વગેરે અર્થવાળો આપે છે. રાજ્યાકે પણ ધાતુપાઠ દાકે છે, પણ વિકૃતીમાં નથી.

વૃણ (૨/૨૨) જળ, બીનાસ.

(૧) વૃણમ્ इति उदकनाम । ब्रवीते: वा शब्दकर्मण: ।

(૨) બ્રજતે: વા ।

(૧) √ वृ ऋ कहेણું, અવાજ કરવો. (૨) √ બ્રજ પડવું.

→ ડો. વર્મા આને સંપર્કદોષના અણુસારવાળી વ્યુત્પત્તિ ગણે છે.

વૃહત્ (૧/૭) જિઅ, જિયું, મહાન. મુખ્ય.

વૃહત્ इति महतः नामधेयम् । परिवृढम् भवति ।

√ वृह्- विस्तारयु.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bbr̥ǵh 'જિયું'. અવેસ્તા barazant 'ઉદાત્ત'. સ્કાંડઃ પરિવૃદ્ધમ્ 'the surrounded one, the lord chief.'

વૃહતી (૭/૧૨) એક વૈદિક ઇંદ્ર.

वृहती परिवहंणात् । √ वृह्- विस्तारयु, वधयु.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ વૃહત્.

વ્રહ્મન્ (૧/૮) બ્રહ્મા, સ્તુતિ.

(૧) ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः ।

(૨) ब्रह्म परिवृढम् सर्वतः ।

(પરિ +) √ वृह् - મહાન થવું, વિસ્તરવું, વધવું. બ્રહ્મા-ગાનથી બધી રીતે શ્રેષ્ઠ. બ્રહ્મ-સ્તુતિ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ.

→ સ્વીકાર્ય જુઓ વૃહત્.

પ્રો. ફતહસિંધની નોંધ રસપ્રદ છે. યુરોપીય વિદ્વાનો વ્રહ્મન્ને આધરિશ bricht-‘જાગૃ’ (ઓઈડેનબર્ગ), bragr ‘કવિના’, bragrī ‘કાવ્યદેવી’ (દિસ્લેથા) સાથે જોડે છે. તેથી તેમને મતે મૂળે વ્રહ્મન્ એટલે જાદુમંત્ર-magical formula or spell. ઝગ્નેદમાં કેટલેક કેઠાણે વ્રહ્મન્ એટલે ‘સ્તુતિ-જાદુઈ મંત્ર’નો અર્થ છે પણ ખરો. પણ વૈદિક સાહિત્યમાં સ્તુતિથી પૂજક તથા પૂજ્ય દેવ બંનેના

બક્ષ-શક્તિ વધે છે એવી માન્યતા હોવાનું દર્શાવવા માટે પૂરતો પુરાવો છે. યદને પણ વ્રહ્માનું ક્ષણ છે. અને મૂળે 'વિસ્તાર'નો અર્થ યદ સાથે સંબંધ હોવાનો સંભવ ખરો. અગ્નિ દેવાય તે પહેલાં અરણિમાંથી તેને પ્રકટ કરવા ધણું ધર્પણમંથન કરવું પડે છે, તેથી જ કદાચ વ્રહ્માનું ('વિસ્તરણ')ને સર્જન કરતાં પહેલાં ઉઘા અનુભવવાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે.

મગ (૧/૭) વિભાજક, ભાગ, નસીબ, સહભાગ્ય, ધન.

મગઃ મજતેઃ । √મજ્ વહેંચવું, ભોગવવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bbag 'વહેંચવું, જુદું કરવું.'

મદ્ર (૪/૧૦) પવિત્ર, કલ્યાણકારક, ભાગ્યવંત.

મદ્રમ્ મગેન વ્યાસ્યાતમ્ ।

(૧) મજનીયમ્ મૂતાનામ્ અભિદ્રવણીયમ્ .

(૨) ભવત્ રમયતિ હિતિ વા ।

(૩) માજનવત્ વા ।

(૧) √મજ્ ભોગવવું ? ઠ અભિ (= મ) + √દ્રુ (= દ્ર) -ના તરફ દોડવું ? પ્રાણીઓએ જેના તરફ જવા જેવું છે તે.

(૨) √મૂ (ભવત્) થવું + √રમ્ (પ્રેરક) આનંદ આપવો. જે બનતું હોય ત્યારે આનંદ આપે છે.

(૩) માજન-પાત્ર, પાત્ર પ્યક્તિ.

→ શ્લોક મજનીયમ્ને સ્વતંત્ર નિર્વચન મળે છે, પણ મજનીયમ્ અને અભિદ્રવણીયમ્ એમાંથી એક તો બીજાનું વિવરણ છે જ એ સ્પષ્ટ છે. વળી તે નિર્વચનો (૧) √મજ્ (૨) મૂત + (અભિ) + √દ્રુ (૩) √મૂ + √દ્રમ્ હોયું (પ્રેરક) (!) (૪) માજન આમ સમજાવે છે. પહેલું તો મગને કારણે √મજ્ પરથી નિપજનવાય તે સમજાય તેમ છે. પણ મૂત + દ્રુમાંથી મદ્ર નિપજનવતાં આખા તનો લોપ સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડશે. વળી બળમે સ્કારણું શું કરવું ? ત્રીજામાં √દ્રમ્ ધાતુ ઉપજાવી કાઢેલો જ લાગે છે. ચિદનીને પણ √દ્રમ્ 'દોડવું' એક જ રૂપ ઉપનિષદોમાં જરૂર છે.

હેલું ડો. વર્માના ત્રણમાંના વચલા અર્થ મુજબ સમજાવી શકાય. ડો. વર્મા ઉપર આપ્યા પ્રમાણે ત્રણ નિર્વચનો કહે છે, પણ સમજાવતી વખતે (૧) $\sqrt{\text{મજ્}}$ -લોકો જેને લાગે છે (૨) $\sqrt{\text{માજય}}$ જે તેને લગતા લોકોમાં રહે છે (૩) $\sqrt{\text{દ્રુ}} + \sqrt{\text{રમય}}$ લોકો તેના તરફ દોડે ત્યારે તેને આનંદ આપે છે, એમ પૃથક્કરણ કરે છે. તેમાં ભગની સમાનતાથી મદ્ર નિપજાવવાને કારણે $\sqrt{\text{મજ્}}$ કહેવાનું યોગ્ય તો ગણાય, પણ ચારક માત્ર અર્થની સમાનતા તરફ જ લક્ષ દોરતો લાગે છે. નિર્વચનોની પણ સમાનતા તેને અભિપ્રેત હોત તો તો નથી વ્યુત્પત્તિઓ જ તેણે ન આપી હોત. અન્ય સ્થળોએ પણ તે ગોઘ્યાહ્યાત્. । (૪/૨૪) ગાતુર્ગ્યાહ્યાત્. । (૪/૨૫) એમ કહે છે ત્યારે તે એકસ શબ્દ જ સમજાવ્યો છે એમ અભિપ્રેત હોય છે. તેથી ત્યાં પાછું નિર્વચન તે નથી આપતો. પણ અહીં તેણે નથી. (તેથી જ ભગનું તૃતીયાનું ૩૫ પણ આપેલું છે.) એટલે મદ્રને માટે ભજનીય કર્તા અમિદ્રવણીયને નિર્વચન ગણવું વધારે સપુકિત ગણાશે ત્રીજું $\sqrt{\text{દ્રુ}} + \sqrt{\text{રમય}}$ એમણે ક્યાંથી ઉપજાવી કાઢ્યું તેનું આશ્ચર્ય જ રહે છે. ભવન્ > મજત્ > મત્-દ + રમ્ એમ ચારકના જ વર્ણલોપ (૨/૧) ના સિદ્ધાંત દ્વારા સમજાવવું શક્ય છે.

આટલું કહ્યા પછી પ્રશ્ન, આખું નિર્વચન અર્થનિર્ણય પણ વર્ણોની આખતમાં શિથિલ છે, એમ કહેવાનું રહે છે. એટલે તુલના બાબતની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bhārt-‘સાડું’. ગોથિક batiza-‘બહેતર’.

મર (૪/૨૪) યુદ્ધ.

(૧) મર: ઇતિ સદ્ગ્રામનામ । મરતે: વા । (૨) હરતે: વા ।

(૧) $\sqrt{\text{મૃ}}$ વહન કરવું (૨) $\sqrt{\text{હૃ}}$ લઈ જવું.

→ પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *bher-‘વહન કરવું, ધારણ કરવું’. ગ્રીક ph'ērō-‘હું ધારણ કરું છું’. બીજું નિર્વચન બાબાશાસ્ત્રના પૂરતા વિકાસના અભાવે ગ્રાથમિત અને ગતન રહી નય છે. શબ્દનું સાચું મૂળ $\sqrt{\text{મૃ}}$ છે, $\sqrt{\text{હૃ}}$ નથી.

મીમ, મીઘ્મ (૧/૨૦) ભાષ્યકર.

મીમઃ વિમ્યતિ ઇસ્માત્ । મીઘ્મઃ અપિ એતસ્માત્ એવ ।

✓મી ડરવું, ગભરાવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *bha-‘ગભરાવું’. લિથુઆનિયન
bijoti-s-‘ડરવું’.

મૂરિ (૨/૭) પુષ્કળ, વારંવાર.

મૂરિ ઇતિ વહુનઃ નામધેયમ્ । પ્રમવતિ ઇતિ સતઃ ।

(પ્ર +) ✓મૂ વધવું, ચક્તિમાન થવું.

→ પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરો *bhūr-‘કુસાવું’. અવેસ્તા
būzi-‘સમૃદ્ધ’. લિથુઆનિયન. būrys-‘દમશે’.

ઘ્રાત્ (૪/૨૬) ભાઈ.

(૧) ઘ્રાતા ભરતેઃ હરતિકર્મણઃ । હરતે ભાગ ।

(૨) ભર્તવ્યઃ ભવતિ ઇતિ યા ।

✓ઘ્ર (૧) લેવું, લઈ જવું. ભાગ લઈ નય છે. (૨) ભરણ પોષણ
કરવું. ભરણપોષણ કરવું પડે છે.

→ નામાનિ માસ્યાતજાનિના પ્રભાવવાળું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરો
*bhrāter-, લેટિન frāter, અંગ્રેજી brother ‘ભાઈ’.

મઘ (૧/૭) દાન, ભેટ, ધન.

મઘમ્ ઇતિ ધનનામધેયમ્ । મંહતેઃ દાનકર્મણઃ ।

✓મંહ આપવું, દાન કરવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *mor(e)gh, mǝgh-‘સમૃદ્ધ, પુષ્કળ’.
વાઙ્મ્યેને ✓મંહ ‘ભેટ આપવું’ સાથે પણ સંકળે છે.

મઘોની (૧/૭) પુષ્કળ ધનવાળી.

મઘોની મઘવતી । મઘ + વન્ નું સ્ત્રીલિંગ.

→ સ્વીકાર્ય. વ ની પૂર્વે અ હોય અને પછી સત્વર અસંયુક્ત ન આવે
તો વ નું સંપ્રસારણ તરફ વલણ હોય છે, અને તેની આગલા જ
સાથે સંધિ થઈ નય છે.

✓ મત્સર (૨/૫) સોમનું વિરોધણું, મદ કરનાર, ઉત્તેજક. લોભ.

૯ (૧) મત્સરઃ સોમઃ, મન્દતેઃ તૃપ્તિકર્મણઃ ।

(૨) મત્સરઃ ઇતિ લોમનામ । અમિમત્ત એનેન ધનમ્ ભવતિ ।

✓ (૧) (૨) ✓ મદ્, મન્દ તૃપ્ત યવું, આનંદ પામવું, આકર્ષાવું, ઉન્નત યવું. એનાથી ધન માટે (માણસ) ઉન્નત બને છે.

→ બને પ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસવીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો. *mad- 'બીનું', ટપકવું-દ્રઢવું'. ગ્રીક - madāō, 'દું વડું છું'.

મધું (૪/૮) મીઠું પીણું, સોમ. મધ.

(૧) મધુ સોમમ્ ઇતિ ઔપમિકમ્. માદતેઃ ।

(૨) इदम् अपि इतरम् मधु एतस्मात् एव ।

(૧) (૨) ✓ મદ્ (પ્રેરક). આનંદ આપવો, ઉત્તેજવું.

→ ડૉ. વર્મા ✓ માદય્ ધાતુ આપે છે અને નિર્વચનને વ્યંજનોની બાબતમાં શિથિલ બ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. ઈન્ડો-યુરો. *medh- , જૂની બ્લેગેરિયન medd- 'મધ'. પણ આ નિર્વચનને વ્યંજનોની બાબતમાં શિથિલ ગણાવવું તે લગભગ અસંભવ લાગે છે. કેમકે ✓ મદ્ + ણ પ્રત્યય ગણતાં મદુ > મધુ એમ જરૂર સમજાવી શકાય. બહુ બહુ તે નામાર્થિ આહવાતજાનિ ના પ્રભાવ હેઠળ જરૂર ન હોય ત્યાંયે ધાતુમૂલ શોધવું નિર્વચન ગણી શકાય. પણ તેા ઈન્ડો-યુરો. *mad- 'ટપકવું' અને medh- 'મધ', ગ્રીક madāō અને જૂની બ્લેગે. medd, સંસ્કૃત મદ્દુ (જુઓ નાચે), મધુ અને ✓ મદ્, મન્દ આ બધાને પરસ્પર સંબંધ નહીં હોય એમ માનવાનું બહુ મુશ્કેલ છે. Cassell શબ્દકોશ medd- 'મધનો દારુ'ને એંગ્લો-સેક્સન medu, ડચ mede, ડેનિશ mæde, ગ્રીક met, સંસ્કૃત મધુ, ગ્રીક methu- (દારુ) એ બધા સાથે સાંકળે છે. પ્રો. ફ્રાન્કસિંધ ઉપર આવેલા ઉપરાંત લેટિન medus 'મધ, મધ'; જૂની પ્રશિયન meddo- 'મધ'; પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન meto- 'મધ'; પ્રાચીન આર્ધસલ્વેન્ડી miqudr- 'મધ'; વેસ

medu- 'મધ' તમેરે ટાંકીને એવું સૂચન કરે છે, કે કદાચ મદ અને મધુ(melit અને medhu)નું મૂળ એક જ હશે, અને mad મધ + dhu એટલે મધ અને દૂધનું મિશ્રણ કે એવું જ ખીલું મિષ્ટ પેય. કેમકે મધુનાં બધાં જ સમતીય રૂપોમાં મધ અને દૂધ કે પ્રાણીના મિશ્રણનો અર્થ અભિપ્રેત હોય છે

મનસ (૪/૪) મન.

મન: મનોત્તે: । √મન્-માનવું, વિચારવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો *med- 'વિચારવું'. લિથુઆનિયન medys- 'હું ઉદ્દેશું' હું'. મનસ્ તે ઈન્ડો-યુરો *med નું -s-ધાતું વિસ્તરેલું રૂપ med-es છે. ગ્રીક mēnos- ક્રોધ.'

મનીષા (૨/૨૫) જુદી. વિચાર સ્તુતિ.

મનીષયા મનસ: રૂપયા । મન: મન, વિચાર + રૂપા મનિ.

→ પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન. વારક બે પદવાળા સમાસની જેમ સમજાવે છે, પણ મૂળ ઈન્ડો-યુરો *meda- 'વિચારવું', -s પ્રત્યય. લેટિન comminiscor 'હું ચાલ કરું છું'.

મન્ત્ર (૭/૧૨) મન્ત્ર.

મન્ત્રા: મનતાત્ । √મન્- વિચારવું.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ મનસ્.

મન્દિને (૪/૨૪) (મન્દિન્ ચતુઃ એ. વ.) પ્રશંસાપાત્ર.

મન્દો મન્દત્તે: સ્તુતિકર્મણ: । √મન્દ પ્રશંસા કરવી.

→ સંલગ્નિતપણે સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરો *mand- 'બીલું, દદડવું'. ગ્રીક mandāō- 'હું વડું છું' માંથી ધાતુના અર્થનો આવો રૂપકાત્મક વિસ્તાર થયો લાગે

મન્દૂ (૪/૧૨) (દ્વિવચન) આનંદદાયક.

મન્દૂ મન્દિણૂ । √મન્દ મન્દ આનંદ પામવું, ઉન્નત થવું.

→ પવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય. અર્થધરનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. જુઓ મત્સર.

મર્યાદા (૪/૨) મર્યાદા. સીમારેખા.

(૧) મર્યાદા મર્યેઃ આદીયતે ।

(૨) મર્યાદા મર્યાદિનોઃ વિભાગઃ ।

(૧) મર્યે મતુષ્ય + ઝા + √દા સ્વીકારવું. મતુષ્યો વડે સ્વીકારાય છે.

(૨) સીમા. એ મર્યાદિત પ્રદેશોનો વિભાગ.

→ સ્કોલ્ડ બીજું નિર્વચન ન સમજવાનું કહે છે. પણ પહેલામાં મર્યાદા મતુષ્યોએ સ્વીકારેલી એટલે સુક્ષ્મ અર્થમાં છે, બીજામાં મર્યાદા એટલે સીમારેખા એ અર્થ છે. પહેલું નિર્વચન વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, બીજામાં સ્પષ્ટ રીતે વિવરણ જ છે, વ્યુત્પત્તિ નથી. ડૉ. વર્મા

— પહેલા નિર્વચનને પ્રાથમિક દેશાનું ગણાવે છે; ઈન્ડો-યુરોપીય *mer- ‘આધું બળવું, ચમકવું.’ ગ્રીક marile-‘ઝળકતા અંગાર’. પણ ચમકવામાંથી મર્યાદાનો અર્થ કેવી રીતે આવ્યો હશે તેની ઠાઠ સ્પષ્ટતા તેઓ કરતા નથી.

મહિત્વ (૭/૨૩) મહાનતા.

માહામાગ્યમ્ ।

→ સ્પષ્ટ છે. માત્ર વિવરણ.

માંસ (૪/૩) માંસ.

(૧) માંસમ્ માનનમ્ વા । (૨) માનસમ્ વા । (૩) મનઃ અસ્મિન્ સીદતિ હિતિ વા ।

(૧) √મન્ આદર હોવો. (દરેકને પોતાનું માંસ મળે છે) (૨) મનસ્-મન (મનને મળે છે) (૩) મનઃ + √સદ્ મન એમાં જેસે છે, જાય છે.

→ ડૉ. વર્મા પહેલા નિર્વચનને નામાનિ આશ્રયાત્તજાનિના પ્રભાવ હેઠળ અપાયેલું, બીજાને પ્રાથમિક દેશાનું, અને ત્રીજાને વર્ણોમાં અલગ શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો બોનાનું ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *meṁso- ‘માંસ’. પ્રાચીન આયરિશ maī- ‘માંસનો ટુકડો’.

માતરિશ્વન્ (૭/૨૬) વાયુ.

(૧) માતરિશ્વા વાયુઃ । માતરિ અન્તરિક્ષે શ્વસિતિ ।

(૨) માતરિ આશુ અનિતિ હિતિ વા ।

(૧) માતૃ-અંતરિક્ષ (માત્ર અહીંજ) + √મ્સ જ્ઞાસ લેવો.

(૨) માતૃ-અંતરિક્ષ + (મા)શુ ઋપથી + √અન્ જ્ઞાસ લેવો.

→ યાસ્કે આ શબ્દને વાયુનું એક નામ કે વિશેષણ ગણે છે. પણ ઋગ્વેદમાં માતરિશ્વન્ વાયુ જ હોવાનો કોઈ સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી. ત્યાં એ શબ્દ અગ્નિના સંદર્ભમાં પણ વપરાયો છે. જેમકે ઋ.

૩. ૨૬. ૧૧. યદમિમીસ માતરિમાં અગ્નિનો નિર્દેશ છે. ગ્રાસમેન

‘ માતરિમાં એટલે કે અરણિ (સમિધ) માં વધતો ’ એમ અર્થ

કરે છે. દેખીતી રીતે શબ્દ અણુ સમાસનું ઉદાહરણ છે અને છતાં

પદપાઠમાં શબ્દનું પૃથક્કરણ કરવામાં નથી આવ્યું. ઉત્તરપદ શ્વન્ ને

સમજાવવાની મુશ્કેલીને કારણે એમ બન્યું હશે કે ડોઁ વર્માં નિર્વાચનોને

ન સમજાતી-અસ્પષ્ટ વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

માતૃ (૨/૮) માતા, અંતરિક્ષ.

માતા અંતરિક્ષમ્. નિર્મીયન્તે અસ્મિન્ ભૂતાનિ ।

(નિર્ +) √મા - સંજ્ઞા. એમાં પ્રાણીઓ નિર્માણ થાય છે.

→ અસ્પષ્ટ નિર્વાચન. શબ્દનો સંબંધ કદાચ ઈન્ડો-યુરોપી *mat-‘માપવું’,
અવેસ્તા mat-‘માપવું’ સાથે જોડી શકાય.

માત્રા (૪/૨૫) માપ.

માત્રા માતાત્ । √મા માપવું.

→ ડોઁ વર્માં આને પ્રાથમિક દશાની વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે.

√મા અને માત્રા ની વચ્ચેનું ઈન્ડો-યુરોપી રૂપ છે *mat-‘માપવું’.

લેટિન mētior ‘હું માપું છું’. એનાથે મૂળમાં, અલબત્ત,

ઈન્ડો-યુરોપી *mat- અને અવેસ્તા mat- ‘માપવું’ રહેલાં છે જ.

માસ (૪/૨૭) માસ, મહિનો.

માસઃ માતાત્ । √મા માપવું.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિની અસરથી અપાયેલું નિર્વાચન. મૂળ
ઈન્ડો-યુરોપી *mes એટલે ‘ચંદ્ર’, પછી ચંદ્ર પ્રમાણે માપાતો
હોવાથી ‘મહિનો’. અવેસ્તા m hōh-‘ચંદ્ર, મહિનો.’ અર્થસંક્રાન્તિનું
ઉદાહરણ.

મિથુન (૭/૨૬) યુગલ.

૧ (૧) મિથુનો કસ્માત્ । મિનોતિઃ શ્રયતિકર્મા । યુઃ ઇતિ નામકરણઃ । યકારો વા । નયતિ પરઃ ।સમાશ્રિતો અન્યોન્યં નયતઃ ।

(૨)વનિઃ વા । ...વનુતઃ વા ।

૨ (૧) મનુષ્યમિથુનો અપિ એતસ્માત્ એવં ।

(૨) મેયન્તો અન્યોન્યં વનુતઃ ઇતિ વા ।

૧ (૧) √મિ આશ્રય લેવો, સ્થાપવું, રચવું + યુ (કે ય) નામકારક પ્રત્યય + √નો દોરવું. સાથે રહીને એકબીજાને દોરે છે

(૨) √મિ + યુ (કે ય) + √વન્ છતવું, આહવું. સાથે રહીને એકબીજાને આહે છે.

૨ (૧) = ૧ (૧) (૨)

(૨) √મિષ્ અદલવું, અદલઅદલ + √વન્ આહવું. જે, બીજા સાથે જોડાઈને, તેને આહે છે.

→ ડૉ. વર્મા ચાર્માના છેલ્લા નિર્વચનને તુલના બાધાબંધી દૃષ્ટિએ અંશતઃ સ્વીકાર્ય ગણે છે, કેમકે ઈન્ડો-યુરોપીય *mair(h) - ‘અદલાઅદલી કરવી’. અવેસ્તામાં mairhō - ‘ભ્રષ્ટ, વિકૃત મનોવૃત્તિવાળું’ (perverse) તદ્વિત પ્રત્યયને બદલે √વન્ ધાતુ ખોટો કહેયો છે. એજ નિર્વચનનો તેઓ એક જ શબ્દના વિવિધ વર્ણોમાં અલગ અલગ સંજ્ઞાવું સંક્ષિપ્ત રૂપ આપતી વ્યુત્પત્તિઓ સાથે જુ ઊલેખ કરે છે પહેલું નિર્વચન સ્વરોની દૃષ્ટિએ શિથિલ છે, બીજું પ્રાથમિક દશાવું રહી જાય છે

મુહૂર્ત્ત (૨/૨૫) મુહૂર્ત, ક્ષણ, ધડી.

(૧) મુહૂર્તઃ મુહુઃ ક્રતુઃ ।

(૨) મુહુઃ મૂઢઃ ઇવ કાલઃ । યાઘત્ અમીક્ષણમ્ ચ ઇતિ ।

(૧) મુહુઃ પારંવાર + ક્રતુઃ ઋણ, કાળ, સમયગણો.

(૨) √મુહ્ મોહ પામવું, અભાન બનવું + (કાલઃ ?=) ક્રતુઃ સમય (જાણે ક્ષણ જેટલો). ક્ષણ માટે જાણે તે મૂઢ જેવો બની જાય છે.

- રાજવાડે પહેલાં નિર્વાચન માટે કહે છે : મુહૂર્ત is so called because it passes quickly. પણ ડા. વર્મા કહે છે કે એ વ્યુત્પત્તિ નો સાચી હોય તો રાજ મુહૂર્ત: થવો જોઈએ. તેઓ એને અરખટ ગણાવે છે. રાજવાડે ક્ષીરસ્વામીનું વિવરણ મુહુ: કર્વતિ (=મુહુ: + કર્ત:;) નોધે છે, પણ √ઋ નું કં ૦ જૂનું ૩૫ કર્ત હવે સાહિત્યમાંથી શોધાવાનું બાકી છે. બીજું નિર્વાચન રાજવાડે આમ સ્મરંતવે છે : મુહુ: = મૂઢ:; time that is frequent (મુહુ:); is so short that it seems to be (હવે) bewildered (મૂઢ:) as to its own existence; second follows second in such rapid succession that a single second has hardly any existence. How long does મુહુ: last? યાવત્ અમીક્ષણં = (It lasts,) as long as અમીક્ષણ does.

મૂર્ધન્ (૭/૨૭) માથું.

મૂર્ધાં । મૂર્તમ્ અસ્મિન્ ધિયતે ।

મૂર્ત મૂર્તિમાન, સ્થિર + √ધૌ મૂઠવું. 'જેના ઉપર દેહ મુકાય છે-ટકી રહે છે.' (ડા. વર્મા)

→ ડા. વર્મા આને નામાનિ આસ્વાતજાનિના પ્રભાવવાળું ગણાવે છે.

૫-ડા-મુરેશ *moladh 'જિઆઈ-મસ્તક.' મીકે blotros-
'જાએ વધેલું'.

મૂપ, મૂષિક (૪/૫) ઉદર.

મૂપ: મૂષિકા इति अयं । મૂષિકા: પુન: મુષ્ણાતે: । મૂપ: અપિ
एतस्मात् एव ।

√મુપ્-ચોરવું.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિના પ્રભાવ. ૫-ડા-મુરેશ *mūs- લેટિન
mūs- 'ઉદર'.

મૃગ (૧/૨૦) પ્રાણી.

મૃગ: માષ્ટો ગતિકર્મણ: । √મૃજ્ જવું.

- તુલનાં ભાષાઓની દૃષ્ટિએ અસંતઃ સ્વીકાર્ય નિર્વચન. 'મૃજ' ના 'જંતુ' મૂળ, ખડું 'જેતાં' કંઠ્યોદ્ભવ વ્યંજનવાળા *maṛg- 'ભમવું', કરવું'માં રહેલું છે. આથી ચારકને દૃષ્ટ્ય અને તાલબ્ય વ્યંજનોના સામીપ્યતું જ્ઞાન હતું એમ સમગ્રાય છે.

મેઘ (૨/૨૧) વાદળ, મેઘ

- મેઘઃ કસ્માલ્ । મેહતિ ઇતિ સતઃ । ✓મિહ્ બીનું કરવું, વરસવું, ડાંટવું.
→ પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરોપ *maigh- (૧) ચમકવું (૨) ઘેરું (૩) વાદળ. આર્મેનિયન maṛg- 'ધુમ્મસ'. મેંહન > મેઘને આધારે ગળ્યાડે માને છે કે ✓મિહ્નો અર્થ 'વરસવું' થતો હોવો જોઈએ. પણ વૈદિક કે વેદોત્તરકાલીન સાહિત્યમાં ક્યાંય ✓મિહ્નો એ અર્થમાં પ્રયોગ થયાનું તેમણે દર્શાવ્યું નથી. પીટર્સનના શબ્દકોશ વૈદિક-વેદોત્તર પ્રયોગો ટાંકીને ✓મિહ્નો અર્થ 'લઘુશંકા કરવી' એમ સ્થાપિત કરે છે લેટિન mingere- 'લઘુશંકા કરવી', અવેસ્તા mazdān- 'લઘુશંકા કરે છે' વગેરે ઇન્ડો-યુરોપ કુળની ભાષાઓના અર્થો પણ પીટર્સનના જ અર્થ સિદ્ધ કરે છે. 'લઘુશંકા કરવી' પરથી 'વરસવું' એ અર્થની સકાન્તિ ધણુ કરીને રૂપકાત્મક હોવી જોઈએ.

મેદસ્ (૪/૩) ચરખી.

મેદઃ મેદયતેઃ । ✓મિદ્ બાડા થવું, ચરખીવાળા, ચીકણા થવું.

- પ્રાથમિક દશાનું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરોપ *mad; mad-do (= mazdo તેમાંથી મેદસ્) 'ભીનું', દડવું'. ગ્રીક madárō- 'હું વધું છું'.

મેંહનાં (૪/૪) ધારાઓ વડે, પુષ્કળ.

(૧) (યદ્ ઇન્દ્ર ચિત્ર ચાંચીયમ્) મંહનીયમ્ ધનમ્ અસ્તિ ।

(૨) યત્ મ્ ઇહ ન અસ્તિ ઇતિ વા । ત્રીણિ મધ્યમાનિ પંદાનિ ।

(૧) ✓મેંહ દાન કરવું, આપવું. ઇચ્છા કરવા યોગ્ય.

(૨) મ + ઇહ + ન + અ (સ્તિ....) જે ભારી પાસે અહીં નથી. (એમ ત્રણ વચ્ચાં પડે).

→ મેહના - ✓ મિહ (ઈન્ડો-યુરો *mcigēh- 'લઘુસંકા કરવી'નો અર્થવિદાસ). 'વરસવું'માંથી બનેલ નામનું ક્રિયાવિશેષણ તરીકે પ્રયોગ્યેલું વૈદિક તૃતીયા એકવચન છે, એમ પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ તથા ગ્રાસમેન દર્શાવે છે. તેથી યાસ્કનું પહેલું નિર્વચન પ્રાયશ્ચિત્ત અને બૂલભરેલું છે. બૂલ મં = મેના ખોટા સમીકરણમાં અને એમાં થતી સ્વરની ઉપેક્ષામાં રહેલી છે. પણ યાસ્ક મેહનાને એક જ શબ્દ ગણવામાં આવી પદપાઠને અનુસરે છે, અને મંહનીયને ચિત્ર 'ધન'નું વિશેષણ ગણે છે. પણ ચિત્રમાં અનુદાત સ્વર જ હોવાને કારણે કદાચ પદપાઠથી વિરુદ્ધ જઈને યાસ્કે બીજા નિર્વચનમાં મેહનાને એક શબ્દને બદલે ત્રણ શબ્દોનો સંધિયુક્ત સમૂહ ગણીને સંધિએક કરી બતાવી 'જે મારી પાસે આવી નથી' એવો અર્થ આપ્યો. સ્કોલ્ડ આ બીજા નિર્વચનને ધણું વધારે સાચું માને છે અને સામવેદસંહિતા (૧, ૪, ૨, ૧, ૪) ના બિલકુલ સમાતર પાઠ યદ્દ્વદ્ ચિત્ર મદ્દ્દ નાસ્તિમાં એ નિર્વચનનું સીધું સમર્થન લુએ છે. ઓલ્ડેનબર્ગ, હંદ ખંડિત થાય છે તે સિવાય બીજું નિર્વચન પણ બરાબર છે, એમ કહે છે, પણ સંધિયુક્ત પાઠ મેહના વાંચતાં હંદ ખંડિત થવાનો સંભવ નથી, એમ ડો. વર્મા નોંધે છે. સંધિયુક્ત પાઠ પણ યદ્દ્વદ્ ચિત્ર મદ્દ્દ નાસ્તિ ત્વાયાતમદ્દિવઃ એ રીતે વાંચતા હંદોભંગ થશે નહિ.

પદપાઠથી આમ ખુલ્લી રીતે જુદા પડવાના પ્રસંગો આખા નિરુક્તમાં ગણ્યાગાંઠ્યા માત્ર ચાર જ છે (આપણા ચાર અધ્યાયોમાં તો આ એક જ છે). તેથી સ્કોલ્ડનું વિધાન—"the Padakāras were no authorities even in the time of the Niruktakāra" (૫. ૭) (નિરુક્તકારના કાળમાંયે પદકારોના પ્રમાણનું કશું મૂલ્ય નહોતું) ઉતાવળું અને પૂરતા પુરાવાઓ વિનાનું છે એમ ડો. વર્મા ટીકા કરે છે. [બીજા એક શબ્દ વાયો (વાયઃ વેઃ પુત્રઃ, વા હતિ ચ ય. હતિ ચ ચકાર શાક્ત્યઃ) ના નિર્વચન અંગે "યાસ્કને પદપાઠ પરિચિત જ નહોતો" એવું સ્કોલ્ડનું વિધાન તો વધારે ગેરકાળજીવાળું છે કેમકે એ જ નિર્વચનમાં પદપાઠકાર શામ્ભવનો ઉલ્લેખ છે જ.] આ સંદર્ભમાં રાજવાડેનું વિધાન સત્યની વધારે નજીક છે. તે કહે છે "But there are only two

instances of પદવિભાગ in the Nirukta. viz. મેહના and વાયઃ” અહીં પદવિભાગ એટલે ૨૫૪ રીતે જ પદપાઠના પૃથક્કાર કરતાં બિન પદવિભાજન.

બીજા નિર્વચનમાં સંધિની વિચિત્રતા તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. ચારક, રોકદડ, ડો. વર્મા વગેરે સંધિયુક્ત રૂપે મેં હા ન શબ્દો વાંચે છે. (મે-અસ્માન્ તું ચતુર્થી-પદ્મી એકવચનતું સંક્ષિપ્ત રૂપ.) પણ ચારકે આપેલો મેં હા ન પાક પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના નિયમે અનુસાર સંધિયુક્ત જ છે. મેહન બેવડી સંધિવાળું રૂપ થશે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં આવાં બેવડી સંધિનાં ઉદાહરણો અનેક છે.

જો કે બીજું નિર્વચન સ્વીકારતાં પહેલાં, એમાં આપેલું મેં એકવચનતું રૂપ થશે ન્યારે ત્રીજા ચરણમાં (રાઘસ્તન્નો વિદદ્વસઃ । માં) નઃ બહુવચનતું રૂપ છે એ વિસંગતતા દૂર કરવાની રહેશે ખરી. વૈદિક મંત્રોમાં એવી વિસંગતતાઓ તો આવે એમ ઠહીને છૂટી પડીએ તો જુદી વાત.

યજુઃ (૪/૩) પિતાશય(સિવર), યજુઃ.

યજુઃ યયા કયા ચ કુરયતે ।

ય(યા કયા) જેમ તેમ કરીને + √કૃત્ કાપવું મહામુરદેવીએ કપાય છે.

→ યજુઃ સુવાળું હોવાને કારણે કાપતાં મુરદેવી પડે છે, એવો આશય ડો. વર્મા જુએ છે શબ્દના વર્ણોમાં શબ્દોના સંક્ષિપ્ત રૂપોને જોતું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરોપીય *jekw-, લેટિન jecur-‘યજુઃ’.

યજુઃ (૭/૧૨) યજના મંત્રો.

યજુઃ યજનાત્ । √યજ્ પૂજા કરવી, યજ કરવો.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *yag-‘આદર આપવો’, અવેસ્તા yazaiti ‘તે પૂજા કરે છે.’

યુવા (૭/૧૬) યુવાન.

યુવા પ્રયોતિ કર્માણિ । (પ્ર) + √યુ જોડાવું, આગળ ધપાવવું. જે કરોતે એમાં કરે છે, આગળ ધપાવે છે.

→ નામમાત્ર ધાતુમૂલ-એ સિદ્ધાંતના પ્રભાવવાળું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરોપીય *iuw- ‘યુવાન.’ લેટિન juvencis- ‘યુવાન.’ સરખાવો અંગ્રેજી juvenile.

ચૂષ (૪/૨૪) જૂથ, ટોણું.

ચૂષમ્ યોતેઃ । સમાયુતમ્ ભવતિ । ✓ યુ જોડાવું, બેગું થવું. બેગું થયેલું હોય છે.

→ શ્લોક ✓ યુ to arrange, prepare એવો અર્થ આપે છે, તે સંદર્ભમાં ખરાબર નથી લાગતો. ડૉ. વર્મા combine અર્થ આપે છે તે ખરાબર છે. નિર્વચન સ્તીકાર્થ. ઇન્ડો-યુરો *jū- 'જોડાવું, જોડાવું'. લેટિન jūctis- 'સંધિ.' (સંરખાવો સં. યુતિ)

યોનિ (૨/૮, ૨/૧૬) યોનિ-ગર્ભાશય, અંતરિક્ષ.

૧. યોનિઃ અન્તરિક્ષમ્ । મહાન્ અવયવઃ । પરિવૃતઃ વાયુના ।

૨. (૧) અયમ્ અપિ હસ્તરઃ યોનિઃ એતસ્માત્ એવ । પરિયુતઃ ભવતિ ।
(૨/૮)

(૨) જ્યોતિઃ અભિયુતઃ એનમ્ ગર્મઃ । (૨/૧૬)

૧. ✓ યુ ધેરવું, વ્યાપવું, અધિ જોડાવું. વાયુથી વ્યાપેલો મહાન અવયવ.

૨. (૧) = ૧. અધેથી જોડાયેલો હોય છે (લોહીમાંસથી).

(૨) ✓ યુ જોડાવું. એની સાથે ગર્ભ જોડાયેલો હોય છે.

→ શ્લોક પહેલું નિર્વચન (અવ)યવ - અવયવ + (વાયુ)ના એમ સમજાવે છે, પણ ઇતર યોનિના સાદૃશ્યથી એ નિર્વચન પણ ✓ યુ દ્વારા જ સમજાવવાનું છે. ડૉ. વર્મા છેલ્લું નિર્વચન નોંધતા નથી, બાકીનાં નામાનિ આર્યાતજાનિના પ્રભાવવાળાં ગણાવે છે. ઇન્ડો-યુરો *jēu-ni, jōuni- 'યોગ્ય સ્થાન.' અવેસ્તા yaonam 'સ્થાન, ધર.' પણ ઇન્ડો-યુરો મૂળમાં-ni-પ્રત્યય એમણે પોતે ભુલો પાડીને બતાવ્યો છે. તો પછી *jū-n- અને *jū-ni- (ભુલો ઉપર ચૂષ) માં અંતર કેટલું? સંસ્કૃત ✓ જ- 'જવું' ની સાથે આને સંબંધ ખરો? 'જવું, ના તરફ જવું, પહોંચવું, ની સાથે જોડાવું,' એમાં 'લક્ષ્યસ્થાને જવું, લક્ષ્યસ્થાન સાથે જોડાવું' એ અર્થવિકાસ શક્ય ખરો? તો ચારકનું નિર્વચન પ્રાયશઃ દેશનું ગણી શકાય.

રક્ષસ્ (૪/૧૮) રક્ષસ.

(૧) રક્ષ: રક્ષિતવ્યમ્ અસ્માત્ ।

(૨) રહસિ ક્ષણોતિ ઇતિ વા ।

(૩) રાત્રી નક્ષતે ઇતિ વા ।

(૧) √રક્ષ્ રક્ષવું. આનાથી રક્ષણ કરવાનું હોય છે.

(૨) ર(હસ્)એકાંત + √ક્ષણ્ આક્રમણ કરવું. એકાંતમાં આક્રમણ કરે છે.

(૩) રાત્રિ (=ર) + √નક્ષ્ પાસે જવું. જે રાત્રે આવે છે.

→ પહેલું પ્રાથમિક દ્શાનું. બાકીનામાં અલગ વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત રૂપે દર્શાવ્યા છે. ઈ-ડો-યુરો **rektth-* ‘ધકેલવું’, કપડાં ખેંચવાં.’

રજસ્ (૪/૧૯) રજ, રંજેગુણ, પ્રકાશ, જળ, લોક, લોહી, દિવસ.

રજ: રજતે: । √રજ્જ્ રંજવું, લાલ થવું. રંજન કરવું.

→ દુર્ગ √રજ્જ્ નો ‘રંજન કરવું’ એ અર્થ બધે જ કરતો લાગે છે.

પણ યાસ્કે પાષ્ણા પાંચ અર્થો કરતી વખતે √રજ્જ્ નો શું અર્થ કરતો હશે તે સમજાવું નથી. ડો. વર્મા રજસ્ શબ્દ ઈ-ડો-યુરો **reḡ-* ‘ગતિમાં મૂકવું, વાળવું’, લેટિન *reḡo-* ‘હું વાળું છું’ ની સાથે સંકળાયેલો હોવાની શક્યતા છે એમ દર્શાવે છે.

રણ (૪/૮) રથ, યુદ્ધ.

રણાય રમણીયાય સંગ્રામાય । √રમ્ આનંદ પામવું.

→ પણ રણ ને ઋણોતિ સાથે સંબંધ છે. તેથી નિર્વચન પ્રાથમિક અને બુદ્ધવાણું રહી જાય છે. ઈ-ડો-યુરો **(e)re-* ‘ગતિમાં મૂકવું’. અવેસ્તા *reṇ-* ‘યુદ્ધ’. [ઋગ્વેદમાં અન્ય કેટલાંક સ્થળોએ રણનો

અર્થ ‘આનંદપ્રદ’ એવો થાય છે ખરો, ત્યાં √રન્ ‘અનુકૂળ થવું’. યાસ્કના ઋગ્વેદમાંથી લીધેલા અવતરણમાં પણ એ અર્થ શક્ય છે.]

રત્નઘા (૭/૧૫) રત્નોનું દાન કરનાર.

રત્નઘાતમમ્ । રમણીયાનામ્ ધનનામ્ ઘાતૃતમમ્ ।

રત્ન-ભેદ, ધન, સમૃદ્ધિ + √દા આપવું. (જો કે નિર્વાચ્ય શબ્દ જોતાં: √ઘા 'મૂકવું' વધારે યોગ્ય લાગે છે)

→ ડો. વર્ગમાં રત્ન > √રમ્ નિર્વાચન લઈ, તેને કદાચ સ્વીકાર્ય ગણાય એવી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. શબ્દનું ઇન્ડો-યુરોપીય મૂળ કેટલાકને મતે *reant-, rant-'વરતું' હોવાનો સંભવ છે, પણ બધા ભાષાવિદો એમાં સંમત નથી.

રવસ, રિપ્ર (૪/૧૧) પાપ.

રવઃ રિપ્રમ્ હતિ પાપનામનો ભવતઃ । રવઃ = રિપ્રમ્ = પાપ.

રયિ (૪/૧૭) ધન,

રયિઃ હતિ ધનનામ । રાતેઃ દાનકર્મણઃ । √રા-આપવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *re(i)-'આપવું'. લેટિન res-'રક્ત';

રરાણ (૨/૧૨) આપનાર.

રરાણઃ રાતિઃ અમ્યસ્તઃ । √રા (દ્વિગુણ) આપવું. વર્ત૦ કૃ૦. પું.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ રયિ.

રરિવાન્ (૪/૨૫) આપનાર.

રરિવાન્ રાતિઃ અમ્યસ્તઃ । √રા (દ્વિગુણ) આપવું. વર્ત૦ કૃ૦ વિશેષણ.

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ રયિ.

રશ્મિ (૨/૧૫) કિરણો.

રશ્મિઃ યમનાત્ । √યમ્ વશ કરવું, વશમાં લેવું.

→ મૂર્ખાઈભરેલું-વિસંગત નિર્વાચન. ખરેખર તો √રશ્ 'બાંધવું' સાથે એને સંબંધ છે. શબ્દનો મૂળ અર્થ 'દોરડું'. ઇન્ડો-યુરોપીય *reks-, rek- 'બાંધવું' રાજવાડે ઋગ્વેદમાંથી અવતરણો આપીને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે રશ્મિ અને રશ્મનાનો મૂળ અર્થ 'દોરડી' કે 'દોરડું' હતો, પછી 'ઘોડાની લગામ' અને છેલ્લે 'સૂર્યનાં કિરણો' એમ અર્થસંક્રાન્તિ થતી ગઈ.

રાત્રિ (૨/૧૮) રાત્રિ.

/(૧) રાત્રિ: કસ્માત્ । પ્રરમયતિ શૂતાનિ નવતંચારીણિ ।

(૨) ઉપરમયતિ હતરાણિ, ધ્રુવીકરોતિ ।

(૩) રાતે: વા સ્યાત્ દાનકર્મણ: । પ્રદીયન્તે અસ્યામ્ અવશ્યાયા: ।

(૧) ✓રમ્ (પ્રેરક) આનંદધું. નિશાચર પ્રાણીઓને આનંદ આપે છે.

(૨) (ઉપ+) ✓રમ્ અટકાવવું, શાંત કરવું. ખીખાં પ્રાણીઓને શાંત, સ્થિર કરી દે છે.

(૩) ✓રા આપવું. ઓમાં ઝાકળો અપાય છે.

→ પણ રમ્:રાત્રી અનુરૂપતા ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અશક્ય છે. ઇન્ડો-યુરોપીય *rēm- ‘સંતાવું’. લેટિન *lateo* ‘હું સંતાઉં છું.’ પ્રાથમિક દશાવું અને જોડું નિર્વચન.

રાજન્ (૨/૩) રાજ.

રાજા રાજતે: । ✓રાજ્ પ્રકાશવું (ડો. વર્મા). શાસન કરવું (સ્કોલ્ડ, આપ્ટે.)

ઇન્ડો-યુરોપીય *rēg- ‘દોરવું’. લેટિન *rego*- ‘દોરવું’, *rex* કે *res* - ‘રાજ’. અવેસ્તા *rēz*- ‘સીધું દોરી જવું’, *rēzstar*- ‘નેતા.’ તેથી શબ્દશ: રાજન્ એટલે ‘દોરનાર’. [એ અર્થમાં શબ્દને રજિ-રાજિ (પંક્તિ, હાર) સાથે પણ જોડી શકાય.] ડો. વર્મા નિર્વચનને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય પણ અર્થઘટના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણે છે. પણ રાજવાડે ઋગ્વેદમાંથી અવતરણો દોષીને ત્યાં ✓રાજ્- ‘શાસન કરવું’ એવો અર્થ હોવો જોઈએ એમ દર્શાવે છે. સ્કોલ્ડ અને આપ્ટે પણ *to reign*, *to rule* એ અર્થો આપે જ છે. એટલે નિર્વચનને સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય ગણી શકાય ખરું.

રાઘસ્ (૪/૪) ધન.

રાઘ: इति धननाम । राघनुवन्ति एनेन ।

✓રાઘ- તૃપ્ત-પ્રસન્ન કરવું.

→ પ્રાથમિક દશાવું. ઇન્ડો-યુરોપીય *rē-dh- ‘ગોઠવું’. અવેસ્તા *radaiti* ‘(તે) તૃપ્ત કરે છે.’

રિપ્ - જુઓ રપસ્.

રુદાત્ (૨/૨૦) તેજસ્વી, પ્રકાશમાન.

રુદાત્ હતિ વર્ણનામ । રોચતેઃ ઉલ્લતિકર્મણઃ ।

√રુच् પ્રકાશવું, ઝગદગવું.

- પણ જૂની ઇન્ડો-આર્યનમાં ચ્ અને જ્ ની કોઈ અનુરૂપતા નહોતી. તેથી વ્યુત્પત્તિ પ્રાથમિક અને શૂલવાળી છે. જ્ને ઇન્ડો-યુરોપીક સાથે સંબંધ છે. ઇન્ડો-યુરોપીક *lūk- ‘પ્રકાશવું’. આર્યોનિયન: lusia- ‘ચંદ’.

રૂપ (૨/૩) રૂપ, આકાર, સ્વરૂપ, સૌંદર્ય.

રૂપમ્ રોચતેઃ । √રુच् - પ્રકાશવું, ઝગદગવું.

- પણ પ્ અને ચ્ ની અનુરૂપતા ઇન્ડો-આર્યનમાં અસંકપ્ત છે. વ્યંજનોની દૃષ્ટિએ શિથિલ નિર્વાચન જો કે આ શબ્દ મારે કોઈ ઇન્ડો-યુરોપીક સંબંધ સંભવિત મળી શકતો નથી.

રોદસિપ્રા (૭/૨૮) સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ભરી દેનાર.

દાવાપૃથિવ્યોઃ આપૂરણમ્ ।

રોદસી (રોદત્તું દિવચન) સ્વર્ગ અને પૃથ્વી + √પૃ પૂરવું.

- રૂપના સમજૂતીવાળું નિર્વાચન.

લક્ષ્મી (૪/૧૦) ચિદ્ર. સૂચક નિશાની.

(૧) લક્ષ્મીઃ લાભાત્ વા ।

(૨) લક્ષણાત્ વા ।

(૩) [લપ્સ્યનાત્ વા ।]

(૪) લાઙ્છનાત્ વા ।

(૫) લપ્સતેઃ વા સ્યાત્ પ્રેપ્સાકર્મણઃ ।

(૬) લપ્સતેઃ વા સ્યાત્ આપ્લેપકર્મણઃ ।

(૭) લજ્જતેઃ વા સ્યાત્ અપ્લાપ્તાકર્મણઃ ।

- (૧) $\sqrt{\text{લમ્}}$ પામવું.
 (૨) $\sqrt{\text{લક્ષ્}}$ સૂચવવું.
 (૩) [$\sqrt{\text{લપ્સ}}$ ($\sqrt{\text{લમ્}}$ નું ઇચ્છાર્થક) મેળવવા ઇચ્છવું].
 (૪) $\sqrt{\text{લાઙ્ઠ}}$ ચિદ્ર કરવું.
 (૫) $\sqrt{\text{લપ્}}$ ઇચ્છવું.
 (૬) $\sqrt{\text{લગ્}}$ લાગવું, વળગવું.
 (૭) $\sqrt{\text{લજ્ઞ}}$ લજ્ઞા પામવું.

→ લક્ષ્મીના બે અર્થો-‘સંપત્તિ’ અને ‘નિશાની’ (સરખાવે લક્ષ્મ) ને લક્ષ્માં રાખીને બંને અર્થને અનુકૂળ એવાં નિર્વચનો અહીં વારા દરતી આપ્યાં છે. પહેલું, ત્રીજું, પાંચમું (અને કદાચ છેલ્લું) એ નિર્વચનો ‘સંપત્તિ’નો અર્થ સૂચવે છે, બ્યારે બીજું અને ચોથું (અને કદાચ છઠું) ‘નિશાની’નો અર્થ સૂચવે છે. ડૉ. વર્મા કેવળ ૪, ૫, અને ૬ નંબરનાં નિર્વચનોમાં આપેલાં ધાતુઓના સંપર્ક-દોષમાંથી આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો હોવાનું માને છે. પહેલું, ત્રીજું અને સાતમું તો દેખીતી રીતે જ વ્યંજનોની દૃષ્ટિએ શિથિલ છે. બીજા વિશે એમણે મૌન કેમ સેવ્યું છે તે સંમળવું નથી.

લોઘ (૪/૧૪) લોભી (?)

લુઘ્વમ્ શ્વપિમ્ । $\sqrt{\text{લુમ્}}$ લોભ કરવો.

→ નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. ચારકે આપેલા અવતરણમાં પણ એણે આપેલો અર્થ બંધબેસતો નથી. વળી ચારકના નિર્વચનને સહાનુભૂતિપૂર્વક સ્વીકારીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો યે પ્રાકૃતીકરણનો આશરો લઈને પણ લુઘ્વમ્ > લુઘ્મ > લૂઘ્મ સુધી જ પહોંચી શકાશે. લૂનું લો શી રીતે થયું તે સમજાવવું શક્ય નથી. ડૉ. વર્મા આને કાર્મક ઋપિવું નામ માને છે. પીટર્સનર્ગ શબ્દકોશ તૈત્તિરીય સંહિતા (૫. ૬, ૧૬. ૧) માંથી અઘીલોઘકર્ણ (યરાપશુનું વિશેષણ-‘કાનની લાલ બૂટ વાળું’?) ટીકાને લોઘ એટલે ‘લાલ’ એવો અર્થ આપે છે. ગ્રહકનર એને ખાસ જાતના ધોડાનું વિશેષણ માને છે. એસ્ટેનબર્ગ

એનો અર્થ 'લાલ રંગનો બકરો' કરે છે. પણ મેકડોનલ-પ્રીથ નોધે છે કે અર્થ સ્પષ્ટ નથી. દુર્ગ આ શબ્દ અને અવતરણ ઉપર ટીકા નથી કરતો. એની નોંધ રસપ્રદ છે : યસ્મિન્નિગમે એવં શબ્દઃ સા વસિષ્ઠદ્વૈપણી જ્ઞક્ । અહં ચ કાપિષ્ઠલો વાસિષ્ઠઃ । અતસ્તાં ન નિર્મલ્લોમિ । મૂળ ઋચા ઉપર સાપચુંની ટીકા આ પ્રમાણે છે : પુરા સ્વલુ તપસઃ કાયો મા પ્રાપદિતિ શાપાધિવૃત્તં મૌનિનમ્ વિશ્વામિત્રમ્ વસિષ્ઠપુરુષા વદધ્વા આનીતવન્તઃ । તાન્ પ્રતિ વિશ્વામિત્રો વ્રતે । "ન સાયકસ્ય ચિકિતે જનાસો લોઘં નયન્તિ પશુ મન્યમાનાઃ ।" હે જનાઃ સાયકસ્ય અવસાનકારિણો વિશ્વામિત્રસ્ય મન્ત્રગણસામર્થ્યં ન ચિકિતે ભવદ્ઙિનં જાયતે । અત એવ લોઘમ્ લુઘ્વં તપસઃ કાયો મા મૃદિતિ લોભેન સૂઘ્ણીં સ્થિતમૃપિ પશુ...પશુમન્યમાનાઃ એતે નયન્તિ વદધ્વા સ્વકોયં દેશમ્ પ્રાપ્યન્તિ । સાપચુ પણ યાસ્કને જ અનુસરે છે તે સ્પષ્ટ છે.

પણ આ ક્ષાઈએ રલયોરમેદના સિદ્ધાંતની દિશામાં કેમ વિચાર નહીં કર્યો હોય તે સમજાતું નથી. લોઘમ્ > રોઘમ્. અને ✓રુધ્ રોકવું, રુંધવું, બાંધવું. તેથી રોઘમ્ એ ક્યાં તો રોઘવમ્ ના અર્થમાં પ્રયોગ્ય હોય (સાપચુ એ રીતે લક્ષમ્ ઋ. ૨. ૧૨ ૪ > લક્ષમ્ સમજાવે પણ છે). તો રોઘવમ્ નયન્તિ પશુ મન્યમાનાઃ 'બાંધવા યોગ્ય(ને) પણ માનતા લઈ જાય છે.' કે રોઘમ્ 'યતપશુને બાંધવાનું સ્થાન કે પૂપ.' એ અર્થ લેતાં 'ઋષિ(ને) પણ માનતા, યતપૂર્ણ તરીકે લઈ જાય છે'. (એના જેવા જ અર્થમાં

✓રુધ્નું સાધિત રૂપ પ્રયોગ્યેષુ' મળે છે. સૂરો અઘ્વરે પરિ રોઘના ગોઃ । ઋ. ૧. ૧. ૨૧. ૭. બ. સાપચુ-સૂરઃ પ્રેરકઃ અઘ્વર્યુઃ અઘ્વરે યજ્ઞે ગોઃ પશો' રોઘના રોઘનાય યુપે નિયોજનાય પરિ ભવતિ સમર્થો ભવતિ ।) કદાચ રોઘમ્ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે (adverbially) પણ પ્રયોગ્ય હોય. ગમે તેમ, પણ આ રીતે અર્થ ધરાવવાનો અહીં અવકાશ છે ખરો.

વક્ષસ્ (૪/૧૬) જાતી.

(૧) તસ્યૈવ (= આદિત્યસ્ય) વક્ષઃ ભ્રામઃ વઘ્યુદમ્ ।

(૨) દ્વદમ્-અપિ દ્વિતરત્ વક્ષઃ એતસ્માત્ એવં અઘ્યુદમ્ કાયે ।

૧. ૨. (અધિ +) √વહ્ લઈ જતું, ધારણ કરતું. જે શરીરમાં પ્રવેશતું છે, શરીર પર ધારણ કરાણેલું છે.

→ નિર્વચન પ્રાથમિક અવસ્થાનું. ઇન્ડો-યુરોપીય *wag- 'વળેલા હોવું'. લેટિન vacillare- 'અસ્થિર હોવું', દુર્ગ: અધ્યુદયમ્ અધિપ્રવેશિતમિવ ।

વણિજ્ (૨/૧૭) વેપારી

વણિજ્ પળ્યં નૈનેક્તિ ।

પળ્ય માલ + √નિજ્. જે માલને સ્વચ્છ રાખે છે.

→ ડૉ. વર્મા આને નિસંગત-મુખાંઈભરેલી વ્યુત્પત્તિ ગણે છે. એમને મતે મૂળે કદાચ વણિજ્ એટલે ફરિયા-વાણી સાથે સંબંધ-હોવાનોઈએ. સાથે જુઓ વણિઃ.

વયા (૧/૪) ડાળી, શાખા.

વયાઃ શાખાઃ । વેતે । વાતાયના ભવન્તિ । √વૌ જતું. પવનને વાવા માટેનો માર્ગ હોય છે.

→ ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *wel- 'વળતું, નમતું', જૂની બલ્ગેરિયન વૉજ- 'ડાળી.'

વર (૧/૭) પસંદગી, ઇચ્છા, વરદાન.

વરઃ વરયિતવ્યઃ ભવતિ । √વૃ પસંદ કરવું. પસંદ કરવાનો હોય છે.

→ પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય. ડૉ. વર્મા આને પ્રાથમિક દેશનું નિર્વચન ગણાવે છે. એમની નોંધ આ પ્રમાણે છે. વર 'a boon' is traced to

√વૃ, lit. 'that which would be chosen.' But Indo-Eur. *uel- 'to select'. Goth. wiljan 'to will.'

Eng. Will. (એમનો ગ્રંથ. પૃ. ૮૨) પણ choose અને selectમાં એમણે આ સંદર્ભમાં શો ફેર જોયો હશે તે સમજાવું નથી. શબ્દકોશમાં તો બંને એકબીજાની અત્યંત નજીકના-પર્યાવરણના જ-આપેલા છે.

વર્ણ (૨/૩) વર્ણ, રંગ.

વર્ણઃ વૃણોત્તેઃ । ✓ વૃ દંકવું, આન્ધ્રાદવું.

→ સંલક્ષિતપદ્ધતિ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *prā-, prār-, prārā- ‘બંધ કરવું.’ રક્ષવું. જૂની બલ્ગેરિયન prāti- ‘બંધ કરવું.’

વર્ષા (૪/૨૭) વરસાદ, વર્ષાઋતુ, ચોમાસું.

વર્ષાઃ વર્ષતિ આસુ પર્જન્યઃ । ✓ વૃષ્ વરસવું. એમાં પર્જન્ય વરસે છે.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *pr̥s- ‘બીના ચવું.’ ગ્રીક ἔρσσει-‘ઝાકળ.’

વર્ણિ (૨/૯) આકાર, ઢેહ, રૂપ.

વર્ણિઃ હતિ રૂપનામ । વૃણોતિ હતિ સતઃ ।

→ સંપૂર્ણ સ્વીકાર્ય. (જુઓ વર્ણ). ઇન્ડો-યુરોપીય *pr̥-, prār-, prārā- ‘દંકવું, રક્ષવું.’ ગ્રીક (v)riinos- ‘આમકું.’ શબ્દના ત્રણ અંશોમાંથી pr- (વ) ઇન્ડો-યુરોપીય *pr̥- ‘દંકવું’ સાથે સંકળાયેલો છે. જુઓ-ગ્રીક (v)riinos, ઇન્ડો-યુરોપીય *pr̥er-, એંગ્લો-સેક્સન wer- રક્ષણ. [એની સાથે અગ્રેજી wear ‘પહેરવું’ અને wear out ‘પહેરી ઢાડવું’ એ અર્થવિકાસ પણ રસ પડે તેવો છે.] અંતિમ અંશ. i(હ) ઇન્ડો-યુરોપીય *w સાથે સંબંધિત છે, તેથી શબ્દવું ઇન્ડો-યુરોપીય રૂપ *pr̥wā-.

વસ્ત્ર (૪/૨૪) વસ્ત્ર.

વસ્ત્રં વસ્તેઃ । ✓ વસ્ પહેરવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *wrest- ‘કપડાં પહેરવાં’. લેટિન. vestis- ‘પોશાક’.

વસ્ત્રમાયિ (૪/૨૪) વસ્ત્રોને ચોરનાર.

વસ્ત્રમાયિમ્ હવ વસ્ત્રમાયિનમ્ ।

વસ્ત્ર + ✓ મય્ (પ્રેરક) ફેંકવું, દલાવવું, ચોરવું.

→ સ્વીકાર્ય. સમાસવું ઉત્તરપદ ઇન્ડો-યુરોપીય *wrest- ‘ફેરવવું, દલાવવું’ સાથે સંબંધ છે. ગ્રીક πῶθηυρα (પોઠીના) સુકાનનો હાથો.

વાષ્ (૨/૨૩) વાણી.

વાક્ કસ્યાત્ । વચ્ચે । $\sqrt{\text{વચ્}}$ બોલવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય **uek-* ‘શબ્દ’. લેટિન *voco* – ‘હું બોલું છું.’

વાજિન્ (૨/૨૮) વેજવાળો, ઘોડો.

વાજી વેજનવાન્ । $\sqrt{\text{વિજ્}}$ - ઝડપ કરવી, દોડવું.

→ સ્વરની ઉપેક્ષા થતી હોવાથી શિથિલ નિર્વચન. ધાતુ $\sqrt{\text{વિજ્}}$ નહીં પણ $\sqrt{\text{વજ્}}$ આપવું જોઈતું હતું. ઈન્ડો-યુરોપીય **ueg-* ‘ક્રિયાશીલ કે શક્તિશાળી થવું.’ અવેસ્તા *vazra* ‘મિત્રનું હથિયાર.’

વામ (૪/૨૬) સુંદર, પ્રિય, આનંદકર.

વામસ્ય વનનીયસ્ય । $\sqrt{\text{વન્}}$ જીતવું, મેળવવું, ગમવું આદ્ય.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય **ue-* ‘જીતવા કરવી’, લેટિન *Venus* ‘પ્રેમની દેવી.’

વાલ (વાર) (૧/૨૦) ઘોડાનો વાળ.

વાલાઃ દંશવારણાઃ ભવન્તિ ।

$\sqrt{\text{વૃ}}$ (પ્રેરક) વારવું, રોકવું દંશ દેનાર જીવડાને ઉડાડવા માટે હોય છે.

→ નામાન્તિ આદ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય **ue-* ‘વાળ’, સિયુઆનિયન *vālō* ‘ઘોડાની પૂછડીના વાળ’.

વાશી (૪/૧૬) વાણી.

વાશી इति वाङ्नाम । वाश्यते इति सत्याः ।

$\sqrt{\text{વાશ્}}$ ખૂબ પાડવી, ભાંભરવું, ગર્જવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય **ue-* ‘ખૂબ પાડવી.’ લેટિન *vāgare* – ‘ખૂબ પાડવી.’

વાશી (૪/૧૮) ટાંકણું, વાણી

(૧) વાશીમિઃ અશમન્યમીમિઃ इति वा । (૨) વાગ્મિઃ इति वा ।

(૧) અશમ-પૃથ્વર (૨) વાચ્-વાણી > $\sqrt{\text{વચ્}}$ - બોલવું.

→ આ નિર્વચનમાં વ્યુત્પત્તિ નથી એ સ્પષ્ટ છે. વાસોમિઃ અદમ્યમયોમિઃ એ શબ્દોના અભિધા-અર્થને સમજાવવાની મુશ્કેલીને દારણે પાસકેને આવું સ્પષ્ટ નિર્વચન આપવું પડ્યું છે. દુર્ગ એ નિર્વચનને લેખાણ બાધ્ય કરીને ન્યાયી ઈર્ષવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આસર (૪/૭) દિવસ.

(૧) વાસરાણિ વેસરાણિ । (૨) વિવાસજ્ઞાનિ । (૩) ગમનાનિ ઇતિ વા ।

(૧) વિ + √સૃ જવું, દોડવું, સરું. (૨) વિ + √વસ પ્રકાશવું.

(૩) √વી જવું. (૧).

→ પહેલા નિર્વચનને ડા. વર્મા વિસંગત-મુખાધિદેશી વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. તેમને મતે દ્વા (= દ્વિ > વે.) + સરાણિ 'going by two' (દિવસે મરથી, રાત્રે ઠંડી). બીજા નિર્વચનને પણ દુર્ગ અને તેના પછીના બીજા ટીકાકારોને અનુસરીને વિ + √વાસય (અધિકારને) દૂર કરવો એમ સમજવાનું હોય તો એને ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર, પણ અર્થઘટનાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણવું પડશે. ઠેમ કે ઈન્ડો-યુરો. *પ્રૃટ્ઠ- 'પ્રકાશવું'. મધ્ય આયરિશ ffair- 'સ્વપ્રકાશ'. ત્રીજા નિર્વચનનો ધાતુ પાસકના નિર્વચનમાંથી ક્ષિત થતો નથી, સ્કાન્ડને અનુસરીને આપેલો છે. દુર્ગની ટીકા : વેસરાણિ વેસરાણિ । શીતોષ્ણામ્યાં હિ દ્વામ્યાં સ્તાનિ સરન્તિ । તેષુ હિ શીતોષ્ણં ભવતિ રાત્રી શીતં દિવાણમ્ । યયદા વિવાસનાનિ સ્યુઃ । તાનિ હિ શીતં વિવાસયન્તિ । નાશયન્તોસ્યયઃ । ગમનાનોતિ વા । વિસૃજાનિ વિસ્તીર્ણાનિ સન્તિ વાસરાણોત્યુચ્યન્તે ।

વિ (૨/૧) પક્ષી, બાણ.

(૧) વિઃ ઇતિ શકુનિનામ । વેતેઃ ગતિકર્મણઃ ।

(૨) યયાપિ હપુનામ ઇહ ભવતિ । એતસ્માત્ એવ્ ।

(૧)(૨) √વી જવું.

[(૪/૭) વયઃ વેઃ વહુવચનમ્ ।]

→ નામમાત્ર ધાતુમૂલ જ હોવું જોઈએ એ સિદ્ધાંતની અસર. ઈન્ડો-યુરો. *પ્રાં- 'પક્ષી'. લેટિન avis- 'પક્ષી'.

વિદ્ય (૧/૭) સભા (ડો. સરપ). સંપત્તિ (રોકાડ). દિશાસૂચન (ડો. વર્મા)..

વેદને । $\sqrt{\text{વિદ્}}$ મેળવવું. 'જાણવું'.

→ આખા નિરૂંક્તમાં ચાર-પાંચ ઠેકાણે ધારક વિદ્ય-વેદન સમીકરણ. આપે છે પણ એમાં શબ્દમાં રહેલા $\sqrt{\text{વિદ્}}$ ધાતુના સ્વયં સિવાય કશું સમજાતું નથી. ડો. વર્મા $\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'જાણવું' અર્થ કરી નિર્વચનને પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય ગણે છે, કેમકે ઈન્ડો-યુરોપીય **wid-* 'જાણવું'. ગેલિક druides- 'ખૂબ ડાહ્યો' (drū + uid). પણ મેકડોનલ-ક્રીથ નોંધે છે કે મુખ્યત્વે ઋગ્વેદ પૂરતા જ મર્યાદિત આ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. રોથ: વિદ્ય-મુખ્યત્વે 'આજ્ઞા', પછી લાક્ષણિક અર્થથી આજ્ઞાકારક વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો અર્થ, પછી વિવિધ હેતુઓ કે યુદ્ધ માટે આજ્ઞા આપનારી 'સભા'. ઐડોનબર્ગ: વિ + $\sqrt{\text{વિદ્}}$ > વિદ્ય = યજ્ઞ હિંદુઓ: મુખ્યત્વે મઘવન્ અને બ્રાહ્મણોની 'સભા'. ગેડડનર: જ્ઞાન, વિદ્યતા, પુરોહિતવિદ્યા. પછી યજ્ઞ અને આધ્યાત્મિક આધિકારવાળા વ્યક્તિ. ઇલ્મહ્રિડ: $\sqrt{\text{વિદ્}}$ -મેળવવું > વિદ્ય = ધર, અને તેની સાથે સંબંધ 'યજ્ઞ'. સભાથી ઉદ્ભવેલ, વિદ્ય સાથે જોડેલ સંબંધ છે તે ઇલ્મહ્રિડના વિવરણને સ્વીકારતા સમજાવી શકાય છે. તેથી બધે જ $\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'મેળવવું' > વિદ્ય = 'ધર' એ સમજૂતી મેકડોનલ-ક્રીથને સ્વીકાર્ય લાગે છે.

વિદ્રઘે (૪/૧૫) વીધાયેલ. નીચલા ભાગે કપાયેલ. છુંદાયેલ.

વિદ્રયો: । $\sqrt{\text{વિદ્}}$, વિધ્ વીધવું.

→ અત્યંત અસ્પષ્ટ નિર્વચન. આ જો વ્યુત્પાત્ત હોય તો ડો. વર્માને મતે અત્યંત શિયલ છે, શબ્દનું મૂળ અને સ્વરૂપ બંને અત્યંત અસ્પષ્ટ છે. સાચા વિદ્રઘે વિદ્રહે ઘૂટે એમ સમજાવે છે તેથી તે શબ્દમાં પ્રાકૃતીકરણ જુએ છે એમ કહી શકાય. ઋગ્વેદમાં વિદ્રઘે એક જ વાર આવે છે, વિદ્રે બે વાર. આ બીજા શબ્દને સાચા વિદ્ લાભે ($\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'મેળવવું') પરથી નિષ્પન્ન કરે છે. વ્યૂટ (વિ + $\sqrt{\text{વિદ્}}$) કર્મણિ શૂત કૃદંત. 'વિવાહેણ', લગ્નમાં મેળવેણ')ને આધારે, તે $\sqrt{\text{વિદ્}}$ 'મેળવવું' પરથી વિદ્રઘેને પણ વિદ્રહે-કર્મણિ શૂત કૃદંત-

‘મેળવેશું’ એમ સમજાવે છે એવું કહી શકાય. કનીનકેવ વિદ્રધે-
 ‘કન્યાની જેમ મેળવેલા...’ —સાયણ. યારક વિદ્યયોઃ એટલે ‘કન્યાની
 જેમ વીધાયેલા’ એવો અર્થ કરે છે તેમાં કદાચ કન્યાનું નાક વાળી
 પરાવવા વીધવામાં આવે છે તથા અશનું (ને બાળકનું) નાક લગામ
 પરાવવા વીધવામાં આવે છે એ સમાનતાનો ઉલ્લેખ માની શકાય, અને
 તેા યારકના નિર્વચન અનુસાર વિદ્રધ > વિ + √ દૃ ‘શીરુ’,
 વિદારુ, વીધુ’ નું કર્મણિ ભૂત રૂઢંત થશે, અક્ષયત, એમાં પણ
 પ્રાકૃતીકરણુ તેા દેખાવાનું જ.

વિયુત્તે (૪/૨૫) (દ્વિ.) સ્વર્ગ અને પૃથ્વી.

વિયુત્તે દ્યાવાપૃથિવ્યો વિયવનાત્ ।

વિ + √ યુ ભુદા થવું.

→ સ્ત્રીકાર્ય. વિનો ઇન્ડો-યુરોપીય *યા- ‘જુદું, ભિન્ન’ સાથે સંબંધ
 છે. ગ્રીક (૪) idios ‘ચોતાનું’. √ યુ > ઇન્ડો-યુરોપીય *jū-
 ‘લેશું કરવું, જોડવું’ લેટિન jūgere ‘ઘેણીમાં જોડવું’.

ધિરાજ (૭/૧૩) એક વૈદિક ઇંદ્રનું નામ.

(૧) વિરાજ્ વિરાજનાત્ વા । (૨) વિરાઘનાત્ વા । (૩) વિપ્રાપનાત્ વા ।
 ધિરાજનાત્ સમ્પૂર્ણાક્ષરા । વિરાઘનાત્ ક્રનાક્ષરા । વિપ્રાપનાત્
 અધિકાક્ષરા ।

(૧) વિ + √ રાજ્ વિરાજવું, ચડિયાતા થવું. વર્ણો સંપૂર્ણ હોવાથી
 ચડિયાતી છે.

(૨) વિ + √ રાઘ્ અપ્રસન્ન કરવું. વર્ણો ઊણા હોવાથી નાખુશ કરે છે.

(૩) વિ + પ્ર + √ આપ્ (પ્રેરક) દર પહોંચવું. વર્ણો વધારે હોવાથી
 દર સુધી ગયેલી છે.

→ ડો. વર્મા પહેલા નિર્વચનને અરપષ્ટ ગણે છે. બાકીનાં જે જે
 વ્યુત્પત્તિ હોય તેા મુખ્યધિરેલાં-વિસંગત છે.

વિવસ્વાત્ (૭/૨૬) મૂર્ધનું એક વિશેષણ.

વિવસ્વાન્ વિવાસનવાન્ । વિ + √ વસ્ પ્રકાશનું.

- સ્વીકાર્ય. જુઓ વાસર. યાસ્ક વિને ઉપસર્ગ બતાવે છે પણ પદપાઠકાર એને જુદો નથી પાડતો. પદપાઠકારે નિર્વાચ્ય શબ્દને કદાચ અનિયમિત અભ્યસ્ત (પુનરુક્તિવાળું) રૂપ ધાર્યું હોય એમ બને. રાજવાડે વિ + √ વસ્ 'અધિકાર દૂર કરવો' પરથી શબ્દ નિષ્પન્ન કરે છે.

વિશ્વકદ્રાકર્ષ (૨/૩) કૂતરાના જેવી ગતિવાળાને સળ કરનાર.

વિશ્વકદ્રાકર્ષઃ । વૌતિ, ચકદ્રઃ इति श्वगतौ भाष्यते ।

દ્રાતિ इति गतिकुत्सना । कद्राति इति द्रातिकुत्सना ।

चकद्राति कद्राति इति सतः अनर्थकः अभ्यासः ।

सत् अस्मिन् अस्ति इति विश्वकद्रः ।

વિ + √ દ્રા ખરાબ રીતે ચાલવું + √ કૃષ્ ધસડવું, સળ કરવી.

- દુર્ગને અનુસરીને સ્કોલ્ડ આમ સમજાવે છે : વિ પૂર્વગ તદ્દિત + ચકદ્રા(તિ) (ક-દ્રાતિ 'ખરાબ ગતિ' નું અભ્યસ્ત રૂપ) + √ કૃષ્ ધસડવું. પણ એને મતે યાસ્કે કદાચ વિદ્યાર્મા શ્વનો વિપર્યય પણ જોયો હોવો જોઈએ. ડો. વર્મા આને અરપષ્ટ નિર્વાચન ગણે છે. તેમને મતે વિ + √ દ્રા 'દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ' એટલે 'કૂતરા પર આજીવિકા ચલાવવી', એ અર્થ કદાચ રૂઢ પ્રયોગ પણ હોય, જો કે એવો અર્થ લેવા માટે હજુ પુરાવા મળતો નથી. રાજવાડે નોંધે છે કે પાણિનિએ વિનો પૂર્વગ કે તદ્દિત તરીકે ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પણ ડો. વર્મા કહે છે કે ઈન્ડો-આર્યન અને બીજી થોડીક ઈન્ડો-યુરો. ભાષાઓમાં vāis (વિસ્) પૂર્વગ તરીકે વપરાતું જોવા મળે છે. વિશ્વજ્ઞર્મા, હિથુઆનિયન vāisās 'બધું'માં, પ્રાચીન સ્વાવોનિક vāisā 'બધું'માં એ દેખાય છે. જો કે વિશ્વકદ્રામાંનું વિદ્ય ઈન્ડો-યુરો. *vāis--નો અવશેષ છે કે ઈન્ડો-યુરો.થી સ્વતંત્ર એવો તદ્દિત પૂર્વગ છે તે તો વધારે સંશોધન પછી જ નક્કી કરી શકાય.

વિદ્યપતિ (૪/૨૧) વિશ્વનો પતિ.

(૧) સર્વસ્ય પાતારમ્ વા। (૨) પાલયિતારમ્ વા, વિદ્યપતિમ્ ।

(૧) વિશ્વ + સર્વ + √ પા રક્ષતું. (૨) વિશ્વ + √ પાલય. રક્ષતું.
પાલન કરતું.

→ 'પતિને' √ પા કે √ પાલયમાંથી નિષ્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન નામાનિ
ભાસ્યાતજાનિનો પ્રભાવ સ્થલે છે ઈ-ડો-યુરો *poti-s 'માલિક',
લેટિન *patris* 'સકિતમાન', પદપાઠકાર શબ્દનું વિભાજન કરતો નથી.
પણ રોય-જોશનર વગેરે વિશ્વ-પતિ 'વસાહત કે ટોળીનો મુખી'
એમ પૃથક્કરણ આપે છે. રાજવાડે એનો શબ્દશઃ અર્થ 'વિશ્વોનો
રાજા' આપે છે. યારકનું પૃથક્કરણ વિશ્વ + પતિમ્ 'સર્વરક્ષક' છે
એમ સમજાય છે. યારકે જે મત્યા ટીકી છે તેના ઉપરની ટીકામાં
સામણુ વિશ્વનાં પ્રજાનાં પાલયિતારમ્ એવો અર્થ કરે છે. પાદપાઠકારે
શબ્દના વિભાજનની બાબતમાં જાણવેથી ઉદાસીનતાને કારણે
ડો. વર્મા પ્રશ્ન ઊભો કરે છે: પદપાઠકાર શબ્દને કેવી રીતે પૃથક્કરી
શક્યો હોત? પદપાઠની પરંપરામાં વિશ્વ જેવું કોઈ પ્રાતિપદિક-
સ્વીકાર્ય ચૂક્યું હતું? જો તેમ હોય તો પદપાઠે તેને કેવી રીતે
રેન્ડૂ ક્યું હોત? પદપાઠકારે શબ્દને અવિભાજિત રાખીને પ્રશ્ન
'પુંલિંગ રાખવાનો નિર્ણય કયો તે પહેલાં આવી ચર્ચાઓ કદાચ
અર્થ ખલુ હોય.

વિશ્વામિત્ર (૨/૨૪) વિશ્વામિત્ર ઋષિ, સંઘાવાચક નામ.

વિશ્વામિત્રઃ સર્વમિત્રઃ । વિશ્વ સર્વ + મિત્ર.

વિષુણ (૪/૧૯) અનેકવિધ, વિષમ.

વિષુણસ્ય જન્તોઃ વિષમસ્ય ।

વિ વિરુદ્ધાર્થક + સમ સમાન. અસમાન.

→ ડો. વર્મા આને સ્વીકાર્ય 'નિર્વચન ગણે છે, અને એને વિષુણ > વિષુ
વિવિધ દિશાઓ (વિ 'લુદ્' 'તું' સં જાં વાં ?) + ન સંઘવાચક
પ્રત્યય- એ રીતે સમજાવે છે. ઈ-ડો-યુરો *pāi- 'લુદ્' (લુઓ
ગ્રીક *Idios*- અંત, ખાનગી) ના વિસ્તારમાંથી આ શબ્દ બને છે.
પણ વિષમમાં ડો. વર્માએ 'વિષુ + ન' કેવી રીતે જોયું હશે?

વિષ્ટ્ (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

૧. (૧) વિષ્ટ્ આદિત્યઃ ભવતિ, આવિષ્ટા રસાન્ ।
 (૨) આવિષ્ટઃ માસમ્ જ્યોતિષામ્ ।
 (૩) આવિષ્ટઃ માસા इति वा ।
૨. અથ સોઃ । આવિષ્ટા જ્યોતિર્મિઃ પુણ્યકૃદ્મિઃ ચ ।
૧. ૨. (આ +) √ વિષ્ પ્રવેશવું, વ્યાપવું.

→ પથ √ વિષ્ ના કં ૦ જૂં ૬૦ થી અંત્ય વ્યંજન વ્ સમન્વવાતો નથી, એટલે નિર્વાચન વ્યંજનોની ઉપેક્ષા કરતું હોઈ શિષિસ બને છે. પ્રાચીન ઇન્ડો-આર્યનમાં √ સ્તપ્ - કદાચ √ સ્તમ્, ઇન્ડો-યુરોપીય *steb- *stebh- 'ટેકો આપવો' (અંગ્રેજી staff- લાકડી) સાથે સંબંધ એવો કોઈ ધાતુ હતો કે જેમ તે હળુ સંશોધનનો વિષય છે.

ધીર (૧/૭) ધીર.

- (૧) ધીરઃ ધીરયતિ અમિત્રાન્ ।
- (૨) વેતેઃ વા સ્યાત્ ગતિકર્મણઃ ।
- (૩) ધીરયતેઃ વા ।

- (૧) વિ + √ ઈર્ વિખેરવું, દૂર કરવું. દુશ્મનોને દૂર કરનાર
- (૨) √ ધી જવું (૩) √ ધીર્ શક્તિશાળી થવું.

→ નામાનિ આख्यातजानिनो प्रभाव. ઇન્ડો-યુરોપીય *dheirō-s, dheirō-s 'પુરુષ'. જુઓ, સિધુઆનિયન Vyras- 'પુરુષ'.

વૃક્ષ (૨/૬) વૃક્ષ

- (૧) વૃક્ષઃ વ્રજનાત્ । (૨) વૃત્વા ક્ષા તિષ્ઠતિ इति ।

- (૧) √ વ્રજ્ કાપવું. (૨) √ વૃ લાંઘવું + ક્ષા ૪ થી. ૪ થીને લાંઘીને રહે છે.

→ પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. કેમકે ઇન્ડો-યુરોપીય *wrejk- 'ચીરવું'. s વિસ્તાર સાથે ગ્રીક rēkos, અંગ્રેજી rag, 'ચીરવું'. બીજામાં નામાનિ આख्यातजानिनो प्रभाव.

વૃજ (૨/૧૭) એક રાક્ષસનું નામ

- (૧) તદ્ વૃજઃ વૃજોતે વા । (૨) વતંતેઃ વા । (૩) વર્ધંતેઃ વા ।

(૧) √વૃ લંકયું (૨) √વૃત્ જયું. કે વળયું, ફરયું.

(૩) √વૃષ્ વધયું.

→ વૃત્તની ખૂબ જાણીતી દાનકથાઓને લક્ષમાં લેતાં અહીં ચારકે ઉશ્લેષ કર્યો છે તેવા કેટલાક ધાતુઓના સંપર્કરોપમાંથી રાખે બન્યો. હોય એ શક્ય છે. ચારકે આપેલા ત્રણમાંના પહેલા નિઃશ્વસને કાકકસંહિતાનું સમર્થન છે ખરું : વૃત્તો હ વા इदं सर्वं वृत्तादिष्वप्ये, यदिदमन्तराद्यावापृचिव्योः । રાજવાડે તૈત્તિરીય સંહિતામાંથી અવતરણ આપે છે તેમાં ત્રણેય વિકલ્પોનું સમર્થન થાય છે. તસ્ય यत् अरवशिष्यत तत् रघुप्टा आहवनीयम् उप प्रावर्जयत् स्वाहा इन्द्रशत्रुर्वधंवेति । यत् अघर्तयत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् । स इषुमात्रम् इषुमात्रम् विष्टवङ् अघर्त । स इमान् लोकान् अवृणोत् । यत् इमान् लोकान् अवृणोत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् । (ત્રણેયે તેયાર કરેલા સોમરસમાંથી ઈન્દ્રના પીના જે વધ્યે તેની ત્રણેયે આહવનીયાગિનને આહુતિ આપી. તેમાંથી ત્રણ બન્યો. તે બધી બાળુએ બાણ-બાણ જેવડો વધ્યો. તેણે આ લોકને લંકી દીધા.) ડુર્ગ : અવર્તત....પ્રાવર્તયત્ એમ પણ અર્થ કરે છે, તેને રાજવાડે ડુર્ગનું ચોથું નિર્ણયન કહે છે.

વૃષભ (૪/૮) બળદ.

વૃષભઃ વર્ષિતા અપામ્ ।

√વૃષ્ વરસયું (+ અપ્ પાણી ?)

→ સ્વીકાર્ય. જુઓ વર્ષા. (સાથે જ જુઓ ૭/૨૩ : વૃષભસ્ય વર્ષિતુઃ અપામ્ ।)

વેદ (૨/૨૧) બાણના યોગ્ય.

• વેદાભિઃ વેદિતવ્યાભિઃ પ્રવૃત્તિભિઃ । √ વિદ્ બાણયું.

વૈશ્વાનર (૭/૨૧) અગ્નિનું એક વિશેષણ.

(૧) વૈશ્વાનરઃ કસ્માત્ ? વિશ્વાન્ નરાન્ નયતિ ।

(૨) વિશ્વે એનમ્ નરાઃ નયન્તિ હતિ વા ।

(૩) અપિવા વિશ્વાનરઃ એવ સ્યાત્ । પ્રત્યુતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ તસ્ય વૈશ્વાનરઃ ।

- (૧) વિશ્વ યધા + નર મનુષ્ય + √ની દોરવું. યધા મનુષ્યોને દોરે છે.
 (૨) = (૧) યધા મનુષ્યો એને દોરે છે.
 (૩) વિશ્વાનર.

→ પહેલાં બે નિર્વચનો પ્રાથમિક અવસ્થાનાં છે કેમકે છેલ્લો √ની લોપ પામે છે. સ્કોલ્ડ તેમાં √ની ને કૌંસમાં મૂકીને પ્રત્યાર્થ કરે છે. છેલ્લું નિર્વચન સ્કોલ્ડ અને ડૉ. વર્મા બંનેને ખાટે અરપટ છે. સ્કોલ્ડ આમ મૂકે છે : વિશ્વાન્ (વિશ્વ તું દિ. બ વ.) (+ √ક્ષ્ જવું, વ્યાપવું.) એટલે એને મતે યારક વિશ્વાન્ + અર એમ સમજાવે છે. ડૉ. વર્મા આમાં વ્યુત્પત્તિ હોવા વિશે નિશ્ચિત નથી. પીટર્સનનાં શબ્દકોશમાં વિશ્વાનર (સવિતા કે ઈન્દ્ર) તેમજ વૈશ્વાનર (અગ્નિ) બંનેનું અર્થઘટન 'યધા મનુષ્યોના' એમ કરેલું છે. ગેલ્ડનર પણ કંઈક એમ જ સમજાવે છે : વૈશ્વાનર 'pertaining to the whole of humanity'. પણ પદપાઠમાં શબ્દનું વિભાજન નથી થયું. પ્રાચીન વ્યુત્પન્નોનો શબ્દ પ્રત્યેનો અભિગમ ગેલ્ડનરના જેવો હોત તો કદાચ પદપાઠકાર શબ્દને વિભાજી શક્યો હોત. પણ 'સમગ્ર માનવ જાતની માલિકીનો' એ કલ્પના જ અગ્નિની વૈદિક પરિકલ્પનાને અનુસરી છે. સાયણ : (ઋ. ૧. ૬૮. ૧) વૈશ્વાનરસ્ય વિશ્વેષાં નરાણાં લોકાન્તરનેતૃત્વેન સ્વામિત્વેન વા સમ્બન્ધોઽન્તેઃ । 'માનવ જાતને દોરનાર કે તેની પાસે જનાર.' યારક અને સાયણના આ અર્થઘટનોમાં (વિશ્વ + નર + √ની કે √ક્ષ્માં) અગ્નિ એક ક્રિયાશીલ પદાર્થ બની રહે છે. પણ જેવો છે તેવા જ સ્વરૂપે શબ્દ આ કલ્પના વ્યક્ત કરતો નથી, શબ્દનું સ્વરૂપ અરપટ રહે છે અને તેથી પદપાઠકાર શબ્દને વિભાજીતો નથી (જોકે ઋ. ૧૦. ૮૫. ૨૧ માં વિશ્વાવસુ વિભાજ્યો છે.) ઋ. ૧. ૬૮. ૧. ૫૨ ટીકા કરતાં સાયણ પાણિનિના આધાર લઈ (ભુઓ પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર ૬. ૩. ૧૨૯ । નરે સંજ્ઞાયામ્ ।) નર ઉત્તરપદની આગળ વિશ્વના છેલ્લા મનો ગુણ સિદ્ધ કરે છે. (સરખાવો : વિશ્વા-વસુ, વિશ્વા-મિત્ર વગેરે) હવે આ વિશ્વા-નરને શબ્દનું મૂળ કલ્પી લેતાં તેના પરથી પાઠ અષ્ટાઠ સૂત્ર ૪. ૩. ૧૨૦ તસ્યેદમ્ । ને આધારે વૈશ્વાનર એ વિશેષણ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આથી શબ્દનું જ્ઞાતપદ

પ્રગટ થતું નથી. દુર્ગ વિશ્વાનર પર ટીકા કરતાં કહે છે : અપિ
વા વિશ્વાનર એવ કશ્ચિત્ સ્યાત્ ।....તસ્યાપતયં ત્રેશ્વાનરઃ । એટલે
એ કદાચ વિશ્વાનર નામની કોઈક દેવતા કલ્પતો હોય. આનો આધાર
સર્ધને રાજ્યાડે નિરુક્તના પાઠમાં મૂતાનિ પછી તસ્યાપતયમ્ શબ્દો
હોવા નોંધએ એમ ધારે છે, પણ એ ધારણા નિરાધાર છે.

વ્રત (૨/૧૩) કર્મ, વ્રત-નિયમ, અન્ન.

(૧) વ્રતમિતિ કર્મનામ । વૃણોતિ इति सतः ।

(૨) निवृत्तिकर्मा वारयति इति सतः ।

(૩) अन्नम् अपि व्रतम् उच्यते । यद् आवृणोति शरीरम् ।

(૧) √ वृ आंधवुं. (૨) √ वृ पारु. (૩) (आ +) √ वृ दाक्षु, રક્ષુ.

→ ડો. લક્ષ્મણ સરખે આપેલો પાઠ આ પ્રમાણે છે : વ્રતમિતિ કર્મનામ ।
નિવૃત્તિકર્મ વારયતીતિ સતઃ । इदमपीतरद्वतमेतस्मादेव वृणोतीति
સતઃ । अन्नमपि वगेरे. એ ખાખા લેરેલા પાઠને અનુસરીને રેકોર્ડ નજી
નિર્વચનો ૧. નિ + √ वृ निवारु. ૨. √ वृ पसं ह हरु અને ૩. આ +
√ वृ दाक्षु એમ સમજાવીને નોંધે છે; કે इदमपीतरद्वतमेतस्मादेव
શબ્દો નિર્વચક કે કમકે બંનેની વ્યુત્પત્તિ જુદા ધાતુમાંથી આપી છે.
પણ ડો. વર્માએ આપેલો અહીં સ્વીકાર્યા મુજબનો પાઠ વધારે સારો
છે. દુર્ગ इदमपी० વગેરે શબ્દો ઉમેરીને એ જ પાઠ સ્વીકારે છે.
અને રેકોર્ડ દુર્ગનો પાઠ વધુ સારો છે એમ નોંધે પણ છે. ડો. વર્મા
પહેલાં બે નિર્વચનોને ઈન્ડો-યુરો. *ग्रह-, *ग्रहण- 'ખેલવું';
अपस्त-ग्रहण- 'નિયમ, શાસન' સાથે સાંકળે છે, અને સમગ્રપણે
નિર્વચનને ખનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય, પણ અર્થધરતાશાસ્ત્રની
દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણે છે.

શં યો: (૪/૨૧) સુખ-શાંતિ.

(૧) शंयुः सुखंयुः ।

(૨) शमनं च रोगाणाम् यावनम् च भयानाम् ।

(૧) शम् सुખ + √ यु णेडावु.

(૨) √ शम् शान्ति हरु + √ यु ह् २ हरु.

→ આખા ઋગ્વેદમાં આ જાને શબ્દો વારંવાર સાથે વપરાયા છે અને બધે ‘સુખશાંતિ’ જેવો જ અર્થ હોવા પડે તેમ છે. પદ્માક અને ડો. વર્મા દામ્ અને યો: એમ બે શબ્દો અલગ પાડે છે. ડો. વર્મા નિર્વચનને અરપણ ગણાવે છે. સાચણ મોટે ભાગે ચારકને અનુસરે છે. અન્યથા સુલસ્ય મિત્રાચિતા ‘સુખ સાથે જોડનાર’ (જુઓ પહેલું નિર્વચન.) એમ સમજાવે છે. ડો. વેલ્લજીકર એ શબ્દોના ‘protection and well-being’ (ઋ ૨. ૩૩. ૧૩.), ‘happiness and bliss’ (ઋ. ૭. ૩૫. ૧.), ‘peace and blissful activity’ (ઋ ૭ ૬૯. ૫) એવા અર્થો કરે છે. વિદ્વાની યો:ને ✓યુ ‘જોડવું’ નાં સાધિત રૂપોમાં મૂકીને પ્રશ્નચિહ્ન મૂકે છે. મુશ્કેલી એટલી જ છે કે નિઘણ્ટુમાં આ શબ્દની ગણના ઐકપદિક અધ્યાયમાં કરી છે, જ્યારે ચારક જાનેને છૂટાં પદો તરીકે સમજાવે છે. ઐકપદિકમાં શ્રાવ્યો: શબ્દનો માત્ર પાછલો વર્ણ જ ઉદાત્ત છે, અને તેનો, ચારક અઘાપિ શંયુર્વાહિંસ્પત્ય: ઉચ્યતે એમ સમજાવે છે તેના પંચમી-વધી એ. વ ના રૂપ સાથે જ, મેળ ખાય છે. જ્યારે બે સ્વતંત્ર શબ્દો તરીકે સમજાવતાં જાને ઉદાત્ત સ્વર લે છે. જેમ ‘સુખશાંતિ’ એ સમાસ લગભગ એક જ શબ્દ તરીકે પ્રયોગ્ય છે તેમ આ શ્રાવ્યો: લગભગ એવા જ અર્થમાં અને ધણુંખડું એક સાથે જ, એક સામાસિક શબ્દની જેમ જ પ્રયોગ્યતા હશે એની સાથે બાહ્યરૂપત્વ શ્રાવ્ય: અને ખાસ તો એના પછી એ. વ. ના રૂપ શ્રાવ્યો: (જુઓ ચારકે તૈ. સં. માંથી આપેલુ અવતરણ)ની ભેળસેળ થઈ જવાથી, કદાચ ત્યાં (ચારકના અવતરણમાં) જાને અર્થ શક્ય હોવાથી, શંકા ઉદભવી હશે અને એનો ઐકપદિકમાં સમાવેશ થયો હશે.

શાન્તવરી (૧/૮) એક છંદુનું નામ.

શવવર્ય: ઋચ: શવનોતે: । ✓શક્ શક્તિમાન્ યયુ:.

→ કદાચ છંદની અસરકારકતા વિશેની શ્રદ્ધાને કારણે ‘આયુ’ નામ પડ્યું હશે. સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ઈ-ડો યુરો. *kav- ‘શક્તિમાન્ યયુ:’ ત્રિયુગ્માનિયન kákti- ‘પહેલિયુ:’ બે કે આ ઈ-ડો-યુરો. ધાવુ વિશે હજુ નિશ્ચિત એકમત નથી.

૨ શત્રુ (૨/૧૬) શત્રુ.

શત્રુ જુઓ હન્દ્રશત્રુ.

શાન્તનુ (૨/૧૨) એક શાન્તનુ નામ.

- (૧) શાન્તનુઃ શાં તનો અસ્તુ इति वा ।
 (૨) શમ્ અસ્મૈ તન્વા અસ્તુ इति वा ।
 (૧) (૨) શમ્ સુખ + તનુ શરીર.

→ અક્ષિતવાચક નામનું નિર્વચન આપવાનો પ્રયત્ન.

શરણ (૪/૨૫) શરદ ઋતુ.

- (૧) શ્રુતાઃ અસ્યામ્ ઓપઘયઃ ભવન્તિ ।
 (૨) શીર્ણાઃ શાપઃ इति वा ।
 (૧) √શ્રુ પકવવું. જેમાં વનસ્પતિ પરિપક્વ બને છે.
 (૨) √શ્રુ ક્ષીણ થવું. જેમાં પાણી ધટે છે.

→ ડો. વર્મા આને નામાનિ આહ્યાતજાનિના પ્રભાવવાળું નિર્વચન ગણાવે છે. ઈન્ડો-યુરો *kcl- 'હંશાણું.' લિયુ. કોઈઈ- 'હંશાણા થવું.'

✓ શરીર (૨/૧૬) શરીર.

- (૧) શરીરમ્ શ્રુણતિઃ । (૨) શામ્નાતિઃ વા ।
 (૧) √શ્રુ હણવું. (૨) √શમ્ નાશ કરવો.

→ પહેલા નિર્વચનને ડો. વર્મા એક વાર માત્ર ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાપ ગણાવે છે, પછી પરિશિષ્ટમાં એને પાણું પ્રાથમિક વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે, કેમ કે ઈન્ડો-યુરો *ket- 'વધવું', ગ્રીક kōrōs 'પોગડ'. બીજાને તેઓ વ્યંજનની દૃષ્ટિએ સિયિય ગણે છે.

✓ શાસ્ત્રા (૧/૪) ડાળી.

- (૧) શાસ્ત્રાઃ લક્ષયાઃ । (૨) શામ્નોતિઃ વા ।
 (૧) √શી રહેવું, સ્વપ્ન + શ્ચ આંકાશ આકાશમાં રહેનાર.
 (૨) √શક્ સક્રિયમાન થવું.

- પહેલું નિર્વચન પ્રાયશઃ દેશાનું રહી જાય છે. કેમ કે ઇન્ડો-યુરો
 * ૧૬૧૫ = આર્થનિયમ $cash =$ સિયુઆનિયન $cash =$ 'શાખા.' બીજું
 નિર્વચન નામાનિ આસ્વાતજાનિનો પ્રસાવ દર્શાવે છે. ડાળી ફલ-
 પાંદડાં ધારણ કરવા શક્તિમાન થાય છે તેથી તેને $\sqrt{\text{શક્}}$ માંથી
 વ્યુત્પન્ન કરી છે. પણ અહીં ધાતુમાં રહેલા એક જ વ્યંજનના સરખા
 સિવાય બીજા કોઈ નિયમને ધ્યાનમાં રાખ્યો નથી

શિતામન્ (૪/૩) આગલો પગ, યોનિ, (ગુદા, ડો. વર્મા) યકૃત, ચરબી

- (૧) દોઃ શિતામ ભવનિ ।
- (૨) ગોતિઃ શિતામ ઈતિ શાકપૂણિઃ । વિપિતઃ ભવતિ ।
- (૩) શ્યામતઃ યકૃતઃ ઇતિ તૈટ્તિલિકઃ ।
- (૪) શિતિમાંસત મૈદાત ઇતિ ગાલવઃ ।

(૧) પર્યાય

- (૨) વિ + શિત ખુલ્લું (લક્ષણ સરપ). કદાચ સ્વામ (ડો. વર્મા)
 $\sqrt{\text{વિષ્}}$ વ્યાપવું. માંસ કે વિષ્ટાથી વ્યાપેલું (દુર્ગ).

(૩) શિતામ = શ્યામ યકૃત, જકર.

(૪) શિતામ = શિતિ + મામ સફેદ માસ, ચરબી

- સ્પષ્ટ રીતે અત્યંત અસ્પષ્ટ અને મુશ્કેલ નિર્વચન. પહેલામાં ચારકે પોતે
 તો માત્ર પર્યાય કે અર્થ જ આપી દીધો છે પણ ચારકે આપેલા
 અવતરણનો આખો પાક દુર્ગ તૈત્તિરીય ગ્રાંથમાંથી ઉતારે છે, અને
 ચારકના અર્થને ન્યાય્ય ઠેરવવા આમ સમજાવે છે : દો શિતામ
 ભવતિ ।....તસ્ય હિ પ્રાણેન વશુદ્રંવતિ । શ્રિતમસમાદેન એતરકાયે
 ભવતોતિ શિતામ ।....વસાર્હિ વાહ્યાનિ ચાવદાનાન્યામ્યન્તરાણિ
 ચ ભવન્તોતિ । તત્ર પાર્થે શ્રોણ્યો અંસાર્વિતિ વાહ્યાનિ જિહ્વો-
 વકૃદાદીન્યામ્યન્તરાણિ । તત્રેવ સર્વ પાર્થેતઃ શ્રોણિતઃ દરવેતયો-
 રન્તરા વર્તમાનઃ શિતામશબ્દઃ કિમન્યદ્દોષ્ણોઽભિદધ્યાત્ । 'પણ
 કિમન્યત્ અભિદધ્યાત્માનો પ્રશ્ન જ આ સમજૂતી ત્રિંશુ દુર્ગને પોતાને
 ખાતરી નથી એમ બતાવે છે. બાકીના ત્રણમાં ચારકે બીજાના ખતો આપ્યા
 છે. બીજામાં શાકપૂણિએ આપેલો અર્થ સમજાવતી પણ મુશ્કેલી છે તે

નેઈ શકાય છે. દુર્ગ આમ સમજાવે છે : યોનિઃ શિતામેતિ શાકપૂર્ણા
આચાર્યો મન્યતે । તત્ર યોનિરનવદાનોયૈવ । યોનિસમાનદેશસ્તુ
ગુદો નામાવદાનમસ્તિ ॥ યોનિશબ્દેનોચ્યતે ।....સ હિ શ્રોણિ-
અનન્તરો ભવતિ । શ્રોણ્યનન્તરં ચ શિતામશબ્દ સ્વચ્યતે 'શ્રોણિતઃ
શિતામતઃ' ઇતિ । શબ્દસારૂપ્યમપિ ચ કિંચિદસ્તિ વિપિતો
ભવતિ શિતામેતિ । વિપિત સમજાવતાં કહે છે : વિપ્લ વ્યાપ્તૌ
(ધાતુપાઠ ૩/૧૩) વ્યાપ્તઃ પુરીષેણ ભવતિ । અથવા વિપિતમાંસો
વિસ્તૃતમાંસઃ । પથ્ય વિપિત માં √ વિપ્ 'ઝંટયુ', 'વરસાવયુ'
(sprinkle, pour out-આપ્ટે) ધાતુ નેવો પથ્ય શક્ય છે. ને
રીતે √ વૃષ્ વરસાવયુ > વૃષ્ કે વૃષમ્ શબ્દ બને છે તે રીતે √ વિપ્
વરસાવયુ > વિપિત ઝંટાયેલ = યોનિ એમ અર્થ કરી શકાય.
વિટ્પતિ શબ્દમાં વિપ્ એટલે સ્ત્રી' એ અર્થ રહેલો છે જ. (આપ્ટે)
એટલે યોનિ અર્થ માટે ને √ વિપ્ ધાતુ જ લેવો હોય તો દુર્ગે
આપેલા અર્થ કરતાં આ બીજો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. પથ્ય એથી
વિપ્ માંના આઘ વર્ણની ઉપેક્ષા કરીને (વિ)પિત > (વિ)સિત =
શિતા + મન્ એમ મુશ્કેલ રીતે શબ્દ સાધવો પડશે. એ રીતે શિતા
(=વિવિત્તા) = યોનિ + મનુવાળો જામ. બાકીનાં બંનેને દુર્ગે
શબ્દસારૂપ્ય દ્વારા જ સમજાવ્યાં છે. એવં હિ વહુતરં શબ્દસારૂપ્યં
ભવતિ । ડો. વર્મા વચ્ચાં બેને જ નોંધે છે, તે યોગ્ય છે. ઉક્તિમાં
શબ્દસારૂપ્યનો પથ્ય અતિરેક થાય છે. ધ્વનિ બંને અર્થ બંને દષ્ટિએ
દુર્ધટ નિર્વચન.

શિતિ (૪/૩) સંદે.

શિતિઃ ક્યતેઃ । √ જો ધારદાર કરવું.

→ પ્રાયમિક દશાતું નિર્વચન. ઈન્ડો-યુરો. *kpaia-એવેત, ઉત્તરવર્ગ, પ્રકાશવું.

શિરસ્ (૪/૧૩) સૂર્ય, મરતક.

(૧) શિરઃ શાદિત્યઃ ભવતિ । યદનુસેતે સર્વાણિ ભૂતાનિ ।

(૨) इदम् अपि इतरत् शिरः एतस्मात् एव । समाधितानि एतद्
इन्द्रियाणि भवन्ति ।

(૧) √ જો સ.વું, રહેવું. જે બધા પ્રાણીઓમાં રહેલો છે.

(૨) જેમાં બધી ઇન્દ્રિયો રહેલી છે, એના આશ્રયે છે.

- નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરોપીય *k₁er-‘મસ્તક’.
ગ્રીક k₁éras-‘શીંગડું.’ સૂર્યને માટે શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ લેવો
પડશે. સ્કોલ્ડ બીજામાં (સમ્ + આ +) √શ્રિ એ ધાતુ પણ આપે
છે, પણ એતરમાદેવને કારણે બીજો ધાતુ આપવાની જરૂર નથી
સમાધિતાનિ...વગેરેમાં માત્ર સમજૂતી જ જોઈ શકાય

શિશિર (૧/૧૦) શિશિર ઋતુ

(૧) શિશિરમ્ શૃણાતે: । (૨) શમ્નાતે: વા ।

(૧) √શ્રી શીર્ષ ચતુઃ. (૨) √શમ્ શમી જતુઃ, નાશ પામતુઃ.

- બીજું તો સ્પષ્ટ રીતે વિસંગત છે જ પહેલું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત અવસ્થાનું છે.
ઇન્ડો-યુરોપીય મૂળ *k₁el-‘ઠંડી, ઠરી જવું’. લિથુઆનિયન
škalas-‘ઠંડી’.

શિશ્ન (૪/૧૯) પુરુષની ઇન્દ્રિય.

શિશ્ન શયતે: । √શ્મ વીધતુઃ.

- અસ્પષ્ટ નિર્વચન. શબ્દના પહેલા વર્ણમાં કદાચ ચારકે અભ્યાસ
(દ્વિરુક્તિ) જોયો હોય.

શીરમ્ (૪/૧૪) અણ્વીકાર. અગ્નિનું વિશેષણ.

(૧) અનુશાયિનમ્ હતિવા । (૨) અશિનમ્ હતિ વા ।

(૧) √શી સતુઃ, વ્યાપતુઃ. (૨) √શ્મ વ્યાપતુઃ.

- √શી ‘ધારદાર કરવું’ > √શી સાથે કદાચ શબ્દ સંબંધ હોય
એમ ડો. વર્મા ધારે છે, જો કે ધાતુમાંથી નામ બનતાં ઈ સ્વર શી
રીતે આવ્યો તે સમજાવતું મુશ્કેલ છે. ચારકે √શી > શીરતે,
મશીરત જેવા સાધિત રૂપોના સામ્યથી રનો આગમ ક્ષપણે શબ્દને
√શીમાંથી નિષ્પન્ન કરે તે સમજાય છે, પણ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ
નિર્વચન અસ્પષ્ટ છે. બીજું નિર્વચન નકામું છે.

शुन्ध्यु (४/१६) स्त्री, पक्षी, जल, स्वच्छ, तेजस्वी.

(१) शुन्ध्युः आदित्यः भवति । 'शोधनात् ।

(२) शकुनिः अपि शुन्ध्युः उच्यते । शोधनात् एव । उदकचरो भवति ।

(३) आपः अपि शुन्ध्युः उच्यन्ते । शोधनात् एव ।

(१) (२) (३) √शुष् शुद्ध ध्रुवः.

→ स्वीकार्य. छन्दो-युरो० *ku-dh 'यमध्रुव', उज्ज्वल ध्रुव', ग्रीक katharós-'शुद्ध'.

शुष्म (२/२४) जल, जलवान.

शुष्मम् इति बलनाम । शोषयति इति सतः ।

√शुष् सुक्षु, (श्रेष्ठ) सुक्षु, शोषु.

→ कदाच स्वीकार्य. छन्दो-युरो० *sus-'सुक्षु'. अवेस्ता huška-'सुक्षु'.
(संभावो शुष्क.)

शूर (४/१३) शूरवीर.

शूरः शयतेः गतिकर्मणः ।

√शु (शव्) ध्रुवः

→ प्राथमिक दृष्टान्त. छन्दो-युरो० *kū-'ध्रुव', ध्रुव'. ग्रीक kūrō-
'सगर्भ' ध्रुव'.

शृङ्ग (२/७) शींगु.

(१) शृङ्गम् श्रयतेः वा ।

(२) शृणातेः वा ।

(३) शम्नातेः वा ।

(४) शरणाय उद्गतम् इति वा ।

(५) शिरसः निर्गतम् इति वा ।

(૧) √ અિ આશ્રયે રહેવું.

(૨) √ ષ્ટ કાપવું, ભાંગવું, છૂંદવું.

(૩) √ વમ્ નાશ કરવો.

(૪) ઘરણ + હદ + √ ગમ્ શરણુ-રક્ષણ માટે ભીજેલું.

(૫) શિરસ્ મસ્તક + નિસ્ + √ ગમ્ માથામાંથી નીકળેલું.

→ પદ્ધતિનાં ત્રણમાં નામાનિ આહ્યતજાનિનો પ્રભાવ જોઈ શકાય. ખરેખર તો, મૂળ ઇન્ડો-યુરોપીય *k₁-, k₂-, k₃- ‘મસ્તક’ ગ્રીક k₁ras- ‘માથું’, ગોથિક haŋim- ‘શીંગડું’. (જુઓ શિરસ્.) પાછલાં જોને અસગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો—જોનાર નિર્વચનોમાં મૂકી શકાય. જો કે છેલ્લું પાછું અંતઃ સાચું છે.

દયામ (૪/૩) ધેડું, કાળું.

દયામમ્ દયાયતેઃ ।

√ દયા ધદ બનવું.

→ નામાનિ આહ્યતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરોપીય *k₁emo- ‘વિવિધ રંગોનું એક નામ’. લિથુઆનિયન szẽmas- ‘સૂડું’

દયેમ (૪/૩) બાજ, ગરડ.

દયેનઃ દાંસનીયમ્ ગચ્છતિ ।

√ દાંસ વખાણવું + √ હ જવું. પ્રદાંસનીય રીતે જનાર.

→ અસગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો જોવા નિર્વચન, બાપાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દયેત ‘સફેદ’ અને દન ‘વિવિધરંગી, કાપરચીનડું’ એ બે શબ્દોના સંપર્કદોષમાંથી દયેન શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે.

દ્રેણિ (૪/૧૩) દાર, પંકિત.

દ્રેણિઃ યયતેઃ । સમાધિતાઃ મયતિ ।

√ ધ્રિ-આશ્રયે રહેવું. (એકબીજાના) આશ્રયે રહેથી હોય છે.

- સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. ઈમકે ઇન્ડો-યુરો. *klin- 'ના તરફ ણવું, ના આગ્રયે રહેવું.' લેટિન clino- 'ણવું, આગ્રયે રહેવું.' (સરખાવો અંગ્રેજી incline, decline)

ઓળિ (૪/૩) નિતંબ.

ઓળિ: ઓળતે: ગતિચલાકર્મણ: । ઓળિ: ચલતિ હવ ગચ્છત: ।

✓ ઓળ્ જવા માટે હાસવું. જતી વખતે નિતંબ જાણે હાલે છે.

- નામ માત્ર ધાતુમૂલ્ય હોવાના સિદ્ધાંતાઅનુસાર પરિણામ. ઇન્ડો-યુરો. *lou-ais- 'નિતંબ.' લેટિન latiss- 'નિતંબ.'

ઘસ (૧/૬) આવતી કાલ.

ઘ ઉપાગસનોય: કાલ: ।

(ઉપ + આ +) ✓સમ્-અપેક્ષા કરવી.

- યજ્ઞનોની ઉપેક્ષાવાળું શિથિલ નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરો. *kṛ- 'પ્રકાશવું, ઉજાગળ થવું.' અવેસ્તા kṛta- 'જહેલી સવાર.' (સરખાવો ગુજરાતી રાજ 'અસરું')

ઘેસ્યા (૨/૨૦) સફેદ, ઉજાગળ. ઉપસવું વિશેષણ.

ઘેસ્યા ઘેસતે: । ✓ઘિત્-ઉજાગળ હોવું, થવું.

- સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો. *kṛca- 'પ્રકાશવું' સરખાવો અંગ્રેજી whate.

વપ્ (૪/૨૭) ઝ.

વપ્ પુન: સહતે: ।

✓સેહ્ સહેવું, જીતવું. (જે પાંચની સંખ્યાને) જીતે છે.

- નામમાત્રને ધાતુમાંથી નિપજાવવાનો દુરાગ્રહ ઇન્ડો-યુરો. *sṛtks, અવેસ્તા xšvraš, અંગ્રેજી six = 'છ'.

સંવત્સર (૪/૨૭) વર્ષ.

સંવત્સર: સંવસન્તે અસ્મિન્ મૂતાનિ ।

સં + ✓વસ્ સાથે રહેવું.

- નામાનિ આશ્વાતજાનિનો પ્રશ્નાવ. ઇન્ડો-યુરો. *vēt-, લેટિન vetus- 'વર્ષ'

સકતુ (૪/૧૦) અન, સાથવો. દળેલા, પકવેલા જવ.

(૧) સકતુઃ સચતેઃ । દુર્ઘાવિ ભવતિ ।

(૨) કસતેઃ વા સ્યાત્ વિપરીતસ્ય । વિકસિતઃ ભવતિ ।

(૧) ✓ સચ્ વળગવું. ઠંભકે એને ધોવો મુશ્કેલ હોય છે.

(૨) ✓ કસ્ વિકસવું, ફૂલવું. (એને ગરમ કરતાં) ફૂલેલો બને છે.

→ પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્યું. ઠંભકે ઈન્ડો-યુરોપીય *sequ- ‘અનુસરવું.’ લેટિન sequor ‘હું અનુસરું છું’. તેથી વિપર્યયવાળું બીજું નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું બની રહે છે.

સમિ (૭/૩૦) મિત્ર.

સમાનહયાનાઃ । ત સાથે-સરખું + ✓ સ્યાઃ કહેવું. ઓળખાવું.

→ ડૉ વર્મા આને અરપષ્ટ નિર્વચન ગણે છે. “Only this much is clear that *kh* in this word is an Indo-Ir. phenomenon of Av. *haxay** ‘friend’. How far this *kh* could be connected with an Indo-Ir. *khyā*- remains to be explored.” (એમનો અર્થ. પૃ. ૨૪૪ આ સંજ્ઞાનો ત્ અવેસ્તા *haxay*ની ઈન્ડો-ઇરાનિયન ધરના છે એટલું સ્પષ્ટ છે. એને ઈન્ડો-ઇરાન હયા સાથે કયાં સુધી સાંકળી શકાય તે હજી સંશોધનનો વિષય છે)

સમિ ને ✓ સચ્ ‘સાથ કરવો, સાથે થવું’ સાથે સાંકળી શકાય? (સં. સમિ અવેસ્તા-*haxay*, ઈન્ડો-યુરોપીય *sequ*- ‘અનુસરવું.’ લેટિન *sequi*- ‘અનુસરવું’. તે પરથી *secta*-અનુસરનારાઓનો સમૂહ. અંગ્રેજી *sect*)

સરાય (૧/૧૩) સત્ય.

(સાહાયાન) एतेः कारितम् च यकारादिम् च अन्तकरणम् अस्तेः शुद्धम् च सकारादिम् च ।

✓ અ) સ્ થવું દેવું + ✓ દ જવું, (પ્રેરક) મોકલવું. (જે અસ્તિત્વ ધરાવનાં પદાર્થો તરફ મોકલાય છે ! પ્રેરાય છે !)

→ આની સાથે ચાર્લે 'અન્યત્ર (૩/૧૩) આપેલું' નિર્વચન સત્યમ્ કસ્માત્...? સત્પ્રમવં ભવતિ સરખાવવા જેવું છે. ✓ મસ્ તું વર્ત° ૬૦ સત્-જે છે, અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યું છે. તે-તેમાંથી પ્રભવતું. ડો. વર્માંએ એ નિર્વચનને સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય ગણ્યું છે, અને એના સર્મનમાં ઇન્ડો-યુરો *satio 'અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થનું' (belonging to existence) તેમ જ અવેસ્તા hāithyō 'સાચું' પણ દર્શાવ્યાં છે. એ રીતે જોતાં શાકટાયનનું નિર્વચન પહેલી નજરે અસંગ વર્ણોમાં શબ્દોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો જોનારું લાગે છે, પણ શાકટાયને સત્યને સત્ + ય એમ વિભાજીને સત્ ને ✓ મસ્ માંથી (કદાચ વર્ત° ૬૦ જ હોય) અને ય ને ✓ હના પ્રેરક 'મોહકવું, પ્રેરવું' માંથી નીપજાવ્યું છે એ રીતે સમજીએ તો એ અંશતઃ સાચું છે એમ સ્વીકારવું પડે

સઘમાદ (૭/૩૦) સાથે આનંદનાર. ઉત્પન્ન.

સહમદનમ્ । સઘ(=સહ) સાથે + ✓ મદ્ આનંદવું.

→ સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય.

સન્તઘીયજ્ઞ (૨/૨૮) સં + ✓ તુ 'બળવાન થવું' તું તીવ્રતાબોધક (યન્ત) વર્ત° ૬૦.

તનોતેઃ પૂર્વંયા પ્રકૃત્યા સંગમઃ । સમ્ + ✓ તન્ ફેલાવવું.

→ ૨૫૫૮ રીતે ચારકનું નિર્વચન બૃહભરેલું છે.

સપ્તમ્ (૪/૨૧) સાત.

સપ્ત સૃપ્તા સદૃશ્યા ।

✓ સૃપ્ સરવું. 'જે આઠ તરફ' સરે છે.

→ પણ સૃપ્ત અને સપ્તમાં સ્વરો અતુરપ ન હોઈ શકે. ગ્રાથમિત્ર અને બૃહભરેલું નિર્વચન.

સપ્તનામન્ (૪/૨૭) સાત નામોવાળો. સૂર્ય.

(૧) સપ્તનામા બાદિત્યઃ । સપ્ત અસ્મે રક્મયઃ રસાન્ અભિસંનમયન્તિ ।

(૨) સપ્ત એનમ્ ઋષયઃ સ્તુવન્તિ ક્ષતિ વા ।

(૧) સપ્ત + √નમ્ નમવું, વળવું.

(૨) સપ્ત + √નુ વખાણવું, સ્તવવું.

→ જુઓ નામનું.

સપ્તપુત્ર (૪/૨૬) સાત પુત્રોવાળો.

(૧) સપ્તપુત્રમ્ સપ્તપુત્રમ્ । (૨) સર્પણપુત્રમ્ इति वा ।

(૧) સપ્ત + પુત્ર (૨) √સૃપ્ સરકવું + પુત્ર.

→ જુઓ સપ્તનું તેમજ પુત્ર.

સમના (૭/૧૭) સમાન ચિતવાળી, અનુકૂળ, એકમત.

(૧) સમનમ્ સમનનાત્ વા । (૨) સમાનનાત્ વા ।

(૧) સ સરખું + √મન્ વિચારવું. (૨) સમ્ + માનન.

→ સ્ત્રીઓના વિશેષણ તરીકે. પહેલું સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય. બીજું સ્વીકાર્ય ગણવાનો સંભવ ઓછો છે.

સમાનવન્ધુ (૨/૨૮) સમાન સ્વજનોવાળું.

સમાનવન્ધૂ સમાનવન્ધવે ।

સમાન + √વન્ધ્ બાંધવું.

→ જુઓ વન્ધુ.

સમુદ્ર (૨/૧૦) સમુદ્ર.

(૧) સમુદ્રઃ કસ્માત્ ? સમુદ્રદ્રવન્તિ અસ્માત્ આપઃ ।

(૨) સમભિદ્રવન્તિ એનમ્ આપઃ ।

(૩) સમ્મોહન્તે અસ્મિન્ ભૂતાનિ ।

(૪) સમુદકઃ ભવતિ ।

(૫) સમુનત્તિ इति वा ।

(૧) સમ્ + ઉદ્ + √દ્રુ દોડવું. જેમાંથી પાણી વહે છે.

(૨) સમ્ + (અમિ) + √દ્રુ જેના તરફ પાણી વહે છે.

(૩) સમ્ + √મુદ્ આનંદ પામવું. જેમાં પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે.

(૪) સમ્ + ઉદ પાણી. જેમાં પાણી ભેગું થાય છે.

(૫) સમ્ + √ઉદ્, ઉન્દ બીજવું. જે બીજવે છે.

→ ત્રીજું નિર્વચન પ્રાથમિક દશાનું સ્ત્રી જાય છે. છેલ્લા બે સ્વીકાર્ય ગણાય તેવાં છે, કેમકે સમ્ > ઇન્ડો-યુરો *som- સાથે, અને ઉદ્ > ઇન્ડો-યુરો *ud 'હીજવનું'. ગ્રીક húdōr- 'પાણી'. ડો. વર્મા પહેલા, બીજા અને છેલ્લા નિર્વચનોને સાથે મૂકીને એમાં ચારકે સંપર્કદોષ જોયો હોવાનું માને છે. $\sqrt{\text{ઉદ્}}$ અને $\sqrt{\text{દ્રુ}}$ ના સંપર્કદોષથી છેલ્લો વ્યંજન ર્ સિદ્ધ કરવાનું સરળ બન્યું હશે.

સર્વ (૨/૨૪) સર્વ, બધું.

સર્વમ્ સંસૃતમ્ ।

સમ્ સાથે + $\sqrt{\text{સૃ}}$ સરવું, જવું, પહેવું.

→ નામાનિ બાહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઇન્ડો-યુરો *Sol(e)pr- 'સમગ્ર'. ગ્રીક hólos- 'બાહ્ય'. અંગ્રેજી whole.

સવિત્ (૭/૩૧) સવિતા, સૂર્ય.

સવિતારમ્....સર્વસ્ય પ્રસવિતારમ્ ।

$\sqrt{\text{સૃ}}$ પ્રેરવું. સર્વને પ્રેરનાર.

→ સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરો *sew- 'ગતિમાં મૂકવું'. અવેસ્તા hav- 'ગતિ પ્રેરવી'.

સાન્ (૨/૨૪) પીઠ, શિખર, ધાર.

(૧) સાન્ સમુચ્છિતં ભવતિ ।

(૨) સમુન્નુસમ્ હતિ વા ।

(૧) સમ્ + ઉત્ + $\sqrt{\text{પ્રિ}}$. સારી રીતે બંધું કરેલું.

(૨) સમ્ + ઉત્ + $\sqrt{\text{નુદ્}}$ બંધું પકેલેલું.

→ વ્યક્તિગત વસ્તુમાં શબ્દનું સંક્ષિપ્ત રૂપ જોતું નિર્વચન. બીજા નિર્વચનના $\sqrt{\text{નુદ્}}$ માંથી નુ શબ્દમાં જડે છે.

સામન્ (૭/૧૨) ગાવા માટેની વેદનકયા.

(૧) સામ સંમિતમ્ ઋચા ।

(૨) અસ્યતેઃ વા ।

(૩) ઋચા સમમ્ મેને હતિ નૈદાનાઃ ।

(૧) સમ્ + √ માં 'માપવું'. ઋચ્યા સાથે બરાબર 'માપવું'.

(૨) √ ઝસ્ ક્કિવું. 'ઋચ્યામાં નંખાવું'.

(૩) સમ્ + √ મન્ ગણવું, માનવું. (પ્રભવતિએ) સામને ઋચ્યા જેવું
જ ગણવું.

→ પહેલાં નિર્વચનને ડોઠ વર્ગો વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો ભેટી વ્યુત્પત્તિ ગણે છે. બાકીનાં જેને લૌકિક અથવા લોકપ્રચલિત વ્યુત્પત્તિઓના વર્ગમાં મૂકે છે. પણ તેઓ એક ચોથું નિર્વચન સામ સ્યતેઃ આપે છે તેનો આધાર જણાતો નથી. કદાચ સમ્મિતમૃચાસ્યતેર્વા એમ હસ્તપ્રતોના સળંગ પાઠમાં સંધિ ભેવાની કે ન ભેવાની સમવડને કારણે બે પાઠ કલ્પ્યા હોય એ શક્ય છે. એને તેઓ આમ સમજાવે

છે : √ સૌ, lit. 'that which is the final stage in the system of Vedic arrangement,' viz. (a) સહિતા-, (b) પદ- and (c) સામન્-. (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૧૦૪).

(બઘ) સાય (૧/૧૭) છોડી શ્રુતિને.

સ્યતિઃ ઉપસૃષ્ટઃ વિમોચને ।

ઘવ + √ સૌ છોડી મૂકવું. ઉપસર્ગવાળો √ સૌ છોડી મૂકવાના અર્થમાં.

સિલિકમધ્યમા (૪/૧૩) અર્થ અરપ્પટ. (સર્ચના અર્થોનું વિશેષણ)

(૧) સિલિકમધ્યમાઃ સસૃતમધ્યમાઃ (૨) શીર્ષમધ્યમાઃ વા ।

(૧) સં + √ સૃ સાથે સસૃવું + મધ્યમા મધ્યભાગ, કટિ. પાતળા મધ્યભાગ વાળો.

(૨) શીર્ષ + મધ્યમા ભેમનું અતક વચ્ચે છે એવા ?

→ બંને નિર્વચનો અત્યંત અરપ્પટ છે. સાયણ પણ એ પ્રમાણે જ સમજાવે છે. સંસૃતઃ સંગતઃ સંલગ્નો મધ્યમાનો યેવામ્ તે તાદૃશઃ । પુષ્ટત્વાત્ પ્રૌઢપૃષ્ઠા સંલગ્નમધ્યાશ્ચેત્યર્થઃ । જઘનપુરોભાગાવપેક્ષ્ય સિલિકમધ્યમાઃ હત્યુક્તમ્ । પારકે અને સાયણે √ સૃ > ગિરતિ-ગિલતિની સમાનતાથી √ સૃ > સિરતિ-સિલતિઃ કલ્પીને-પણ

इक प्रत्ययवाणुं ३५ सिलिक हृद्ध्युं होयं अे शक्य छे. पक्षु अे रीते $\sqrt{\text{गृ}}\text{मां दीर्घं स्वर ऋ छे अे ढकीकतनी उपेक्षा करी पडी छे. (आपटेना शब्दकोशमां दीर्घं $\sqrt{\text{सृ}}\text{ १ P. to hurt, injure, kill अेवा अर्थमां आपेले छे.)}$$

आनी साथे कदाय ध्वनिशाब्दनो प्रभ पक्षु संक्षणायेले. होर्ध शके. ऋ स्वरनो उच्चार आने पक्षु कर्पाक रुने मणतो थाय छे, कर्पाक रि जेवो थाय छे. अे रीते विचारता सृ > सि > सिरि > सिलि अने स्वार्थिक प्रत्यय क लागता सृ = सिलिक अेभ हृदयना करी शकय.

सीमन् (१/७) सीमारेभा.

सीमा मर्यादा । विपौव्यति देशो ।

(वि +) $\sqrt{\text{सीव्}}\text{ सीवुं. जे देशाने सीवे छे, ओडे छे.}$

→ दुर्ग : विगतसंस्तानी देशो करोतीति । पधारे साथे लागे छे. डो० स३५ विपौव्यतिनो अर्थ स्પષ્ટ करवाभायी छट्टी जय छे. शुभो : "simā means boundary: it forms the seam between two countries." पास्कनुं निर्वचन विमुक्तार्थक वि उपसर्गवाणुं छे अेटले सीववायी विमुक्त छट्ट करवानो अर्थ होवो जेष्ठअे, आमे य जे देशाने अलग करे ते सीमा अे अर्थ समजय छे. पक्षु सीमनुमां विनो अंश देजातो नथी, अेटले जेडवानो न अर्थ लेवो पडशे. निर्वचन प्राथमिक अने भूलभरेशुं छे. डो० वर्मा आना भूणमां $\sqrt{\text{सि-}}$ 'सीवुं' (ध-डो-युरो *si- 'सीवुं', भीक himās- 'पटी') अे धातु होवो जेष्ठअे अेभ कहे छे.

सुवास (२/२४) राणवुं नाम.

सुदा: कल्याणदान: । सु + $\sqrt{\text{दा}}$ आपवुं.

→ सीकार्थ.

सुपर्ण (४/३) सुंदर पांजोवाणुं. એક પક્ષી.

सुपर्णा: सुपतना: । सु + $\sqrt{\text{पत्}}$.

સુવિતે (૪/૧૭) સહ-તત્વ. સારી રીતે ગયેલું.

(૧) સુવિતે સુ હતે....સુગતે ।

(૨) સૂતે...પ્રજાંયામ્ હતિ વા ।

(૧) સુ સારી રીતે + √હ જનું.

(૨) √સૂ જન્મ આપવો.

→ શ્લોક (૧) સુવિતે સુ હતે અને (૨) સૂતે, સુગતે પ્રજાયામ્ હતિ વા । એમ નિર્વચનો આપે છે તેમાં અસ્પષ્ટતા ઊભી થવાનો સંભવ છે. દુર્ગ બંને નિર્વચનો આમ સમજાવે છે : અત્ર યદા 'સુ હતે' હતિ વિપરિણામસ્તદા 'સુગતે' इत्यर्थः । યદા 'સૂતે' હતિ તદા 'પ્રજાયામ્' । કોઠા વર્માં નિરુક્ત ૪/૧૭ માં સુવિતા સુપ્રસૂતાનિ કર્માણિ એવું નિર્વચન વાંચીને તેને પ્રાથમિક દેશાનું અને જૂલબરેલું ગણાવે છે. પણ એમણે નોંધેલો પાઠ કોઠા સરૂપ, શ્લોક, દુર્ગ કે-રાજવાડે કાઢ્યો આપ્યો નથી, પાકાન્તરેમાં યે કરો નોંધાયો નથી, તો એમણે એ ક્યાંથી લીધો હશે ? યાસ્કનું ખીજું નિર્વચન અર્થદષ્ટિએ થોડુંક મળતું આવે છે એટલું માફ. વળી એમનો અભિપ્રાય પણ નોંધવા જેવો છે. જુઓ : The correct derivation is

સુ + √હ + ત-*opposite to* દુરિત as PW '(=પીટર્સબર્ગ શબ્દકોશ) has pointed out. In fact PW has also shown the occurrence of સ્વિત (=સુવિત) in VS. V. 5. (=વાજ૦ સં૦ ૫. ૫) (એમનો અર્થ પૃ. ૧૧૮). પણ તો તો યાસ્કનું પહેલું નિર્વચન પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય ગણાય ! એણે કાંકેલું નિગમવાક્ય પણ એણે એવો અર્થ જ લીધાનું સમર્થન કરે છે !

સુવિદ્ય (૭/૯) ધન.

(૧) સુવિદ્યમ્ ધનમ્ મવતિ । વિન્દતેઃ વા ઈકોપસર્ગોત્ ।

(૨) દંદાતેઃ વા સ્યાત્ દ્વયુપસર્ગોત્ ।

(૧) સુ + √વિદ્ય મેળવવું.

(૨) સુ + વિ + √દા સારું આપવું.

સ્તોમ (૭/૧૨) સૂક્ત.

સ્તોમઃ સ્તવનાત્ । √સ્તુ સ્તવવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *stap-‘મોટેથી પ્રશંસા કરવી’. ગ્રીક stētai-
-‘તે બહાર દાકે છે’.

સ્થાણુ (૧/૧૮) ચાંબસો.

સ્થાણુઃ તિષ્ઠતેઃ । √સ્થા રહેવું, બેસવા રહેવું.

→ અંશતઃ સ્વીકાર્ય. અહીં પણ ચારક વચ્ચે ક્રમ કુદાવીને મૂળ સુધી પહોંચી જાય છે. શબ્દનું અંતિમ મૂળ તો ઈન્ડો-યુરોપીય *stā- જ છે, પણ પછીના અવાન્તર રૂપ ઈન્ડો-યુરોપીય *st(h)elap-‘સ્થાપવું’. પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન stilli (sel-pus) ‘સાત, સ્થિર’માંથી સ્થાણુ નિપજાવવું જોઈએ, એટલે *stā > *st(h)elap > સ્થાણુ.

સ્વર (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

(૧) સ્વર્ આદિત્યઃ ભવતિ સુ ઋણઃ ।

(૨) સુ ર્ઋણઃ ।

(૩) સુક્તઃ રસાન્ ।

(૪) સુક્તઃ ભાસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૫) સુક્તઃ ભાસા હતિ વા ।

(૧) (૩) (૪) (૫) સુ + √ઋ જવું. સારી રીતે જનાર. રસોને અનુસરનાર, નક્ષત્રોના તેજ તરફ જનાર વગેરે.

(૨) સુ + √હર્ ભોક્ષવું, પ્રેરવું.

→ આ બધાંમાં નામાનિ આસ્વાતજાનિના દુરાગ્રહનું પરિણામ દેખાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *suel-‘સૂર્ય’. અવેસ્તા hvar- ‘સૂર્ય’.

હંસ (૪/૧૩) હંસ.

હંસાઃ હન્તેઃ । ઘનન્તિ અધ્વાનમ્ ।

√હન્ પ્રહાર કરવો.

→ નામાનિ આસ્વાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય *h₂ans-‘અતક’. જૂની ઉચ્ચ જર્મન hans-‘હંસ’.

હરસ (૪/૧૬) પ્રકાસ. જળ વગેરે.

હરઃ હરતેઃ । √હૃ હરી લેવું.

→ નામાનિ વાચ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરો **gwer-* 'ગરમ'.
ગ્રીક *théros* 'ઊનાળાનો તાપ'.

હરિ (૪/૧૬) સોમરસ, શિયાળ કે વાનર.

(૧) હરિઃ સોમઃ હરિતવર્ણઃ ।

(૨) અયમ્ અપિ ઇતરઃ હરિઃ એતસ્માત્ એક ।

૧. ૨. હરિ-લાલ-બૂખરો, કપિલ રંગનો, લીલો.

→ સ્વીકાર્ય. સોમને હરિ કલો કેમકે એનો રંગ લીલો-હરિત છે.
ઈન્ડો-યુરો **gʰel-* 'લીલું' કે 'પીળું'. લેટિન *helvus-* 'પીળું'.

હરિ (૭/૨૪) અશ્વો, (સૂર્યનાં) કિરણો.

હરયઃ સુવર્ણાઃ હરણાઃ આદિત્યરશ્મયઃ ।

√હૃ હરી લેવું.

→ ખરેખર તો અહીં ઋચામાં હરિ એટલે પીળા કે સુવર્ણરંગી સૂર્ય-
કિરણોનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ ઉપર હરિ. 'પારકલું' કલ્પનાદાશિષ્ય પણ
આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સૂચવાય છે.

હરિત્ (૪/૧૧) સૂર્યકિરણ.

હરણાન્ આદિત્યરશ્મીન્ । √હૃ હરી લેવું.

→ જુઓ ઉપર હરિ (૭/૨૪).

હર્યંતિ (૭/૧૭) ઇચ્છા કરવી.

હર્યંતિઃ પ્રેપ્સાકર્મા વિહર્યંતિ ઇતિ ।

√હૃયં ઇચ્છવું.

હવિષ્પાન્ત (૭/૨૫) આહુતિયું પાન.

હવિઃ યત્ પાનીયમ્ ।

હવિષ્ આહુતિ + √પા પીવું. હવિષ્ ને પીવાયોગ્ય છે.

→ સાધ્યુઃ પાન્તમ્ પાનીયમ્ સોમાત્મકમ્ । દુર્ગઃ પાનાર્હં પાનયોગ્યમ્ ।
પણ પાન્ત શી રીતે સિદ્ધ થયું તે કોઈએ સમજાવ્યું નથી.

સ્તોમ (૭/૧૨) સ્કૃત.

સ્તોમઃ સ્તવનાત્ । √સ્તુ સ્તવવું.

→ સ્વીકાર્ય. ઈન્ડો-યુરોપીય *stew- 'મોટેથી પ્રથંસા દરવી'. ગ્રીક stētai- 'તે બહુશ હકિ છે'.

સ્થાણુ (૧/૧૮) થાંભલો.

સ્થાણુઃ સિદ્ધતેઃ । √સ્થા રહેવું, ઊભા રહેવું.

→ અંશતઃ સ્વીકાર્ય. અહીં પણ ચારક વચ્ચે કમ કુદાવીને મૂળ સુધી પહોંચી જાય છે. શબ્દનું અંતિમ મૂળ તો ઈન્ડો-યુરોપીય *stā- જ છે, પણ પછીના અવાન્તર રૂપ ઈન્ડો-યુરોપીય *st(h)elnu- 'સ્થાપવું'; પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન stilli (sel-nus) 'ચાંત, સ્થિર'માંથી. સ્થાણુ નિપજાવવું જોઈએ, એટલે *stā > *st(h)elnu > સ્થાણુ.

સ્વર (૨/૧૪) સૂર્ય, આકાશ.

(૧) સ્વર્ આદિત્યઃ ભવતિ સુ ઝરણઃ ।

(૨) સુ ઈરણઃ ।

(૩) સુક્તઃ રસાન્ ।

(૪) સુક્તઃ માસમ્ જ્યોતિષામ્ ।

(૫) સુક્તઃ માસા ઇતિ વા ।

(૧) (૩) (૪) (૫) સુ + √ઋ જવું. સારી રીતે જનાર. રસોને અનુસરનાર, નક્ષત્રોના તેજ તરફ જનાર વગેરે.

(૨) સુ + √હૃ મોહવું, પ્રેસું.

→ આ બધાંમાં નામાનિ આશ્વાતજાનિના દુરાગ્રહનું પરિણામ દેખાય છે. ઈન્ડો-યુરોપીય *swecl- 'સૂર્ય'. અવેસ્તા hvarə 'સૂર્ય'.

હંસ (૪/૧૩) હંસ.

હંસાઃ હન્તેઃ । ઘનન્તિ અધ્વાનમ્ ।

√હન્ પ્રહાર કરવો.

→ નામાનિ આશ્વાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરોપીય *gḥans- 'ખતક'; જૂની ઉચ્ચ જર્મન gans- 'હંસ'.

हरत् (४/१६) प्रकाश. नण वनेरे.

हरः हरतेः । √ हृ ढरी લેવું.

→ નામાનિ આહ્યાતજાનિનો પ્રભાવ. ઈન્ડો-યુરો. *gauer-‘ગરમ’.
ગ્રીક thēros ‘ઉનાળાનો તાપ’.

हरि (४/१६) सोमरस, शिवाण के वानर.

(૧) हरिः सोमः हरितवर्णः ।

(૨) अयम् अपि इतरः हरिः एतस्मात् एव ।

૧. ૨. हरि - લાલ - જૂખરો, કપિલ રંગનો, લીલો.

→ સ્વીકાર્ય. સોમને હરિ કલો કેમકે એનો રંગ લીલો-હરિત છે.
ઈન્ડો-યુરો. *ghele-લીલું કે પીળું. લેટિન helvus-‘પીળું’.

हरि (७/२४) अश्वो, (सूर्यानां) किरणो.

हरयः सुपर्णाः हरणाः आदित्यरश्मयः ।

√ हृ ढરી લેવું.

→ ખરેખર તો અહીં ઋચ્યામાં હરિ એટલે પીળા કે સુવર્ણરંગી સૂર્ય-
કિરણનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ ઉપર હરિ. યાસ્કેનું કલ્પનાદાશ્ત્રિય પથ્ય
આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સૂચવાય છે.

हरित् (४/११) सूर्यकिरण.

हरणान् आदित्यरश्मीन् । √ हृ ढરી લેવું.

→ જુઓ ઉપર હરિ (૭/૨૪).

हयंति (७/१७) ध्वजा करवी.

हयंतिः प्रेप्साकर्मा विहयंति इति ।

√ हय् ધ્વજીવું.

हविष्पान्त (७/२५) आहुतिषु पान.

हविः यत् पानीयम् ।

હવિષ્ આહુતિ + √ પા પીવું. હવિષ્ જે પીવાયોગ્ય છે.

→ સાયણ : પાન્તમ્ પાનીયમ્ સોમાત્મકમ્ । દુર્ગ : પાનાર્હે પાનયોગ્યમ્ ।
પથ્ય પાન્ત શી રીતે સિદ્ધ થયું તે કોઈએ સમજાવ્યું નથી.

હસ્ત (૧/૭) હાય.

હસ્તઃ હન્તેઃ । પ્રાણુઃ હનને ।

✓હન્ હણુનું, પ્રહાર કરવો.

→ બંજનની ઉપેક્ષા થતી હોવાથી શિથિલ વ્યુત્પત્તિ આપતું નિર્વચન.

✓હન્માનો ન, હસ્તમાં ત થી રીતે બન્યો? ઈડો-યુરો
ghasto-‘હાય’. અવેસ્તા zasta-‘હાય’.

હિનોત (૭/૨૦) ✓હિ પ્રેરણું, ‘મોટણું’નું આસાર્ય બી. પુ. બ. વ.

પ્રહિણુત । ✓હિ પ્રેરણું.

→ વ્યકરણશુદ્ધ રૂપ આપીને આર્ષ રૂપ સમગ્રવ્યું છે. વ્યુત્પત્તિ નથી.

હિમ (૪/૨૭) હિમ, બરફ.

(૧) હિમમ્ પુનઃ હન્તેઃ વા । (૨) હિનોતેઃ વા ।

(૧) ✓હન્ હણુનું, પ્રહાર કરવો (૨) ✓હિ પ્રેરણું, ઉત્તેજનું.

→ ✓હન્માથી, કેમ કે વનસ્પતિને તુકસાન કરે છે, ✓હિમાથી; કેમકે જવ
જેવા દેટલાક ઊડતે ઉત્તેજે છે. પણ આમાં નામમાત્ર ધાતુમૂલ હોવાના
સિદ્ધાંતની અતિશયતા જ દેખાય છે. ઈડો-યુરો *ghimo-‘ઠંડી’.
ગ્રીક dîschimos-‘શિયાળું’.

હિરણ્ય (૨/૧૦) સોનું.

(૧) હિરણ્યં કસ્માત્ ? હ્રિયતે આયમ્યમાનમ્ इति वा, ह्रियते
જનાત્ જનમ્ इति वा ।

(૨) હિતરમણમ્ ભવતિ इति वा ।

(૩) હૃદયરમણમ્ ભવતિ इति वा ।

(૪) હયંતેઃ વા સ્થાત્ પ્રેક્ષાકર્મણઃ ।

(૧) ✓હૃ લર્ષ જણું. ધડીને લર્ષ જવાય છે, ઓકથી બીજા પાસે લર્ષ
જવાય છે.

(૨) હિત હિતકારક (✓ઘા ‘મૂકણું’નું ક૦ જૂ૦ ક૦) + ✓રમ્ આનંદ
પામણું.

(૩) હૃદયઃ (હૃદ?) હૃદય + ✓રમ્.

(૪) ✓હૃ ઈચ્છા કરવી.

→ ડો. વર્મા પહેલું અને છેલ્લું બેને નામાનિ ગ્રાહ્યાતજાનિના પ્રભાવવાળાં ગણાવે છે, બ્યારે વચ્ચાં બેને વર્ણોમાં સંક્ષિપ્ત શબ્દો બેનાર વ્યુત્પત્તિઓના વર્ણમાં મૂકે છે. નામભાવને ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાના દુરાગ્રહને કારણે બ્યારે કોઈ શબ્દમાં હ જેવો - ઈન્ડો-યુરો. કાળના અનેક ધ્વનિઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો - ધ્વનિ આવે ત્યારે ચારકનાં નિર્વચનો વિશેષ કરીને નિષ્પ્રાણ બને છે. એવા સંભોગોમાં ચારકને મળેલા સંસ્કૃત ધાતુઓની સંખ્યા ઘણી મર્યાદિત હતી, અને એમનો અર્થ બાએ જ સાચું મહત્ત્વ ધારી શકતો. હિરણ્યમાંના હ ને લીધે ચારક એને \sqrt{h} માંથી નિષ્પન્ન કરે છે, પણ તેથી સુવર્ણનો સાચો અર્થ પડકારતો નથી. સાચું ઈન્ડો-યુરો. મૂળ છે *gheh-gbel- 'પીણું'. લેટિન helvus 'પીણું'. જર્મન gelb- 'પીણું'. પ્રાચીન બહે. zelcov- 'લીલું'. ઈન્ડો-ઈરાનિયન સિવાયની બધી ભાષાઓમાં ર ને ર્યાને લ મળે છે, તેથી પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન ર પાછળથી ધથેલું પરિવર્તન હોવું બોધાયે. મોટા ભાગની ઈન્ડો-યુરો. ભાષાઓના પુરાવા અનુસાર, ઈન્ડો-યુરો. શબ્દ કેવળ પીણા કે લીલા રંગનો જ અર્થસૂચક હતો. રાજવાડે હિરણ્ય, હરિને લેટિન aurum સાથે સાંકળે છે તે નિરાધાર છે એમ પણ ડો. વર્મા કહે છે.

હેમન્ત (૪/૧૭) હેમંત. શિયાળો.

હેમન્તઃ હિમવાન્ ।

હિમ હિમ, બરફ + વન્ત્ વાળો.

→ બંને શબ્દોનો સંબંધ સાચો છે પણ ઈન્ડો-યુરો. મૂળ શબ્દ છે *gheimen- 'ઠંડી'. ગ્રીક-heimōn- 'શિયાળો'. એટલે નિર્વચન અંશતઃ સ્વીકાર્ય.

હોત (૪/૨૬) હોતા, આહ્વાન.

હોતુઃ હ્વાતવ્યસ્ય । \sqrt{h} બોલાવવું, આવાહન કરવું.

હોત (૭/૧૫) હોતા, આહ્વાન.

(૧) હોતારમ્ હ્વાતારમ્ ।

(૨) જુહોતેઃ હોતા ઇતિ ઓર્ણવામઃ ।

(૧) \sqrt{h} બોલાવવું, આવાહન કરવું.

(૨) \sqrt{h} યત કરવો, આદુનિ આપવી.

→ પવનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ઔર્ણવાહનું નિર્વચન વધારે સાચું છે. પાછળથી હોતાને ભાગે આવેલું આવાહનનું યજ્ઞ કાર્ય નિર્વચનમાં પણ ધૂસી આવ્યું છે. લૌકિક અથવા લોકપ્રચલિત પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ આપતું નિર્વચન.

હાસ (૧/૬) ગર્ષકાલ

હા: હીન: કાલ: । √હા ઊડી દેવું, ત્યજવું.

→ નામમાત્રમાં ધાતુ જોવાનો આગ્રહ રાખતું નિર્વચન. ઇન્ડો-યુરોપીય *gʰjes-, *gʰhes- ‘ગર્ષકાલ’. gʰhes માંથી જર્મન gesteran- ‘ગર્ષકાલ’. જ્યારે gʰjes માંથી અવેસ્તા ઝયુઠે-‘ગર્ષકાલ’.

હ્રદ (૧/૯) તળાવડી, ખાખોચિયું.

(૧) હ્રદ: હ્રાદતે: શબ્દકર્મણ: ।

(૨) હ્રાદતે: વા સ્યાત્ શિતિભાવકર્મણ: ।

(૧) √હ્રાદ્ અવાજ કરવો. (૨) √હ્રાદ્ શીતળ કરવું.

→ પહેલું સ્વીકાર્ય. ઇન્ડો-યુરોપીય *gʰh₁d-અવાજ કરવો, ગ્રીક: kēchlādā-‘હું અવાજ કરું છું’.

પરિશિષ્ટ પહેલું

નિરુક્તકાર યાસ્કની મર્યાદાઓ અને વિશેષતાઓ

ડૉ. વર્મા એમના પુસ્તકની પ્રતાવનામાં નોંધે છે (p. xi): "Yaska was a remarkable etymologist, far in advance of his times. But for the primitive age in which he lived, he would have been a brilliant etymologist." એટલે આધુનિક તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસતાંયે યાસ્કની મર્યાદાઓ મહદંશે એના કાળની મર્યાદાઓ છે.

શબ્દોનું મૂળ શોધવાની લગભગ ઘેલછા એ કાળે પ્રવર્તતી હતી. ઋગ્વેદથી માંડીને બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો અને છેક વેદાંગો-સુધી-વિવિધ શબ્દોને કેવી કેવી રીતે સમજાવતા તથા શબ્દોના અર્થમાં અત્યંત જતા કે થયેલા વિકાસને લક્ષમાં રાખ્યા વિના જ સામે પડેલા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપવાના પ્રયત્નમાં કાળે કાળે અને ત્રથે ત્રથે કેટલા ભેદો પડતા તેનો પ્રો. ફત્તહસિંધના ગ્રંથ The Vedic Etymology પર નજર નાખતાં ખ્યાલ આવે છે. યાસ્ક પણ નિરુક્ત ૨/૧માં કહે છે. જ; ન રથેવ ન નિર્વ્યાત્ । શબ્દનું નિર્વચન આપવું તો ખરું જ, ન આપવા જેવું ન કરવું. અગ્નિ (૭/૧૪)નાં પાંચ કે જાતવેદસ (૭/૧૬)નાં ૭ કે સહમો (૪/૧૦)નાં સાત નિર્વચનો યાસ્કે આપ્યાં છે તેમાં પણ નિર્વચનો આપવાની આ જ અતિઆતુરતા દેખાય છે. પોતે આપેલાં નિર્વચનોના સમર્થનમાં યાસ્કે બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોમાંથીયે કેઠકેણે નિગમો દાંક્યાં છે (જુઓ ગાયત્રી ૭/૧૨, અનુષ્ટુભ ૭/૧૨ વ.). યાસ્કનાં કેટલાંયે નિર્વચનો ક્યાં તો શબ્દસઃ બ્રાહ્મણોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે, અથવા તો બ્રાહ્મણગ્રંથોની નિર્વચનપ્રતિષ્ઠિતી અસર જાતવેદસ, વૃષિકી (૧/૧૩) જેવા શબ્દોનાં યાસ્કે નોંધેલાં લૌકિક કે લોકપ્રચલિત પ્રકારનાં નિર્વચનોમાં દેખાય છે. પણ બ્રાહ્મણગ્રંથોનું મુખ્ય લક્ષ્ય યજુર્વિદ્યાઓનું પ્રતિપાદન કરવાનું હતું, શબ્દોનું નિર્વચન એ એમની જવાબદારી નહોતી, ગૌણ પ્રતિ હતી. એટલે એમણે આપેલાં નિર્વચનો પણ બેજવાબદાર, શબ્દના મૂળ અર્થની ઉપેક્ષા કરતાં, યજુર્વિદ્યાને જ અનુલક્ષીને અને ક્યારેક તો શબ્દને અમુક રીતે જ સમજાવવા માટે ક્યા ઉપલબ્ધી માંડીને અપાયેલાં છે. શબ્દનું નિર્વચન જ મુખ્યત્વે આપવા બેઠેલો યાસ્ક આ શ્રુતિગ્રંથો કે પરંપરાના ગ્રંથોના પ્રભાવમાંથી મુક્ત નથી રહી શક્યો. એ એની એક મુખ્ય મર્યાદા છે. એ ગ્રંથોની જેમ જ યાસ્ક પણ શબ્દો સમજાવતાં સમજાવતાં ક્યારેક વિચાચિત્ર અને નદીની કે દેવાપિ-ચંતનુની કે એવી ક્યા પણ કદી નાખે છે. ડૉ. સરપના પુસ્તક Indices and Appendices to the

Nirukta ઉપર નજર કરતાં બ્રાહ્મણ્યોની યારક પર પડેલી અસરનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકશે, એટલે યારકની સમગ્ર નિર્વચનપ્રતિ ઉપર બ્રાહ્મણ્યોની પડેલી આ ગાદ અસરે ફીક ફીક અનિષ્ટ થયું છે એમ જોઈ શકાય છે.

વળી નામાનિ આસ્વાતજાનિ-શબ્દમાત્રનું મૂળ ધાતુ છે-એ માન્યતા એ કાળે સિદ્ધાંત બની ગઈ હતી અને વ્યામક-પ્રમાણમાં સ્વીકૃત હતી, કદાચ સર્વસ્વીકૃત હતી, એટલે શબ્દને સમજાવવા, તેનું નિર્વચન આપવા ખેમનાર પાસે નિર્વચનનું મુખ્ય સાધન હતું વ્યાકરણના ધાતુઓ. ઉપરાંત અર્થનિર્ણય: પરીક્ષેત-અર્થને લક્ષમાં રાખીને જ હમેશા શબ્દપરીક્ષા કરવી-એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર તો આપીઆપ સમજાય તેમ હતો, પણ એમાં જે મૂળ અર્થ, પરિવર્તિત અર્થ અને ક્યારેક લાક્ષણિક અર્થ વગેરે વચ્ચેનો ભેદ ધણીવાર યોગ્ય રીતે નોંધાતો નહોતો અને તેથી નિર્વાચ્ય શબ્દના અર્થ અને ઉચ્ચારવાનની દૃષ્ટિએ જે ધાતુ શબ્દની સૌથી નજીકનો લાગે તેની સાથે તે શબ્દનું યોગ્ય બેસાડી દેવાતું એને દારણે યારકે આપેલાં નિર્વચનોમાં ક્યારેક સ્વરની ઉપેક્ષા થતી દેખાય છે (જુઓ ઉચ્ચાઈ ૭/૧૨), ક્યારેક વ્યંજનોનો ખ્યાલ રખાતો નથી (જુઓ કમ્બલ ૨/૨), ક્યારેક શબ્દને અમુક ધાતુમાંથી નિષ્પન્નવા-અર્થને મારી મચડીને બેસાડવામાં આવે છે (જુઓ કચ્છ ૪/૧૮, કક્ષ. ૨/૨ વ.), ક્યાંક ન હોય તેવે કેદાણે ધાતુ દરૂપી લેવામાં આવે છે (જુઓ લોહ ૨/૧૬), ક્યારેક તો યારક પોતે પણ 'આ ધાતુ હશે, આ પણ હોય, આમાંથી જે હોઈ શકે' એમ દાઢી ખજવાળતો દેખાય છે (જુઓ લક્ષ્મી), ક્યારેક યંત્રવત્ શબ્દો નિષ્પન્ન કરે છે (જુઓ ભૂકૂપાર ૪/૧૮, કચ્છ), ક્યારેક એની દરૂપના પણ ખોટકાઈ જાય એટલો માદ ચડે છે (જુઓ નમસ ૨/૧૪), ક્યારેક એક જ શબ્દના જુદા જુદા પ્રલોમાં જુદા જુદા શબ્દોનું સંક્ષિપ્ત રૂપ દરૂપીને એ સમજાવવા મંદે છે (જુઓ અણુ ૨/૫, અગ્નિ), ધણી વાર તો સાવ અસંગત, વિસંગત-મૂર્ખાઈભરેલું લાગે એવું નિર્વચન આપી બેસે છે (દા. ત. કૂલમાય ૧/૪, વણિજ્ ૨/૧૭, વાસર ૪/૭); તો ધણીવાર એનાં નિર્વચનો સમજાતાં જ નથી-અરપણ રહી જાય છે (દા. ત. ભદ્ર ૪/૩, હૈમન્તિ ૪/૧૩, તાયુ ૪/૨૪, રજસ્ ૪/૧૬, વિરાજ્ ૭/૧૩ વગેરે). એટલે નામમાત્ર ધાતુમૂલ જ હોય એ સિદ્ધાંતનો દુરાસહ યારકની ખીજ મોટી મર્યાદા બની રહે છે.

યારકને નડેલી ત્રીજી મોટી મર્યાદા એ છે કે વેદોનો કે વૈદિક ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનાં જે સાધનો આજે ઉપલબ્ધ છે તે એ કાળે નહોતાં. આજે આપણે વૈદિક શબ્દકોશમાં જોતાં જ અમુક શબ્દ ક્યાં દેહલી વાર વપરાયો

છે તે જાણી શકીએ છીએ, વૈદિક ઈન્ડોક્સમાં નજર કરતાં જ અમુક શબ્દના અર્થ તથા તેની સાથે સંબંધિત એવા બીજા અનેક શબ્દો, તેમના અર્થ, તે વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોના મતો વગેરે આપણને તરત મળી શકે છે. ઉપરાંત ગ્રીક, લોટન, એવેરેતા, ગોથિક વગેરે અનેક ભાષાઓમાં મળતા સમાન ધ્વનિ-અર્થવાળા શબ્દોની તુલના અને તેમાંથી તારવી શકાતા ધ્વનિ-પરિવર્તન કે અર્થ-પરિવર્તનના નિયમો-સિદ્ધાંતો-આખું તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર એ કાળે નહોતું. વૈદિક સંસ્કૃત પંથુ મૂળ ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષામાંથી વિકસી છે એ ખ્યાલ નહોતો. યારકને માટે તો વૈદિક સંસ્કૃત કે તત્કાલીન સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત સિવાય બીજી કોઈ ભાષા-એના અભ્યાસની સગવડ નહોતી. એટલે યારકનાં કેટલાંયે નિર્વચનો પ્રાથમિક અવધાનાં રહી જાય છે. (દા. ત. સદ્ધર્મ ૧/૮, પાંજ ૨/૨૬, સેના ૨/૧૧ વ.), તો બીજાં કેટલાંયે નિર્વચનો ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સાચા છે પણ અર્થધરના-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય નથી જની શકતાં (જેવા કે ઋતુ ૨/૨૫, વયા ૧/૪, શરીર ૨/૧૬ વગેરે).

પણ નિરુક્તકાર તરીકે યારકની વિશેષતાઓ એની મર્યાદાઓ કરતાં ઘણી વધારે છે. એનામાં આજના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનકારના જેવું તત્ત્વ અને તંદુરસ્ત વલણ છે એમ જોઈ શકાય છે. નિર્વચનો આપવામાં એ જડ નથી, ઘણા વિદ્વંસો એ આપે છે પોતાને ખાતરી ન હોય ત્યાં દયાસ્પદ રહી શકે છે, શિતામન્ (૪/૩) જેવા શબ્દમાં પોતે નિર્વચન નથી આપી શકતો તો પોતાના તરફથી માત્ર એક પર્યાય જ આપીને પતાવી દે છે, અને બીજાઓના મત સમજાવે છે. શબ્દમાત્રની ધાતુમલતાના સિદ્ધાંતને પણ એ હંમેશા જડ રીતે પ્રયોજતો નથી. ક્યારેક એ પછીથી થઈ ગયેલા નિર્વચનકારો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વૈજ્ઞાનિક રિયતિરયાપક્તા દાખવે છે. ડૉ. વર્મા કહે છે તેમ "Yaska is a little more lifelike etymologist than his successors in India, who have made etymology much more depend upon the roots which are only a fiction of the grammarians." (p. 7) પદ્માદની પરંપરા કદાચ યારકના કાળમાં સર્વસ્વીકૃત અને સર્વમાન્ય થઈ ગયેલી છતાં મેહના (૪/૪) જેવા શબ્દના નિર્વચનમાં એ થોડીક તાજગીભરી રૂઢિમુક્તતા પણ દાખવે છે. અર્થાનિર્યયઃ પરીક્ષેત । એ સિદ્ધાંતનું લગભગ સર્વત્ર અનુસરણ એનાં ઘણાંખરાં નિર્વચનોને યંત્રજટ બનનાં અટકાવે છે.

ઉપરાંત, નિરુક્ત ૨/૧માં ધ્વનિપરિવર્તનો અંગે જે નિયમો યારકે આપ્યા છે, તેમાં સ્વરોના ગુણ, ત્વિ, સપ્રસારણ, અનુસ્રપતા તથા સ્વર-અનુગનોની સંધિ

વગેરેના સ્પષ્ટ નિયમો કે નામ દર્શને કરેલો ઉદ્દેશ્ય પણ નથી, છતાં એણે આપેલાં નિર્વચનોમાં આ બધાં જ પ્રકારની ધ્વનિપ્રક્રિયાઓ અંગેની સભાનતા દેખાય છે ખરી. ઉદાહરણ તરીકે વચા ('ડાળી' ૧/૪) ને તે $\sqrt{\text{વી}}$ માંથી નિષ્પન્ન કરે છે એમાં વી > વે (ઈ : એ) માં સ્વરગુણની પ્રક્રિયા, તથા વે + ઝા (એ + ઝા) = વચા એ સંધિનિયમ બંનેની સભાનતા દેખાય છે. ઝાદિતેય ('અદિતિપુત્ર' ૨/૧૩) ના નિર્વચન ઘડિતે: પુત્રમ્માં અપત્યવાચકમાં આદિ જ ની વૃદ્ધિ ઝા થાય છે તેની સભાનતા દેખાય છે. વયસ્ > $\sqrt{\text{વ્યે}}$ (> $\sqrt{\text{વ્યા}}$) માં સંપ્રસારણ તથા વવિ > $\sqrt{\text{વૃ}}$ (વુ : વ્ર) માં સ્વરદુર્ગ્ભતાની પ્રક્રિયા વિશેની સભાનતા જોઈ શકાય છે. એ જ રીતે મૃગ (૧/૨૦) > $\sqrt{\text{મૃજ}}$ માં તથા ઝઙ્ઘ (૨/૨૮) > $\sqrt{\text{ઝઙ્ઘ}}$ માં કંઠ્ય તથા તાલબ્ય બ્યંજનોત્ત્વ સામીપ્ય તથા ડપસ્ (૨/૨૮) > $\sqrt{\text{ડપ્}}$ માં પ્ અને ઙ્ઙનું સામીપ્ય તે જોઈ શક્યો છે. નંસન્તે > $\sqrt{\text{નમ્}}$ માં ઉભાક્ષર પૂર્વે મ્ અનુસ્વાર બને છે, અનુવ્રુમ્ (૭/૧૨) > અનુ + $\sqrt{\text{સ્તુમ્}}$ માં ઉ પછી આવતા સ્નો પ્ થઈ જાય છે વગેરે સંધિના નિયમો પણ ચારકને જાણીતા હતા જ. એટલે આ પ્રમાણેને આધારે ડો. વર્મા બતાવે છે (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૧૦-૧૬) કે ચારકનાં નિર્વચનોને ધ્વનિના નિયમો સાથે કશી લેવાદેવા નથી (રાજવાડે, નિરુક્ત, પ્રસ્તાવના પૃ. XLI-XLII) એ માન્યતા ખોટી છે, ઉલ્લટું, ચારકના નિર્વચનોનો ધ્વનિશાસ્ત્રીય પાત્રો ઠીક ઠીક, એ નિર્વચનોને વ્યુત્પત્તિ તરીકે તપાસી શકાય એટલો, મુદ્દ છે. ભાષાશાસ્ત્રનો કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવસ્થિત ખ્યાલ પણ જે કાળે ન હતો તે કાળે ધ્વનિપ્રક્રિયાઓના સાચા નિયમો પર આધારિત વ્યુત્પત્તિઓ ચારક આપી શક્યો છે એ હકીકત જ ચારકને ઉત્તમ ભાષાશાસ્ત્રી ઠેરવવા માટે પૂરતી છે.

આટલું બે બસ નથી. ધ્વનિશાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિઓ આપવા ઉપરાંત ચારક ભાષાશાસ્ત્રના એવા અનેક પ્રદેશો અને નિયમોની ઝાંખી કરી શક્યો છે જેને આપણે આધુનિક ગણાવી શકીએ. એ જ્યારે શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષ્વેવ માવ્યતે (૨/૨) એમ કહે છે ત્યારે, એણે સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ નથી કરી, છતાં પ્રાદેશિક ભાષાશાસ્ત્રની ઘટનાનો અણસાર એને આવ્યો છે એમ સમજી શકાય છે. ઐતિહાસિક ભાષાશાસ્ત્રનો એને ખ્યાલ નથી છતાં ઝસુર (૩/૮) જેવા શબ્દના નિર્વચનમાં એ શબ્દના સારો તેમજ ખરાબ બંને અર્થો સમજાવે છે. ઘણીવાર કુદ્જ (૭/૧૨), ગ્રીવા

(૨/૨૮), સહમી-(૪/૧૦) જેવા શબ્દોના નિર્વચનોમાં યાસ્ક એક જ શબ્દને માટે પાસપાસેનાં કે પરસ્પર મળતાં આવતાં અનેક ધાતુઓ આપે છે, તેથી એમ કહી શકાય કે ભાષાશાસ્ત્રમાં ભાષાકીય સંપર્કદોષ તરીકે જાણીતી ઘટનાનો એને અસપ્રતાતપણે અણસાર હોવો જોઈએ. કુશિક (૨/૨૫) > √ક્રુણ જેવાં નિર્વચનોમાં યાસ્કે, કદાચ પ્રાકૃતીકરણની ઘટનાનો પણ અણસાર મેળવ્યો છે. મર (૪/૨૪) > √હ જેવાં નિર્વચનોમાં એણે કરેલી બૂલ કોઈક પાણિનિ-પંડિત પણ સુધારી શકે એ સાચું, પરંતુ એ સાથે જ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૂર્ણપણે સ્વીકાર્ય બને એવાં નિર્વચનો પણ એણે ઘણાં આપ્યાં છે, એટલું જ નહીં પણ તુલના ભાષાની દૃષ્ટિએ શક્યતઃ સ્વીકાર્ય કે સંભવિતપણે સ્વીકાર્ય કે અંશતઃ સ્વીકાર્ય વ્યુત્પત્તિઓ પણ એ સારી એવી આપી શક્યો છે એ ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ કહેવાય. ડૉ. વર્મા કહે છે તેમ : “Yāska offers here and there a few derivations which impress us as if proceeding from a modern philologist” (એમનો ગ્રંથ પૃ. ૪). “શબ્દોમાં થતાં વિકારો અંગે નિરુક્ત ૨/૧ માં એણે કેવળ શક્યતાઓનો નિર્દેશ જ કર્યો છે, એને સિદ્ધાંતો તરીકે રજૂ નથી કર્યા, પણ એમાંના ઘણા નિયમોને આધુનિક પરિભાષામાં સમજવી શકાય તેવા છે.

તેથી રાજવાડેના વિધાન “The Nirukta...is not a science, but a travesty of science” સાથે કોઈ રીતે સંમત થઈ શકાય તેમ નથી. ભારતીય પરંપરા યાસ્કને આદ્ય વ્યુત્પત્તિકાર માને છે અને એના નિરુક્તને જ વેદગોમાનું એક ગણાવે છે. સ્કોલ્ડ પણ કહે છે જ : “the Nirukta contains so many good and true etymologies”. ડૉ. સરપ્તે યાસ્કને “the first to claim the scientific foundation, and also the first to formulate the general principles for etymology” એ રીતે ઓળખાવે છે અને ડૉ. વર્માને મતે પણ “these etymologies...though of a primitive character,... were, on the whole, not unscientific”.

પરિશિષ્ટ ૨

નિરુક્ત (૧, ૨, ૪, ૭) માં વર્ણવાયેલી કથાઓ .

અકૂર અને મણિ	૨૦૨
અગસ્ત્ય અને ઈન્દ્ર	૧૦૫-૬
ત્રિતલુ કૂવામાં પડી જવું	૪૬
દેવાધિ અને શન્તનુ	૨૦૧૦-૧૨
બ્રાહ્મણ અને વિદ્યા	૨૦૪
વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ	૨૦૨૪-૨૭
શાકપૂણિ અને દેવતા	૨૦૮

परिशिष्ट ३

निरुक्ता (१, २, ४, ७) भां विधेयापेक्षां भेदा - प्रमाणे।

आख्यानसमयः	७.७
आग्रायणः	१.९
आचार्याः	७.२२
एके	१.७; ७.१३
ऐतिहासिकाः	२.१६
ओदुम्बरायणः	१.१
ओपमन्यवः	१.१; २.२; २.११
ओर्णवामः	२.२६; ७.१५
कौत्सः	१.१५
गार्ग्यः	१.३, १२
गालवः	४.३
तैटिकिः	४.३
नैदानाः	७.१२
नैरुक्ताः	१.१२; २.८, १४, १६; ४.२४; ७.४,
परिव्राजकाः	२.८
पूर्व धातिकाः	७.२३
ब्राह्मणम्	१.१६; ७.१२, १३, १७, २३, २४
याज्ञिकाः	७.४
वाध्यायिणिः	१.२
वेपाकरणाः	१.१२
वाकटायनः	१.३, १२, १३
वाकपूणिः	२.८; ४.३, १५; ७.१४, २३, २४
स्पोलाष्ठीविः	७.१४